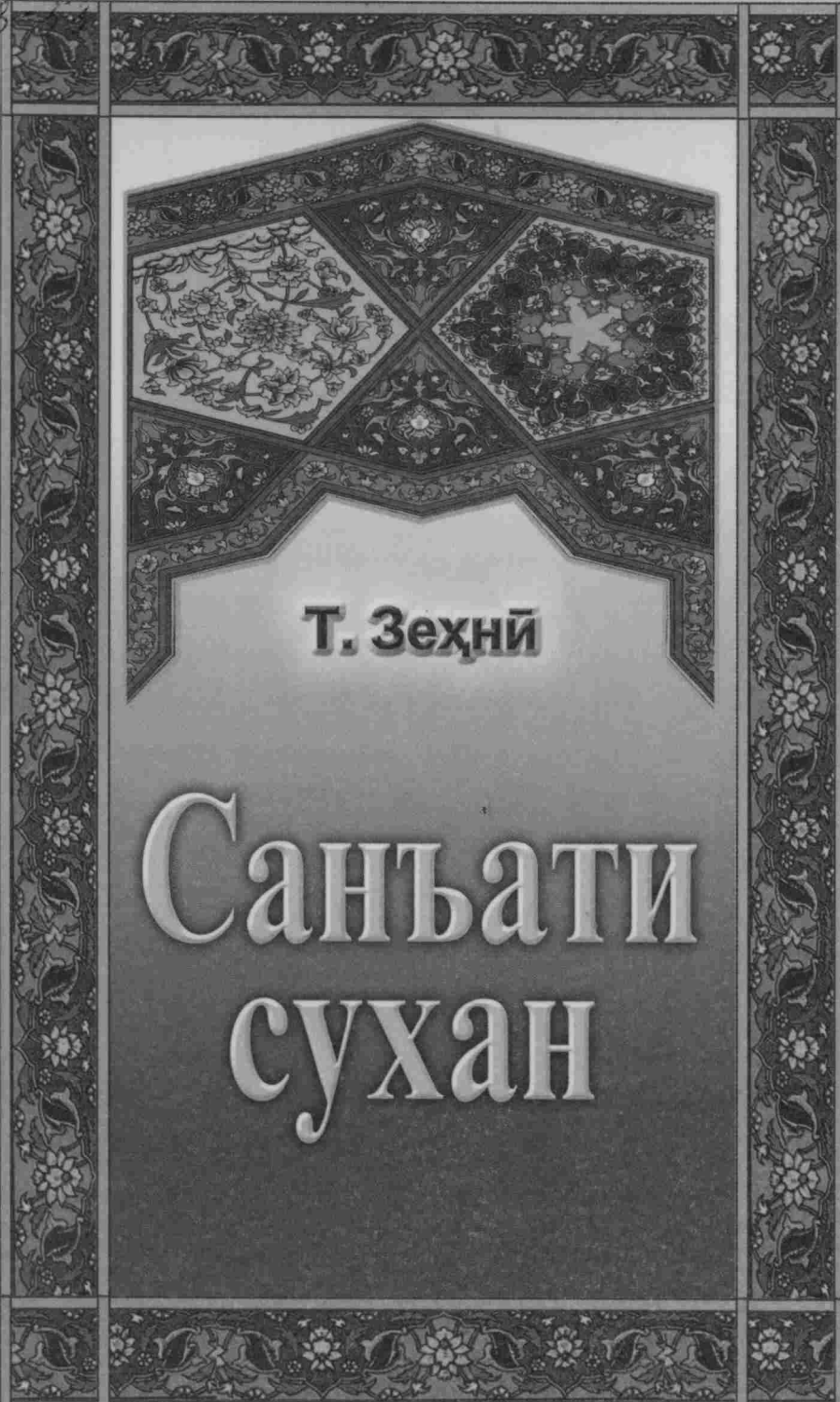

www.andesha.tj

СОМОНАИ
ДУСТДОРОНИ ИЛМ

87
3

Т. Зехні

Санъати сухан

87
3-53
83.3(2Тос)
Т. ЗЕХНӢ

САНӢАТИ СУХАН

НАШРИ ЧОРУМ

ДУШАНБЕ
«АДИБ»
2007

Мухаррир
Мубашиш Акбарзод

579650

Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон

Зеҳнӣ Т.

Санъати суҳан. — Душанбе: Адиб», 2007. -400 сах.

Табиист, ки шеъри баланд ва насри баргузида во-
баста ба бисёр чизҳо, аз он ҷумла ба мувофиқати он ба
қонунҳои аруз, ораста будан ба ягон воситаи тасвири
бадеӣ ё санъатҳои маънавию лафзии ғайритакаллуфӣ
мебошад. Аз ин ру китоби «Санъати суҳан»-ро омӯзон-
дан барои донишҷӯён дар факултаҳои мактабҳои олии
айни муддаост.

Читатели

Ленинбад 4 : 3

ОЛИМ ВА ОМЎЗГОРИ ПУРКОР

Роҳи ҳаёт ва фаъолияти илмиву адабии арбоби барҷастаи фарҳанги тоҷик Тӯракул Зехнӣ як навъ таҷассуми роҳи рушду нумӯи илму фарҳанги тоҷик дар асри XX мебошад.

Тӯракул, писари Нарзикул, мутахаллис ба Зехнӣ, соли 1891 дар деҳаи Галаосиёи Самарқанд, дар оилаи касиб ба дунё омад. Дар синни 13-14 солагӣ дар мадрасаи Тилокорӣ назди мулло Турсункул саводи арабӣ омӯхта, эҷодиёти адабии худро аз шоирӣ оғоз кардааст. Солҳои 1919-1920 дар маҷаллаи инқилобии тоҷикӣ «Шӯълаи инқилоб», шеърҳои «Нидо ба авлоди-Ватан», «Таронаҳои баҳорӣ» chop намудааст. Баъдтар дар маҷаллаҳои «Дониш-биниш», «Раҳбари дониш», «Барои адабиёти сотсиалистӣ», инчунин дар рӯзномаи «Овози тоҷик» бисёр шеърҳо ва мақолаҳои илмӣ худро бо таҳаллуси Зехнӣ, Рустам, Сомонӣ дарҷ кардааст. Яке аз муҳимтарин масъалаҳои сиёсӣ дар солҳои бистум ҳимояи ҳуқуқи қонунии халқи тоҷик барои мухторият ва истиқлоли миллӣ буд. Душманони мардуми мо, ки мавҷудияти таърихӣ онро чун қавми алоҳида ва мустақил инкор мекарданд, ба муҳимтарин аломати миллӣ – забони тоҷикӣ ҳамла оварда, исбот кардани мешуданд, ки чунин забон дар ҳоки Осиёи Миёна вучуд надорад. С.Айнӣ барои рад ва маҳкум кардани ин фикри ботил асари ҷомеаи худ «Намунаи адабиёти тоҷик»-ро офарид, ки ин китоб ба қавли ҳудӣ устод «пардаи иттиҳоронро дарронид ва ба даҳони онҳо мӯҳри хомӯшӣ зад». Дар таълифи чунин асари пураарзиш Т.Зехнӣ аз ёварони доимӣ ва фаъоли С.Айнӣ будааст, ки устод ин хизмати арзандаи ўро ба ин тарз ёдоварӣ карда буд: «Рафиқ Зехнӣ шабу рӯз дар ҳузури ман

аст ва дар бораи ҷамъу тартиби «Намуна» монанди дасти ростам ба ман ёрмандӣ кардааст».

Дар он солҳое, ки инқилоби маданӣ бо суръати тамоми пеш мерафт, Т.Зехнӣ ба сифати як зиёии тоҷик баҳри идеалҳои наҷиб ба майдони мубориза баромад. Мавсуф дар он солҳо ба навиштани мақолаҳои илмӣ, публицистӣ, таълифи китобҳои дарсӣ шурӯъ намуд. Соли 1925 дар рӯномаи «Овози тоҷик» ба муносибати зодрӯзи маорифпарвари тоҷик Абдуқодир Шакурӣ бо унвони «Муаллими 25-солаи тоҷикон» мақолае таълиф намудааст. Ҳамон сол дар ин рӯнома паёпай чанд очерки таърихӣ, адабии Зехнӣ бо унвонҳои «Шоири бузурги нахустини тоҷикон» (дар бораи Рӯдакӣ), «Аҳамият ба дехот бидиҳем», «Тамоми қардани бесаводӣ аз байни халқ» ба таъби расидаанд.

Аз соли 1926 то соли 1931 дар матбуоти тоҷик баҳси доманадори зиёӣ пешқадам дар масъалаи забони адабӣ ва қабули алифбои лотинӣ ба вуқӯъ пайваست. Зехнӣ дар қатори устод С.Айнӣ, А.Муҳиддинов, Фитрат, Б.Иқромӣ, Семёнов, Лохутӣ, Мунзим, Сухарева ва даҳҳо дигарон бо 8 мақолаи илмӣ дар масъалаҳои забони адабӣ ва алифбо суханронӣ кардааст. Бесабаб нест, ки профессор Бертелс дар мақолаи худ «Забони адабии тоҷик» дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» масъалаву маводи пешниҳоднамудани Зехнӣро чун сарчашмаи муҳимми илмӣ баҳо додааст.

Соли 1926 мақолаи «Дар атрофи маорифи тоҷик» дар рӯномаи «Овози тоҷик» ҷоп шуд, ки ба бисёр масъалаҳои оид ба маорифу мактаб ва бо китобҳои дарсӣ таъмин қардани хонандагон бахшида шудааст. Дар бораи зарурати ҷамъ қардани эҷодиёти шиғоҳии мардумӣ Т.Зехнӣ ханӯз соли 1928 дар маҷаллаи «Раҳбари дониш» дар ду шумора мақола бо унвони «Адабиёти халқ» ҷоп кунонид, зарурати ҷамъ қардану омӯхтани эҷодиёти даҳонии халқро ба миён гузоштааст. Дар ин мақола худ алоқаи фолклорро бо адабиёти хаттӣ нишон дода, боигарии забони халқро ба таври махсус ба хонандагон ғуфизад кардааст.

Устод Т.Зехнӣ яке аз аввалин муаллифони китобҳои дарсӣ барои мактабҳои ибтидоӣ ва миёна ба шумор меравад. Нахустин китоби дарсии «Омӯзиш» бо ҳамроҳии В.Махмудӣ (1928) барои синфҳои дуум, сеюм ва чаҳоруми мактабҳои ибтидоӣ мебошад. Соли 1930 китоби Т.Зехнӣ «Сарфи забони тоҷикӣ» чоп шуд. Китоб барои мактабҳои дараҷаи якум таҳия шудааст. Китоби дигари Зехнӣ бо ҳамроҳии Б.Ҳочизода ва Л.Бузургзода бо унвони «Китоби дарсии забони модарӣ» нашр шуд. Ин китоб (1933) барои синфҳои сеюму чаҳоруми мактабҳои ибтидоӣ буда, чун дастури таълиму тарбияи насли наврас аҳамияти хеле муҳим дошт. Китоби «Сарф», ки соли 1935 чоп шуда буд, дар он солҳо китоби ягонаи дарсӣ ба ҳисоб мерафт.

Фаъолияти педагогии Т.Зехнӣ аз соли 1925 шурӯъ шуда, дар «Билим-юрти»-и вилояти Самарқанд, аввал ба вазифаи муаллими забон ва адабиёти тоҷик дар курси 9-моҳаи муаллимтайёркунӣ ва баъдан, дар техникуми педагогии духтаронаи шаҳри Самарқанд гузаштааст. Инчунин соли 1926 ба вазифаи муҳаррир ва ходими адабии шӯъбаи Нашриёти давлатии Тоҷикистон дар Самарқанд кор кардааст.

Баъдтар, солҳои 1929-1930 дар Институти тадқиқотӣ-илмӣи Ёзбекистон ба аспирантура дохил шуда, таҳсилро идома додааст. Соли 1930 баҳри идомаи корҳои эҷодӣ ва таълиму тарбияи ҷавонон ба Душанбе омада, ҳамон сол вакили конференсияи забон ва имлои тоҷикӣ буд.

Фаъолияти кории Зехнӣ дар Душанбе то соли 1932 давом кард. Аввал ходими илмӣи Комитети давлатии Тоҷикистон дар назди Комиссариати маориф, баъдтар кормандии Институти илмӣ-тадқиқотии Тоҷикистонро ба ўҳда гирифта буд. Инак, бо сабабҳои оилавӣ фаъолияти кории Т.Зехнӣ боз дар Самарқанд идома ёфт. Аз соли 1932 то 1936 дар техникуми педагогии ба номи Н.К.Крупская дар шаҳри Самарқанд ба сифати муаллими забон ва адабиёт фаъолият намуд. Баъдан, зиёда аз 10 сол дар мактаби № 25-и деҳаи Боғи Майдони Самарқанд ба толибилмон дарс гуфтааст. Солҳои 1944-1945 ўро ба Дорулфунуни давлатии

Ўзбекистон, дар шаҳри Самарқанд ба сифати муаллими методикаи забон ва таълими хатти форсӣ даъват намуданд. Дар ин солҳои мудҳиши ҷанг кори дучояи омӯзгорӣ баҳри беҳбуди маишати зиндагӣ ва таъмини оила равона шуда буд.

Ба замми ҳамаи ин душвориҳо, 21 июни соли 1945 Т.Зехниро ба ҳабс гирифтанд. Даъвои қорқунони НКВД, ки барои ба ҳабс гирифтани омада буданд, ҷунин буд:

— Дар Дорулфунуни давлатӣ дарси «Қуръон» гуфта, китоби арабӣ доштану ба ҳуруфи арабӣ хондаву навишта тавоништан...

9 соли зиндагии Т.Зехнӣ дар шаҳрҳои Новосибирск, вилояти Кемерово ва Қарагандаи Қазоқистон гузашт. Зехнӣ аз носозихои замона, машаққату азоби басарафтода, аз зиндагӣ ноумед нашуд, бо вучуди дурӣ аз фарзандону оила, аз ватану пайвандон боре ҳам аз ноқомии, норасоии, аз каму қостӣ рӯзгори худ шикоят накард. Нотавонбинӣ, ҳарисӣ, ҳасисӣ, гурусначашмӣ барояш бегона буд. Ончи дар дил дошт, ба забон мегуфт.

Баъди бозгашт, соли 1954 Зехнӣ фаъолияти илмӣ худро пурра ба тартиб додану таълифи китобҳо бахшид ва то соли 1956 китоби «Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ»-ро дар Самарқанд ба охир расонд.

Ҳамон сол ба Душанбе омада, китоби мазкурро аз муҳокимаи илмӣ дар Академияи илмҳо гузаронида ва шартномаи қорро баста, ба Самарқанд баргашт. Соли 1957 бо даъвати Академияи илмҳо ба шӯъбаи лугат ба таҳияи лугатҳо пардохт. Зехнӣ китоби «Санъатҳои бадеӣ дар шеърӣ тоҷикӣ»-ро соли 1960 ҷоп намуд ва солҳои 1967-1979 ин китоб бо унвони «Санъати сухан» (бо такмили иловаҳо) ҷун китоби таълимӣ дар соҳаи балоғату фасоҳати сухан, вазни арӯз барои муаллимону донишҷӯёни мактабҳои олии нашр гардид. Ин китоби пураарзиши олимӣ арӯзшинос Т.Зехнӣ натиҷаи меҳнати ҷандинсола ва ҷамъбасти мантиқии асарҳои адабиётшиносони гузашта мебошад.

Доир ба таълиф гардидани китоби мазкур аз чониби муҳаққиқони шеър адаб Ҷ.Айзқулов «Доир ба илми бадеъ» (Тоҷикистони советӣ, 1960, 29.11), Ҳ.Ҳамидов «Баҳс аз санъатҳои бадеӣ дар шеърҳои тоҷикӣ», С.Имронов «Доир ба китоби «Санъатҳои бадеӣ дар шеърҳои тоҷикӣ» (Шарҳи сурх, 1961. № 3), Ю.Салимов «Китоб оид ба илми бадеъ» (Ҳақиқати Ленинобод, 1961.28.03) тақризу мақолаҳои илмӣ ҷоп гардидааст. Муаллифони аҳамияти китоби мазкурро дар тарбияи завқ бадеии ҷавонон ва хусусан баланд бардоштани дониш ва маҳорати суҳанварон қайд кардаанд.

Т.Зехнӣ дар таълифи «Фарҳанги забони тоҷикӣ» (дар ду ҷилд) соли 1969 саҳми арзанда гузошта, яке аз тартибдиҳандагони он ба ҳисоб меравад. Дар нашру дастрас гардонидани намунаҳои адабиёти классикӣ хизмати устод Зехнӣ хеле калон аст. Ӯ аз «Ҳамса»-и Низомии Ғанҷавӣ китобро бо номи «Гулу сунбул» таҳия намуда, соли 1963 ҷоп кардааст.

Китоби «Суҳанварони сайқали рӯи замин» соли 1973 аз ҷоп баромад, ки ба 2500-солагии шаҳри Самарқанд бахшида шуд. Ин китоби Зехнӣ бо ҳаммуаллифии С.Саъдиев (устоди Донишгоҳи шаҳри Самарқанд) ҷоп гардид, ки намунаи осори 187 шоири адиби Самарқандро дар бар мегирад.

Даҳ соли охири умри Зехнӣ ба таълифи ду китоби пурарзиш, яке «Чанд суҳани судманд» ва дигаре «Аз таърихи лексикаи забони тоҷикӣ» сарф шуд. Ин китобҳо соли 1983 ва 1987 баъди вафоти Т.Зехнӣ рӯи ҷопро диданд. Соли 1992 бо иловаи боби «Қофия» китоби «Санъати суҳан» маротибаи чорум нашр гардид.

Хизмати Т.Зехнӣ дар ҷамъ намудани дастнависҳои қадим низ хеле калон аст. Ӯ тӯли солҳои 1966-1970 барои ҷамъ намудани дастнависҳои нодир, ҳам барои Шӯъбаи дастнависҳои шарқии Китобхонаи давлатии ба номи Абулқосим Фирдавсӣ ва ҳам барои Институти забон ва адабиёт ба Бухорову Самарқанд сафар карда, «Фарҳанги Ҷаҳон-

гирӣ» (асри 14), «Точулмасодир», «Хафт авранг»-и Абдур-рахмони Ҷомӣ ва дигаронро дастрас намудааст.

Соли 2007 ба зодрузи Т.Зехнӣ 116-сол пур мешавад. Тадқику баррасии фаъолияти илмиву эҷодии устод Т.Зехнӣ дорои аҳамияти калон буда, табъу нашри осори гаронбаҳои ӯ минбаъд ба зиммаи ҳаводорони илму адаби тоҷик вогузор мешавад.

Хушбахтона, нашриёти «Адиб» талабу дархости ҳаводорони шеърӯ адабро ба эътибор гирифта, бо дастгирии Президенти мамлакат мӯхтарам Эмомалӣ Раҳмон ҷопи китоби мазкурро ба нақша гирифтааст. Фурсати муносиб фаро расидааст, ки миннатдории пайвандони Зехниро нисбати дастгирии Ҷаноби Олӣ ва кормандони нашрияи мазкур баён намоем.

Фарруха Зехнӣ,
номзади илмҳои филологӣ

ДЕБОЧА

Бадеият яке аз хусусиятҳои асосии осори адабист. Ашъори бузургтарин намояндагони адабиёти классикӣ ва пешқадамтарин нависандагони шӯравиямон аз он сабаб ба дили хонанда ҷой гирифтааст, ки дар онҳо маъниҳои олий ва бикр дар ниҳояти дилкашӣ ифода гардида, бо перояи бадеият ороиш ёфтааст. Дар ашъори онҳо гоҳҳои баланд, маъниҳои барҷаста ва мазмунҳои нозуку латиф дар шакли зебо бо калима ва таркибҳои суфтаву ҳамвор, бо роҳи тасвиrotи бадеию санови адабӣ ифода ёфтаанд.

Аз осори онҳо хонанда на танҳо ба маъниҳои барҷаста сарфаҳм меравад, балки завқи бадеӣ мегирад, аз намуди дилкашии онҳо лаззат мебарад. Воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ҳамин гуна ҷузъи муҳимми асари бадеӣ мебошанд, ки адиб онҳоро барои ифода кардани гоҳи асосии худ истифода менамояд. Таъсири эмотсионалии асари бадеӣ аз бисёр ҷиҳатҳо ба воситаҳои тасвир вобаста аст, воситаҳои тасвир барои дилчаспу фораи ва муассиру ҷозибадор тазохур кардани мақсад ва гоҳи асар омили муҳимме мебошад.

Чи навъе барои иншои шеърӣ хубу марғуб ва шоиставу барҷаста ҳаматарафа донишҷӯ забони шеър ва аз худ намудани лаҳзаҳои нозуки он зарур бошад, ҳамон қадар ҳам донишҷӯ илми арӯз, илми қофия ва махсусан донишҷӯи воситаҳои тасвирот ва санъатҳои муҳимми адабӣ ба ҳар як нависанда, хусусан ба навқаламон аҳамияти калон дорад.

Донишҷӯи инҳо на танҳо ба нависандагони ҷавон зиёда зарур аст, балки лозим аст, ки хонандагон ва дӯстдорони адабиёти бадеӣ низ аз ин хусус соҳиби баъзе маълумоти умумӣ бошанд, зеро ин як шартӣ муҳимми адабиётфаҳмӣ мебошад. Хусусан донишҷӯёни факултетҳои филологӣ

мактабҳои олии ва муаллимони забону адабиёти мактабҳои миёна аз асосҳои адабиёт бояд огоҳ бошанд, то ин ки дар фаҳмидани адабиёти классикии тоҷикӣ ва таҳлили он салиқа пайдо кунанд.

Яке аз вазифаҳои муҳими мактаб ин аст, ки дар шуури талабагон эҳсосоти баланди эстетикӣ ҳосил намояд ва аз он ҷумла ҳаваси шеърсанҷии онҳоро хеле боло барад. Иҷрои ин вазифа хусусан дар ҷумҳурияти мо душвор аст, зеро ки адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ адабиёти қадимии олии ва мураккабе буда, барои фаҳмидани ҳама назокату нафосати он меҳнати бисёр талаб карда мешавад. Шоирони мо ҳама нуктасанҷ, мӯшикоф ва мудаққиқ буданд ва барои фаҳмидани шеъри онҳо низ нуктасанҷию мӯшикофӣ лозим аст. Муаллими адабиёти мактаби миёна вазифадор аст, ки дар давоми солҳои таълим талабагонро ба хондани адабиёти классикӣ тайёр намояд.

Халқи тоҷик дар давоми ҳазор сол як адабиёти бузург эҷод намудааст, ки дорои санъати олии буда, гояҳои баланди инсонпарваронаро ифода кардааст ва чи аз ҷиҳати гоявӣ, чи ба эътибори шакли бадеӣ хусусиятҳои хоҳе дорад. Дар айни замон адибони гузаштаи мо бо масъалаҳои назирияи ин адабиёти бузургӣ худ низ машғул гардида, хусусан дар илми поэтика бисёр асарҳо таълиф намудаанд. Имрӯз барои ин ки адабиёти классикиро ба ҳубӣ аз худ кунем, аз асарҳои назарӣ низ хабардор буданамон лозим аст.

Баъзе намоёндагони барҷастаи назми классикии форсӣ-тоҷикӣ дар назария асарҳои алоҳида офаридаанд, ки мисоли онро мо дар поёнтар хоҳем дид. Лекин дар таърихи маданияти мо чунин олимони забардасте ҳам будаанд, ки махсусан бо омӯختани илми адабиётшиносӣ машғул гардидаанд. Ин олимони таҷрибаи шоирони бузургро аз ҷиҳати назарӣ ҷамъбаст намуда, мувофиқи талаботи замони худ барои муайян кардани қонуниятҳои эҷодии бадеӣ кӯшиш нишон медоданд. Онҳо қонунҳои вазн, қофия ва санъатҳои бадеиро хеле муфассал ва дақиқ таъйин карда, дар

ин хусусхо барои ҷавонон дастуруламали возеху равшане додаанд. Олимони адабиётшинос дар бораи моҳияти адабиёт, доир ба муносибати мазмуну шакл ва мисли ин дигар масъалаҳои муҳимми назарӣ бисёр фикрҳои ҷолиби диққат баён намудаанд. Ин фикрҳои онҳо дар замони худ барои инкишофи адабиёти пешқадам ва ба халқ наздик шудани он нақши муайяне бозида буд.

Дар таърихи адабиёт ва афкорӣ эстетикӣ бисёр масъалаҳои ҳастанд, ки онҳоро бе ёрии мероси назарӣ ҳат кардан мумкин нест. Масалан, масъалаи ин ки дар даврони гуногуни инкишофи адабиёти классикии мо писбат ба асари бадеӣ чӣ гуна талабот гузошта мешуд, барои муайян кардани бадеияти асар чи меъёрҳои вучуд дошт, чи назарияҳои буданд, ки адабиёти прогрессивиро пеш мебарданд ва кадоми онҳо адабиёти иртиҷоиро ғизо медоданд ва амсоли ин.

Ҳалли ин ҳама масъалаҳо хеле мушкул аст, вале дар натиҷаи омӯзиши ҷиддии осори нависандагон ва адабиётшиносон имконпазир хоҳад буд.

Чунон ки шоири бузурги Озарбойҷон ва яке аз намояндагони барҷастаи адабиёти форсӣ-тоҷикӣ Ҳоконӣ гуфтааст:

Суварнигори¹ ҳадисам², вале дар он сурат,

Ки ҷон дар он натавонам ниҳод, нангорам,

Шоир дар ин ҷо талабери, ки дар назди эҷодиёти худ гузошта буд, баён намудааст. Ҳоконӣ худро ба сураткаше монанд кардааст, ки бо сухан сурат мекашад. Вале ӯ талаб кардааст, ки шоир бояд бо сухан на танҳо сурат кашад, балки ба он сурат ҷон дамад, онро чун одами ҳақиқии зинда пеши назари хонанда намоён кунад ва агар ин кор аз дасти шоир наояд, ӯ бояд шеър нанависад. Дар ин байт нуқтаи

1. Суварнигор — сураткаш.

2. Ҳадис — сухан.

назари шоир доир ба адабиёт баён ёфтааст ва ҳамин гуна талаботро мо дар асарҳои назарӣ низ дида метавонем.

Он асарҳое, ки то Инқилоби Октабр дар бораи назарияи адабиёт таълиф ёфтаанд, кадомҳоянд?

Шумораи ин гуна асарҳо хеле бисёр аст, вале ҳамаи онҳо то замони мо омада нарасидаанд ва чанде аз онҳо тамоман гум шуда ё ҳанӯз ба дасти тадқиқотчиён надаромадааст. Он қисм асарҳои назарӣ, ки то замони мо расидаанд, низ ҳамагӣ ба як қимат набуда, баъзеяшон ҳақиқатан асари илмӣ тадқиқӣ бошанд, баъзеяшон аз такрори асарҳои пешина иборатанд. Шоирон ва дӯстдорони шеърӯ адаб шеърӯ шоириро бо ду роҳ омӯхта омадаанд: яке бо роҳи тазкираҳо ва дигаре бо роҳи таълифи китоб ва рисолаҳое, ки ба масъалаҳои умумии адабиёт, вазн, қофия ва бадеъ бахшида шудаанд.

Тазкира асарест, ки тарҷумаи ҳоли кӯтоҳи нависандагон, баҳои мухтасари эҷодиёти онҳо ва намунаи осори онҳоро дар бар мегирад. Машхуртарин тазкираҳои таърихи адабиёти тоҷикӣ аз қабилӣ «Лубоб-ул-албоб»-и Муҳаммади Авфии Бухорӣ (асри XII), «Чаҳор мақола»-и Низомии Арӯзии Самарқандӣ (асри XII), «Тазкират-уш-шуаро»-и Давлатшоҳи Самарқандӣ (асри XV), «Музаққир-ул-аҳбоб»-и Ҳасани Нисории Бухорӣ (асри XVI), Тазкираи Мутрибии Самарқандӣ (асри XVI), Музаққир-ул-асҳоб»-и Малехои Самарқандӣ (асри XVII), «Оташқада»-и Лутфалибеки Озар (асри XVIII), «Маҷмаъ-ул-фусаҳо»-и Ризоқулихони Ҳидоят, «Тазкират-уш-шуаро»-и Фазлии Намангонӣ (асри XIX), «Тизқори ашъор»-и Садри Зиё (ибтидои асри XX) ва даҳҳо амсоли инҳо барои омӯхтани ҳаёти нависандагон ва гоҳе барои муайян кардани баъзе хусусиятҳои эҷодиёти онҳо аҳамияти калон дорад.

Вале тазкираҳо, чунон ки гуфта шуд, дар бораи нависандагон хеле мухтасар маълумот дода, бо овардани як-ду намуна қаноат меkunанд ва аз масъалаҳои эҷодию назарӣ қариб тамоман баҳс наменамоянд.

Таълифи асарҳои назарӣ низ дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ таърихи дуру дарозе дорад. Олимони мо назарияи адабиётро ба се илми мустақил тақсим мекарданд: илми арӯз, ки аз масъалаҳои вазн ва қонуну қоидаҳои он баҳс мекунанд; илми қофия, ки қонунҳои қофия ва ҳелҳои онро шарҳ медиҳад; илми балоғат (илмҳои ёвари балоғат- маонӣ, баён ва бадеъ), ки санъатҳои бадеӣ, жанрҳо ва шаклҳои жанриро меомӯзад. Масъалаҳои умумии адабиёт низ бештар дар илми бадеъ зикр мешаванд. Рисолаҳои ҳастанд, ки дар яке аз ин илмҳои сегона таълиф ёфтаанд, аммо баъзе китобҳо ҳарсеи онҳоро якбора дар бар гирифтаанд.

Аввалин рисола дар назарияи адабиёт, ки то имрӯз омада расидааст, «Тарҷумон-ул-балоғат» ном асари олими бузурги форсу тоҷик Муҳаммад ибни Умари Родуёӣ мебошад, ки дар асри XI навишта шудааст¹. Ин асари муҳим ба ҳамин наздикиҳо (соли 1949 дар Истамбул) ба эҳтимоми Аҳмади Оташ чоп шуд ва то ин вақт ҳатто номи муаллифи он маълум набуда, баъзеҳо онро ба қалами шоири маъруфи асри XI Абдулҳасани Фарруҳӣ нисбат медоданд.

«Тарҷумон-ул-балоғат» ба илми бадеъ оид аст. Чунон ки муаллиф дар муқаддима таъкид намудааст, пеш аз ӯ аз поэтика фақат Абуҷусуф ва Абулғулои Шустарӣ барин олимон дар бораи арӯз ба забони дарӣ рисола навишта будаанд, аммо дар қофия ва бадеъ чизе навишта нашуда будааст. Пас «Тарҷумон-ул-балоғат»-и Родуёӣ аввалин асарест, ки ба забони дарӣ дар илми бадеъ таълиф ёфтааст. Родуёӣ мегӯяд: «Чунин гӯяд Муҳаммад Умар-ур-Родуёӣ, ки таснифҳо бисёр дидам мар донишиёни ҳар рӯзгореро андар шарҳи балоғат ва баёни аҳли саноат ва он чи аз он хезад ва ба вай омезад, чун арӯз ва маърифати алқоб ва қавофӣ (қофияҳо) ҳама ба тозӣ (арабӣ) дидам ва ғайраи

1. Соли таълифи «Тарҷумон-ул-балоғат» маълум нест. Вале Абулхайҷо Ардашери Дайламсибор ном шоир дар соли 1113-1114 китобат кардааст ва ӯ аз шоирон ва ҳешовандони наздики Асадии Тусӣ будааст. Аз рӯи ин қаринаҳо маълум мегардад, ки ин асар маҳсули асри XI мебошад.

вай як гурӯҳ мардумонро махсус дидам ва магар арӯз, ки Абӯюсуф ва Абулӯлои Шуштарӣ ба порсӣ кардаанд. Ва аммо андар дониستاني аҷнос ва ақсоми саноат ва шинохтани суханони бопероя ва маонии баландпоя китобе надидам порсӣ, ки озодаро мӯнис бошаду фарзонаро ғамгусор».

Дар назари аввал чунин менамояд, ки «Тарҷумон-ул-балоға» тарҷумае аз арабист. Номи китоб ба ин маънӣ ишора мекунад ва худ Родуёӣ мегӯяд: Гуфтам, ки маро бад-он қадар ки фароз ояд, аз ин илм бад-ин китоб чамъ кунам ва таснифи шофӣ биёроям ва аҷноси балоғатро аз тозӣ ба порсӣ орам». Муаллиф, зоҳиран, таърифот ва фаслу боби асарҳои арабиرو риоя кардааст ва махсусан «Маҳосин-ул-калом» ном асари Наср ибни Ҳасанро сармашқ қарор додааст. Лекин ӯ дар чамъ кардани асарҳо, ёфтани мисолҳо, шарҳу эзоҳи онҳо хеле меҳнат ва риёзат кашидааст, аз беҳтарин асарҳои бадеии форсӣ-тоҷикӣ бисёр чизҳоро ба даст оварда, мутолиа кардааст ва дар ин роҳ чандин сол умри худро сарф намудааст. Родуёӣ мегӯяд: «Мисоли ҳар фасли алоҳида аз гуфтори устодон боз намоям, тозанамоӣ бошад ҳунарозмоӣро ва суханпаймоӣро. Ва аз эзидтаоло ҷиддатан тавфиқ хостам, дасти азиматро ба қалами имзо пайвастам ва рӯзгори андакро аз паси ин иштиғол сарф кардам. Ва бо масмӯъ ва матбуи хеш бисёр девонҳо чамъ кардам, то як раҳ ин китобҳо ба сар бурдам, боб бар ақиби боб бо шарҳу фасле чанд, ки маъруфтар бувад ба урфи табоеъ чун тарсеъ ва таҷнис ва тақсим ва истиорот ва иштиқоқ ва игроқ ва назоир ва амсоли вай бештар дидам ва бештар овардам, то ҳама давоии унс¹ андар вай мавҷуд бувад, ҳамчунон дилро андар вай баҳраи дониш бувад, танро ромиш² бувад. Ва оммаи бобҳои ин китоб бар тартиби фусули «Маҳосин-ул-калом», ки Ҳоча Ймои Наср ибни-ул Ҳасан..... ниҳодааст, таҳриҷ кардам ва аз тафсири вай

1. Давоии унс — шартҳои хурсандӣ ва улфат.

2. Ромиш — роҳат, осоиш.

мисол гирифтам ва лақабашро «Тарҷумон-ул-балоға» ихтиёр кардам».

Ин аст, ки ҳарчанд асари Родуёӣ тарҷума нест, комёбиҳои назарияи адабиёти араб, аз он ҷумла, асарҳои Муътаз¹ ва Қуддама² дар асари Родуёӣ ба ҳубӣ истифода шудааст. Умуман илми бадеи форсӣ-тоҷикӣ аз аввали пайдоишаш бо адабиёти араб алоқаи муҳкам дошт. «Тарҷумон-ул-балоға»-и Родуёӣ барои омӯхтани афкори назарии давраҳои аввали тараққиёти адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ сарчашмаи муҳиммест.

Баъд аз ҷоп шудани «Тарҷумон-ул-балоға» маълум гардид, ки Родуёӣ дар рафти таълифи китобаш «Маҳосин-ул-калом» ном асари Абулҳасани Маргинони сармашқи қори худ қарор дода бошад ҳам, дар баёни санъатҳо тасарруф низ нишон додааст. Масалан, санъати иштиқокро иқтизоб (буриш) номидааст. Дар эроди мисолҳо низ мустақил қор қардааст. Дар «Маҳосин-ул-калом» зиёда аз 33 адад санъат нест, вале Родуёӣ онро ба 73 адад расондааст.

Абулҳасан Наср ибни Ҳасани Маргинонӣ аз адибони аввали асри V ҳиҷрӣ (XI мелодӣ) ва марде ғозилу донишдӯст будааст. Самъонӣ дар «Ансоб» ва Бохарзӣ дар «Дамъат-ул-қаср» шарҳи ҳоли Маргинониро нигоштаанд. Рашидуддини Ватвот низ дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ин олиму ғозилро ном мебарад.

Ноғуфта намонад, ки як нусхаи мунқасир аз китоби «Маҳосин-ул-калом» дар китобхонаи Испания мавҷуд аст.

Китоби «Маҳосин-ул-калом» ба ҳиммат ва мусоидати профессор Е. Гомес дар ихтиёри бунгоҳи тадқиқоти шарқии донишқадаи адабиёти донишгоҳи Истамбул қарор гирифтааст³.

1. Маълумоти муфасссале дар бораи Муътаз ва тарҷимаи русии рисолаи ӯ дар «Куллийёт»-и И.Ю. Крачковский (Избранные сочинения, т IV. М., 1960, сах.9-330) омадааст.
2. Дар бораи Қуддама дар ҳамон асари И.Ю.Крачковский (сах.149-170) маълумот ҳаст.
3. Зеби суҳан, ҷ. 1, сах. 27-227.

Дар асрҳои XI-XII чанд асари дигар дар илмҳои сегона эҷод шудаанд. Аз ҷумла Аҳмад ибни Муҳаммади Маншури Самарқандӣ доир ба санъати муталаввин, ки яке аз саноеи лафзияи шеърест, асари мухтасаре таълиф намудааст, ки Хуришедӣ онро шарҳ дода, «Канз-ул-ғароиб» номидааст¹. Абӯмансур Қосим ибни Иброҳими Қоинӣ маъруф ба Бузургмехр, аз шоирони дарбори Султон Маҳмуди Ғазнавӣ буда, аз арӯзии Аҷам ҳисоб мешудааст, дар ин илм рисолае ҳам доштааст. Абӯмуҳаммад Абдуллоҳ ибни Муҳаммад Рашиди Самарқандӣ шоир, ки дар давраи ҳукмронии Маликшоҳи Салҷуқӣ зиндагӣ кардааст, дар илми шеър «Зинатнома» ном китобе навиштааст².

Аммо беҳтарини асарҳое, ки дар он давра ба вучуд омадааст, асари алломаи бузург Рашидиддин Абӯбакр Муҳаммад ибни Муҳаммад ибни Абдулҷалили котиби Умарии Балхӣ, машҳур ба Рашиди Ватвот (вафоташ дар соли 1182-1183) мебошад, ки «Ҳадоиқ-ус-сеҳр фӣ дақиқ-иш-шеър» ном дорад. «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» яке аз шоҳкорҳои адабӣ дар илми бадъ аст, ки ҳанӯз аҳамияти ҳудро гум накардааст ва дар давраҳои гузашта бисёр муаллифон дар вақти навиштани асаре дар назария асосан ба ин рисолаи Рашиди Ватвот таъя кардаанд.

Аз шоирони давраи Ғазнавиён Абулҳасан Али Баҳромӣ Сарахсӣ чанд таълифоте дар илми арӯз ва қофия доштааст. Аз ҷумла «Ғоят-ул-арӯзийин» (ё «Ғоят-ул-арӯзайин») ном асаре навиштааст ва Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» онро аз китобҳое ҳисоб мекунад, ки мутолиаи он барои ҳар як шоир лозим ва ҳатмист³. Низомии Арӯзӣ китоби «Канз-ул-қофия»-ро, ки доир ба илми қофия мебошад, аз таълифоти ӯ мешуморад ва Авфии Бухорӣ китоби «Хуҷастаннома»-ро, ки оид ба илми арӯз аст, низ ба вай нисбат медиҳад.

1. Ал-мӯъҷам, таълифи Шамси Қайс, ҷопи Техрон, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах «б».

2. Ал-мӯъҷам, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах «ҷ».

3. Ал-мӯъҷам, муқаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, сах «ч».

Боз аз чумла Абӯабдуллоҳи Фӯшӣ (Қӯрашӣ) мебошад, ки доираи мунъакисаро, ки яъне аз доираҳои сегонаи ихтироъкардаи арӯзиёни Аҷам аст¹, ӯ эҷод кардааст.

Дигар олими адабиётшинос Имом Ҳасани Қаттон мебошад, ки аз пешвотарин алломаҳои Хуросон ва муосири Рашиди Ватвот аст. Ду шачараи аҳрам ва аҳрабро дар арӯз ӯ эҷод кардааст, ки барои осон ёфтани вазнҳои 24-гонаи рубой ба кор меравад.

Аксарияти ин таълифот аз байн рафтааст ва асарҳое, ки пурра дастраси мо гардидаанд, фақат «Тарҷумон-ул-балого»-и Родуёӣ ва «Ҳадоиқ-ус-сехр»-и Рашиди Ватвот мебошад.

Аммо дар асри XIII дар адабиётшиносии форсӣ-тоҷикӣ асаре ба майдон омад, ки дар асоси муваффақиятҳои пешинаи назарӣ навишта шуда, гуфтан мумкин аст, ки ҷои ҳамаи он асарҳоро гирифт. Ин асари пурқимат «Ал-мӯъҷам фӣ маоъири-л-ашъор-ил-Аҷам» ном дошта, ба қалами олими номӣ Шамсиддин Муҳаммад ибни Қайси Розӣ тааллуқ дорад. «Ал-мӯъҷам» ба арӯз, қофия ва бадеъ оид буда, олими Эрон Муҳаммади Қазвинӣ дар бораи аҳамияти он дар сарсухани худ ҷунин мегӯяд²: «Бо камоли чуръат метавон даъво кард, ки аз аввали таълифи ин илм ба забони форсӣ баъд аз ислом то ҳол ҳеҷ як асар бе истисно ба ин камоли таҳқиқ ва танқид ва пуррагӣ дар илмҳои сегона таълиф нашудааст ва агар таълиф шуда бошад ҳам, дастраси мо нашудааст».

Қайси Розӣ дар вақти таълифи «Ал-мӯъҷам» аксарияти китобхоро, ки дар боло номбар шуд, дар даст доштааст, вале сарчашмаи асосии ӯ «Ҳадоиқ-ус-сехр»-и Рашиди Ватвот будааст. Дар қисми сеюми «Ал-мӯъҷам», ки оид ба илми бадеъ аст, бисёрии матолиб ва мисолҳо аз «Ҳадоиқ-ус-сехр» аз чанд хусус афзалият дорад: «Ал-мӯъҷам» ба ҳамаи илмҳои сегонаи шеър- арӯз, қофия ва нақдшӯ шеър - назмшиносӣ

1. Муаллифи «Ғиёс-ул-лугот» танҳо доираи шаънуҷумро ихтироъ арӯзиёни Аҷам ҳисоб кардааст.

2. Ал-мӯъҷам, Мукаддимаи Абдулваҳҳоби Қазвинӣ, с. 141.

шомил аст, аммо «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» танҳо қисми охиринро дар бар мегирад: «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» бисёр мӯҷазу мухтасар, аммо «Ал-мӯъҷам» пурра ва батафсил буда, Ватвот дар зикри мисол танҳо бо як ду байти матлуб қаноат мекунад, аммо Шамси Қайс қасидаҳои дароз, китъа ва ғазалҳои пурра меорад.

Шамси Қайси Розӣ аслан аз шаҳри Рай (наздикиҳои Техрони имрӯза) буда, муддатҳои дароз дар Мовароуннаҳр, Хуросон ва Хоразм, чанд гоҳ дар Бухоро ва Марв истиқомат кардааст. Ӯ дар фитнаи муғул ба Ироқ гурехта, 7-8 сол дар он ҷо умр ба сар бурда, аксари вақтҳо шаҳр ба шаҳр овора гаштааст, қатлу ғорати муғулро бо чашми худ дида, дар шаҳри Рай як-ду бор асири муғулон гашта, хорию зориҳо кашидааст. Охируламр баъд аз инқирози Хоразмшоҳиён тақрибан дар соли 1226 Шамси Қайс аз Ироқ ба Форс муҳоҷират намуда, дар дарбори Атобак Саъд ибни Зангӣ ва Атобак Абӯбакр ибни Саъд ибни Зангӣ хизмат кардааст¹. Тафсилоти охири умри Шамси Қайс маълум нест.

Шамси Қайс таълифи «Ал-мӯъҷам»-ро дар соли 1217-1218 дар Марв сар карда буд. Пас аз як сол мусаввадаи он дар як хучуми муғул дар пеши қалъаи Фарразин (миёни Ҳамадон ва Исфохон), бо ашёи нафисаи дигар талаф шуд, вале баъди чанд вақт баъзе порчаҳои онро бо ёрии деҳқонони кӯхистон ёфт ва дар соли 1232-1233 таълифи онро ба охир расонид. Аммо китоб аввал ба забони арабӣ навишта шуда будааст ва фақат арӯзу қофияро дар бар мегирифтааст, ки мисолҳо ҳам аз адабиёти араб ва ҳам адабиёти форсӣ-тоҷикӣ будааст. Баъдтар бо илтимоси дӯстон китобро ба ду тақсим карда, он чи ба забони форсӣ оид буд, дар китоби «Ал-мӯъҷам фӣ маоъир-ил-ашъор-ил-Аҷам» ҷамъ овард ва он чи ба адабиёти араб доир буд, дар китоби чудогона ғун

1. Саъдӣ ҳам дар замони ҳукмронии ҳамин Атобак Абӯбакр ибни Саъд ибни Зангӣ дар Шероз зиндагӣ карда буд. Вале Шамси Қайс аввалҳои салтанати ин Атобак ва Саъдӣ охирҳои ӯро дарёфтааст, ки эҳтимол Қайс ва Саъдӣ якдигарро надида бошанд, чунки дар китоби «Ал-мӯъҷам» зикре аз Саъдӣ намеравад.

карда, «Ал-мӯъраб фӣ маъоири-л-ашъор-ил-Араб» номид. Қайси Розӣ гӯё китоби дигаре бо номи «Ал-кофӣ фи-л-арӯзайн ва-л-қавофӣ» таълиф кардааст, ки эҳтимол ҳамон қисми арабии «Ал-мӯъчам» бошад.

Барои ин ки аҳамияти «Ал-мӯъчам»-и Шамси Қайси Розӣ маълум шавад, овардани як порчаро аз хотимаи он зарур мешуморем. Азбаски таҳрири Шамси Қайс барои ҷавонони имрӯза сахтӣ мекунад, мо матнро то андозае сода кардем ва баъзе калимаву ибораҳоро дар даруни қавс эзоҳ додем.

Шамси Қайс дар бораи шартҳои шеър ва шоирӣ чунин мегӯяд¹.

«Барои шеър адавот (олатҳо) ва барои шоир муқаддамот (шартҳо, назарияҳо) лозим аст, ки бе он ҳеҷ касро лақаби шоирӣ намеζεбад ва ба ҳеҷ шеър номи неқ дуруст намеояд. Олоти шеър аз калимоти саҳеҳ, алфози ширин, ибораҳои ба-лиғ ва маонии латиф иборат буда, вақте ки онро дар қолаби мақбули вазн мерезанд ва ба риштаи абёти матбӯъ (дилкаш) мекашанд, шеъри неқ номида мешавад ва ҳамаи санъат аз ғайри пурра ба даст даровардани олоти ҳосил намешавад, ҷунон ки камоли шахс бе саломати аъзо ва ибъози² он сурат намебандад. Ва аммо муқаддамоти шоирӣ он аст, ки бояд шоир ба муфрадоти (шакли танҳои) калимаҳое, ки он бо шеър хоҳад гуфт, огоҳӣ пайдо кунад ва аз ҳелҳои таркиботи саҳеҳ ва фосиди он хабардор гардад. Мазҳаб (услуб)-ҳои шоирони муғлакғӯй ва амирони каломро дар таъсиси (бунёди) мабонии (асосҳои) шеър ва равиши роҳҳои назмро бишиносад, расм ва тариқати ононро дар нууту (сифот) дараҷаҳои муҳотабҳо, фанни таъриз ва тасреҳҳо (сарехкуниҳо), қонуни ташбеҳҳо, таҷнисҳо, қоидаи мутобиқа (тазод) муғолатаҳо³, маҷозҳо, истиораҳо ва дигар санъатҳои каломиро бидонад. Қисме аз ҳикматҳо, масалҳо, каме аз

1. Ал-мӯъчам, хотима, саҳ.445..

2. Ибъоз — ҷудо кардани баъзе аз баъзе, баъзеро қабул кардан ва баъзеро рад кардан.

3. Муғолата — бояд мутобиқа бошад.

таърих ва аҳволи подшоҳони пешина, ҳукамои гузашта огоҳ бошад. Инчунин маънии латифро аз заиф фарқ кунад. Ба хусни матлаъ, лутфи мақтаи ҳар шеър огоҳ бошад, то ки ҳар як маъниро дар либоси иборати лоиқ ба манасса (зухургоҳ) нишонад. Дар ифодаи сухан аз маънии суст, ташбеҳҳои дурӯғ, ишорот ва имооти бегона ва мушқил, ихомоти нохушу тачнисоти мукаррар, тавсифҳои нофорам, истиороти дур, маҷозоти нодуруст, тақаллуфоти вазнин, тақдим ва таъхироти нодилписанд парҳез кунад. Дар ҳама хусус бояд аз миқдори эҳтиёҷ ба тарафи ифрот¹ ва тафрит² берун наравад. Аз он чи зарур аст, беҳабар намонад ва дар чизҳо бемаънӣ напечад. Ва пеш аз он ки дар назм сар мекунад ва ба даъвои шоирӣ миён мебандад, аввало мухтасаре илми арӯз ва қофияро бихонад, то ки аз баҳрҳои асли ва ихтироъшуда воқиф шавад, вазнҳои хушро аз нохуш фарқ кунад. Қисми раво ва норавои азоҳифро ва қисми саҳеҳи абётро аз сақим (носаҳеҳ)-и он шиносад, қофияҳои аслиро аз маъмул³ имтиёз кунад. Пас он гоҳ сармояи нек аз гуфтаҳои дилкаш ва санъаткоронаи устодони ин санъат ва покизагӯи ин фан ба даст орад. Аз қасидаҳо китъаҳои дурусттаркиб, ширинлафз, латифмаъно, некӯматлаъ, писандидамақтаъ, ширинтахаллусро аз девонҳои машҳур ва маъруф ва ашъори ширину шоёни истеҳсон дар фанҳои гуногун ва анвои ҷудогона тамом ёд гирад. Ҷамъи ҳиммат ба мутолиа ва музокираи он сарф кунад, ба баҳс ва истиқроъ⁴ ба дақиқу ҳақиқӣ санъатҳо воқиф шавад, то ки маонии нозук дар дилаш ҷо гирад ва алфоз дар зехни ӯ қарор гирад. Он иборат малакаи забони ӯ шавад. Маҷмӯи он моддаи табъ ва мойи хотири ӯ гардад. Вақте ки димоғи ӯ ба кор

1. Ифрот — аз ҳад гузаштан, зиёдаравӣ қардан.

2. Тафрит — кӯтоҳӣ қардан, зидди ифрот.

3. Қофияи маъмул — қофияи сохта, ки чанд хел дорад: қофия шудани як калимаи сохта (муштак) бо калимаи рехта (ғайри муштак), мисли «хурсанд» ва «бурданд», қофия шудани як калима бо ду калима, мисли «даст» — «қорд аст» ва мисли онҳо.

4. Истиқроъ — тадқиқ ва таҳқиқ.

медарояд ва сикри¹ табъи ӯ кушода мешавад, фоидаҳои он ашъори рӯй менамояд ва натиҷаҳои баҳравариҳо пайдо мегардад. Он гоҳ шеърӣ ӯ чун чашмаи зулол аст, ки мадад аз рӯдҳои бузург ва ҷӯйҳои амиқ мегирад ва монанди маъҷуни хушбӯӣ меояд, ки ройиҳаҳои он машоми рӯххоро муаттар мегардонад ва касе бар айбҳои он воқиф намешавад.

Вақте ки шеъреро сар карданӣ мешавад, аввало бояд насри онро ба пеш оварад ва маънии онро ба саҳифаи дил нигорад ва калимаҳои лоиқӣ он маъниро тартиб диҳад, вазне мувофиқӣ он шеър ихтиёр кунад, аз қофияҳо, он чи мумкин гардад ва хотир бо он мусомаҳат кунад (осонӣ гирад), бар варақе нависад ва ҳар чи аз он сахл ва дуруст ояд, дар он вазн ҷой интиҳоб кунад, қофияҳои шойгон² ва маъмулро ба он роҳ надихад. Дар назми абёт ба сиёқати сухан (суханронӣ) ва тартиби маонӣ илтифот нанамояд, то ҷумла қасидаро бар сабили мусаввадаи таълиқ³ занад ва чи гуна ки иттифоқ афтад, бигӯяду бинависад.

Агар иттифоқ афтад, ки дар байте ягон қофияро ба ягон маънӣ ба кор бурдааст, баъд аз он маънии беҳтар рӯй намояд ва байте аз он барҷастатар даст диҳад, он қофия дар он байт нағзтар ҷой гирад, нақл кунад. Пас ба байти аввал ҳоҷат афтад, барои он қофияи дигаре ёбад, вагарна тарк кунад.

Вақте ки байтҳо бисёр шуду маъно тамом гашт, ҳамаашро як-ду бор бо сидқи дил хонад, дар бораи соф ва сара кардани байтҳо диққат кунад, ҳар як байтро ба ҷои муносиб гузорад, то ки мазмуни байтҳо аз ҳам канда нашавад, байтҳо

1. Сикр — банди об, садди наҳр, маҷозан гирех, садд, бастагӣ, сикри табъ — гирехи табъ.
2. Қофияи шойгон — яке аз қофияҳои сақат, масалан, ба ҳам қофия шудани калимаҳои «некӯтар», — «зеботар», «гуфтан», — «шунидан», «лолаҳо» — «гунҷаҳо» ва ғайра.
3. Мусаввадаи таълиқ — сиёхнависи овеза; ишора бар он ки шоирони араб пеш аз исломият шеъри худро ба коғазе навишта, дар рӯзи бозор ба девори хонаи Каъба меовехтанд ва мардум хонда, ба он баҳо меоданд; мусаввадаи таълиқ киноя аз шеърест, ки писанди умум ояд.

аз ҳамдигар бегона нагарданд, дар ҳар сурат мувофиқати байтҳо, мисраъҳо, мутобикати калимаҳо, маънихоро лозим шуморад.

Бисёр воқеъ мешавад, ки ду мисраъ ё ду байт аз роҳи маънӣ мутаносиб намеафтанд ва ба ин сабаб равнақи шеър ботил мегардад. Ин гуна маънӣ дар рубоӣёт бештар воқеъ мегардад, ки шоирро маънии хуш дар хотир меояд ва бештар чунон мешавад, ки онро байти охир месозад ва аввалинро ба он мепайвандад ва дар он аз таносуби калима ва алоқаи лафзҳо ғофил мемонад, чунон ки Разиӣ Нишопурӣ гуфтааст:

Ҳар дам зи ту дил бо дами сарде будаст,

В-аз чоми ту чуръа наву мардӣ¹ будаст.

Маъзурам, агар дарди саре додам аз он,

Он дарди сарам аз сари дарде будаст.

Нахуст байти аввалро ба он пайванд додааст ва мисраи дуҷоми байти аввал лоиқӣ маънии байт наафтодааст ва ҳамроҳ кардани он ба мисраи аввал некӯ наёмадааст. Чунон ки вазир Бӯнасирии Кундурӣ (ё Қундизӣ) гуфтааст:

Бе он ки ба кас расид зӯре аз мо,

Ё ғашт парешон дили мӯре аз мо.

Ногоҳ баровард бад-ин расвой

Шӯрида сари зулфи ту шӯре аз мо,

ки мақсад байти дуҷом буда, байти аввал вобаста ба сонӣ шудааст. Бинобар ин маънӣ ҳалалпазир гардидааст. Ба сабаби он ки шӯре, ки аз сари зулфи ёр меҳезад, натиҷа зулм ва озор дилест, илло он ки магар андешидааст, ки ман дилеро пароканда кардам, бинобар ин сари зулфи ту дили маро пароканда кард, ин гуна маънӣ дар муғозала, дар ишқбозӣ далери рақиқ (сушт ва ночиз) аст.

1. Эҳтимол «дурде» бошад.

Қофия чунон оварда шавад, ки ҳеҷ кас онро тағйир дода натавонад.

Бояд қофия ба маънӣ муқаддам дошта шавад¹, баъд маъниро ба он илҳоқ кунад (ба он бандад) ва ба ҷо нишонад, ки ба ҳеҷ кас тағйироти он мумкин нагардад. Чунон ки Анварӣ гуфтааст:

Дӯш бо осмон ҳамегуфтам
Бар сабили суоли матлаб: Ай!
Ки мадори ҳаёти олам кист?
Рӯй сӯи ту карду гуфто: Вай!
Гуфтам: Инро далел бояд гуфт,
Ҳеҷ донӣ, ки мечигӯӣ, ҳай!
Мири об асту ҳақ ҳамегӯяд;
«Ва мин-ал-мои култу шайин ҳай!»²

Ҳеҷ як шоир ягон қофияро аз ин шеър ба таври дигар табдил дода натавонад.

Агар аввал ба назм сар кунаду сонӣ қофияро ба он бандад мумкин аст, ки мувофиқи дилхоҳ ҷойгир нашавад, тағйиру табдили он мумкин шавад, чунон ки дигаре гуфтааст:

Савдои ту дар сари ман сохт мақар³,
Ғамҳои ту аз танам бинагзошт асар,
В-акнун дар дил орзуи ҳечам нест,
Ҷуз орзуи рӯи ту, эй зебох(в)ар⁴.

1. Ин фикри Шамси Қайс нодуруст аст ва ба таъсири баъзе шаклпарастҳои замони феодалии мондани ӯро нишон медиҳад. Қофия ба маънӣ муқаддам нест, балки маънӣ ба вазну қофия ва ҳамаи санъатҳои бадеӣ муқаддам аст, зеро ҳамаи инҳо барои зоҳир шудани маънӣ хизмат мекунанд.

2. Ин мисраъи арабии буда, маънояш «Ва ҳар чиз аз об зинда аст».

3. Мақар — қароргоҳ.

4. Хур — офтоб.

Агар касе хоҳад, ки ин қофияро ба қофияи хуштаре табдил диҳад, метавонад, чунон ки мегӯяд:

Савдои ту дар сари ман сохт қарор,
Ғамҳои ту аз дилам баровард димор,
В-акнун дар дил орзуе ҳечам нест,
Ҷуз орзуи рӯи ту, эй зебо ёр!

Ҳамчунин бояд, ки дар алфоз ва маонии ҳар байт ба кор орад, то ки агар калимаи номуносиб омада бошад, калимаи нағзе ба ҷои аввалии зикр кунад ва агар маъние ноқис ояд, пурра гардонад.

Дар ин боб шоир чун наққоши чирадаст мебошад, ки дар тақсими нақшҳо ва гирд гардонидани шоҳу баргҳо ҳар гулуро ба тарафе нишонад ва ҳар шохоро ба сӯе берун барад ва дар рангомезӣ ҳар як рангро ҷое ҳарч кунад ва ҳар рангро ба гуле диҳад. Он ҷо, ки ранги сер лоиқ аст, нимсер сарф накунад ва он ҷо ки ранги равшан бояд, торик ба кор набарад. Монанди ҷавҳарии устоде мебошад, ки ба ҳусни таълиф ва таносуби таркиб равнақи иқд (шада)-и худ бияфзояд ва ба тафовути чиниш ва бетартибии назм оби марвориди худро набарад.

Бояд ки дар фанни сухан ва услубҳои шеър чун насибу ташбиб, мадҳу замм, офарину нафрин, шукру шикоят, қиссаву ҳикоят, суолу ҷавоб, итбу истеътоб, зикри диёру русум, васфи осмону нучум, азҳорӣ (шукуфаҳо), анҳор, шарҳи риёҳу амтор (бодҳо, боронҳо), наъту сифат, ташбеҳи лайлу наҳор, наъти асбу силоҳ, ҳикояти разму масоф аз тариқи афзалгарин шоирон ва шоиртарин фозилон нагузарад, инчунин дар нақле аз маънӣ ба маънӣ ва гардонидан аз фанне баромади латиф ва шурӯи шоистаеро вочиб донад.

Набояд, ки ҳеҷ олими ҳештандор бар радд ва айби ҳар шоир далерӣ кунад ва дар хунукии калима, сустии маъноӣ он ба он дам занад, магар бовар дошта бошад, ки он шоир сухани ўро маҳзи шафқат ва айни беҳомӯзӣ хоҳад шинохт, аз он баҳравар ва раҳнамоӣ хоҳад дид, чи дар ин аҳд ҳеҷ

санъат беқиматтар ва ҳеч ҳунар хортар аз шеърӯ шоирӣ нест, барои он ки аз ҳар пеша, ки ҳаст, беҳтар намебошад ва ҳар ҳунаре, ки ҳаст, аз он пиромӯзгар¹ набувад, то мард муддате бар музовалати² он мудовамат намояд ва дар он маҳорате, ки устодони он санъат биписанданд, ҳосил намекунад, ба даъвии он берун намеояд, кардаву сохтаи хеш ба манъизид (қӣ зиёд?)-и арз намебарад. Магар мешавад, ки ҳар кас сухани мавзун ва номавзун бишнохт ва қасидае чанд каж-маж ёд гирифт, аз ду-се девон чанд қасида дар мутолиа овард, ба шоирӣ сар бармеоварад? Ба мучарради назми оӣ (холӣ) аз покизагии алфоз ва тақриби маонӣ худро шоир мепиндорад. Ва чун хоҳиле шефтаи таъби хеш ва мӯътақиди шеъри хеш шуд, ба ҳеч ваҷҳ аз он эътиқод бознатавон овард ва айби шеъри ӯ бо ӯ тақрир натвон кард. Ҳосили иршод ва насиҳати ӯ чуз он набошад, ки аз гӯянда биранчад ва сухани ӯро баҳонаи бухл ва нишони ҳасади ӯ шуморад...

Аз рӯи инсоф модом ки анвои суханони мардум ҳамчун асноф ва табақоти халқ гуногун ва тафовутнок аст, баъзе нек, баъзе бад, баъзе малех, баъзе хунук ва ҳама дар муомалоти халқ ба кор меояд ва дар истеъмолот лозим меояд, чунон ки базлаи³ нохуш ва музҳикаи⁴ номуносиб, дар маҷлиси бузурге чунон таъсирнок мебарояд ва гӯяндаи он манфиате меёбад, ки бисёр базлаҳои хуш ва музҳикаҳои ширин даҳяки онро ба худ намебинад. Вақте ки масхарабозон бо калимаҳои бемаънӣ ва ғайр дар баъзе маҷолис чандон хурсандӣ дар мардум пайдо мекунанд, ки бисёр қавлҳои (суруд) бадеъ ва таронаҳои латиф наметавонад. Модоме ки чунин аст, сухани касеро рад кардан ва онро дар рӯи ӯ бо он сухани сард гуфтан аз эҳтиёту ақл дур буда, дар қонуни ахлоқи некӯ мамнӯъ аст.

1. Пиромузгар — эҳтимол пуромӯзгар бошад.

2. Музовалат — чизеро бо чизе қарин кардан, кӯшидан ба чизе, расидан ба коре.

3. Базла — мутӯяба, латифа.

4. Музҳика — хандаовар.

Аммо агар касе хоҳад, ки дар фанни шеър ба дараҷаи камол расад ва суханро чунон орояд, ки писанди арбоби табъ бошад, бояд ҷаҳд кунад, то насру назми ӯ ба калимаҳои покиза ва маъниҳои латиф ораста ояд, чунон ки суратҳои маънии бадеъ дар либоси калимоти сушт пӯшонидан фирефта нашавад, ҷи маънии беибораат ҳеҷ тароват надорад ва иборати бемаънӣ ба ҳеҷ наояд. Калимаҳо ба масобаи (монанди) зарфҳои маонист ва маонӣ ҳамчун матои ӯст. Пас, ҳар сухане, ки дар он маънии латиф набошад, табъи аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарф ҳолӣ ва дар вай матоъ набувад.

Бояд ки шоир дар навбати аввал ба ҳеҷ ҳол ба гуфта ва пардохтаи худ эътимод накунад, то вақте ки онро як-ду бор ба нокидон (нақдкунандагон, мунаққидон)- и сухан ва дӯстони фозили мушфиқ арз надорад, хатову савоби онро аз онҳо ба тариқи талаби раҳнамоӣ нашунавад, онҳо ба сикҳати назму қабули вазн ва дурустии қофият ва ширинии арзи омма нанишонад ва дар маърази писанд ва нописанди ҳар кас наёрад. Вақте ки соҳибхунаре ба маърифати шеър шӯҳрат ёфт ва наздики донишмандони суханвар ба нақди шеър (шеършиносӣ) ҳукм ёфт, ангуштнамо шуд, сухани ӯро дар радди қабули ҳар як калима ва маънӣ ки гӯяд, насси сарех¹ шиносад ва ӯро дар он мучтаҳиди (соҳибҷиҳоди) айбёб донад ва ҳар ҷи гӯяд, аз вай ҳуҷҷате қотей ва иллоте возеҳ натаалабад, ки бисёр ҷизҳо бошад, ки ба завқ тавон ёфт ва аз он иборат (гузар) натавон кард.

Бояд донист, ки нақди шеър-донистани сусту қавӣ, табоҳӣ, дурустии он ба шеъри неқ гуфтан тааллуқ надорад. Басо шоир ҳаст, ки шеърро пухта мегӯяд ва (аммо) нақди шеър чунон ки бояд, натавонад. Ва басо нокиди шеър (мунаққид) мебошад, ки шеърро неқӯ наметавонад гуфт. Аз яке фозилон ва умарои калом пурсиданд, ки «ҷаро шеър намегӯӣ?». Гуфт: «Аз баҳри он ки чунон ки меҳоҳам ки ояд, намеояд ва он ҷи фароз меояд, намеҳоҳам».

1. Насси сарех — камоли мӯътабари сарех.

Бештари шоирон ба ин фикр ҳастанд, ки нақди шеърро шоирон муайян мекунад ва ҷуз онҳо наметавонанд, ки дар радду айби он сухан гӯянд. Ин мулоҳиза галат аст, аз баҳри он ки масали шоир дар назми сухан ҳамчун устои бофанда аст, ки чома (матой)-ҳои муҳкам мебофад, нақшу нигорро мухталиф, шоҳу баргҳои латиф ва гузоришҳои дақиқ ва давол (тасма)-ҳои ширин дар он ба вучуд меорад, аммо баҳои онро ба ғайр аз симсорон (даллолон) ва баззозон, ки чомаҳои бешбаҳо аз ҳар навъ матои ҳар вилоят аз дасти эшон бисёр мегузаранд, наметавонанд ва ҷуз эшон намедонанд, ки лоиқи хазинаи подшоҳ ва шоистаи хилъат ва навъе аз табақоти бузургон кадом аст.

Ҳеч кас ба бофанда намегӯяд, ки баҳо кун. Бофанда агар баҳои чомаи худ кунад, аз ҳисоби ресмон ва абрешим, зарришта ва муддати амали худ гузашта наметавонад. Лутфи чома, ширинӣ, зебоии онро наметавонад донист, магар ки баззозӣ карда, чомашинос шуда бошад. Пас, сухани ўро агар шунаванд, аз ҷиҳати баззозии симсорӣ мешунаванд, на аз рӯи бофандагӣ, чи ҳар кас, ки чизро ба ҳайати иҷтимоӣ мебинад ва истеъмолкунандаи он ҳайат буда бошад, ҳубӣ ва пастиҳои онро беҳтар аз пардозандаи он медонад, ки ба таркиби муфрадоти (ҷузъиёти) он онро аз қувват ба феъл овардааст.

Инчунин шоир назми суханро ба хоҳиши таъби худ мекунад ва шеър бар мувофиқати ҳоҷат ва лоиқи сурати воқеа мегӯяд ва ноқид ихтиёри онро барои некӯии лафз ва маънӣ мекунад.

Фарқ бисёр аст миёни он чи ба хоҳишу хушомад металабанд ва чи барои некӯӣ ва ситудагӣ хоҳанд. Ва шеър фарзанди шоир аст, чун байте чанд гуфт, ҳар чи гуна ки омад, агарчи донанд, ки камтар аз абёти дигар афтодааст, аз ҳештан наёбад, ки гуфта ва пардохтаи ҳеш ботил кунад. Ва бузургон гуфтаанд: «Ал-маръу мафтунун би ақлиҳи ва шеъриҳи ва ибниҳи»- яъне мард фитна ва мағрури ақли ҳеш ва шеъри ҳеш ва писари ҳеш бошад, ки ба писанди ақл ва шеъру фарзанди ҳеш мубтало бувад. Аммо ноқидро

дил насӯзад бар шеъри дигарон, ки ӯ на хотир сӯзонидааст дар назм ва тартиби алфоз ва маонии он, пас ҳар чӣ неқӯ бувад, ихтиёр кунад ва ҳар чи ракик (суст) бувад, бигзорад, чи шоир дар назми хеш толиби хушомад (хушоянд) бошад ва ноқид чӯяндаи беҳомад бувад»

Чунон ки мебинем, Шамси Қайс як силсила назариёти ачибе дар илми адаб ва шартҳои шеърро шоирӣ баён намулдааст. Албатта, муаллиф фарзанди замони худ буд ва баъзе фикрҳои ӯ дар замони мо норавост. Вале қимати асосии ин назариёти Шамси Қайс дар ин аст, ки ӯ ба тарафдории мувофиқати куллии шаклу мазмун баромада, аз шеъри шоир бадеияти олӣ талаб кардааст. Ҳарчанд ки муаллиф дар як ҷо қофияро мустақил дониста, ҳатто онро аз мазмуни асар ҳам болотар гузоштааст, вале дар ҷои дигар ба шоирон ва олимони шаклпараст зарбаи сахте расонида, мазмуни шеърро мақсади аввалӣ ва шакли онро тобеи мазмун шуморидааст. Ӯ гуфтааст: «Ҳар сухане, ки дар он маънии латиф набошад, таъби аҳли тамиз ба он майл намекунад, ҳамчунон бошад, ки зарфи холӣ ва дар вай матоъ набувад». Бешубҳа, ин фикри Шамси Қайс дар замони худ аҳамияти калон дошт ва дар замони мо ҳам қимати худро гум накардааст.

Он чи ки Шамси Қайс дар бораи вазифаҳои танқиди адабӣ ва мунаққидон гуфтааст, низ хеле ҷолиби диққатанд. Вай мунаққидонро ноқиди шеър номидааст, ки бояд шеърро нақд кунад, мисли сарроф сараро аз сақат ҷудо намояд. Вай чунин фикре баён кардааст, ки «ноқид чӯяндаи беҳомад бувад», яъне аз шеър он чиро, ки нағз омадааст, ба шоир ва хонанда намояд. Ин гуфтаҳои ӯ ба вазифаҳои танқиди адабии имрӯзаи мо, ки бояд муваффақиятҳои адабиётро нишон дода, барои мазмуни олии ғоявӣ ва шакли баланди бадеии он мубориза барад, низ мувофиқ меояд.

Ин аст, ки бисёр фикрҳои Шамси Қайси Розӣ ва дигар адабиётшиносони гузашта хеле ҷолиби диққатанд ва сазовори эҳтиёткорона омӯхта шудан мебошанд.

Пас аз «Ал-мӯъҷам»-и Шамси Қайс низ чанд асар дар назарияи шеър таълиф шудааст, ки баъзе бештар ва

баъзеи дигар камтар қимати илмӣ доранд. Як қисми онҳо бо таъсири «Ал-мӯъҷам» эҷод шудаанд.

Аз рисолаҳое, ки баъд аз «Ал-мӯъҷам» таълиф ёфтаанд, чандеро номбар мекунем:

Дар асри Шамси Қайс китобе дар арӯз бо номи «*Меъ-ёр-ул-ашъор*» навишта шуда буд, ки таълифи онро ба *Хоча Насируддини Тӯсӣ* (вафоташ дар соли 1229-1230) нисбат медиҳанд, ки олими бузурги форсу тоҷик, яке аз барҷастатарини ситорашиносони дунё ва асосгузори илми мусалласот (тригонометрия) буда, ба шоирӣ ва илми шеър низ шавқ доштааст.

Дар дигар асари Насируддини Тӯсӣ «Асос-ул-иктибос» низ бисёр масъалаҳои умумии назарияи адабиёт муҳокима шудааст. Муаллиф алоқаи баъзе адабиётшиносони араб ва форсу тоҷикро бо назарияҳои адабии Юнони қадим, аз ҷумла «Риторика»-и Арасту нишон додааст. Баъзе назарияҳои олимони форсу тоҷик бо назариёти мутафаккирони Ҳинди қадим алоқа доштааст.

Доктор Нодири Вазиншур дар мақолае ба номи «Шеър пойгоҳи андеша дар адабиёти форсӣ...» дар бораи сабабҳои бартарии мақоми назм бар наср аз файласуфони Юнони қадим Афлотун ва Арасту, бисёр мутафаккирони Аврупо мулоҳизаҳо нақл менамояд ва дар охир аз муаллифон ва муҳаққиқони форсу тоҷик низ дар бораи шеър, мақсад ва мантиқи он, нақли афкор карда мегӯяд: «Муаллифи «*Чаҳор мақола*»-Низомии Арӯзии Самарқандӣ (дар мақолаи аввал, сах.19) шеърро саноат мешуморад, на ҳунару фан. Шамси Қайси Розӣ дар китоби «Ал-мӯъҷам...» шеърро каломе андешидааст, ки мавзун ва мураттаб бошад. Шамси Қайс саҳт пойбанди қофия мебошад. Аз ин миён танҳо *Хоча Насируддини Тӯсист*, ки дар китобҳои ба номи «*Меъёр-ул-ашъор*» ва «Асос-ул-иктибос» шеърро ба таври амиқ ва ҳайратангез баён менамояд. Ӯ мегӯяд: «Шеър дар назди омма каломест муқаффо ва мавзун, вале дар назари аҳли мантиқ каломест маънавӣ». Ӯ ба ин тартиб қофияро, агар монеи кори шоирист, як сӯ мениҳад ва ӯ аз шеър таҷаллии

андеша ва ҳаёлу оҳангро талаб мекунад» (маҷаллаи «Яғмо» № 11, баҳманмоҳи соли 1352, ҳ.ш.)

Хусрави Деҳлавӣ (1253-1324) бо номи «*Эҷози хусравӣ*» иборат аз ду ҷилд асаре оид ба қоидаҳои насрнависӣ таълиф кардааст ва ҳазорон санъати бадеӣ дар он дарҷ намулдааст.

«*Бадоеъ-ус-саноеъ*»-таълифи Атоуллоҳ Маҳмуди Ҳусайнӣ (вафоташ 1513) аз як дебоча (оид ба арӯз), се боб ва хотима (оид ба бадеъ) иборат мебошад. Ин асар дар соли 1975 аз тарафи Раҳим Мусулмонкулов ба ҷоп расидааст.

Дар асри XV мисли «*Рисолаи қофия*»-и Абдурраҳмони Ҷомӣ, «*Арӯз*»-и Сайфӣи Бухорӣ, «*Мизон-ул-авзон*»-и Алишери Навоӣ (ба туркӣ), арӯзи ашъори туркии Заҳириддини Бобур (1520), дар асри XVI монанди «*Ҷамъи мухтасар*»-и Ваҳиди Табрезӣ ва дар асрҳои баъд низ чанд асар таълиф шудааст. Калонтарини онҳо «*Маҷмаъ-ус-саноеъ*» ном асари Низомиддин Аҳмад ибни Муҳаммадсолеҳи Сиддиқӣи Ҳусайнӣ мебошад, ки дар соли 1650 навишта шудааст. Ин асар дар илми бадеъ буда, аз жанру шаклҳои жанрӣ, 40 адад бадоеи лафзӣ ва 40 адад бадоеи маънавӣ баҳс мекунад. Дар аксарияти мавридҳо муаллиф аз «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ва «Ал-мӯъҷам» нусхабардорӣ кардааст. Бо вучуди ин асари Низомиддини Аҳмад аз аҳамият ҳолӣ набуд. Қабулмуҳаммад дар қисмати ҳафтуми «Ҳафтқулзум» аз саноеи бадеия баҳс намуда, асосан ба «Маҷмаъ-ус-саноеъ» таъя кардааст.

«Ҳақоиқ-ул-ҳадоиқ» таълифи Шарифуддин Ҳасан ибни Муҳаммади Ромӣи Табрезӣ (асри XVI) аст. Ӯ «Ҳадоиқ-ус-сеҳр»-и Рашиди Ватвотро шарҳу эзоҳ додааст.

Дар энциклопедия ва луғатҳои тафсири низ ба масъалаҳои назарияи адабиёт ва поэтика мавқеи муҳим дода мешуд. Чунончи, Муҳаммад Ғиёсиддин низ дар «Ғиёс-ул-луғот» доир ба арӯз ва санъатҳои шеърӣ маълумоти муфасссал додааст. Муҳаммад Ғиёсиддин аз китобҳои гуногуни назарӣ маълумот ҷамъ кардааст ва бар ҳилофи дигар муаллифон ҳамеша манбаи маълумоти худро зикр мекунад.

Ҳамаи китобҳое, ки дар боло номбар шудаанд, асосан ба поэтика доиранд ва муаллифони онҳо муҳокимаи масъалаҳои умумии назарияи адабиётро мақсади асосии худ қарор надодаанд. Вале китобҳое ҳам ҳастанд, ки муаллифони онҳо дар бораи санъатҳои бадеӣ ва арӯзу қофия не, балки асосан оид ба масъалаҳои умумии эҷодиёти бадеӣ, шартҳои шеърӣ шоирӣ сухан рондаанд. Масалан, Кайковус дар «Қобуснома» (асри XI), Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Чаҳор мақола» (асри XII) дар хусуси адабиёт бобҳои алоҳида кушода, талаби худро аз шеър ва шоир баён кардаанд, ки асари бадеӣ бояд чӣ гуна бошад, нависанда дар эҷодиёти худ қадом шартҳоро бояд риоя кунад ва ҳоказо.

Дар талабҳои ин муаллифон низ шароити замон ва манфиатҳои синфӣи онҳо инъикос ёфтааст, вале бо вучуди ин барои фаҳмидани сайри таърихӣ назарияҳои адабӣ аҳамияти калон дорад.

Мо дар ин ҷо ҳамаи он асарҳоро, ки доир ба назария навишта шудаанд, номбар накардем ва ҳоло ҳамаи онҳоро номбар кардан ҳам мумкин нест. Мо фақат ҳаминро гуфтани ҳастем, ки ин гуна рисолаҳо хеле бисёранд ва илми поэтикаи форсӣ-тоҷикӣ таърихи қадимӣ ва пурсарвате дорад.

Вазифаи мо аз тартиб додани ин асар, ки ҳоло ба диққати хонандагон тақдим мешавад, тамоман дигар аст.

Чунон ки маълум аст, дар бораи саноеи адабӣ, ки як қисми муҳими поэтикаи классикии мост, то ҳол бо ҳатти имрӯзаи тоҷикӣ ягон китоби содаи оммафаҳм чоп нашудааст, то ки талаботи ҳаваскорони адабиёт қаноат кунонида шавад.

Аз ҳамин сабаб мо лозим донистем, ки асар ба ёрии донишҷӯён ва муаллимон пешкаш шавад. Мақсади мо аз ин маҷмӯа фақат андаке ёрӣ додан ба адабиётдӯстону муаллимон ва оид ба баъзе санъатҳои бадеӣ чанде материали адабиёти классикию шӯравиро дастраси онҳо намудан аст. Мо асосҳои илмӣ воситаҳои тасвири бадеиро баён кардани нестем. Аз нуқтаи назари илми адабиётшиносӣ муайян кардани моҳияти санъатҳои гуногуни бадеӣ низ

вазифаест, ки ҳалли онро ба оянда мавқуф бояд гузошт. Мо фақат таърифи мухтасари санъатҳои бадеии анъанавиро медиҳем ва барои ҳар як санъат аз саромадони сухан чанд мисол зикр мекунем.

Адади санъатҳои адабии дар «Тарҷумон-ул-балоға» ба 124 мерасад. Дар «Ҳадоиқ-ус-сеҳр» ва «Матлаъ-ул-улум» то як дараҷа ба таври мухтасар зикр шудааст.

Мо ҳамаи ин санъатҳоро ба маҷмӯаи худ нагирифтем, балки ончи хушоянд, дилкаш ва зарур буда, ба алифбои имрӯзаи мо созгор меояд, гирифтем ва он чи дар асоси алифбои арабии дуруст карда шуда ё бештар аз ҳарфбозӣ ва калимабозии хушку ҳолӣ иборат буд, ғуруғузур гардид.

Вале баъзе санъатҳо, аз қабилӣ санъати тааҷҷуб дар осори классикӣ набуда, танҳо ҳар «Ҳафт қулзум» (ҷ. 7) зикр шудааст. Ин санъат ба санъати ташбеҳи измор бисёр монандӣ дорад. Бинобар зарур будани ин санъат ба гирифтани он зарурат ёфтем.

Воситаҳои тасвир ва санъатҳои бадеӣ, аз қабилӣ ташбеҳи истиора, таҷнис ва лаффу нашр ва амсоли онҳо дар сурате ки аз матни умумии асари бадеӣ чудо гирифта шаванд, роли онҳоро таъйин кардан мумкин нест. Инҳо воситаи тасвиранд, яъне барои тасвири ягон ҳодиса ё манзара ва ё образ қор фармуда мешаванд, бинобар ин, вазифа ва қимати онҳоро фақат дар дохили он порчае, ки ин ҳодиса ё манзара ва ё образро тасвир мекунад, дуруст фаҳмидан мумкин аст. Агар онҳоро аз ин порча чудо карда гирем, лузум ва зарурати онҳоро фаҳмидан мушқил мешавад. Вале мо дар ин маҷмӯа имкон надорем, ки барои нишон додани моҳияти ҳар як мисол онро бо контексти калоне биёварем. Азбаски донишҷӯён ва муаллимон аз назарияи адабиёт хабар доранд, ҳуди онҳо муайян карда метавонанд, ки фалон ташбеҳ ё истиора дар тавсири фалон манзара ё ҳодиса чӣ вазифае дорад.

Ғайр аз ин, дар осори классикон чунин ташбеҳи истиораҳое ҳастанд, ки дар ниҳояти барҷастагӣ ва дар байтҳои

ҷумла калимаи ташбеҳ, истиора ва монанди инҳо ба ҳолати аслии монда шуда бошад ҳам, ба ҷои истилоҳи мушаббаҳ истилоҳи нави монандшаванда ва ба ҷои мушаббаҳунбиҳи калимаи монандкунанда ё ташбеҳкунанда қабул шуд, ба ҷои адоти ташбеҳ истилоҳи ёридохандаи монандӣ ва ба ҷои вачҳи ташбеҳ истилоҳи сабаби монандӣ қабул гардид. Инчунин ба ҷои мустаор мо истиорашаванда гуфтем ва ба ҷои мустаорун минҳу истилоҳи соҳибистиора гирифта шуд. Инчунин ба ҷои калимаи ташбеҳулмашрут ташбеҳи шартӣ, ба ҷои илтифот гардиш, ба ҷои тансикуссифот сифатчинӣ қабул гардид. Санъати ташхису интоқ танҳо ташхис номида шуд ва монанди инҳо...

Ҳар истилоҳе ки ба тоҷикӣ дохил карда шудааст, дар қавс шакли аслии арабияш навишта шуд, масалан; ташбеҳи шартӣ (ташбеҳулмашрут), санъати шумур(сиёҳулаъдод) ва ғайра.

Ин дигаргуниҳо дар истилоҳот ранги як таҷрибаро до-рад. Кадоми ин дигаргуниҳо қабул хоҳанд шуд ва кадо-машон не, дар оянда маълум мешавад. Дар таълифи ин асар қисман ба таҷрибаи шахсӣ ва қисман ба осори саромадони сухан муроҷиат намуда, дар интиҳоби беҳтарин мисолҳо ва барҷастатарин бадеаҳои санъати адабӣ кӯшидем: Бештар аз «Тарҷумон-ул-балоға», «Ҳадоиқ-ус-сехр», Ал-мӯъҷам», «Маҷмаъ-ус-саноеъ», «Ҳафт қулзум», «Ғиёс-ул-луғот» ва «Таърихи татаввури насри фаннӣ»-таълифи доктор Ху-сайни Хатибӣ (ҷопи Эрон), дар айни ҳол аз осори бадеии саромадони сухан-Низомӣ, Ҳоконӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҳофиз, Камол, Ҷомӣ, Ҳилолӣ, Саййидо ва монанди инҳо, «Намунаи адабиёти усмонӣ», инчунин аз тарҷумаи форсии «Шеър-ул-Аҷам» (ҷ.1,2,3,4, ва 5)-таълифи Шиблии Нӯъмонӣ (ҷопи Техрон, 1334 ҳ.), «Шеъру адаби форсӣ»-таълифи Зайнулобидини Мӯътаман (ҷопи Техрон, 1332 ҳ.) «Зеби сухан» (ҷ.1)- таълифи Саййидмаҳмуди Нишот (ҷопи Техрон) низ истифода шуд.

Арузи мухтасари мо, ки қисми дуюми ин асарро таъшиқ мекунад, мувофиқи талаби аксари ҷавоншоирону ҷавон-

мунаққидон ва дигар ҳавасмандони арӯз таълиф ёфтааст. Муаллиф кӯшиш кардааст, ки илми арӯзро нисбатан сода ва осон баён намояд.

Шеърӣ баланд мавзун ва пурмазмун мебошад. Вале мавзунияти шеър дар бисёр мавридҳо мавқуф ба дониستاني арӯз ва нозукиҳои он аст.

Табиист, ки назокати шеърӣ баланд вобаста ба бисёр чизҳо, аз он ҷумла ба мувофиқати он ба қонунҳои арӯз, ораста будани он ба ягон воситаи тасвири бадеӣ ё санъатҳои маънавию лафзии ғайритакаллуфӣ мебошад. Аз ин рӯ, китобро «Санъати сухан» номидем, ки ҳам шомили арӯз ва ҳам шомили воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ва дигар санъатҳои маънавию лафзӣ бошад.

Чунон ки ин китоб дар чопи дуум (1967) тақомул ёфта буд, дар тайёр кардани чопи сеюм низ аз рӯи таҷриба ва афзоиши маълумот роҷеъ ба бадеъ баъзе дигаргуниҳои муҳим ба амал омад.

Мувофиқи хоҳиш ва маслиҳати хонандагон баъд аз дебоҷа дар таҳти унвони «Даромади сухан» бобе дар бораи илмҳои балогат ва фасоҳат (маонӣ, баён ва бадеъ), шеърӯ наsr, шеърӯ назм, навъҳои наsr-наsри мурсал, наsри мусаччаъ, наsри мутакаллиф, оид ба таносуби калом, ибдоъ, маъноӣ аслӣ ва маҷозии калимаҳо, маҷозӣ мурсал фароҳам оварда шуд, зеро инҳо асосан ба қатори санъат дохил нашуда, балки заминаест роҷеъ ба саноеи бадеӣ (ки дар айни замон яке аз воситаҳои тасвиrotи бадеӣ ҳисоб меёбад). Дар қисмати асосии баёни санъатҳо тағйироти муҳим ба амал наёмада бошад ҳам, якҷанд фигураи санъат, ки зарурию ҳатмӣ буд, ба таври ихтисор илова гардид, ҳамчун таҷоҳули ориф, ҳусни таълил, санъати тафаннун, таҷниси ҳат, санъати дугоник (муздавач), мурофик, ирсод, таъкиди мадҳи ҳичомонанд ва зидди он, шеърӣ шаклан мадҳу мазмунан ҳаҷв, титол ва санъати тағйир, ки сеи охирин дар поэтикаи собиқ қайд наёфтааст, илова гардид. Дар қисмати нақлушшеър ҳам ба таври дақиқтар, фароҳтар, батартибтар кор бурда, мисолҳо аз ҷавоншоирон бисёртар

нишон дода шуд. Бо ҳамаи ин, таърифоти собиқ қисман партофта, мисолҳо низ кӯтоҳ шуд.

Умедворем, ки дар оянда низ мувофиқи маслиҳат ва тақризоти хайрхоҳонаи дӯстдорони сухани бадеъ ва арӯз нуқсонҳо барҳам дода хоҳад шуд, бадеъ ва арӯзи нокиси мо либоси комил дар бар хоҳад кард, зеро гуфтаанд, ки:

Як гули мақсуд дар ин бӯстон

Чида нашуд бе мадади дӯстон.

ДАРОМАДИ СУХАН

Илмҳои ёваре, ки дар роҳи пероиши санъатҳои бадеъ ва услуби суханварӣ замина ҳозир мекунанд, аз балоғату фасоҳат (маонӣ, баён, бадеъ, арӯз ва қофия) иборат буда, маълумоте ҳам дар бораи шеърӣ наср, ҳелҳои наср: насри мурсал, мусаччаъ ва мутакаллиф, маҷози мурсал зикр кардан лозим меояд.

Балоғату фасоҳат

Балоғат дар лугат ҷавон шудан ва расидан ба мунтаҳон ҷизе, комил шудан, расоӣ дар сухан ва зебоӣ буда, дар истилоҳи адабӣ сифати сухан ва ғӯянда мебошад. Мурод аз балоғат расонидан ба мақсад аст. Балоғат сифати калима нест, чунки калима ба танҳои аз ўҳдаи адои мақсад баромадан наметавонад. Сифати сухан будани балоғат он гаҳ собит мешавад, ки мувофиқи муқтазои маҳал ва ҳол эрод ёбад. Сухан дар мавриде батаъкид ва дар мавриде бетаъкид омада, мавқеъ эҷоз ва мавқеъ тафсилро талаб мекунад. Дар мақоме бо ҷумлаҳои мураккаб ва ё услуби олии дар ҷои дигар бо ҷумлаҳои содаву осон суханронӣ кардан сазовор аст. Агар шунаванда мункири ғуфтор бошад, калом бояд бо ҳуҷҷату бурҳон устуворӣ ёбад. Дар баъзе мавқеъ возеҳ ва дар баъзе мавқеъ ба талмех-бо ишора ва киноя сухан меравад. Ҳар қадар ин шартҳо ба амал гузошта шавад, калом ҳамон қадар балеғтар ва бурротар зухур мекунад.

Фасохат дар лугат ба маънои зухур, возеҳият, шевоӣ ва равонӣ, вале дар истилоҳи адаб ба маънои кушодазабонӣ, гӯёӣ, бурроӣ мебошад. Оғоҳӣ аз фасохат, оғоҳӣ аз латофату салосати лафз аст. Инчунин дарки муҳассаноти зотӣ ва аразии сухани манзум ва мансури тоҷикӣ ба воситаи муайян кардани калимаи фасеҳ ва ғайрифасеҳ муяссар мегардад. Ба ибораи дигар, муҳимтарин шарти фасохат раҳонидани камол аз бастагӣ ва чигилӣ мебошад.

Бинобар он ки фасохат ҳусни зоҳирӣ ва балоғат ҳусни маънавист, ин ду ба дараҷаи асл буда, саноеъ ва муҳассаноти бадеӣ ба манзалаи фаръ аст.

Маҳмуди Ҳуман дар асари худ «Ҳофиз чӣ мегӯяд» дар бораи балоғат ва фасохат аз назариячиёни саромади форсу тоҷик иқтибос оварда мегӯяд: «Шамси Қайси Розӣ расоӣ (балоғат)-ро чунин таъриф кардааст: «Маънии балоғат он аст, ки ончи дар замири бошад, ба лафзе андак, бе он ки ба тамоми маъни он халале роҳ ёбад, баён кунад ва дар ончи ба дароз кашидани сухан эҳтиёҷ афтад, аз қадри ҳоҷат дарнагузарад».

Шамсулуламои Гургонӣ ҳамин маъниро кӯтоҳтар ва ҷомеътар карда гуфтааст: «Балоғат, яъне мутобиқати каломи фасеҳ ба муқтазои ҳол ва мақом». Ва муроди ӯ аз ин, иқтизои ҳамон таносуби сурат ва маънои шеър аст аз назари эҷод, итноб ва таъқиқод ва киноя».

Шамси Қайс шевоӣ (фасохат)-ро чунин шиносондааст: «Фасохат покизагии сухан аст аз душворӣ».

Шамси Гургонӣ ҳамин маъниро равшантар карда ва душвориҳои суханро чунин баршумурдааст: «Таъкидоти лафзӣ ва маънавӣ, танофури ҳуруф ва калимот, заъфи таълиф, муҳолифоти қиёс ва ғаробати калимот». (саҳ.246-247).

Маҳмуди Ҳуман дар бораи бамавқеъ сурудани шеър дар маҷлисо мегӯяд: «Ба таври кулӣ метавон гуфт, ки ба мавқеият, таври тафаккур, ақида, мақсад ва тасаввури шунаванда вобастагӣ дорад. Масалан, агар хонандае дар маҷлиси арӯсӣ сарояд:

Магар, ки лола бидонист бевафоии дахр,
Ки то бизоду бишуд, чоми май зи каф наниҳод.
Зи ҳасрати лаби Ширин ханӯз мебинам,
Ки лола медамад аз хоки турбати Фарҳод.

Фоидаи илми маонӣ дар он аст, ки ба воситаи он роҳи дарки балогати назму наср ва риояти таносуби калом, талаби ҳол ва мақом, хуштабӣ, ҳусни адо ва расоӣ муяссар мегардад.

«Баён» дар лугат ба маъноӣ кашфу тавзеҳ аст. Илми баён аз чигунагии адои маънии воҳид бо иборати гуногун баҳс мекунад.

Мавзӯи илми баён - калима ва баҳс аз қисмҳои ташбеҳу маҷоз, истиора, киноя ва ғайра мебошад. Баёнро аз назари ороишу ҳунар дар қатори саносъ ва муҳассаноти бадеӣ низ овардаанд.

«Бадеъ» дар лугат ба маъноӣ тоза, нав, аҷиб, вале дар истилоҳи адаб иборат аз ороиши сухан ва зеби калом буда, шомили ҳамаи мабҳаси санъатҳои адабӣ аз насру назми тоҷикӣ-форсӣ мебошад.

Шеър ва наср

Дар адабиётшиносии гузаштаи мо калом ба ду навъ аст: наср ва назм. Наср дар лугат ба маъноӣ пароканда ва парканда кардан меояд, вале дар истилоҳи адаб суханест, ки рӯи қоидаи муайяни вазн ва қофия пахлуӣ ҳам чида, оҳанги ҳосе дорад.

Шеър ва назм

Маъноӣ луғавӣ «шеър» дарёфтани, доништан ва маърифати чизҳои нафис аст. Вале дар адабиётшиносии гузаштаи мо шеър каломӣ маънавӣ ва воситаи барангехтани эҳсосоти ҷазабот доништа мешуд, яъне аз шунидани шеър ва хондани он осори ҳафатӣ ва нугуворӣ, ё хушию хурраи ва ё ҷӯшу хурӯше ҳосил мегардад. Шеър аз илму дониш обуранг мегирад. Дониш як масъалаи илмиро ба ақлу идрок арз

мекунад ва шеър онро зевари латифи сухан қарор дода, манзараҳои дилкаши табиат ва ҷамъиятро бо эҳсосоти ишқ нишон медиҳад. Ҳар чизе ки дар тааҷҷуби ҳайрат ё ҷӯшу хурӯш ба вучуд меоварад, асоси шеър аст. Масалан, дар табиат осмони нилгун, ситораҳои тобон, насими форами пагоҳон, гулгунии шафақ ва табассуми гул, нолаи булбул, хироми сабо, сабзаи киштзорҳо, кабудии кӯхсорҳо, шукуфонии ҷаман дар домани кӯҳу даман, хулоса, тамоми манзараҳои табиат, ки ба пеши ҷашм ҷилва мекунад, ҳама асоси шеър, воситаи илмҳои шоир ва ҷӯшонандаи эҳсосоти қалбӣ мебошанд. Тамоми зиндагӣ шеър аст ва Фаридуddуни Аттор дар ин боб гуфтааст: Бас ҷиҳон шоир бувад чун дигарон.

Шеър дар забони арабӣ зоҳиран бо калимаҳои шуур, шиор, шеър ҳамреша мебошад. Пас, шоир соҳиби шуур гуфтан аст.

Ғайр аз шеър калимаи назм низ мавҷуд аст, ки ғўяндаи он нозим ном дорад. Нозим назкунанда буда, ба як тартиби муайян ва вазни маълум калимаву таркибхоро паси ҳам мечинад ва ҷо ба ҷо мегузорад. Аз ин рӯ, назмро сухани пайваста гуфтан мумкин аст. Вале нозим ҳамчун шоир, ки ғўяндаи шеър аст, наметавонад ба хонандаи худ ҳаяҷони бадеӣ бахшад, аммо вақте ки нозим соҳиби имтиёзи нави таъсир мегардад, он гоҳ на нозим, балки шоираш меноманд, ки лаҳзаҳои табиат ва ҷамъиятро ба риштаи назми бадеъ кашида, дар сурати амиқ ва дақиқ диққати хонанда ва шунавандаи худро беихтиёр ба тарафи худ мекашад, мафтун мегардонад.

Ҳатто, ин кашандагӣ махсуси шеър ҳисоб намеёбад. Бисёр ҳикояҳои барҷаста ва қиссаву ривоятҳо мавҷуданд, ки ба хонандаи худ таъсири амиқ мебахшанд, мегирёнанд ё меҳандонанд, маҳзун ва ё шод мегардонанд. Агарчи ин порчаҳои мансур устухонбандии шеърӣ надоранд ва аз перояи зебои шеър дур мебошанд, ба ҳар ҳол шеърӣ доранд. Ҷакидаи ҳомаи муҳандисони рӯҳи инсонӣ дар қадом шакл ки зоҳир шавад, агар махсус ба худ қувваи муас-

сир, чозибай навозишкорунаи дилҳо дошта бошад, шеъри мансур номида мешавад.

Намунаи шеъри мансур: аз моҳ бочамолтар ва аз Офтоб бокамолтар ва аз Муштарӣ боътидолтар буд. Чун фасли баҳор бо ҳазор рангу нигор ва чун бутхонаи Чин бо ҳазор зебу оин, лабе пурхамр ва чашме пурхумор. Қадде бетоб ва зулфе пуртоб, гуррае чун бунафшаи бар савсан дамида ва анкабути оразаш мушки Чин бар барги ёсуман танида...» (Аз «Мақомоти Ҳамидӣ»).

Ин порча, ки шомили васфи ҳусну ҷамоли дилбарон аст, дорои вазн, қофия ва оҳанги шеърӣ-мусикӣ набуда, дар сурати мансур таълиф ёфтааст. Таносуби калом, зебоии сухан ва дақиқии маъно, латофати мазмун, устухонбандии ибораву калима ва ҷумлаҳо насрро ба сурати шеъри латифе ҷилвагар кунондааст: фарқи он аз шеър фақат ин аст, ки дорои вазну қофия нест.

Фикраи зерини устод Айнӣ намунаи шеъри мансури муосир аст:

«Ман барои ту, барои ин чашму абрӯи сиёҳи ту, барои ин рӯи чун моҳи ту, барои дасту бозуи тавонои ту, барои ин суханҳои қатъию буррои ту тайёр ҳастам, ки худамро дар як деги ҷӯшон, дар оташи сӯзон, дар кӯраи тафсон, дар дарёи хурушон андозам».

Навъҳои наср

1. Насри мурсал. Агар наср равону сода ва ҳолӣ аз перояи сачд ва санъате бошад, насри мурсал номида мешавад. Забони ҳикояҳо, қисса ва мақола намунаи насри мурсал аст.

2. Насри мусаччаъ. Мусаччаъ каломии мукаффо-сухани қофиядор аст. Мусаччаъ ҷумлаҳои мусалсалест, ки охири ҳар калимаи онҳо бо калимаҳои ҳамшакл ё калимаҳое, ки шаклан ба ҳамдигар наздиканд, тамои мешавад. Ин ҳамшаклии охири ҷумлаҳо сачъ аст. Сачъ дар наср дар ҳукми қофия мебошад. Сухани мансуре, ки сачъ дорад, мусаччаъ ном мегирад.

Мисол аз «Гулистон»-и Саъдӣ: «Фалон азм карда ва нийяти чазм оварда, ки дар нишсмани узлат нишинам ва доман аз сӯхбат фарочинам».

Гоҳ каломи мусаччаъ шомили санъате ҳамчун таҷнис, тарсеъ, акс ва ғайра мегардад. Мисол аз «Муноҷотнома»-и Абдуллоҳи Ансорӣ: «Дар хона кас аст, як ҳарф бас аст», «Чуз рост набояд гуфт, ҳар рост нашояд гуфт»... «Ба гулзоре расидам ва сабззоре дидам, ки намудоре буд аз бихишт, хоки ӯ анбаринсиришт, майдони он руфта, гулҳои он ба ноз шукуфта, ҷонварони ӯ зебо, саҳни ӯ ҳама дебо, дарахтони ӯ баланд, ҳавои ӯ бегазанд, гулҳои ӯ ботароват, меваҳои ӯ боҳаловат, ҷӯйбори ӯ пуроб аз шабнаму гулоб, на дар шукуфаҳо нақсе ва дар баргҳои ӯ рақсе»¹

3. Насри мутакаллиф (ё маснӯъ). Насри мутакаллиф баробари дорои сачъ будан шомили ҳар гуна санъатҳои мураккаб, луғатҳои душвори арабӣ ва тоҷикию форсии ғайрифаҳмо мебошад. «Таърихи Вассоф», «Дурраи Нодира», «Таърихи ҷаҳонкушой»-и Ҷувайнӣ, «Синдбоднома»-и Заҳири Самарқандӣ ва ғайра намунаи насри мутакаллиф аст.

Мисол аз тарҷумаи «Таърихи Яминӣ», ки шомили санъати игроқ ва талмех аст: «На сур², бар мувозоти шарафоти³ ӯ нарасидӣ, посбонаш агар хостӣ, минтақаи ҷавзо бигирифтӣ ва дидабонаш агар рағбат кардӣ, бўса бар лаби ӯ додӣ. Бо самаки⁴ гардун мусовӣ ва бо самокайн⁵ мувозӣ».

ОИД БА ТАНОСУБИ КАЛОМ

Асоси ҳамаи санъатҳои бадеӣ бар таносуби сухан аст. Риояи муносибати сухан ва алоқаву робитаи мафҳумҳо

1. Таърихи татавури насри фанӣ, таълифи доктор Ҳусайни Хатибӣ, Техрон, 1344 хичрӣ, саҳ 92.
2. Сур — қалъа, девори шаҳр, бора.
3. Шарафот — ҷамъи шарафа, пешайвон (балкон).
4. Самак — моҳӣ, аз рӯи таълимоти динӣ номи моҳиест, ки ба пушташ гове ва бар шоҳи он гов замин меистад.
5. Самокайн — номи ду ситора, ки якеро Симоки Аъзол ва дуюмиро Симоки Ромех меноманд.

асоси мантикии образи бадеиро ташкил намуда, моҳияти гоҷавии онро ба хонанда мерасонад.

Шоир дар як байт калимаҳоро зикр мекунад, ки ба эътибори маъно ба ҳамдигар алоқадор бошанд ва зикри яке зикри дигарро лозим меорад; масалан агар дар як байт моҳ зикр ёбад, хиргоҳ (ҳола), доғ, шаб ва мисли инҳо низ оварда мешавад: агар дарё зикр ёфта бошад, албатта яке ё чанде аз калимаҳои қаринагии «қаър», «дурр», «садаф», «марҷон», «ғаввос», «киштӣ», «мавҷ» ва монанди инҳо ҳам зикр мешаванд; агар гул баён ёбад, лозим аст, ки булбул, хор, чаман, гулистон ё рангу бӯ зикр ёбад; ё ки сарв оварда шуда бошад, кумрӣ, фохта, сарсабзӣ, қадди ёр, ростӣ барин калимаҳои муносиб ва алоқадор зикр меёбанд ва ҳоказо.

Яъне калимаҳое, ки дар байт омадаанд, бояд байни худ муносибати том дошта бошанд, ба якдигар саҳт вобаста бошанд.

Ин гуна риоя шудани муносибати суханро **санъати таносуб** меноманд.

Дар осори гузаштагон дар ягон байт ягон калимаи бе-мавқеъ зикр наёфтааст. Барои мисол ҳамин байти Мулҳами Бухороиро гирем, ки дар он ягон калима бе муносибат наомадааст; агар ягон калимаро гирифта, ба ҷояш калимаи дигаре монда шавад, маъно халал меёбад. Ҳамаи калимаҳо ба ҳам муҳкам вобаста буда, боиси афзоиши салосат ва балогати каломи бадеӣ шудааст:

Ба фикри зулфу гирдобӣ ҳамаи мӯ ба мӯ рафтаи,

Шудам обу ба худ печидаму аз худ фуру рафтаи.

Инак, дар ин байт калимаҳои зулф, фикр, гирдоб, ҳам, мӯ ба мӯ, об шудан, ба худ печидан, аз худ фуру рафтаи байни худ муносибати комил доранд, барои тақвияи ҳамдигар хизмат мекунанд ва ба таъбири дигар ҳамаи калимаҳо алоқамандона ба зулф равона карда шудааст. Шоир зулф ва печу ҳамаи онро ба гирдоб монанд кардааст ва ҳамаи калимаҳое, ки дар ин байт ҳастанд, бо ҳамин се калима (зулф,

хам ва гирдоб) муносибате доранд: «мӯ ба мӯ» ба зулф алоқа дорад, зеро зулф аз торҳои алоҳидаи мӯ иборат аст; «об» ва «фурӯ рафтан» ба гирдоб вобаста аст, зеро гирдоб фурӯ меравад; аммо «печидан» ҳам ба печу хами зулф ва ҳам ба гирдоб, ки печ мехӯрад, муносибат дорад.

Ин тарз мутаносиб овардани сухан яке аз воситаҳои муҳими барҷаста ифода кардани мазмун дар назми тоҷикӣ.

Саъдӣ гуфтааст:

Напиндорам, эй дар хазон кишта чав,
Ки гандум ситонӣ ба вақти дарав.

Шоир гуфтаи мехоҳад: гумон намекунам, ки дар мавсими тирамоҳ чав кишта, дар вақти дарав гандум хоҳӣ даравид. Аз ин сухан гарази шоир он аст, ки бадӣ карда, дар охир неқӣ мукофот талабидан хатост. Ин ҷо калимаҳои чав, гандум, дарав рамзи неқӣ ва бадӣ буда, аз рӯи муносибати калимаҳо зикр ёфтааст ва шоир мақсадро мохирона дар либоси рамз ва таносуб ифода кардааст. Байни «хазон» ва «вақти дарав», «киштан» ва «ситондан», «чав» ва «гандум» муносибати комил ҳаст.

Байти дигар аз Ҳофиз:

Дӯш дар ҳалқаи мо қиссаи ҳесӯи ту буд,
То дили шаб сухан аз силсилаи мӯи ту буд.

Дар ин байт калимаҳои дӯш (шаб), қисса, ҳесӯ (зулф), дили шаб (ними шаб) ба ҳамдигар саҳт алоқадор буда, яке дигареро тақвия мекунад. Масалан, калимаи «ҳалқа» аз як тараф маҷлисро ифода кунад, аз тарафи дигар, ишора ба ҳаму печи мӯӣ аст. Азбаски шоир дар бораи ҳесӯ ва мӯӣ сухан ронда истодааст, маҷлисро низ ба калимаи ифода кардани лозим буд, ки ба мӯӣ ҳам алоқае дошта бошад. Бинобар ин маҷлисро ҳалқа гуфтааст, ки ҳам ба маънои ҷамъомад аст ва ҳам ба мӯӣ бевосита муносибат дорад.

(печи мӯйро ҳалқаи мӯй низ меғӯянд). Дар миёнаи «ҳалқа», «дил» ва «силсила» (занҷир) низ муносибат хеле қавист, зеро силсила (занҷир) аз ҳалқаҳо иборат аст, модоме ки шоир силсиларо номбар кардан меҳост, ҳалқаро номбар карданаш муносиб аст. Дар ибораи «дили шаб» калимаи «дил» ҳам бо ғеҷу мӯй ва ҳам бо силсила алоқа дорад, зеро маҷозан ишора ба банди мӯй ва ҳалқаи занҷир аст. Гайр аз ин, ифодаи «дили шаб», ки вақти торикист, ба сиёҳии мӯ ва дарозии он вобаста аст. Дар аини замон байни «қисса» ва «шаб» чунин муносибат ҳаст, ки қиссаро одатан шаб меғӯянд: дарозии шаб ба дарозии ғеҷу ба ҳам алоқаманд аст. Ин аст, ки дар ин байт ҳамаи калимаҳо байни худ алоқаву робитаи хеле нозук пайдо кардаанд ва мазмунӣ умумии байт аз ҳамин алоқаву робитаҳо ҳосил мешавад.

Байти дигар аз Ҳилолӣ:

Соқӣ, майхона дарёест, пур з-оби ҳаёт,

Ҷаҳл кун, то киштии худро дар он дарё кашем.

Дар ин байт соқӣ, майхона оби ҳаёт, киштӣ, ба дарё кашидан ба ҳам алоқадор аст. Модоме ки шоир ба соқӣ муроҷиат кардааст, лозим буд, ки аз май сухан сар кунад, бинобар ин калимаи майхона зикр шудааст. Азбаски шоир майхонаро ба дарё монанд намудааст, дигар калимаҳои таносубии дарёро низ овардан зарур буд. Дар натиҷа калимаҳои «об» (оби ҳаёт) ва «киштӣ» зикр гардидааст. Шоир ин предметҳоро байни якдигар чунон алоқаманд намудааст ва муносибати ин калимаҳоро чунон истифода кардааст, ки барои хеле барҷаста ифода гардидани фикри ӯ имкон пайдо шудааст. Модоме ки майхона дарёи оби ҳаёт аст, ба ин дарё кашидани киштӣ чунин маънӣ дорад, ки шоир дар дунё зиндаи абадӣ хоҳад монд, зеро аз рӯи афсона, Хизр андаке аз ҷашмаи оби ҳаёт нӯшида буд ва аз ҳамин сабаб умри ҷовидон ёфту ҳеҷ гоҳ нахоҳад мурд. Ва ҳол он ки шоир майхонаро ба дарёи оби ҳаёт ташбех

додааст ва дар ин дарё шиноварӣ кардан мецоҳад, ҷане мецоҳад аз ин об аз Хизр ҳам бештар баҳраманд гардад. Ин аст, ки шоир майро хеле боло бардоштааст ва онро воситаи ҳаёти ҷовид донистааст. Ин фикри ӯ маҳз ба воситаи ба дарё ташбеҳ додани майхона ва хеле моҳирона истифода кардани муносибати калимаҳое, ки ба дарё алоқае доранд, хеле барҷаста баён ёфтааст. Аҳамияти санъати таносуб низ дар ҳамин ҷост.

Байти дигаре аз Мушфиқӣ:

Қадах, ки ҳамдами ӯ ашки лолагуни ман аст,
Даме ки лаъли ту нӯшад, шарики хуни ман аст.

Дар ин байт миёни калимаҳои «қадах» (киноя аз шарбе, ки дар қадах аст, зикри зарф-иродаи мазруф), «ашки лолагун», «лаъл» (киноя аз лаб) ва «хун», инчунин калимаҳои «ҳамдам» ва «шарик» таносуби маъноӣ мавҷуд аст. Шоир аввал дар асоси ранги предметҳо байни ин калимаҳо муносибат пайдо кунонидааст: шароб сурх аст, лаъли ёр, ки киноя аз лаби ӯст, низ сурх мебошад, ашки лолагуни ошиқ, ки аломати хун гиристан аст, низ ба ранги сурх нисбате дорад, хуни ошиқ ҳам бо инҳо ҳамранг аст. Аммо моҳияти ин предметҳо дар назари шоир таносуби тазодӣ пайдо кардааст. Шароб воситаи айшу хурсандист, вале бо ашки хунолуди ошиқ монанд аст. Вақте ки маъшуқа айш мекунаду шароб менӯшад, гӯё хуни ошиқро хӯрда истодааст. Ёр бепарво ва саргарми шодию хурсандист, аммо ошиқ аз рашк ва азоби ишқ ҷон меканад ва хун меҳӯрад.

Ин аст, ки шоир монандии предметҳо ва муносибати калимаҳоро истифода бурда, дар як байт ду манзараи томо тасвир кардааст.

Мисоле аз Мулҳами Бухорӣ:

Дида ба ёди зулфи ӯ, Мулҳам, агар кушуда шуд,
Баҳри назора ҷӯш зад, мавҷи шикан-шикан гузафт.

Дар ин байт калимаҳои «дида», «зулф», «кушода шудан», «баҳр», «назора», «чӯш задан», «мавч», «шикан-шикан», «гузаштан»-ҳама байни худ муносибати қавӣ доранд. Калимаи «зулф» зикри калимаи «шикан»-ро талаб кардааст, калимаи «дида» калимаҳои «назора» (нигоҳ) ва «кушодан»-ро, аммо калимаи «баҳр» калимаҳои «чӯш задан», «мавч» ва «гузаштан»-ро талаб намудааст. Шоир он шавқу завқ ва чӯшу хурӯшero, ки ошиқ аз тамошои зулфи ёр ҳосил мекунад, бо ҷумлаи образноки «баҳри назора чӯш зад» ифода кардааст. Ҳиссиёту ҳаяҷони ошиқ ҷунон пурқувват аст, ки на танҳо баҳри назораи ӯ чӯш хӯрдааст, балки аз пеши назари ӯ мавчи шикан-шикан гузаштааст, чашми ӯ сиёҳ задааст. Ин ҳиссиёту ҳаяҷони ошиқ аз тамошои шиканчи зулф ва печу хамаи он пайдо гардидааст ва бинобар ин шоир ҳиссиёти ошиқро бо ибораҳои баён намудааст, ки ба зулф муносибате доранд: печу хамаи зулф ба эътибори намуди зоҳирии худ ба чӯш задани баҳр, ба мавҷҳои оби баҳр ва пасту баланд шудани он (шикан-шикан) монанд аст. Азбаски сарчашма ва сабаби ҳиссиёти қаҳрамон зулф аст, ки ин ҳиссиёту ҳаяҷон ба воситаи чизҳои тасвир шудааст, ки низ ба ҳуди зулф монандие дорад. Аммо чӯш задани баҳр ва мавчи шикан-шикан танҳо бо намуди зоҳирии худ ба зулф монанд нестанд, балки ҳиссиёти дили ошиқро низ ба ҳубӣ ифода карда метавонанд.

Ин гуна риоя намудани муносибати сухан яке аз хуссиятҳои ҳосси адабиёти мост, ки ташбеҳу истиора бояд на танҳо ҳиссиётеро барҷаста тасвир намояд, балки аз ҷиҳати намуд ва шакли зоҳирӣ низ ба сарчашмаи ин ҳиссиёт монандие дошта бошад. Дар санъати таносуб аксаран ҷи муносибати мазмунию маъноӣ ва ҷи муносибати шаклини предметҳои тасвиршаванда ва тасвиркунанда баробар ба назар гирифта мешавад. Ин тарз риоя шудани муносибати сухан беҳтарин шакли санъати таносуб ҳисоб меёбад.

Мисол аз Лоҳутӣ:

Тоҷикистон шуд мунаввар, то ту гаштӣ бениқоб,
Оламе равшан шавад, чун маҳ барояд аз саҳоб.

Дар мисраи 1-уми ин байт калимаҳои мунаввар ва бениқоб ба ҳам муносибатдор буда, дар мисраи 2-юм калимаи "равшан" ба калимаи "мунаввар", калимаи "олам" ба "Тоҷикистон", "моҳ" ба "маҳбуба", "саҳоб" ба "бениқоб" алоқамандона ва ба таври истиора ба ҷои калимаҳои мисраи аввал оварда шудааст.

Мисоле аз М.Аминзода:

Шабҳои тираро ба шабохун намуда сарф,
Охир ба фатҳи субҳи дурахшон расидаӣ.

Дар ин мисол нисбати "тира" ба "шабҳо", нисбати "фатҳ" ба "субҳ", инчунин нисбати "дурахшон" ба "субҳ" аз таносуби калимаҳо ҳисоб меёбад.

Дар ин ҷо ҳаминро низ қайд кардан лозим аст, ки шоир ва адиб дар муносибат додани сухан бояд аз ҷодаи самимият ва тариқи табиият берун наравад. Вале гоҳе дида мешавад, ки баъзе аз шоирони пешина ва имрӯза аз доираи самимият берун мешаванд. Дар чунин байтҳое, ки аз миён, даҳон ва дигар аъзои маҳбуба сухан меравад, аз ҳадди табиӣ мелағжанд: миёнро ба мӯй ташбеҳ мекунанд, даҳон ва миёнро ҳеч меноманд. Дар атрофи ин тасвир мӯшикофӣҳои ачиби бадеӣ, суханбозӣ, нуктапардозӣ бисёр ба амал омадааст. Пас, агар даҳони ёр аз ҳеч иборат бошад, оё ба чунин натиҷа омадани хонанда мумкин нест, ки ёри бедаҳон ё ёре, ки миёнаш мисли мӯест, чӣ зебой дорад? Оре, хонанда ҳақ дорад чунин суоле диҳад. Вале шоирони мо тасвирро ба нуктаи аъло расонида, доди сухансарой медиханд, нуктасанҷӣҳои ҳайратангез ба қор мебаранд, дар натиҷа қисман болои ин гуна айбҳо пӯшида мешавад ва ба ин восита шеър хонанда ва шунавандагонро ба худ мафтун мегардонанд.

Бо вучуди ин дар давраҳои охир баъзе нависандагони тоҷик ба муқобили ин гуна тасвири ғайриреалӣ баромаданд. Дар адабиёти дигар халқҳо (масалан, Озарбойҷон ва Эрон) низ адибони пешқадам аз ин хусус садои эътироз баланд кардаанд. Дар адабиёти тоҷик хусусан пас аз Инқилоби Ёктабр ки барои ба ҳаёт бештар наздик кардани адабиёт муборизаи собитқадамонае сар шуд, аксарияти шоирон аз бисёр суҳанпардозҳои ғайриреалӣ ва ташбеҳу истиораҳои ғайритабиӣи обшуста ба кулӣ даст кашидаанд ва аз паи ҷустуҷӯи воситаҳои нави тасвир афтоданд.

Ин муборизаи шоирони шӯравӣ аҳамияти хеле калон дошт. Барои ин ки аҳамияти он то андозае маълум шавад, аз тақаллуфоти шоирони гузашта як-ду мисол меорем:

Касе будем, чун фикри даҳонат пеши мо омад,
Надонам ҳеч кас, то кас нагӯяд ҳеч кас моро.

Шоир гуфтан меҳаҳад, ки мо кас ба ҳисоб мерафтем, вале вақте ки фикри дарёфти даҳони танги ту дар назди мо монда шуд, ҳеч кас ба ҳақиқати даҳони ту нарасидагӣ барин моро ҳам ҳеч кас ҳисоб набояд кард. Ин ҷо шоир калимаи ҳечро ба эътибори даҳони ҳеҷи ёр бозӣ медорад: даҳон-ҳеч, ҳеч кас, мо-ҳеч.

Ё аз Камоли Хучандӣ:

Нури маҳз аст узори ту, ҷабин низ чунин,
Сирри ғайб аст даҳони ту, миён низ чунон.

Яъне рӯи ту аз нури маҳз иборат буда, ҷабини ту низ монанди он аст; даҳони ту аз сирри ғайб иборат буда, миёни ту низ ҳамон хел аст. Миёни калимаҳои "ҷабин" ва "чунин" аз рӯи алифбои арабӣ таҷниси хат (мусаххаф) мавҷуд аст ва миёни "даҳон"-у "миён" (камар) ва "сирри ғайб" дар ноёбии тангӣ таносуб мавҷуд аст. Яъне асли мақсади шоир ин аст: даҳони маҳбуба чунон танг ва миёни ӯ чунон бориқ аст, ки ҳеч ҳисоб кардан мумкин аст.

Боз Камол гуфтааст:

Нуктаи он даҳан имкон ки бибинам ба хаёл,
Ки чу паргор ба гирди сари ӯ гардидам.

Мақсади шоир ин аст, ки мумкин аст, нуктаи даҳони ёрро дар хаёл бибинам, тасаввур кунам, чунки паргорвор ба гирди сари ёр мегардидам. Дар ин мисол миёни нукта ва паргор, даҳон (даҳони танг) ва хаёл таносуб мавҷуд аст. Яъне даҳони ёр мисли нуктаи паргор аст ва миёни ӯро фақат дар хаёл тасаввур кардан мумкин аст.

Байти дигар аз Камол:

Камар, гуфта будӣ, ки-бандам ба хунат,
Камар худ чӣ бандӣ, нагӯй: миён ку?

Гӯе маъшукаи бераҳм ба ошиқ гуфтааст, ки ба хун рехтани ту камар мебандам, вале ошиқ аз ӯ суол мекунад, ки чи камар мебандӣ ки худи миён (камар) вучуд надорад.

Хулоса, ин гуна калимабозӣ аз миёни шоирони пешина дар осори бадеии Камол бештар мушоҳида мешавад. Дар калимабозӣ ва сухансароӣ Камол мушкилписандихои ачибе дорад. Масалан, дар санъати таҷниси лафзӣ, маънавӣ ва ихом аз ҳамаи шоирон мегузарад. Гоҳе ин мушкилписандихои амиқ ва ботакаллуфона ӯро аз самимият берун мебарад. Бинобар ин тазкиранависон баъзан ӯро танқид карда мегӯянд, ки Камол дар шеър такаллуф ба кор мебарад.

Такаллуфҳои ӯро аз ин байтҳои нагз ва возеҳ фаҳмида мешавад:

Ба ҳичрон чангҳо дорем бо зулфу даҳони ӯ,
Аз он миму ду дол имрӯз мебояд мадад моро.

Ба чуз аз ташбеҳи даҳон ба мим (م) ва ташбеҳи зулф ба дол (د) калимаи мадад (مد), ки дорои як миму ду дол аст, ба мавзӯ алоқаманд аст.

Ё ки байти зерини Камолро гирем:

Дида то мйми даҳону нуни абрӯи ту дид,
Накши ӯ бастам ба дил, чун харду бошад накши ман.

Аввало калимаҳои дида ва дид таҷниси ноқис буда, мегӯяд: магар «мим»-и даҳон ва «нун»-и абрӯи ёр ба дили ман накш бандад, «ман» (من) мешавад. Инак, Камол аз камоли такаллуф ва мушкилписандӣ лирикаро ба таъмия (муаммосозӣ) омехтааст. Ҳоло аз забони худи шоир шунавем:

Ин такаллуфҳои ман дар шеърӣ ман
«Куллимий ё ҳумайро»-и ман аст¹.

Албатта тамоми шеърҳои Камол ин гуна пуртакаллуф нест ва ӯ бисёр шеърҳои сода, равон ва самимӣ ҳам дорад.

Дар ҳар сурат аз устодони гузашта танқидан ғоида бурда, аз як тараф, дар интиҳоби мазмунҳои баланд бояд кӯшид, инчунин аз тарафи дигар, дар соҳаи интиҳоби шакли зебо ва таносуби маъноӣ калимаҳои дилкаш кӯшиш бояд ба кор бурд.

Санъати таносубро мушооти назир низ меноманд. Мушооти назир дар лугат риояи назир (монанд) гуфтан аст. Дар тазкираи Давлатшоҳӣ барои мушооти назир ин рубоии Маълони Лутфуллоҳи Нишопурӣ мисол оварда шудааст:

Дар Марв парир лола оташ ангехт,
Дӣ нилуфар зи Балх дар об гурехт,
Дар ҳоки Нишопур гул имрӯз шукуфт,
Фардо ба Ҳарӣ бод суман хоҳад бехт.

-
1. Мазмуни байт: ман зинати шеърҳои худро хеле дӯст медорам, чунон ки Муҳаммад зани хурдсоли сурхрӯи худро дӯстдорикунон мегуфт: Гап зан, эй сурхаки ман!

Дар ин рубоӣ аз рӯи муносибати калом ва талаби риояи назир чор рӯз, чор шаҳр, чор унсур ва чор гул зикр ёфта-аст.

Аз мисоли мазкур маълум мешавад, ки мафҳуми санъати таносуб умумӣ ва васеътар буда, мурооти назир як ҷузъи он аст, вале асосан мурооти назир муродифи таносуб асту бас.

Ибдоъ

Ибдоъ дар лугат ба маънои тарзи нав эҷод кардан, навоарӣ ва офариниш буда, вале дар истилоҳи бадеъ ба маънои падида овардани мазмунӣ тоза ва обнорасида, эҷоди маънии латифу нағз дар назму наср аст. Бояд калима ва таркибҳо сода, пухта, форам ва паси ҳам ба ҷои худ чида шуда, умуман байтҳо равону дилчасп ва аз тақаллуф озод бошад. Инчунин аз тарафи шакл, ҳам аз тарафи мазмун дар он моли касе омехта набошад. Хулоса карда гӯем, ибдоъ он аст, ки маънии латифу хуш дар либоси калима ва таркибҳои нозуку мулоим ҷилвагар гардад.

Дар айни ҳол ибдоъро як санъати махсус набояд ҳисоб кард. Ибдоъ монанди таносуби калом шомили саноеъи лафзӣ ва маънавист. Бинобар ин Рашиди Ватвот ва ҷанде дигар аз муаллифони илми бадеъ ибдоъро аз қатори саноеъ нашумурдаанд.

Мисол аз Муиззӣ:

Шудааст боғ пур аз риштаҳои дурри хушоб,
Шудааст роғ пур аз тӯдаҳои анбари ноб,
Ба боғу роғ нигар, боду абр додастанд
Ба тӯда анбари нобу ба ришта дурри хушоб.

Аз Асадии Тӯсӣ:

Суроҳӣ ба гӯши қадах бурда сар,
Бад-ӯ рози сарбаста гуфти магар,

Надонам чӣ гуфти, чӣ ангехтӣ,
Ки гуфтию аз дида хун рехтӣ.

Аз Саъдӣ:

Агар ту рӯй ба ҳам баркашӣ чу нофаи мушк,
Гумон мадор, ки бӯи хушат ниҳон монад.

Аз Ҳофиз:

Расид мужда, ки айёми ғам нахоҳад монд,
Чунон намонду чунин низ ҳам нахоҳад монд.

МАЪНОИ АСЛӢ ВА МАҶОЗИИ КАЛИМАҲО

Калимаҳо дар нутқ на танҳо ба маънои аслии худ, балки ба маънои маҷозӣ низ истиёмол мешаванд. Агар калима ба маъно ва мафҳуми аслии худ кор фармуда шуда бошад, онро маънои аслӣ меноманд. Дар нутқ ҳолатҳое дида мешавад, ки калимаҳо дар сурати маънои аслиро ифода кардан маъноҳои дигарро низ ифода мекунанд. Масалан, агар дар ҷумлаи «Сағони шикорӣ навъе аз ҷинси сағ буда, барои шикор омӯхта мешаванд»-таркиби «сағони шикорӣ» ба маънои аслии худ кор фармуда шуда бошад, дар ҷумлаи «Қозӣ Сафӣ аз ҳамин қонун истифода бурда, сағони шикории худ-мулозимонашро ба қанори рӯди Ҷилвон баровард, ки онҳо молҳои луқӯтаро ёфта ба даст дароранд» (С.Айнӣ), таркиби «сағони шикорӣ» ба маънои дигар, яъне ба маънои одамони горагари давраи амирӣ, ки чун сағ тез бӯй ҳис мекунанд, кор фармуда шудааст.

Ё ки агар ҷумлаи «Гург аз ҳайвоноти даранда аст»-ро гирем, калимаи «гург» ба маънои аслии худ-навъе аз ҳайвонҳои даранда кор фармуда шуда бошад, аммо дар байти поинӣ:

Душмани камбағалон боз ба пеш омадааст,
Гург ин мартаба дар ҷомаи меш омадааст.

калимаи «гург» ба чуз маънои аслии худ маънои дигар, яъне одамони ҳамчун гург горатгару дарандаро низ ифода кардааст. Ин тавр дар ғайри маънои аслии худ омадани калимаҳо маҷоз ном дорад.

Маҷоз яке аз муҳимтарин воситаҳои каломи бадеист. Вай на танҳо ба муҳтасарбаёнӣ, инчунин барои пурра ва ҳозибаноктар тасвир намудани предмет ва ҳодисаҳои гуногун ба шоир ва нависанда имкони матлубе медиҳад. Мунаққиди бузурги рус В.Г.Белинский қайд карда буд, ки «маҷоз ногузирона ифодаи образнокро ба майдон овард».

Нависандагон ва шоирони мо баробари аз халқ омӯхтан ва истифода бурдани маҷозҳое, ки дар давоми асрҳо халқ эҷод кардааст, аз худ низ бисёр маҷозҳо эҷод кардаанд, ки боиси бой шудани забонамон, дилчасп ва зебо тазоҳур намудани он шудаанд.

Бо мисолҳои зерин маҷоз ва мавқеи онро дар соҳаи тасвири бадеӣ эзоҳ намоем:

- а) Эй нури чашми ман, сухане хаст, гӯш кун,
Чун соғарат пур аст, бинӯшону нӯш кун!
- б) Дехқони солхӯрда чӣ хуш гуфт бо писар,
К-эй нури чашми ман, ба чуз аз кишта надравӣ.

таркиби «нури чашм» ба маънои аслию ҳақиқии худ-ба маънои равшании чашм не, балки дар байти якумӣ ба маънои дӯсти наздик ва ёри ҷонӣ ва дар байти дуюмӣ ба маънои фарзанд истеъмом шудааст.

Дар ин байти Камоли Хучандӣ:

Гарчи рафт он орази чун об боз аз ҷӯи чашм,
Чашми он дорам, ки «оби рафта боз ояд ба ҷӯй».

калимаи «чашм» дар мисраи якум ба маънои асли буда, дар мисраи дуюм ба таркиби «чашм доштан» даромадааст ва ин таркиб маънои маҷозии умедвор будан, нигарони лутфу

мархамат буданро ифода мекунад. Ин аст, ки калимаҳо дар контексти гуногун, дар таркиб ба ибораҳои гуногун дорои мафҳумҳои нав мешаванд:

«Аммо вақте ки гап дар бораи маъноӣ ишқии шеърҳо мерафт, пешонияшро турш карда, ба абрувонаш чин оварда: «ҳоло ба ту барои фаҳмидани ин гуна чизҳо вақт нарасидааст, калонтар шавӣ, фаҳмида меравӣ»-мегуфт» (С.Айнӣ).

Дар ин мисол таъбири *пешонияшро турш карда* маъноӣ маҷозии чехраи ғазабомези итобангез ва норизомандиро ифода мекунад.

Дар шаби мохтоб, дар шаби тор
3-осмонаш ситора меборад.
Аз чароғи электрик ба сараш
Хирмани пуршарора меборад.

Дар ин мисол ифодаи *боридан* ба маъноӣ дигар, ғайри-аслӣ рафта, анбӯҳӣ ва фаровонии ситора ва ибораи *хирмани шарора* нурҳои равшан ва дурахшони чароғи электрикиро ифода мекунад.

«Ҳарчанд эшон ва дуохонҳо дар пӯст кандани мардум аз сипоҳ фарқ надоранд, лекин ӯ чони касро ба пахта мегирад ва дар дасти ӯ гирифтورشудагон чон додани худро нафаҳмида мемонанд» (С.Айнӣ).

Дар ин мисол низ мақсад аз таъбири *пӯст кандан* тороч кардан аст ва аз ибораи *чони касро ба пахта мегирад* маъноӣ маҷозии нафаҳмонида, пай набаронида куштанро ифода мекунад.

«Усто-амак бо ин сухани худ... эшонҳои дуохони он деҳаро санг зада буд» (С.Айнӣ).

Ифодаи *санг зада буд* ба маъноӣ сарзаниш кардан, таъна ва тахқир намудан омадааст.

«Модарам нӯги калобаи чигилшудаи ахvoli падарамро ёфта буд. Аммо тафсилот меҳост. Бинобар ин гапковӣ карда пурсида буд» (С.Айнӣ).

Дар ин чумла ибораи нӯги калобаро ёфта ба маънои фаҳмидани сабаби ҳодиса омадааст.

«Мо одамони сода хастем, ҳар чизро бо гази худ чен мекунем. Гулрӯро беҳуда хафа кардам» (Р.Чалил).

Дар ин мисол ифодаи *бо гази худ чен кардан* ба маънои кимат ва ҳиммати касеро аз нуқтаи назари худ муайян кардан аст.

Калима ва таркибҳои маҷозӣ дар забони гуфтугӯӣ ва забони шеърӣ, ки асосан аз сарчашмаи забони гуфтугӯӣ ҷӯшида баромадааст, ба ҳадде фаровон аст, ки аз доираи қиёс ва ҳудуди баён берун мебошад. Агарчи забони мо аз ҷиҳати фонди лугавӣ, яъне калимаҳои муфрад аз тарафи маъноӣ асли нисбатан маҳдуд бошад ҳам, аз тарафи маъниҳои маҷозӣ дорои сарват ва тавонгариӣ беназир аст. Ин хусусият аз як ҷониб вусъат ва боигариӣ забони моро исбот кунад, аз роҳи дигар сабаби фасохату салосат, зебу зинати услуби забони шеърӣ мо шудааст. Ин ҷо якчанд мисол аз устодони гузашта нишон медиҳем, ки муште намунаи хирвор фарз намояд:

Хор дар дили касе шикастан — озор додан; аҳд шикастан, хилофи аҳду паймон кор кардан:

Гул то нашикаст аҳди гулзор,

Нашкаст замона дар дилаш хор.

(Низомӣ)

Дил бардоштан — тарки меҳру муҳаббат кардан; дил бастан-муҳаббат ба чизе ва касе мондан:

Нашояд бастан андар чизи кас дил,

Ки дил бардоштан корест мушқил.

(Саъдӣ)

Бод ба даст будан — чизе ба даст надаромадан:

Анқо шикори кас нашавад, дом бозчин.

К-ин ҷо ҳамеша бод ба даст аст домро.

(Ҳофиз)

Туро чӣ афтодааст? — Ба ту чӣ шудааст:

Бирав ба кори худ, эй хоча, ин чӣ фарёд аст!

Маро фитола дил аз каф, туро чӣ афтодааст?

(Ҳофиз)

Ҳангома бозчидан — маъракаи найрангбозиро ғундошта мондан: яъне ҳақиқатро дарёфта натавониста хомӯш шудан:

Доно чу дил бозии ин чархи ҳуққабоз,

Ҳангома бозчиду дари гуфтугӯ бибаст.

(Ҳофиз)

Тез будан — асабонӣ будан, оташин будан:

Агарчи бод фарахбахшу бод гулбез аст,

Ба бонги чанг махур май, ки мӯхтасиб тез аст.

(Ҳофиз)

Нукта гирифтан — эътироз ва хурдагирӣ кардан; оби лутф чакидан-тазоҳури балоғати шеърӣ:

Ҳофиз, чу оби лутф зи назми ту мечакад,

Ҳосид чӣ гуна нукта тавонад бар он гирифт?

(Ҳофиз)

Ҳаво гирифтан — парвоз кардан:

Ҳумои ҳимматам умрест к-аз чон

Ҳавои он қаду боло гирифтаст.

(Ҳофиз)

Даргирифтан — таъсир кардан:

Дилам чуз меҳри маҳруён тариқе барнамегирад,

Зи ҳар дар медиҳам пандаш, валекин дарнамегирад

(Ҳофиз)

Даргирифтан — фурузон шудан:

Миёни гирия механдам, ки чун шамъ андар ин маҷлис
Забони оташинам ҳафт, лекин дарнамегирад.

(Ҳофиз)

Сухан дар парда гуфтан — суҳанро ба рамз ва рӯпӯш карда гуфтан ва аз доираи одоб берун нарафтан; суҳанро пӯстканда гуфтан — суҳанро аз ғайри рамзу имо фошофот гуфтан:

То чанд суҳан зи парда гӯям,

Розе ду-се пӯстканда гӯям.

(Ҷомӣ)

Бодро ба дом гирифтан — аз паи кори ношуданӣ рафтан:

Бо сабо зулфи ту ҷӣ пардозад?

Натавон бодро ба дом гирифт.

Ба санги кам задан — баҳои паст додан:

Сангзан он ғаҳ зи қанги санг доим дам занад,

Ошиқонро бинад аз дуру ба санги кам занад.

МАҶОЗИ МУРСАЛ

(Маҷозии баргузида)

Калима ва таркибҳое, ки дар ғайри маъноӣ асли истеъ-
мол ёфта, ба ҷуз муносибати монандӣ боз дорои як навъ
алоқаҳо мебошанд, маҷозии мурсал номида мешавад.

Онҳо аз ин ҷиҳат маҷозии мурсал номида мешаванд, ки
аз барҷастатарин, зеботарин гурӯҳи маҷозҳо мебошанд. Ё
ки ба иборати дигар, чунон ки дар поён дида мешавад, ҷи-
зе зикр карда, ҷиҳат дигаре баргузида (хуш карда) мешавад.
Зотан маъноӣ лугавии мурсал ирсолдошта, фиристода, вале

дар истилоҳи адаб ба маънои равону мӯчаз ва сода аст. Дар осори балогати классикӣ маҷозӣ мурсал то 25-30 хел аст. Ин ҷо ба таври мухтасар 3 навъи он интихобан эзоҳ меёбад.

1.а) **Зикри зарф - иродаи мазруф¹**, яъне зарф баён гардида, мазруф ирода мешавад. Масалан, ба ҷои ин ки «об биёр» гӯем, «сатилро биёр!» мегӯем ва муродамоне аз сатил об аст. Ин ҷо сатил зарф ва об мазруф аст, ки зарф баён ёфта, мазруф ирода шудааст.

Ё ки дар ин байти Фирдавсӣ:

Чу хон хӯрда шуд, маҷлис оростанд,
Маю руду ромишгарон хостанд.

«Хон» зарф буда, муроди шоир мазруфи он — хӯрдани мебошад: зарф зикр ёфта, мазруф ифода шудааст.

Ё ки дар ин мисол:

«Қишлоқи бечора аз сари нав ба гираву нола даромад.
Босмаҷиён дар он ҷо қатли ом гузаронданд» (Р.Ҷалил).

Дар ин мисол қишлоқ ба ҳукми зарф аст, ба ҷои мазруф-аҳолии қишлоқ зикр ёфтааст.

Ё ки дар ин байти Ҳофиз.

Сабӯкашон² ҳама дар бандагиш баста камар,
Вале зи тарфи кулаҳ хайма бар саҳоб зада.

Сабӯ зарф буда, ба ҷои май, ки мазруф аст, зикр ёфта, май ирода шудааст. Яъне сабӯкашон ба маънои майкашон аст.

б) **Зикри мазруф - иродаи зарф** аст, ки гоҳе мазруф баён ёфта, зарф ирода мешавад. Чунончи, мегӯем: «Мурабборо пӯшида мон, мағас нанишинад». Ва ҳол он ки гараз аз мурабборо пӯшидан рӯи зарфи мурабборо пӯшонда мондан аст, яъне ин ҷо бо зикри мазруф зарф ирода шудааст.

1. Мазруф — ҳосили зарф, ончи дар зарф мавҷуд аст.

2. Сабӯ — кӯзаи май.

Ин гуна мачозро, ки зикри зарф - иродаи мазруф ё зикри мазруф-иродаи зарф аст, одатан зарфият - мазруфият меноманд.

II. а) **Зикри умум - иродаи хусус**, ки умумро гуфта, хусусро мурод кардан аст. Масалан, агар гӯем, ки маҷлис қарор кард, яъне аъзои маҷлис қарор карданд, гуфтан аст. Ин ҷо маҷлис умум, аҳли маҷлис хусус аст. Ё ки нисбати ош ба палав, нисбати мева ба ангур, нисбати ғалла ба гандум ва монанди инҳо низ ҳамин қабил аст, ки зикри умум (масалан, мева) иродаи хусус (масалан, ангур) мебошад.

б) **Зикри хусус - иродаи умум**, ки хусус (хос)-ро баён намуда, аз он умумро мақсад карда гирифта аст. Масалан гӯем: нон сабаби идомаи ҳаёти инсонист. Ин маъниро Лоҳутӣ чунин адо кардааст:

Бе захмату ранҷ нон намебояд хӯрд,
Як лӯқма ба ройгон¹ намебояд хӯрд.
Ноне, ки бувад ҳосили ранҷи дигарон,
Ғар ҷон биравад, аз он намебояд хӯрд.

Дар ин ҷо мақсади шоир аз «нон» фақат нон набуда, балки умуман ризку рӯзӣ ва воситаи зиндагист, яъне хусусро зикр карда, умумро ирода намудааст. Ин гуна маҷоз, ки зикри умум-иродаи хусус ва ё зикри хусус иродаи умум аст, - ҳар ду якҷоя одатан умумият - хусусият номида мешавад.

III. а) **Зикри кулл - иродаи ҷузъ**, яъне кулл баён ёфта, ҷузъ ирода мешавад; масалан дар ин порчаи Р. Ҷалил:

«Даста ба ҳаракат омад. Вай гарду чанги кӯчаро ба осмон дакка занонда равон шуд». Мақсад аз даста фидоиён ва аксарони сурх аст, ки аз ҷузъ иборатанд.

б) **Зикри ҷузъ - иродаи кулл**, яъне бо баёни ҷузъ кулл ирода мешавад. Масалан гӯем: Агар сар амон бошад, тоқӣ ёфт мешавад. Мақсад аз сар тамоми аъзои бадан аст, пас

1. Ройгон — муфт.

сар-чузъ буда, ба ҷои кулл, ки тамоми аъзои бадан аст, зикр ёфтааст. Ё ки дар ин байти Камоли Хучандӣ:

Гар бичӯянд, наёбанд ба сад карн, Камол,
Булбуле чун ту хушилхон ба чаманҳои Хучанд.

Мақсад аз чаман ин ҷо богҳои пурдарахт, гулу гулзор, ҷӯйбор, хиёбон, ҳавз ва мевазор аст. Зеро дар асл чаман ба маънои гулзор ва гулшан аст, ки ҷои махсусест дар бог барои парвариши гулҳои рангоранг ва одатан чаман ҳудаш танҳо ташкил намеебад, балки дар катори қисмҳои бог ба вучуд меояд. Пас чаман ҷузъест, ки ба ҷои кулл зикр ёфтааст.

Ин гуна маҷозҳо ҳар ду дар як ҷо ҷузъият - куллият номида мешавад.

* * *

Чунон ки дида шуд, калимаҳо дар вақти дар контекст омадани худ дар қолаби мафҳуми асли маҳдуд намонда, балки дар сурати иловагӣ дорои маъноҳои маҷозӣ мегарданд ва доираи маънои онҳо вусъат меёбад. Дар ин сурат калимаҳо барои тасвири бадеӣ аҳамияти ғавқулода пайдо мекунанд. Аз ин рӯ, дар асарҳои бадеӣ калимаву таркибҳо бештар маънои маҷозӣ гирифта, ба маъноҳои гуногун ҷилва додани онҳо чун як воситаи тасвири бадеӣ роли қалоне мебозад.

Маънои маҷозӣ гирифтани калимаву таркибҳо шаклу намудҳои гуногун дорад ва бисёр воситаҳои тасвири бадеӣ ва санъатҳои адабӣ ба дараҷае вобаста ба ҷилва дода шудани калимаву ибора ва ба маъноҳои гуногун омадани он аст. Дар роҳи ороиш ва обуранг додани сухан ҳамаи воситаҳои тасвири бадеӣ роли муҳимме мебозанд.

Қисми якум

САНЪАТҲОИ БАДЕЙ

САНЪАТҲОИ МАЪНАВӢ

Чунон ки дар дебоча ишора рафт, такрибан санъатҳои бадеӣ ба ду гурӯҳ тақсим мешаванд: санъатҳои маънавӣ ва санъатҳои лафзӣ.

Санъатҳои маънавӣ дар асоси ба назар гирифтани маъноӣ калима, ибора ва ҷумлаҳо сохта мешаванд. Аммо санъатҳои лафзӣ ба шакли калимаву ибораҳо асос ёфтаанд.

Аксари санъатҳои шеърӣ, ки дар эҷодиёти классикон мавқеи калон доштанд ва имрӯз ҳам дар асарҳои нависандагони тоҷик ба қор мераванд, санъатҳои маънавӣ мебошанд. Онҳо барои ифодаи мазмуни баланд бештар ёрӣ дода метавонанд.

Санъатро ба ду гурӯҳ ҷудо кардан қатъӣ ва собит нест. Баъзе аз муаллифони санъатшинос санъатро лафзӣ шумурда бошанд, баъзе аз онҳо он санъатро маънавӣ ҳисоб кардаанд. Инчунин як қисм аз муаллифон санъатро ҳам ба гурӯҳи маънавӣ, ҳам ба гурӯҳи лафзӣ мансуб доштаанд.

Мо дар ин асари худ санъатҳое, ки бисёртар аз калимабозӣ, ҳарфбозии маҳз иборатанд, ба гурӯҳи лафзӣ мансуб дошта, боқимондари ба гурӯҳи маънавӣ дохил кардем, ки дар даруни онҳо санъатҳои духӯра низ ҳастанд. Ҳамчун: лугаз, бароати истехсол, таъмия, ҳусни матлаъ, ҳусни мақтаъ, ҳусни таҳаллус, ҳусни таълил ва дигарҳо.

Санъатҳо ба ҳамдигар таъсир мекунанд. Ҳарчанд ки саноеи лафзӣ боиси зебоии лафз ва саноеи маънавӣ мӯчиби ҳусни маънӣ мегарданд, мумкин аст, ки маънӣ бо таъсири ҳусни лафз неқӯтар ва дилчасптар шавад ва дар навбати

худ шакл бо таъсири хусни маънӣ то ҳадде зебой, раъноӣ касб кунад. Аз ин рӯ мегӯянд, ки мундариҷа шаклро таъйин мекунад ва дар навбати худ шакл низ ба мундариҷа таъсир накарда намоёнад.

Санъатҳое, ки бсёртар дар либоси перояи шеър чилва менамоёнд, инҳоянд: ирсоли масал, эънот, тазмин, хусни таълил, ҳашв, раддулқофия (такрори қофия), раддулматлаъ (зулматолеъ)¹, суолу ҷавоб, муламмаъ, мувашшах, лугаз, муаммо, моддаи таърих. Санъатҳои муштарак инҳоянд: илтифот, бароати истехсол, сиёкатулаъдод, ҷамъу тафриқ, тансикуссифот, ҷамъу тақсим, таҷнис, сачъ, калб, лаффу нашр, муруоти назир, мурассаъ, таҷоҳули ориф, хусни ташбех, истиора, тамсил, киноя, талмех, акс ва монанди инҳо².

ТАШБЕХ

Ташбех монанд кардан аст. Нависанда барои равшантар тасвир кардани чизе гоҳе ягон хусусияти онро ба ягон хусусияти чизи дигар монанд мекунад. Вале дар миёни монандшаванда ва монандкунанда аз рӯи сифат, ё хусусият, ё кирдору атвор- аз ягон ҷиҳат бояд як навъ монандие мавҷуд бошад. Ташбех дар роҳи барҷаста, равшан ва зебо ифода намудани ягон лавҳаи бадеӣ хизмат мекунад.

Касе ва ё чизе монанд карда мешавад, **монандшаванда** ё **ташбехшаванда** ном дорад. Касе ва ё чизе, ки монандшавандаро ба худ монанд кардааст, **монандкунанда** ё **ташбехкунанда** номида мешавад. Калимаҳое, ки дар монанд кардан ёрӣ медиҳанд, **ёридиҳандаи монандӣ** ё ки адоти ташбех ном дошта, аломати муштараке, ки дар миёни монандкунанда ва монандшаванда мавҷуд аст, **сабаби монандӣ** ё ки **ваҷҳи ташбех** номида мешавад.

«Эй руҳат ҳамчу офтоб мунир» гӯем, **руҳ** монандшаванда ва **офтоб** монандкунанда мебошад, зеро ки руҳ ба офтоб монанд карда шудааст, калимаи **мунир** (тобон), ки сабаби рухро ба офтоб монанд кардан шудааст, сабаби монандӣ

1. Қасидае, ки бо чанд матлаъ давом мекунад.

2. Тафсилоти ин мабҳас дар «Зеби сухан», ҷ.1, Бахши ҷаҳордахум (тақсими саноеи бадеӣ) мавҷуд аст.

(ваҷҳи ташбеҳ) буда, калимаи ҳамчу ёридиҳандаи монандист, чунки ин ташбеҳ бо ёрии ҳамин калима сохта шудааст.

Ин байти Рӯдакиро гирем:

Манам гуломи худованди зулфи голиягун,
Танам шуда чу сари зулф нотавону нигун.

Дар мисраи дуюми ин байт ташбеҳ ҳаст, шоир тани худ, нотавонӣ ва афтодагии онро ба сари зулф монанд кардааст. Дар ин ташбеҳ *тан* - монандшаванда, *сари зулф* - монандкунанда буда, *чу ёридиҳандаи монандӣ* мебошад ва *нотавону нигун* аломати монандист, чунки дар миёни монандшаванда ва монандкунанда муштарақ аст, яъне ин калимаҳо хислатҳоеро нишон медиҳанд, ки ҳам ба ташбеҳшаванда ва ҳам ба ташбеҳкунанда хос аст.

Дар байти Ҳусайни Воизи Кошифӣ:

Анораш чун лаби дилдор хандон,
Ҳарифонро ҳарифи оби дандон.

Дар мисраи якум ташбеҳ ҳаст: анор ба лаби ёр ташбеҳ дода шудааст. Дар ин ташбеҳ *анор* - монандшаванда ва *лаби ёр* монандкунанда буда, *чун ёридиҳандаи монандист*. *Хандон* сабаби монандӣ мебошад, зеро ба сабаби ҳамин хислат анорро ба лаб монанд кардаанд, яъне анор аз сабаби хандон буданаш ба лаби ёр монанд шудааст.

Дар забони тоҷикӣ ёридиҳандаҳои монандӣ инҳоянд: *чун, ҳамчун, мисли, монанди, монанди он ки, чунин ки, гӯё, гӯиё, гӯӣ, пиндорӣ, феъли мондан, шабоҳат доштан, гуфти, моно ва пасояндаҳои осо, - сон, -ваш, -вор, барин* ва ғайра.

Мисолҳо:

Биёр он май, ки пиндорӣ равон ёкути ноб астӣ!
Ва ё чун баркашида тег пешӣ офтоб астӣ

(Рӯдакӣ)

Парирӯё, ниҳон медорӣ асрор,
Сухан дар парда мегӯӣ паривор,

1. Ноб — тоза, соф.

Чаро чун гул занй дар пӯст ханда?

Сухан бояд чу шаккар пӯстканда.

(Низомӣ)

Даҳони танги ту мим аст гӯй,

Шиканчи зулфи ту ҷим аст гӯй.

(Низомӣ)

Миёнат гӯйе розест ғайбӣ,

Ки аз сирри замир омад ниҳонтар.

(Камол)

Домани гулистонаш то маро ба чанг омад,

Пираҳан бар аъзоям ҳамчу ғунча танг омад.

(Саййидо)

Эй лабат мул, оразат гул, турраат сунбул барин,

Ғабғабат дар чарбу нармӣ тухми нимдунбул барин,

Меравӣ аз сӯхбати ман ҳамчу наргис саргарон,

Менишинӣ тозарӯ пешӣ рақибон гул барин...

(Шоҳин)

Ҷингилак мӯй дорӣ,

Нозанин гулворӣ,

Садқаи номат шавам,

Номи ширин дорӣ.

(фолклор)

«Чун мӯи дароташафтода ба худ мепечид ва чун мори саркӯфта талвоса мекард» (Р. Ҷалил).

Гоҳе ёридихандаи монандӣ дар аввал ва охири монанд-кунанда наомада, дар ҷумлаҳои мураккаб ба аввали ҷумлаи пайрав меояд. Мисол: «Ҷ омада, ғӯсоларо ба тарафи оғил мекашид, ки вай якравӣ мекард. Ҳарчанд дукаса онро мекашиданд, мисли он ки чор пояшро меҳ карда, ба замин кӯфта бошанд, худро ба ақиб мекашид» (Р. Ҷалил).

Гоҳе ёридихандаи монандӣ ба воситаи феъли мондан, ки ба маънои ташбеҳ кардан аст, адо мешавад, ки ин ҳолат низ дараҷаи ташбеҳро боло мебардорад:

Даруни ҷомаи рангини хеш дунёдор
Ба кирмҳои бирешимтанида мемонад.

(Саййидо)

Инқилоб офтобро монад,
Ё ки тӯфони обро монад.

(С.Айнӣ)

Ташбеҳ аз ҷиҳати сохт ва намуди беруни ҳам аз тарафи
мазмун ба чанд қисм ҷудо мешавад.

Ташбеҳи равшан

Ташбеҳеро, ки бо ёридиҳандаи монандӣ сохта мешавад,
ташбеҳи равшан (сарех) ё ки мутлақ меноманд. Мисоли ин
гуна ташбеҳот дар боло зикр шуд.

Ташбеҳи пӯшида

Гоҳе ташбеҳ аз ғайри иштироки ёридиҳанда (адоти таш-
беҳ) ташкил меёбад ва беҳтарину барҷастатарин ташбеҳ
ҳамон ташбеҳест, ки аз ғайри иштироки ёридиҳанда ташкил
ёфтааст.

Ташбеҳи пӯшида намудҳои гуногун дорад:

1. Бо роҳи таъкид, яъне бо роҳи паси ҳам ба таври ҳук-
му маҳкум овардани монандшаванда ва монандкунанда,
инчунин бо ёрии калимаҳои таносубӣ ташкил меёбад.
Ҳамчун: қади ёрам сарв аст, яъне қади ёрам монанди сарв
аст.

Ҷалол Иқромӣ гуфтааст: «Шумо гуле ҳастед, ки мако-
натон гулзору ҷаман аст». Дар ин ҷо «шумо гуле ҳастед»
ба ин маънист, ки шумо мисли гул ҳастед, лекин нависанда
адоги ташбеҳ (мисли, монанди, ҳамчун ва ғайра)-ро
партофта, ташбеҳи пӯшида сохтааст.

Аз мисоли зерин низ фикри боло равшан фаҳмида
мешавад: «Он мардум гуфтанд, ки дар ин вақту замон ӯ
Рустам аст ва корҳои ӯ зиёда аз он аст, ки дар ҳавсалаи
башарӣ гунҷоиш надорад» («Таърихи Муқимхонӣ»).

Мисоли ташбеҳи пӯшида бо роҳи таъкид, яъне ба таври
маҳкум:

Рӯят-дарёи ҳусну лаълат-марҷон
Зулфат-анбар, садаф-дахон, дур-дандон.
Абрӯ- киштию чини пешонӣ- мавҷ,
Гирдоби бало - ғабғабу чашмат-тӯфон.

(Рӯдакӣ)

Дар ин рубоии Рӯдакӣ як чузъ монандкунанда ва як чузъи дигар монандшаванда мебошад ва ҳамаи калимаҳо муносибатдор оварда шудаанд.

Дар ин байти Бедил низ чунин ташбеҳ дида мешавад:

Эй ҳаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рухат наззораҳоро лағзиш аз ҷуши сафо.

Дар ин ҷо ибораи «ҳаёли қомат» монандшаванда ва калимаи «асо» монандкунанда мебошад. Шоир меҳодад гӯяд, ки ҳаёли қомати ту барои охи заифон монанди асоест. Ин гуна ташбеҳот беҳтарин ташбеҳоти латифи маънавист.

Дар ин байтҳои Лоҳутӣ низ ташбеҳи пӯшида дида мешавад:

Имрӯз ба пеши ёр рафтам,
Бо ҳолати бекарор рафтам.
Ў шамси шарофат аст, пешаш
Бо иззату ифтиҳор рафтам.
Ў моҳи даруни ахтарон буд,
Ман моҳи гирифтавор рафтам.

«Шамси шарофат» ва «моҳ» монандкунандаи калимаи «ӯ» буда, аз ғайри ёридиханда омадааст. Инчунин калимаи «моҳ» низ монандкунандаи калимаи «ман» шудааст.

Ё ки дар ин байтҳои М. Турсунзода:

Ватанро қосиди ҳар фатҳу бобӣ,
Ба дасти кӯдакон хоно китобӣ,
Ба осонӣ ба ҳар дил роҳ ёбӣ,
Ба маҷлис гар равӣ, ҷуши шаробӣ.

Дар мисраи дуум «хоно китобӣ» ва дар мисраи чорум «ҷуши шаробӣ» монандкунанда буда, монандшаванда

«суруд» мебошад, ки дар аввали банди якум аст. Агар бо ёридиханда хонем, ин гуна мешавад: «Эй суруди ман, ту ҳамчун китоби хоно мебошӣ ва дар маҷлис ҳамчун ҷӯши шароб асоси хурсандӣ ва шавку завқӣ».

2. **Ташбеҳи таркибӣ.** Гоҳе аз ғайри ёридиханда монанд-кунанда ва монандшаванда як ҷо ҳамчун калимаи мураккаб зикр шуда, як ҷузъи ин калимаи мураккаб ташбеҳшаванда ва ҷузъи дигари он ташбеҳкунанда мегардад. Ин низ ташбеҳи пӯшида аст. Чунончи: «сарвқад», яъне касе, ки «қадаш мисли сарв аст», яъне дар калимаи мураккаби «сарвқад» ҷузъи якум (сарв) ташбеҳкунанда буда, ҷузъи дуюм (қад) ташбеҳшаванда аст.

Масалан, дар ин байтҳои Мунҷики Тирмизӣ чунин мисолхоро дидан мумкин аст:

Гар ангубинлабӣ, сухани талх мар-чарост?

В-ар ёсуманбарӣ ту, ба дил ҷунки¹ оҳанӣ.

Мангар ба моҳи оразаш, хира шавад зи санг,

Мангар ба боғ, сарви саҳӣ пок бишканӣ.

Дар ин ҷо шоир лабро ба ангубин (асал), бари ёрро ба гули ёсуман, дилашро ба оҳан, рӯяшро ба моҳ ва қоматашро ба сарв аз ғайри зикри адоти ташбеҳ ба таври пӯшида монанд кардааст.

Ё ки ин байти Мусъибӣ:

Шаккаршикан аст ё сухангӯи ман аст,

Анбарзақан аст ё суманбӯи ман аст.

Дар калимаҳои мураккаби «анбарзақан» ва «суманбӯӣ» ташбеҳи пӯшида ҳаст, дар асл шоир гуфтан мехоҳад, ки ёри ман зақане дорад, ки монанди анбар хушбӯӣ ва ё дорои бӯи хуши ҳамчун анбар аст.

Чунин ташбеҳоти пӯшида, ки аз ду ва зиёда аз ду калима таркиб ёфтаанд, ташбеҳи таркибӣ номида мешаванд.

3. **Ташбеҳи мураккаб.** Гоҳе аз ғайри ёридиханда дар сурати кулл ба калимоти мутаносибии худ якҷоя ҷумлаи дуюм ба ҷумлаи якум ва мисраи дуюм ба мисраи якум ва

1. Ҷунки — чаро.

ё баръакс, мисраъ ё байти якум ба мисраъ ва ё байти дуоюм монандкунанда мешавад. Ин гуна ташбехоти пушидаро ташбеҳи мураккаб меноманд.

Мисол аз Мулҳам:

Ман, ки дур аз сӯхбати он гулбадан афтодаам,
Булбули маҳчурам, аз чашми чаман афтодаам.

Шоир аз сӯхбати ёр дур афтодани худро ба ҳолати булбули аз чаман берунмонда монанд мекунад, яъне шоир худро ба булбул ва аз сӯхбати ёр дур афтодани худро ба ҳолати булбули маҳчур (аз чаман берунмонда) монанд кардааст. Бинобар ин «ман» монандшаванда буда, «булбули маҳчур» монандкунандаи он аст. Гайр аз ин «сӯхбати он гулбадан» низ монандшаванда буда, монандкунандаи он «чаман» аст. Вале дар байни ин монандкунандаҳо ёридихандаи монандӣ наомадааст.

Калимаҳои «дур афтодан» ва «чашм» аз калимаҳои мутаносибии монандшаванда ва монандкунанда мебошад.

Умуман дар ин байт тамоми мисраи якум монандшаванда буда, мисраи дуоюм монандкунанда аст, зеро аз сӯхбати он гулбадан дур афтодани ошиқ монанди он аст, ки булбули маҳчур аз чашми чаман афтодааст. Яъне ҳодисае, ки дар мисраи якум тасвир шудааст, монанди ҳодисаест, ки дар мисраи дуоюм баён ёфтааст. Пас, байни мисраи якум ва дуоюм калимаҳои «монанди ин ки», «гӯё ки» ва гайраро монем, маънои байт вайрон намешавад ва ҳол он ки калимаҳо адоти ташбеҳ мебошанд.

Дар ин байт Мулҳам:

Асар то дар вучудам ҳаст, як ҷо нест оромам,
Сипанди миҷмари¹ шавқам, ки оташ зери по дорам.

Дар ин байт беоромии шоир ба ҳолати сипанд (ҳазор-испанд), ки дар оташ месӯзад, монанд карда шудааст. Дар мисраи якум ҳолати шоир тасвир шуда, дар мисраи дуоюм ҳодисае, ки ташбеҳкунандаи ҳолати шоир ва эзоҳдиханда он аст, омадааст.

1. Миҷмар — манқал.

Дар мисоли:

Умр рафту хор-хораш дар дили бетоб монд,
Мушти хошоке дар ин вайрона аз селоб монд.

(Соиб)

таркиби «мушти хошок» ба ҷои таркиби «хор-хор» ва калимаи «вайрона» ба ҷои таркиби «дили бетоб» ва «селоб» ба ҷои «умр» омада, мисраи дуюмро дар сурати кулл эзохкунандаи мисраи якум гардониданд: умр рафт, поям ба гӯр расид ва кори дурусте карда натавонистам, баръакс ҳасрату надомат дар дили бекарор монд. Гӯё умр буд, ки бо як ҷӯшу хурӯше омаду рафт ва як мушт хошок (ҳасрат ва надомат) дар ин вайрона (дил) боқӣ монд.

Агар ба таври дигар таъриф намоем, ташбеҳи мураккаб он аст, ки аз фароҳам омадан ва гун шудани якчанд чиз як ҳолати маҷмӯе пайдо мешавад, ки он ҳолат ба воситаи ташбеҳ адо шуда бошад:

Бод дар куҳсор ҷоми бодаро бар санг зад,
Гул ба ханда гуфт: Оре, инчунин бояд задан.

Дар ин байт ташбеҳ на танҳо аз як чиз, балки аз як ҳолати маҷмӯе иборат аст, ки эзоҳи он ба таври зер мебошад:

Бод вақте ки башиддат мевазад, гулбун (гулбутта)-ҳои нозукро ҳамроҳи гулҳошон бар замин меафканад. Шоир ин ҳолатро чунин тасвир мекунад, ки гӯё бод пиёлаҳои лоларо бардошта, бар замин мезанад.

Ё ки ин байти Бадри Чочӣ:

Чу насими сахарӣ атр ба сахро овард,
Моҳ рух дар тутуки¹ анбари соро овард.

Вақте ки насими сахарӣ ба сахро аз гулҳои гуногуни боғу бӯстон хушбӯйҳо овард, моҳ рӯи худро дар пардаи анбари соро печонид. Яъне баъд аз он ки сахар шуду субҳ дамидан гирифт ва насими сахарӣ вазида мушқафшонӣ намуд, моҳ

1. Тутук — парда.

низ ба рӯи худ пардаи мушкин гирифта, ба пинҳон шудан сар кард. Байт дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ сохта шудааст, вале сарҷумла (мисраи дуюм) ташбеҳкунанда ҷумлаи пайрав (мисраи якум) аст.

Низомӣ дар «Искандарнома» тулӯъ ва гуруби офтобро ба таври баёни воқеъ ба истиорот ва ташбеҳоти ширин ва дилчасп тасвир кардааст, ки дар сурати кулл ташбеҳи мураккабро ташкил мекунад:

Чу ёкути хуршедро¹ дузд бурд,
Ба ёкут чустан ҷаҳон пай фишурд².
Ба дуздӣ гирифтанд маҳтобро³,
Ки ин бурд он гавҳари нобро.

Яъне офтоб фуру рафт ва моҳ баромад. Ин ҳодисаро бо монандиҳои ачибе овардааст, ки гӯё нури офтобро дузд бурд ва моҳро ба дуздии нури он муттаҳам карданд.

Боз Низомӣ фуру рафтани офтоб ва баромадани моҳро ҷунин тасвир мекунад:

Ки чун оташи рӯзи равшан гузашт,
Пур аз дуд шуд гунбади тезгашт⁴.
Шаб аз моҳ барбаст перояе⁵.
Шигифте⁶ бувад-нур дар сояе.

Боз дар ин бора мегӯяд:

Чу дар бурқаи кӯх⁷ рафт офтоб,
Сари рӯзи равшан фуру шуд ба хоб.
Шаби тира чун аждаҳои сиёх
Зи моҳӣ баровард сар сӯи моҳ.⁸

1. Ёкути хуршед — нури офтоб.
2. Пай фишурдан — тай кардан, роҳ рафтан.
3. Ба дуздӣ гирифтанд маҳтобро — яъне моҳ баромада, нури хуршедро гирифтааст, зеро моҳ нурро аз офтоб касб мекунад.
4. Гунбади тезгашт пур аз дуд шудан — шаб шудан аст.
5. Пероя — асбоби зебу зинати арӯсон ва ҷавонзанон.
6. Шигифт — ачиб, галатӣ.
7. Бурқаи кӯх — пардаи кӯх яъне маънои мисраъ он ки офтоб ба паси кӯх фуру рафт, шаб шуд.
8. Шаби сиёх монанди аждаҳо сар аз даруни моҳии зери замин берун карда, ба сӯи моҳ азм намуд.

Ҳамлаи сахтеро, ки Искандар ба як нафар сардори
ҳабашӣ овардааст, Низомӣ чунин тасвир мекунад:

Ба кабки дарӣ чун дарояд уқоб,
Чӣ гуна ҷаҳад бар замин офтоб.
Аз он тиратар хусрави пилтан
Ба тундӣ даромад ба он аҳраман.

Низомӣ пеш аз ибтидо кардан ба ташбеҳ ба муҳотаб
хитоб карда меғӯяд: оё тасаввур мекунӣ, ки чӣ хел уқоб ба
кабк ҳамла меоварад ва ё офтоб чӣ тавр якбора бар замин
пахн мешавад? Шоир бо ин савол дар зеҳни муҳотаб назире
ва монандие қарор медиҳад ва баъд меғӯяд, ки аз он ҳам
бештар тундӯтез ва бо қуввату шиддат Искандар бар он дев
ҳамла ва ҳучум бурд. Яъне байти аввал ташбеҳкунандаи
байти сонист.

Қатъи назар аз тартиби ҳамла, хусусан Искандарро ба
офтоб ва ҳарифро ба замин ташбеҳ намудан хеле мавзун
воқеъ шудааст ва ҳамоно ташбеҳи мураккаб лутфро дучанд
зиёд кардааст.

Дар ин байтҳо Низомӣ дилро ба дузди хонагӣ монанд
кардааст:

Ҳамеша дузд аз бегона хезад,
Бад аст он дузд, к-ӯ аз хона хезад!
Ба афсун аз дили худ раст натвон,
Ки дузди хонаро дар баст натвон.

4. Гоҳе барои як монандшаванда якчанд монандкунанда
ҳамчун муқаддима оварда мешавад. Чунончи сифати ҳазон
ва вафоти Лайлӣ:

Шарт аст, ки вақти баргрезон
Ҳуноба ҷакад зи барги резон.
Ҳуне, ки равон бувад зи ҳар шох,
Берун ҷакад аз машоми сӯрох.
Қорураи¹ об сард гардад,
Рӯхсораи боғ зард гардад.

1. Қорура — шишаи санҷиши бавли бемор.

Шох обилаи ҳалок ёбад,
 Зар ҷӯяду барг хок ёбад.
 Наргис ба ҷамоза¹ барниҳад рахт,
 Шамшод дарафтад аз сари тахт.
 Бар фарқи ҷаман алоқаи хок
 Печида шавад ҷу мори Заҳҳок.
 Чун боди муҳолиф ояд аз дур,
 Афтодани барг ҳаст маъзур.
 Нозукчигарони боғ ранҷур,
 Шириннамакони тоқ маҳмур.
 Андохта ҳиндуи қадевар²
 Зангибачагони тоқро сар.
 Сарҳои бихӣ зи турраи коҳ
 Овехта ҳам ба турраи шох.
 Себ аз заннахе бад-он нигунӣ
 Бар нор заннаҳа зада, ки ҷунӣ?
 Нор аз ҷигари қафидан хеш
 Хуноба ҷақонда бар дили реш.
 Дар маъракаи ҷунин ҳазоне
 Шуд заҳмрасида гулситоне.
 Лайлӣ зи сарири³ сарбаландӣ
 Афтода ба ҷоҳи дардмандӣ
 Шуд ҷашмзади баҳори боғаш,
 Зад бод тапонча⁴ бар ҷароғаш.
 Ғашт он тани ҷун гули қасабпӯш
 Чун тори қасаб⁵ заифу беҳуш.
 Савдои дилаш ба сар баромад,
 Сарсоми сараш⁶ ба дил даромад.
 Ғармои тамуз жолатро бурд,
 Боз омаду барги жолатро бурд.
 Табларза шикаст пайкарашро,
 Табхол ғазид шаккарашро.

-
1. Ҷамоза — шутури тезрав ва даванда.
 2. Ҳиндуи қадевар — боғбон.
 3. Сарир — тахт.
 4. Тапонча — зарба, шаппотӣ, торсақӣ.
 5. Қасаб — як навъ матои нафис, ки аз катон мебофтаанд.
 6. Сарсоми сар — ҳолати ошӯфтагӣ, савдо, парешонхаёӣ, ки наздик ба девонагист.

Болин талабид зодсарваш
В-аз сарв фитода шуд тазарваш¹.
Афтод чунон ки дона² аз кишт,
Сарбанди қасаб ба рӯи ӯ хишт.

(Низомӣ)

Сарви озоди Лайлӣ аз беморӣ болин талабид ва тазарваш аз болои сарв фурӯ афтод, яъне мурд ва ба тавре ки дона-хӯша аз ниҳоли худ меафтад, Лайлӣ ҳам афтод ва рӯймоли шохӣ ба рӯяш пӯшида гашт.

Бинобар ин шарт нест, ки ташбехи мураккаб мутлақо аз ғайри адоти ташбех ташкил ёбад.

Дар ташбехоти мураккаб, чунонки дар баъзе мисолҳои болоӣ дида мешавад, гоҳе адоти ташбех низ ба қор меравад, дар он сурат ки ҷумла ҷумлаи мураккаби тобеи монандӣ бошад, дар ҷумлаи пайрав истеъмом меёбад:

Манам хӯ карда бар бўсаш
Чунон чун боз бар муста².
Чунон бонг орам аз бўсаш,
Чунон чун бишканам pista.

(Рӯдакӣ)

Боз як намуди дигари ташбехи мураккаб мавҷуд аст, ки шоир дар зехни худ чизеро ба як чизи дигари муносибе аз ғайри зикри адоти ташбех монанд мекунад. Ин гуна ташбех зехнӣ ва тасаввурӣ буда, хеле дилҷасп аст. Мо намунаи ин ташбехро дар ӯсори Камол, Бедил, Саййидо, Туграл ва ғайра тасодуф мекунем:

Номи маҳ бурдам шабе, рӯи туам омад ба ёд,
Дар дили шаб ҳалқаи мӯи туам омад ба ёд.
Ашкро дидам, ба сар ғалтон миёни ҳоқу хун,
Қуштағони ҷашми ҷодуи туам омад ба ёд.
Чун шунидам зикри тӯбӣ, ғаҳ баланду ғаҳ паст,
Эътидоли қадди дилҷӯи туам омад ба ёд.

1. Тазарв — қирқовул, мурғи хурӯсмонанди саҳроӣ.

2. Муста — тӯмаи қонварон, мурғони шикорӣ.

Мекушудам ҳамчу гул авроки девони Камол,
Бӯи чон омад, аз он бӯи туам омад ба ёд.

(Камол)

Шабам дар мотами хичрон ду абрӯ дар хаёл омад,
Ба сина ҳар кучо нохун задам, шакли ҳилол омад.

(Ҷомӣ)

Фаромӯш набояд кард, ки гоҳе дар дохили ташбеҳи мураккаб якчанд санъати бадеӣ мавҷуд аст. Махсусан истиора, ташҳис, ирсоли масал, таносуби калом ва монанди инҳо дида мешавад ва ҳама дар сурати кулл як ташбеҳи мураккабро ташкил мекунанд. Масалан, дар ин байтҳо:

Ба сӯзи ишқ шоҳонро чӣ кор аст,
Ки санги лаъл ҳолӣ аз шарор аст.

Зи дарди ишқ шах бегона бошад,
Ки ҷои ганҷ дар вайрона бошад.

Санъати ирсоли масал иллат ва далели мисраи якумӣ шудааст, яъне ташбеҳи мураккаб ба воситаи ирсоли масал сурат гирифтааст.

Ё ин ки дар ин байти Ҳилолӣ:

Зоҳир аст аз ҳалқаҳои зулф моҳи оразат,
Дар миёни соя он ҷо офтоб афтадааст.

Мазмуни мисраи аввал дар мисраи дуюмӣ боз ҳам барҷастатар ва нозуктар ифода ёфтааст. Офтоб ба ҷои рӯй ва соя ба ҷои зулф истиора шудааст ва гуё офтоб дар байни соя воқеъ шудааст ва ҷо-ҷо аз байни ҳалқаҳои зулф намоён шуда меистад. Агар дар мисраи аввал ораз ба моҳ ташбеҳ шуда бошад, дар мисраи дуюм рӯй ба офтоб ва зулф ба соя монанд шудааст: дар айни ҳол таносуби калом ҳам нағз риоя шуда ва ҳамааш як ташбеҳи мураккабест, ки мUTOBIKI воқеъ аст.

Ташбеҳоти мураккаб бештар дар осори бадеии шоироне, ки дар сабки ҳиндӣ шеърсарой мекунанд, мушоҳида ме-

шавад. Аз ҷумла Носиралӣ, Бедил, Файзии Ҳиндӣ, Соиб, Ғанӣ, Шавкат ва дигар шоирон буда, мактаби махсуси адабӣ ташкил дода буданд. Ҳатто ин сабк аз Хусрави Деҳлавӣ сар шуда, бо шоирони мазкур камол ёфтааст. Дар сабки ҳиндӣ мушқилписандӣ, таъкид, истиора ва ташбеҳҳои печдарпечи ҳаёлий ҳукмфармоӣ, ки инро шоирони соданависи лирик наменвисандад. Ҳатто Мушфиқӣ дар як шеърӣ худ ин сабкро танқиди сахте кардааст.

Аз рӯи маъноӣ, ки дар натиҷаи тағйири ифода ва сохти ҷумла ба амал омадааст, ташбеҳ боз ҷанд хел мешавад.

Ташбеҳи баргашта

(Тафзилӣ)

Ташбеҳи баргашта он аст, ки шоир аз ташбеҳи худ бар-мегардад ва монандшавандаро аз монандкунанда афзал мешуморад. Ин навъ ташбеҳро ташбеҳ-ул-марҷӯъ низ меноманд.

Масалан, баъзан шоирон рӯйро ба моҳ ва лола ташбеҳ мекунанд, лекин баъд аз гуфтаи худ баргашта, моҳ «хусуф дорад» ва «лола нопойдор аст» - гӯён аз монандкунанда айб меёбанд. Агар ба ибораи дигар ифода намоем, монандшавандаро аз монандкунанда афзал медонанд. Бинобар он, ин гуна ташбеҳотро ташбеҳоти тафзилӣ меноманд:

Ба қадд гӯй сарв аст дар миёни қабо,
Ба рӯй гӯй моҳ аст барниҳода кулоҳ,
Чу моҳ буду чу сарву на моҳ буду на сарв,
Камар набандад сарву кулаҳ надорад моҳ.

(Фаррухӣ)

Сарвро монӣ, валекин сарвро рафтор нест,
Мохро монӣ, валекин мохро гуфтор нест.

(Саъдӣ)

Ин ҷо сухани сарв нагӯем, ки паст аст,
Ин ҷо сухани моҳ нахонем, ки зишт аст.
Мо равза нахонем, ки ҳар ҷо чу ту хурест,
Савганд ба хоки сари кӯят, ки бихишт аст.

(Камол)

Шамъ аз чӣ чу ман доғи чудой дорад,
Ё нолаву сӯзи ошноӣ дорад.
Ҳар риштаи шамъ бар сари риштаи ман,
К-он ришта саре ба равшанӣ дорад.

(Қивомӣ)

Бирав, эй наргиси раъно, ту ба ин чашм маноз,
Нозро чашми сиях бояду мижғони дароз.
Аз гулу дола чӣ ҳосил? Ману он сарв ки ҳаст
Ҳама шӯхию карашма, ҳама ҳусну ҳама ноз.
Оташинрӯи ман ороиши базм аст имшаб,
Бирав, эй шамъ, ту дар ғӯшаи хичлат бигудоз!

(Ҳилолӣ)

Ман намедонам чӣ сон тасвир созам бо сухан
Рангу бӯи беназири дилкашатро, эй Ватан.
Гар чаман ғӯям, надорад қимататро сад чаман,
Ростӣ, гаштӣ биҳишти бемисоли марду зан,
Хубият дилро кушода чун гулистон мекунад.

(М. Турсунзода)

Дар ин мисол мурод мисраи сеюм буда, шоир «Ватан»-ро ба «чаман» монанд мекунад, боз аз он бармегардад, ки хубию зебоиҳои Ватанро ҳатто сад чаман ҳам доро нест.

Ташбеҳи шартӣ

Ташбеҳи шартӣ он аст, ки шоир чизеро ба чизе ба шарт монанд мекунад ва он гоҳ яке аз намудҳои пайвандакҳои шартии «агар», «гар», «ар»-ро зикр менамояд. Масалан, дар ин байтҳо:

Агар мӯре сухан ғӯяд вагар мӯе равон дорад,
Ман он мӯри суханғӯям, ман он мӯям ки ҷон дорад.

(Амъақ)

Чу пил, ар пил бошад одамируй,
Чу шер, ар шер бошад анбаринмӯй.

(Низомӣ)

Чун ту ба боғ бигзарӣ, гул нарасад ба бўи ту,
Лек расад ба қоматат сарв, агар равон шавад.

(Хусрав)

Моҳӣ, ар моҳи фалакро аз камон абрӯ бувад,
Сарвӣ, ар сарви саҳиро анбарин гесӯ бувад.

(Хусрав)

Аз рӯи моҳият миёни ташбеҳи баргашта ва шартӣ фарқ кам аст, фақат танҳо дар шакли зоҳирист. Агар гӯем; «қомати ту сарв аст, вале сарв равон надорад», ташбеҳи баргашта мешавад. Агар гӯем, ки сарв ба қомати ту он гоҳ монанд мешавад, ки равон дошта бошад, ташбеҳи шартӣ мегардад. Барои равшантар фаҳмидани ин намууди моҳиятан наздик мисолҳои ҳар кадомро бояд ба ҳам муқоиса кард.

Ташбеҳи акс

Нависанда ду чизро ба якдигар ба таври такрори акс (чаппа) монанд мекунад. Ҳамчун ташбеҳи шаб ба зулф ва зулф ба шаб, наъл ба ҳилол ва ҳилол ба наъл;

Пушти замин чу рӯи фалак гашта аз силоҳ,
Рӯи фалак чу пушти замин гашта аз губор.
Аз сумми марқабон шуда монанди гор кӯҳ,
Аз ҷисми куштагон шуда монанди кӯҳ гор.

(Рашиди Ватвот)

Шом карда чу субҳ зард либос,
Субҳ карда чу шом тира шиор.

Лола ба рӯи хубат монад, ки сурхрӯй аст,
Рӯят ба лола монад, з-он рӯ ки хол дорад.

Ташбеҳи баробар

(Тасвия)

Ташбеҳи баробар он аст, ки нависанда сифатеро баён мекунад, ки ҳам ба ошиқ ва ҳам ба маъшук оид аст.

Ин санъатро тасвия мегӯянд, ки ба тоҷикӣ баробар гуфтан аст. Инчунин муздавач ҳам меноманд, ки ба маънои чуфтшуда меояд.

Мисол аз Мантиқӣ ном шоир:

Як лафз н-ояд аз дили ман в-аз даҳони ту,
Як мӯй н-ояд аз тани ман в-аз миёни ту.
Шояд бад-он, ки ояд чуфти камони сахт
3-ин ҳамгирифта пушти ману абрувони ту.
Ширу шабах надидам-мушкин сиёҳу қир
Монанди рӯзгори ману зулфакони ту.
Моно, ақиқ н-орад ҳаргиз кас аз Яман
Ҳамранги ин сиришки ману ду лабони ту.

Ду мисоли дигар аз Мантиқӣ:

Наздики ақл ҳар ду зи як аслу чавҳаранд
Лафзи ҳаётбахши туву дурри шохвор.

Даҳони танги ту омӯхт тангӣ аз дили ман,
Вучуди ман зи миёни ту лоғарӣ омӯхт.

Абдулвосеи Ҷабалӣ гуфтааст:

Пушти ҳамдидаи ман ҳамнасаби ҷаъди¹ вай аст,
Ҷаъди шӯридаи ӯ ҳамсифати ҳоли ман аст.

Гарчи қардӣ ба танам нисбати он мӯи миён,
Бингараш, қ-аз ғами ин нанг чӣ лоғар қардӣ.

(Камол)

Ташбеҳи измор

Маънои лугавии измор ниҳуфтагӣ ва дар замири гирифтагӣ мебошад. Нависанда чизеро ба чизе ташбеҳ мекунад, аммо зоҳиран чунон менамояд, ки мақсадаш на ташбеҳ, балки чизи дигар аст ва ҳол он ки дар замири ҳамон ташбеҳ дар назар гирифта шудааст.

Мунҷик гуфтааст:

1. Ҷаъд — мӯи пурпечутоб, мӯи чингила.

Шӯрида шавам ман, чу бичунбонӣ зулфайн,
Девона бишӯрад, чу бичунбонӣ занчир.

Муиззӣ гуфтааст:

Гар нури маху равшаниӣ шамъ тӯроост,
Пас кохишу сӯзиши ман аз баҳри чирост?
Гар шамъ туй, маро чаро бояд сӯхт?
В-ар моҳ туй, маро чаро бояд кост?

Аз Салмони Соваҷӣ:

Ошиқ агар манам, чаро гунча дарида пирахан?
Кушта агар манам, чаро лола бувад ба хун кафан?

Гар сарв тӯӣ, чарост поям дар гил?
В-ар лола тӯӣ, бар дили ман доғ чарост¹?

Ташбех бояд воқеӣ бошад

Дар адабиёт баробари ташбехоти нозуки табиӣ, дилчасп ва зебои реалӣ ташбехоти номуносиби дағали ғайритабиӣ ва хунук, ки дар зехн ҳисси нафрат ҳосил мекунанд, низ ғоҳе дучор меоянд. Масалан, кокул ё ғесӯро ба мору занчир, миёно ба мӯ, даҳно ба зарра ва монанди инҳо ташбех мекунанд, ки дағал ва ғайритабиист.

Шоир дар байти зерин рӯи маҳбубашро ба ганҷ ва ғесӯонашро ба аждаҳо монанд кардааст:

Дӯш дар маҷлис ҳадиси аждаҳо мерафту ганҷ,
Барузорафтада ғесӯе ба ёд омад маро.

(Биной)

Ҳар киро зулфи анбарин бошад,
Мор дар ганҷи ӯ қарин бошад.

Туграл низ зулф (кокул)-ро ба мор ташбех намудааст:

1. Ин мисолҳо дар айни замон мисоли санъати таъҷуб низ мешаванд.

Суҳан зи зулфи дарозаш агар кунӣ кӯтоҳ
Ҳадиси турраи ўро ба пушти мор навис.

Гесуи пурхаму тобаш нигаред,
Гӯиё мор ба рақс омадааст.

(Лоҳутӣ)

Ангушти соқӣ аз ғабаби гук нармагар,
Зулфи чу мор дар маи иди шиновараш.

(Анварӣ)

Шоир ангушти соқиро дар мулоимӣ ба бағбағи гук
(қурбоқа) ташбеҳ карда, зулф (гесӯ)-ро ба мор монанд кар-
дааст.

Камоли Ҳучандӣ ба қатори ташбеҳоти ширин ва бар-
ҷаста гоҳе ташбеҳоти хунуке низ дорад, ки ба завқи асрӣ
писандида ва ғолам нест. Аз ҷумла ӯ баъзан лабу даҳони
ёро ба шакар ва холи лаби ўро ба магас ташбеҳ меди-
ҳад:

Аз сояи пари магас озурда шуд руҳат,
Баҳри шакар магас суи он лаб париди буд?

Ончунон сода руҳе дорию лағжон, ки бар ӯ
Ғар нишинад магасе, афтаду пояш шиканад.

Ғар дил зи ҷаври зулфи ту афғон кашида буд,
Айбаш макун ба нола, ки каядумгазида буд.

Наканам аз магаси холи ту дил, аз паси марғ
Анкабут ояду бар хоки мазорам битанад.

Дар ин байти охир зикри анкабут ба муносибати таш-
беҳи хол ба магас аст. Чунки тортанак ба атрофи магас
танида, онро сайд мекунад.

Муҳимтарин шартӣ ташбеҳ ин аст, ки ташбеҳкунанда
аз ташбеҳшаванда болотар истад, сифат ва хислатҳои ҷизи

ташбеҳкунанда аз чизи ташбеҳшаванда мукамалтар ва олитар бошад, то ки барои беҳтар намоён шудани хислатҳои чизи ташбеҳшаванда ёрӣ дода тавонад. Нависандагони бузург ҳамеша кӯшиш кардаанд, ки дар тасвир ташбеҳкунандаҳои муносиб ёбанд, чунин монандкунандаҳое пайдо кунанд, ки барои хеле барҷаста тасвир кардани предмети ташбеҳшаванда имкон диҳад.

Чунонки дар мисоли зерин Камол ба муқобили шакарлаб рақибро ба магас ташбеҳ кардааст ва таркиби шакари бемагас бисёр муносиб афтодааст:

Бе заҳмати рақиб даме бо шакарлабе
Гар даст медиҳад, магаси бешакар бувад.

Шиблии Нӯмонӣ дар «Шеър-ул-Аҷам» дар бораи бозътидолии тахайюл фикру мулоҳизаи дуруст ва амалӣ ронда, безътидолии тахайюлро ба панҷ қисм чудо мекунад: безътидолии тахайюл дар муболиға, таносуби лафзӣ ё ихом, истиороти ташбеҳот ва ҳусни таълил (далеловарӣ), ирсоли масал. Вай дар бораи безътидолии тахайюл дар баъзе истиорот ва ташбеҳоти адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ чунин мулоҳизаҳо овардааст.

Яке аз мавқеъҳои бузурги безътидолии тахайюл ҳамоно дар истиорот ва ташбеҳот мебошад.

Фаромӯш набояд қард, ки истиора ва ташбеҳ то ҳангоме ки қарибмаъҳаз (сарчашмааш наздик) буда, бо аслу воқеият мунсибат ва созиш дорад, дар шеър латофат ва зебӣ падид меоварад, вале вақте ки дар тахайюл безътидолий рӯй овард, он гоҳ ташбеҳот ва истиора фаразӣ ва ғайриамалӣ воқеъ шуда, оқибат ҳолати берун аз мавзӯро ҳосил мекунад ва ба рӯи бунёдҳои дигаре (мавҳумӣ ва ғайривоқеӣ) қоим мегардад. Чунон ки Мирзо Бедил мегӯяд:

Табассуми кӣ ба хуни баҳор тег кашид,
Ки ҳанда бар лаби гул нимбисмил афтода.

Аслан сурати ҳаёл ин будааст, ки табассуми маъшуқа аз гули нимшукуфта хушнамотар аст ва ин маъниро шоир ин тавр баён кардааст, ки табассум қотилест, ки барои рехтани хуни баҳор тег кашадасту зарбаташ бар гул афтодааст

ва аз ҳамон зарбат аст, ки хандаи гул ба ҳоли нимбисмил боқӣ мондааст.

Безътидолие, ки дар ин тахайюл вучуд дорад, ба воситаи истиорот аст: хуни баҳор, теги табассум ва бисмил шудани хандаи гул истиороти тамоман дур аз матлабанд. («Шеър-ул-Аҷам», ҷилди 4, сах.40).

Шиблии Нуъмонӣ дар ҷои дигаре мегӯяд, ки Ҷалоли Асир, Шавкати Бухорой, Бедил, Носиралӣ ва ғайра аз як гулу булбул девон фароҳам оварда, шеъру шоириро ҷаманис-тони ваҳму ҳаёл сохтаанд («Шеър-ул-Аҷам», ҷ.IV, сах.35).

Албатта, тамоми эҷодиёти Бедил барин шоиреро танҳо аз ваҳму ҳаёл иборат доништан чандон дуруст нест ва қисмҳои ҳаётию воқеии шеърҳои ӯ низ бисёр аст. Вале асли мақсади Шиблии Нуъмонӣ дуруст аст. Дар ҳақиқат дар адабиёти классикии мо ташбеҳу истиораҳое, ки асоси воқеӣ надоранд, низ дучор мешаванд.

Хусусан, дар сабки ҳиндӣ ташбеҳҳои печдарпечи муглақ пайдо шуд, мушқилписандӣ, таъкид, истиораву ташбеҳҳои ҳаёلى ривоч гирифт, ки инро шоирони соданавис наменписандиданд ва ба муқобили он эътироз мекарданд.

Суханони зерини Рашиди Ватвот чанд аср пештар аз пайдо шудани сабки ҳиндӣ ба муқобили мавҳумотписандӣ гуфта шуда буданд:

«Дар санъати ташбеҳ некӯтар ва писандидатар он бошад, ки агар акс карда шавад ва мушаббах (ташбеҳшаванда), ба мушаббахунбиҳи (ташбеҳкунанда) монанд карда ояд, сухан дуруст ва маънӣ рост ва ташбеҳ некӯ. Чун ташбеҳи ҳилол ба наъл ва ташбеҳи наъл ба ҳилол ва ташбеҳи зулф ба шаб ва ташбеҳи шаб ҳам ба зулф некӯ бувад. Ва агар дар камоли хусн бад-ин дараҷа мумкин нагардад, боре бояд чунон ки мушаббах мавҷуде бошад ҳосил дар аён, мушаббахунбиҳи мавҷуде бошад ҳосил дар аён. Ва, албатта, некӯ ва писандида нест, ончи ҷамоате аз шуаро кардаанд ва мекунанд: чизе ташбеҳ кардан ба чизе, ки дар ҳаёлу ваҳм мавҷуд бошад, на дар аён. Чунончи, ангишти афрӯхтаро ба дарёи мушқин, ки мавҷаш заррин бошад, ташбеҳ кунанд, на ҳаргиз дарёи мушқин мавҷуд аст дар аён ва на мавҷи заррин»¹.

1. Рашиди Ватвот, «Ҳадоик — ус — сеҳр», Техрон, 1322, сах.313.

Ороиши зоҳирӣ ва мураккабии шакл дар адабиёти форсӣ-тоҷикӣ аз асрҳои XI-XII шурӯъ ёфт ва муборизаи зидди ин ҳодиса низ аз ҳамон вақт сар шудааст. Муаллифи «Қобуснома» Унсуралмаолии Кайковус дар асри XI махсусан талаб карда буд, ки шеър бояд сода бошад ва ба хоссу ом маъқул шавад. Вай мегуфт: «Агар ғазалу тарона гӯӣ, сахл, латиф ва ба қавофӣ гӯӣ, ки маъруф бошад ва тозиҳои сарду ғариб мағӯӣ ва бар ҳасби ҳоли ошиқона ва суҳанҳои латиф гӯӣ ва амсолҳои хуш ба кор дор, чунон ки хоссу оро хуш ояд»¹.

Сабки ҳиндӣ инкишофи минбаъдаи мураккабии шакл дар адабиёт буд. Аз ҳамин сабаб Аҳмади Дониш дар охири асри XIX ба муқобили услуби бедилӣ баромад ва шоиронро ба соданависӣ ташвиқ намуд. Пас аз Инқилоби Ёктабр шоирони пешқадами тоҷик барои ба вучуд овардани назми реалистӣ ба муқобили баъзе тарзҳои пешинаи тасвир мубориза эълон кардаанд. Онҳо аз паи ҷустуҷӯи тарзу воситаҳои нави реалистона афтода, дар ин кор муваффақиятҳои намоён ба даст оварданд ва ҳоло бо роҳи навоарӣ пеш рафта истодаанд.

ИСТИОРА

Истиора дар лугат ба маънои ба орият гирифтани чизе меояд, вале дар адабиёт як намуди маҷоз буда, ба ҷои як калима истифода шудани калимаи дигар мебошад.

Дар истиора дар асоси монандии ду ҳодиса калимае ба худ маънои маҷозӣ мегирад. Яъне истиора ба ташбеҳ хеле наздик аст, дурусттараш ин, ки дар асоси инкишофи минбаъдаи ташбеҳи пӯшида ҳосил шудааст. Лекин фарқи истиора аз ташбеҳ ин аст, ки дар истиора ташбеҳшаванда зикр намоебад, балки танҳо ташбеҳкунанда номбар мешавад.

Масалан, агар гӯем, ки «қомати ёри ман мисли сарв аст», ин ҷумла ташбеҳ дорад, зеро ки қомати ёр ба дарахти сарв монанд карда шудааст. Вале агар гӯем, ки «сарви ман омад», дар ин ҷумла «сарв» истиора аст, зеро ба ҷои калимаи «ёр» омадааст. Азбаски қомати ёр мисли сарв аст, мо нагуфтем, ки «ёри ман, ки қомати ӯ мисли сарв аст,

1. Мухтасари Қобуснома, Техрон, 1320, сах.211.

омад», балки мухтасаран гуфтем, ки «сарви ман омад» ва дар ин ҷо «сарв» киноя аз ёр аст. Ба ин тарик, «сарв», ки дар ҷумлаи аввал ташбеҳунанда буд, дар ҷумлаи дуюм ҷои худӣ ташбеҳшавандаро гирифт ва ба истиора мубаддал шуд.

Истиора аз ду қисм иборат аст: соҳибистиора ва истиорашаванда. Бояд дар миёни соҳибистиора ва истиорашаванда алоқаи монандӣ дар атвор, кирдор, сифату хислат мавҷуд бошад. Масалан:

«Магар қозикалон намедонист, ки гургонаш ба аробакаш тӯҳмат карда истодаанд, медонист ва дида истода онҳоро ба ин даъво ҳақдор мешумурд, чунки худааш пуштибони ин гургон буд» (С.Айнӣ).

Дар ин мисол калимаи «гургон» ба ҷои одамони балоҳӯри қозикалон, ки дар торочу ваҳшоният ба гург монандӣ доранд, омадааст. Пас, гургон истиорашаванда ва одамони қозӣ соҳибистиора мебошанд.

Истиора аз ташбеҳ мӯҷаз ва барҷастатар буда, дар ифодаи эҳсосот ва тасвири ягон лавҳаи ҳаёт ва табиат беҳтарин воситаи бадеӣ мебошад.

Дар мисоли боло калимаи «гургон» ба ҷои одамони балоҳӯри ваҳший қозикалон омадааст. Агар «гургон» нагуфта «одамони қозӣ» гуфта мешуд, таъсири матлубро ба хонанда намебахшид, вале вақте ки калимаи «гург» ба назар вомерӯрад, дар тасаввури хонанда ва шунаванда як лавҳаи бераҳмӣ, дарандагии гург ва ба муқобили ӯ манзараи ҷабру ситам дидани аробакаш ҷилвагар мегардад. Бинобар ин, аз як тараф, дар дили хонанда нисбат ба қозикалон ва одамони ӯ ҳисси нафрат ҳосил шавад, аз тарафи дигар нисбат ба аробакаши зулмдида ҳисси ғамхорӣ, раҳмдилӣ пайдо мешавад.

Истиоран равшан

Агар соҳиби истиора воғузур шавад, яъне зикр наёбаду танҳо истиорашаванда мазкур гардад, онро **истиораи равшан** ё **истиораи биттасрех** меноманд.

Яке аз намудҳои истиора аз он иборат аст, ки дар ҷумла ва байт ба ҷои чизе калимаи дигаре зикр меёбад. Масалан, дар ин байти Низомӣ:

Барафрӯхт он мох чун офтоб,
Фурӯ рехт бар гул зи наргис гулоб.

Дар ин байт калимаҳои «мох», «гул», «наргис» ва «гулоб» ба маънои аслии худ наомадаанд. Мох ба ҷои дилбар, гул ба ҷои рӯй, наргис ба ҷои ҷашм ва гулоб ба ҷои ашк омадааст. Шоир гуфтан меҷаҳад, ки аз ҷашми наргисмонанди дилбар ба рӯи ӯ, ки мисли гул аст, ашк рехт. Лекин ташбеҳшавандаҳо-ёр, рӯй, ҷашм ва ашк, ки дар айни замон соҳибистиора ҳастанд, зикр нашудаанд, мох, гул, наргис ва гулоб ҷои онҳоро гирифта истиора шудааст.

Дар байти зерини Асадӣ низ истиора ҳаст:

Маҳаш мушксову шакар майфурӯш,
Ду наргис камонкаш, ду гул диръпӯш.

Дар ин ҷо маҳ ба ҷои рӯй, мушк аломати зулф, шакар ба ҷои лаб, наргис ба ҷои ҷашм, камон ба ҷои абрӯ, ду гул ба ҷои ду рухсора, диръ¹ ба ҷои зулф омадааст ва калимаҳои соидан, майфурӯшӣ, кашидан, пӯшидан аз феълҳои таносубии онҳост.

Дар ин байт соҳибистиораҳо, ки рӯй, лаб, ҷашм, абрӯ, рухсора, зулф аст, номбар нашудаанд. Шоир ҳуди ин предметҳоро номбар накарда, ба ҷои онҳо калимаву ибораҳои овардааст, ки сифати ин предметҳоро ба ҳубӣ фаҳмонда метавонад.

Дар байти зерин (аз «Ҳафт кулзум»):

Лӯлӯ² аз наргис фурӯ борида гулро об дод,
В-аз тагарг³ рӯҳпарвар молиши унноб⁴ дод.

Лӯлӯ киноя аз ашк, наргис киноя аз ҷашм, гул киноя аз рухсора, тагарг киноя аз ҷаҳраҳои ашк ва унноб киноя аз лаб аст. Шоир меҷаҳад, ки аз ҷашми гирён ашк рехту рухсораро тар кард ва ҷаҳраҳои оби дида ба лаб расид.

1. Диръ — зирех.

2. Лӯлӯ — дур, марворид

3. Тагарг — жола.

4. Унноб — навъе аз санҷид, меваи дарахти челон.

Вале ў ин матлабро дар чомаи сухани образноки бадеи ва ба воситаи истиора баён кардааст. Рухсору лаби ёрро тар кардани оби дида ба назари шоир чунин намудааст, ки гӯё наргис аз лӯлӯ гулро об дода истодааст ва жола уннбро молиш медиҳад. Бинобар ин шоир ҳодисаи аслӣ (аз ашк тар шудани лабу рухсори ёр)-ро баён накарда, он манзараеро, ки ин ҳодиса ба пеши назари ӯ чилвагар намуд, тасвир кардааст. Яъне ба ҷои ашк лӯлӯро гирифтааст, ба ҷои чашм наргисро, ба ҷои рӯй гулро, ба ҷои донаҳои ашк тагаргро ва ба ҷои лаб уннбро гузоштааст. Инҳо (лӯлӯ, наргис, гул, тагарг, уннб) истиорашаванда ҳастанд, муносибате, ки онҳо байни худ доранд, як лавҳаи бадеиро ба вучуд меорад, ки тамоми латофат ва зебоиҳои ҳодисаи аслӣ (яъне аз ашк тар шудани лабу рухсори маҳбуба)-ро хеле барҷаста нишон дода метавонад. Ин байт зоҳиран гӯё пейзаж аст ва як манзараи табиатро тасвир мекунад, вале аслан шоир ҳолати дилбарро ба як ҳодисаи табиат монанд кардааст ва ё дурусттар, ин, ки ба воситаи як манзараи табиӣ ҳолати дилбарро тасвир намудааст. Тасвири манзараи зебои табиат ба муаллиф имкон додааст, ки ҳолати ёри худро дар пеши назари хонанда беҳтар ва барҷастатар чилвагар намояд.

Мисоли дигар:

Нест лаъли ў бурун аз чашми гавҳарбори ман,
Оре, оре, гавҳари мақсуд бар соқӣ чарост?

(Камол)

Дар ин байт лаъл ба ҷои лаб гузашта ва ба ҷои резандаи ашк калимаи гавҳарбор омадааст.

Ё ки дар ин байти Мулҳам:

Маро аз гиряи шабҳо нашуд чуз дарди сар ҳосил,
Ба хуни дил абас парвардаам ин тифли бадхӯро.

Тифли бадхӯ ба ҷои оби дида омадааст. Шоир оби дидаро ба тифли бадхӯ аз он ҷиҳат монанд кардааст, ки ба чашм намеистад, балки чун кӯдаки гирён бесаранҷом буда, ба тарафи доман медавад-мечакад.

Дар ин шеъри Ҳофиз "тӯтиёни Ҳинд" киноя аз шоирони форсзабони Ҳинд ва "қанди форсӣ" киноя аз шеъри Ҳофиз аст.

Шаккаршикан шаванд ҳам тӯтиёни Ҳинд
3-ин қанди порсӣ, ки ба Бангола меравад.

Истиораи пӯшида

Баъзан нависанда истиорашавандаро зикр накарда, ба ҷои он ягон узв, ягон сифат, хулқ, хислат ва аломати онро ба таври изофат ба соҳибистиораи худ мебандад. Масалан, дар ибораҳои *сари хуш*, *қадами фикр*, *дасти саодат*, ки баъзан дучор меоянд, хуш, фикр, саодатро шахс фарз карда, сар, қадам, дастро, ки як узв ё амали инсон аст, ба таври изофат ба соҳибистиораи хуб нисбат додаанд. Инчунин *панҷаи зулм* гӯем, зулмро ба як ҷонвари дарандаи хунхор мислан карда, панҷаро ба таври изофат ба зулм мебандем. Ё ки худӣ истиорашаванда ба соҳибистиораи худ ба таври изофат баста мешавад, ки инро **истиораи изофӣ** ва ё **истиораи киноягӣ** низ мегӯянд.

Масалан, дар ҷумлаи зерин: «Лекин дар пешонӣ, гирди лаб ва кунҷи чашмонаш дасти қаттолу бераҳми умр, андак бошад ҳам, аз гузаштаи худ осор мондааст» (*Ҷ. Иқромӣ*).

Ин ҷо ибораи «дасти қаттолу бераҳми умр» истиора аст, зеро умри инсон гӯё одаме тасаввур шудааст, ки даст дорад. Нависанда нагуфтааст, ки дар пешонӣ, гирди лаб ва кунҷи чашмони қахрамон андак чин пайдо шуда буд, балки сухани образноке сохта, пайдо шудани ожангро кори дасти бераҳми умр ҳисоб кардааст.

Ё ки шеъри зеринро гирем:

Сахаргоҳон, ки булбул дар наво шуд,

Гул аз шодӣ шукуфту гунча во шуд.

Шумо, эй булбулони боғи мактаб,

Сахаргоҳон набояд хуфт ҳар шаб.

Шумо ҳам дар наво оед бояд,

Ки то аз боғи маънӣ гул кушояд.

Сахаргоҳон гулистони дабистон

Тароватбахш бошад чун гулистон.

(*С. Айнӣ*)

Дар байги дуом, дар таркиби «булбулони боғи мактаб» калимаи булбулон ба ҷои талабагон истиора шудааст, ки нисбат ба таркиби боғи мактаб истиорашаванда мебошад. Инчунин «боғи мактаб» низ таркиби истиораи изофӣ буда, истиорашаванда-боғ бо соҳибистиораи мактаб ба таври изофат баста шудааст. Пас, таркиби «боғи мактаб» ҳам истиораи пӯшида аст. Инчунин «боғи маънӣ» истиораи пӯшида буда, боғ, ки истиорашаванда аст, ба соҳибистиораи худ-маънӣ баста шудааст.

Чунон ки гуфта шуд, истиора нисбат ба ташбеҳ дар ифода кардани мақсад ба таври мӯҷаз ва латиф хизмат мекунад. Дар мисоли боло агар ба ҷои «панҷаи зулм», танҳо худӣ зулмо гӯем, як сухани одӣ ва камтаъсир мешавад. Бинобар ин, нависанда барои фарқ кардан аз сухани одӣ ифодаи боз ҳам муассиртар ва равшантаре ба кор бурда, «зулм»-ро ба ҳайвони бераҳми даранда монанд мекунад, яке аз узвҳои бадтарин ва хунхори онро, ки панҷа аст, ба таври изофат ба зулм мебандад ва ин ифода аз ифодаҳои одӣ фарқ мекунад.

Инчунин «бачаҳо, аз хоб барвақт хезед, ба мактаб равед», гӯем, як ҷумлаи одӣ ва ғайрибадеӣ буда, таъсири матлубро иҷро карда наметавонад. Пас, С. Айний ҳам мактабро ба боғи шукуфон монанд карда ва бачагони мактабиро булбул фарз карда, муддаоро дар як сурати бадеии зебо ба таври истиора ифода намудааст.

Мисоли дигар:

На дасти сабр, ки дар остини ақл барам,

На пой ақл, ки дар домани қарор кашам.

(Саъдӣ)

Истиора бо яке аз ин ҳиссаҳои нутқ ташкил мешавад:

1. Аз исм ташкил мешавад. Ҳамчун: гули рухсор, кулоҳи шукуфта, сарви қомат, дурри дандон, лаъли лаб, наргис:

Шукуфа бар сари шох аст ҳамчун орази ҷонон,

Бунафша бар лаби ҷӯй аст, ҷун ҷаррораи¹ дилбар.

(Абдулвосеи Ҷабалӣ)

1. Ҷаррора — навъе аз қадум, киноя аз зулф.

Ҷаррора, ки исм аст, ба ҷои зулф омадааст,

2. Бо исми маҷозӣ ва сифат ташкил меёбад:

Дар осмони пурсафо,

Дар шаҳрҳои дилкушо,

Бар даштҳои беканор,

Дар боғҳои обшор,

Бар кӯхсори нукрапӯш,

Ҳам баҳрҳои пурхурӯш

Ҳар ҷо кушояд болу пар

Дар хизмати насли башар

Симурғи пӯлодии мо,

Ҳомии озодии мо.

(А. Деҳотӣ)

3. Бо феъл ташкил мешавад:

То нагиряд тифл, кай нӯшад лабан¹

То нагиряд абр, кай хандад ҷаман?

(Румӣ)

Дар ин ҷо феъли «гиристан» ба ҷои боридан ва «хандидан» ба ҷои шукуфтан омадааст.

Аз шӯриши охи ман ҳама шаб

Бодомӣ ту дӯш ногунуда.

(Ҳоҷонӣ)

Дар ин мисол бодом ба ҷои ҷашм истифода шуда, гунудан (хобидан), ки хоссаи ҷашм аст, ба бодом нисбат дода шудааст, вагарна дар сурати ҳақиқӣ гунудан аз доираи хусусияти бодом берун аст.

Дар ин байти устод Рӯдакӣ ба ҷуз он ки истиора бо феъл ташкил ёфтааст, санъати ташбеҳ, тазод, талмех, ташхис, таносуби калом ва як навъ намуди санъати мусаччаъ низ вучуд дорад:

1. Лабан — шир.

Бихандад лола бар сахро ба сони чехраи Лайло,
Бигиряд абр бар гардун ба сони дидаи Мачнун.

4. Бо зарфи ҳол (фёъли ҳол) ташкил меёбад:

Аз он гулшан дили густохи мо гул чида меояд,
Ки чашми боғбон он ҷо зи худ пӯшида меояд...
Канори баҳр киштиро камингоҳи хатар бошад,
Аз он доим нафас аз дил ба лаб ларзида меояд.
Ба мӯе метавон сад кӯхро бардоштан, Соиб,
Зи дил то бар забон як нуктаи санчида меояд.

Дар ин шеър фёълҳои гул чида, пӯшида, ларзида, ки
қофия шуда омадаанд, фёълҳои ҳоланд, ки дар ғайри маъноӣ
аслӣ, ба маъноӣ истиорагӣ омадаанд.

Даме ки дилбарам монанди гул хандида меояд,
Умеди тоза дар дил, нури нав дар дида меояд.
Танаширо дода бо пирохани абрешимин оро,
Гумон сози, ки гул дар барги гул печида меояд.
Баҳори рӯзгораш рангу бӯи сад чаман дорад,
Рухаш гул-гул шукуфта, хотираш болида меояд.
Камоли ҳусни ишқу обрӯ акнун насиби ўст,
Гули боғи муроди хештанро чида меояд.
Ба ҳар ҷо, ки равад, бо як нигоҳи сеҳрангезаш
Тамоми ақлу ҳуши ошиқон дуздида меояд.

(М. Турсунзода)

Печида, болида, чида, дуздида дар маъноӣ мачозии
истиорагӣ қор фармуда шудааст.

Ғайр аз инҳо дар забони халқ дар миёни гуфтугӯи одӣ
низ мисолҳои истиораи равшан ва пӯшида бо исм, бо фёъл,
бо сифат ҳар замон ба гӯш расида меистад:

1. Тулум омад (яъне одами фарбеҳ омад).
2. Гул ба гул, хор ба хор (гул ба ҷои ҷавон ва хор ба
ҷои пир истиора шудааст).
3. Ин қадар аз пушти амалатон напаред (истиора бо
фёъл ташкил шудааст).

4. Ба чанги зану шӯ остона хандидааст (бо феъл ташкил шуда, мувақаттӣ будани чанги зану шӯйро нишон ме-
диҳад).

5. Чашми рӯз накафида ба кор рафт (бо исм ва феъли хол ифода шудааст).

6. Кори шаб - хандаи рӯз (бо исм ташкил шудааст)

7. Шохи ҷавоният нашиканад (истиораи пӯшида буда, бо исм ва феъл ташкил ёфтааст).

8. Хунук рӯи касро мелесад (бо феъл).

9. Монанди ибораҳои «Рӯи анор барин сурхаш куртаи атласаш кати чанг мекунад» бисёр аст, ки маънои «рӯи сурхи анормонанд бо куртаи атласи сурх ба ҳам рақобат мекунад» гуфтан аст.

Ин мазмунро М. Турсунзода ба ин тарз ба кор бурдааст:

Рӯят, ки ҳамеша лоларанг аст,

Бо куртаи атласат ба чанг аст.

Камоли Хучандӣ ин мазмунро, яъне феъли мураккаби «чанг андохтан»-ро дар ғайри маънои асли-дар маънои истиорагӣ ба таври хеле хушрӯ ва дилчӯ истеъмол намудааст;

Нисбат макун он орази зебо ба гули сурх,

Гулро ба гул аз боди сабо чанг маяндоз.

Бояд қайд кард, ки дар «Тарҷумон-ул-балого», «Ҳадоиқ-ус-сехр», «Ал-мӯъҷам» ба истиора мавқеи бисёр тангу маҳдуд дода шуда, қисми муҳимми он, ки иборат аз истиораи биттасреҳ (истиораи равшан) мебошад, бо номи ташбеҳи муканно (киноягӣ) дар қатори ташбеҳ зикр шудааст ва истиора дар доираи танг монда, танҳо истиораи муканно (пӯшида) баён шудаасту бас. Аммо дар «Ғиёс-ул-лугот» ва асарҳои дигари мутааххирин ба истиора мавқеи муҳим ва васеъ дода шуда, истиораи равшан, ки онро дар боби ташбеҳ ба номи ташбеҳи муканно зикр мекарданд, бо номи истиораи биттасреҳ зикр шудааст, ки хеле ба ақлу мантиқ наздик аст.

Ҳақиқатан ҳам истиора ба ҷои чизе ба орият, яъне ба таври амонат зикр кардани чизест ва онро аз ташбеҳ фарқ кунондан лозим аст.

Дар «Мизон-ул-авзон-лисон-ул-қалам»¹ барои ташбеҳи пӯшида (киноягӣ) байти зеринро мисол овардааст:

Гох бар моҳи духафта гарди мушк оӣ падида,
Гох мар-хуршедро дар ғолия пинҳон кунӣ.

Гуфта мешавад, ки «мақсуд аз моҳи духафта ва хуршед сурати маҳбуб аст ва мурод аз ғолия ва мушк зулфи ўст».

Ва ҳол он ки на ташбеҳи пӯшида (киноягӣ), балки ҳуди истиораи равшан (биттасрех) мебошад бас, зеро ба ҷои рӯй моҳи духафта ва хуршед, ба ҷои зулф (мӯй) ғолия ва мушк зикр ёфтааст. Аз ин рӯ ташбеҳи пӯшида ва истиораи равшанро бо муқоиса фарқ бояд кард.

МУБОЛИҒА

Гохе нависанда дар тасвир ва ситоиш чизе аз ҳадди табиӣ ва асли мебарояд, онро калонтар ва ё хурдтар карда нишон медиҳад, дар таъриф ба болотарин нукта мебардорад ва ё ин ки ба пасттарин дараҷа мефурорад, ки ин ҳолати тасвир муболиға ном дорад. Дар забони халқ муболиға болобардорӣ ва муҳобот номида мешавад.

Намунаҳои зерин барои муболиға мисолҳои барҷастае мебошад:

Як нахуҷ каллаву даҳ ман дастор,
Ин каму беш ҷи маънӣ дорад?!

(Бедил)

Зи анбӯхи мардум дар он анҷуман
Набуд лек як ҷои сӯзан задан.

(С. Айни)

1. Таълифи Абдулқаҳҳор ибни Исҳоқ мулаққаб ва мутахаллис ба Шариф буда, доир ба аруз, қофия ва бадеъ аст, ки мухтасари «Ал-мӯъҷам» мебошад, ин асар дар Техрон соли 1337 ҳичрии шамсӣ ҷоп шудааст.

Дар фазои тира овози ҷавон
Рафта то авчи Сурайё барқсон.

(М. Турсунзода)

Бар ҳар дили инсон суханат баски писанд аст,
Чун кӯхи Бадахшон сарам аз шавқ баланд аст

(М. Турсунзода)

Дар ин мисол С. Айнӣ ифодаи муболигаомезеро дар мавқеи худ ба кор бурдааст. Ин тавр таъбир, ифода, зарбул-масал ва мақолҳои халқӣ, ки муболигаро ифода мекунад, ба таври талмех дар адабиёт бисёр мешавад:

«Қишлоқ ҳолӣ буд, гӯё ки дар он пашша пар намезад»
(Р. Ҷалил)

— «Чӣ карда метавонӣ?!

— Устухонатро элақӣ карда, атола мепазам!» (Р. Ҷалил).

Гоҳе дар ин гуна тасвиrot муболига табиӣ ва ба ақлу мантиқ мувофиқ воқеъ шавад ҳам, гоҳе ғайритабиӣ, берун аз доираи ақлу мантиқ ва ғайриреалӣ воқеъ мешавад.

Агар муболига ба ақлу мантиқ мувофиқ ва ҳаётӣ бошад, муболигаи **таблиғ** ё ки танҳо муболига меноманд. Агар муболига ба ақл мумкин буда, вале ба одату воқеъ мумкин набошад, онро муболигаи **игрок**, ё ки мухтасаран **игрок** мегӯянд. Лекин агар муболига на ба ақлу муҳокима ва на ба одату ҳаёт мувофиқ наояд, муболигаи **гулӯ** (гулув) ном медиҳанд ё ки кӯтоҳ карда гулӯ мегӯянд.

Барои **игрок** ва **гулӯ** бар ваҷҳи зер мисол меорем:

Ё самову замин тагурӯ шуд,

Мох ду паллаи тарозу шуд.

(М. Турсунзода)

Ин тасвир аз қабилӣ муболигаи **игрок** аст, ҳарчанд тагурӯ шудани осмону замин ва ҳамчун ду паллаи тарозу шудани мох дар ҳаёт дида нашуда бошад ҳам, аз рӯи тасвиrotи бадеӣ ақл ва мантиқ қабул менамояд. Яъне дар амал ва ҳақиқат ин ҳодиса рӯй надода бошад ҳам, бинанда чунин тасаввур мекунад.

Мисол барои муболигаи **гулӯ**:

Зи сумми сугурун дар он паҳндашт
Замин шуд шашу осмон ғашт ҳашт.
Буни найзаву қуббаи боргоҳ
Фурӯ шуд ба моҳию бар шуд ба моҳ.

(Фирдавсӣ)

Фирдавсӣ дар байти аввал (ки Ғиёс ба Низомӣ нисбат додааст), майдони ҷангро тасвир карда мегӯяд: аз суми аспон ҷунон гарду губор хест, ки як қабати замин кам шуда, ба қабати осмон илова гардид ва дар натиҷа замин шаш қабат монду осмон ҳашт табақа шуд.

Дар мисоли дуюм Фирдавсӣ мегӯяд: буни найза ба замин ҷунон фурӯ рафт, ки рафта ба пушти моҳӣ¹ ва қуббаи боргоҳ аз баландӣ ба моҳ рафта расид.

Мирзо Абдулқодирӣ Бедил дилвасеъ ва дилтангии худро ба таври муболиғавӣ гулӯ тасвир намудааст, ки на ба ақлу мантиқ ва на ба одату ҳаёт мутобиқ намеояд:

Нӯҳ фалак дар вусъатободи дили девонаам
Ҳамчу халхоле² ки дар пой магас тангӣ кунад.

Дар ҷои дигар:

Дилам аз ғусса танг омад, ки ҷашми мӯр пеши ӯ
Бувад баҳре, ки дар ҷавфи ҳубобаш осмон гунҷад.

Дар мисоли аввал шоир гуфтааст, ки дили ӯ ҷунон васеъ аст, ки табақаи осмон дар назари ӯ чун халхолчае менамояд ва ҷунон халхоли хурд менамояд, ки онро ба пой магас ҳам гузарондан мумкин нест. Ин муволиғавӣ, ки аз игроқ ҳам гузашта, ба дараҷаи муволиғавӣ гулӯ расидааст.

Дар байти дуюм Бедил аз ғаму ғусса дилтанг шудани худро ба тарзи гулӯ тасвир кардааст. Дили шоир ҷунон танг шудааст, ки ҷашми мӯрча дар пеши дили ӯ мисли баҳри

1. Аз рӯи таълимоти динӣ гӯё замин ба шоҳи ғов, аммо ғов ба пушти моҳӣ ва моҳӣ дар об истодааст.
2. Халхол — ҳалқаи нуқра ё тилои зангдор, ки занон ба пой мебандад ва дар вақти рақс овоз медиҳад.

азимест ва чунон баҳри азимест, ки дар ҳубоби¹ он осмон мегунҷад. Дар ин байт ҳам шоир дар санъати гулӯ доди суҳан додааст.

Ин байти Тоҳираи Насафӣ низ мисоли гулӯ шуда метавонад:

Меравад аз фироқи ту хуни дил аз ду дидаам

Дачла ба дачла, ям ба ям², чашма ба чашма, ҷӯ ба ҷӯ.

Ибора ва ифодаҳои муболиғадор гоҳе моҳияти ҳақиқатро нишон медиҳанд, гоҳе аз ҳудуди ҳақиқат мелағжанд, ки он гоҳ муҳокимаи мантиқӣ онро қабул намекунад. Аммо бо ҳамаи ин хонанда аз он муболиға, игроқ ва гулӯҳо завқи бадеӣ гирифта, дар хусуси ҳолат ва ҷиғунагии он ба таври возеҳ тасаввур ҳосил мекунад ва аз маҳорату санъат ва суҳанбозиҳои нависанда мафтун мегардад.

Порчаҳои зерин низ мисоли муболиғаи таблиғ, игроқ ва гулӯ мебошанд.

Бо сиришкам Дачлаву Ҷайхун ду рӯди ошност,
Аз ду рӯди дидаи мо бод ёронро дуруд³.

(Камол)

Кӯҳ аз сели сиришкам дар садо омад, бале,
Гиряи ман сангро дар нолаи зор оварад.

(Ҳилолӣ)

Барҳазар бош имшаб, эй ҳамсоия байтулҳазан,⁴
К-аз сиришқи чашми ман девор нам хоҳад кашид.

(Пури Баҳои Ҷомӣ)

Нашъаи сад хум шароб аз чашми мастат ғамзае,
Хунбаҳои сад чаман⁵ аз чилвахоят як адо.

(Бедил)

1. Ҳубоб — кублачаи рӯи об, ки дар вақти борон пайдо мешавад.

2. Ям — дарё

3. Дуруд — салом.

4. Байтулҳазан — хонаи ғам, маҷозан хонаи ошӣ.

5. Ё ки «сад чу ман».

Эй мир, оламе зи атои ту бахраманд,
Лутфат чаро кунад ба мани ҳаста мочаро?
Аспе, ки аз бораи ман инъом кардай,
Он ҳам ба Кахкашони фалак мекунад чаро.

(Саййидо)

Ба мӯе метавон сад кӯхро бардоштан, Соиб,
Зи дил то бар забон як нуктаи санчида меояд.

(Соиб)

Зи интизори кудумаш чунон гиристаам,
Зи ашки дидаи ман рӯи олам об гирифт.

(Сироҷии Бухорой)

Дар забони халқ низ дар соҳаи муболиға ифодаҳои аҷоиб ва барҷастае ҳаст. Аз он ҷумла, намунаҳои зеринро нақл намоем:

1) Замин кафидасту одам баромадаст.

2) Ба сараш санги осие гашт? Ин маънӣ дар шеър ин тавр истифода шудааст:

Бар сарам хоҳанд гардонанд санги осие,
Дар раҳат собит намоям ваъдаи мардонаро

(М. Турсунзода)

3) Ба осмон барой, аз поят мекашам, ба замин дарой- аз гӯшат.

4) Дунё ба сараш фуру рафт.

5) Ба ҳавли даҳанаш оши палав мепазад.

6) Ба девор занад, қаламро гирифта меҳезад.

Ин муболиғаҳои халқиро муболиғаҳои киноягӣ номидан ҳам мумкин ҳаст.

ТАВСИФ

Нависанда барои тасвир кардани ягон воқеа, касе ё чизе гоҳе сифатеро меорад, ки яке аз муҳимтарин хусусиятҳои он воқеа, он касе ё чизеро хеле барҷаста нишон медиҳад.

Ҳамин гуна муайянкунандаи бадеӣ, ки муҳимтарин хусусияти ҳодисаро таъкид менамояд, тавсиф номида мешавад.

Масалан, сифатҳое, ки дар байтҳои зерини Ҳилолӣ омадаанд, ҳислатҳои асосии предмети тасвиравандаро тавсиф кардаанд:

Эй модари меҳрубон, чӣ кардӣ?
Бо ошиқи нотавон чӣ кардӣ...
Дар оташи ҷонғудозам имрӯз,
Ё раб, чӣ кунам, чӣ созам имрӯз?

Дар забони тоҷикӣ бисёр калимаҳое ҳастанд, ки як ё якчанд сифати муайян доранд ва ин калимаҳо аксаран бо ҳамин сифатҳои худ якҷо кор фармуда мешаванд. Масалан, шери ҷаён, пили дамон, сарви равон, гули хандон, модари мушфиқ (ё меҳрубон), фарзанди азиз ва ғайра. Ин тарз калимаҳое, ки ба сифати доимии ягон исм табдил ёфтаанд, низ ба қатори тавсиф дохил мешаванд.

Дар банди 1-уми шеъри «Суруди ман» М. Турсунзода ду санъати шеърро кор фармудааст: тавсиф ва ташбеҳи мутлақ:

Сурудам-хофизӣ рози дили ман,
Аниси булбуловози дили ман,
Уқоби тезпарвози дили ман,
Адиби нуктапардозӣ дили ман,
Ба обуранги нав овоз сар кун,
Сар овози нав аз банди чигар кун!

Сифатчинӣ

(Тансиқи сифот)

Баъзан барои тавсиф ва тасвири касе ё чизе ба таври болобардорӣ ва ё роҳи сарзаниш сифатҳои муносиб барои як мавсуф қатор чида мешавад, ки ифодаро қувват медиҳад. Ин гуна санъатро, ки сифатҳо паси ҳам чида шудаанд, дар осори балогати классикӣ тансиқи сифот меноманд, ки маънояш сифатчинӣ гуфтан аст. Сифатчинӣ бештар дар як байт ва гоҳе дар ду-се байти алоқадор, ҳатто баъзан дар тамоми як ғазал воқеъ мешавад.

Чанд мисол аз Низомӣ:

1. Шигарфе¹, чобуке, чусте, далере,
Ба ҳар оху ба кина тундхӯе.
2. Шакархандае рост чун найшакар
Латифу хушу сабзу ширину тар.

Мисол аз Ҳофиз:

1. Ширинлабе, шакардаҳане, сарвқомате,
Кӯтах кунам ҳадис-ба хубӣ қиёмате...
2. Дилам рабудаи лӯливашест шӯрангез,
Дурӯғваъдаву қаттолвазъу рангомез...

Мисол аз Восифӣ:

Ситамгаро, фалако, қачраво, чафокоро!
Нагӯямат, ки маро мулку подшоҳӣ деҳ!
Туию кӯхнаработе ҳароб бар сари роҳ
Зи ҳар кӣ хоҳӣ ситону ба ҳар кӣ хоҳӣ деҳ.

Мисол аз Саййидо:

Чӣ нон? Рухсори хубони гуландом,
Чӣ нон? Дар чарбу нармӣ мағзи бодом,
Бувад сурху сафеду пухтаву нарма,
Кунад савдои ӯ бозорро гарм.

Мисоле аз Фавқӣ ном шоире, ки тақрибан дар асри XVII
зиндагӣ кардааст, дар баҳри тавил² санъати сифатчиниро
ба кор бурдааст:

Дӯш сармаст ба гулгашт саҳаргаҳ шуда будам, ки яке
сарвқаде, лоларухе, хуру парӣ, лабшакаре, симбаре,
турфа нигоре, ки хиромидану рафтору шакарханда-

-
1. Шигарф — ачиб, галатӣ, ин ҷо ба маънои шӯҳ.
 2. Баҳри тавил — шеър, ки мисраъҳои он хеле дароз аст ва ҳар мисраъ
бо як нафас кашидан хонда мешавад. Ҳарчанд ин мисол чандон
қимати бадеӣ надорад, чун намунаи ин қабил шеърҳо ба ҷавонон
хотирнишон намудани онро лозим донистем.

ву гуфтору ду чашмаш ба фусун – ҳар як аз ин-
 хо ба чудой бирабоянд зи ошиқ дилу ҷонро.
 Гуфтам: эй ҷони ҷаҳон, сарви равон, мӯрмиён, pistaда-
 ҳон, абрукамон, ҷумла ҷаҳон сарфи қадамҳои ту со-
 зам, агар аз роҳи яқин банданавозӣ бикунӣ, бар са-
 ру чашмам қадаме ранҷа намоӣ, ки бувад бои-
 си хушҳолию фархундагию айна сарафрозӣ
 ин мухлиси дерини шуморо.
 Охируламр ба сад нозу карашма ба хиромидану рафтор
 даромад, ки ту гӯӣ магар ин кабки дарӣ ё ки тазарвест,
 ки дар боғи ҷинон ҷилвакунон бо ҳаракоту са-
 каноту ба табассум ҳамагӣ сайд кунад шоҳу га-
 доро.
 Дар таҳи гулбуни наврустаи пероста биншасту бигуфто,
 ки ҳало, ошиқи побастаи ман, пеш биёр, он ҷӣ ту дорӣ
 зи шаробу зи кабобу газак, аз қанду наботу шака-
 ру себу анору биҳию олуву шафтолуву гулқанд,
 зи ҳар навъ, ки бошад, ба назар ор, ки то ҳар
 ду ба ҳам хандазанон, айшкунон ҷуръа
 бинӯшему хурӯшем, ки кайфияту шав-
 қи дигар аст ин маи гулталъати фар-
 хундаи монанди шафақ сурх-
 лиқоро¹.

• ТАЗОД ВА МУҚОБИЛА

Яке аз пуртаъсиртарин воситаҳои тасвири бадеӣ
 ҳамоно муқобил гузоштани ду фикр ба ҳамдигар аст ва
 ё бо таъбири дигар гӯем, сифату хислатҳои ду кас ва ё ду
 ҷизро ба таври муқоиса ба ҳам муқобил гузоштан аст, ки
 санъати тазод ва муқобила (мутобиқа) ном дорад.

Аз қачӣ афти ба каму коти,
 Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.

(Низомӣ)

Дар ин байт қачӣ ба ростӣ ва афтодан ба растан (ҳалос
 шудан) муқобил гузошта шудааст. Шоир ду хислатеро, ки
 зидди якдигаранд, ба ҳам рӯ ба рӯ гузошта, натиҷаи онҳоро,

1. Ниг. ба баҳри тавил, сах. 369

ки низ акси ҳамдигар аст, эзоҳ додааст. Ҳамин гуна зикр шудани ҳодисаҳоеро, ки зид ва акси якдигаранд, санъати тазод ва муқобила меноманд:

Чунин аст расми сарои дурушт:

Ғаҳе пушти зину ғаҳе зин ба пушт.

(Фирдавсӣ)

Чунин аст расми сарои¹ фиреб,

Ғаҳе бар фарозу ғаҳе бар нишеб.

(Фирдавсӣ)

Чунин аст кирдори гардонсипехр:

Ғаҳе ҷангу заҳр асту ғаҳ нӯшу меҳр.

(Фирдавсӣ)

Дар ин байтҳои Фирдавсӣ дар мисраъҳои дуоҷуҷа ҳодиса ба ҳам зид гузошта шудааст. Дар байти аввал: дунё чунин аст, ки гоҳ кас савори пушти зан аст, аммо гоҳ зинро ба пушт бардошта рафтани кас лозим меояд; дар байти дуоҷуҷа калимаҳои *фароз* (*баландӣ*) ва *нишеб* (*пасти*), дар байти сеюм калимаҳои *ҷангу заҳр* ва *нӯшу* (*нозу неъмат*) меҳр ба ҳам муқобиланд.

Ба ҳангоми саҳтӣ машав ноумед,

Ки абри сияҳ борад оби сапед.

(Низомӣ)

Чун шамъ ба ханда-дар ҳамезист,

Ширин хандиду талх бигрист.

(Низомӣ)

Ба кам хӯрдан касеро таб нагирад,

Ба пур хӯрдан ба рӯзе сад бимирад.

(Низомӣ)

Сухан бисёр дону андаке гӯй,

Якero сад мағӯ, садро яке гӯй.

(Саъдӣ)

1. Саро — маҷозан дунё

Сухан кам гӯй, то бар кор гиранд,
Ки дар бисёр бад бисёр гиранд.

(Низомӣ)

Чунон зӣ, к-аз он зистан солиён
Туро суду касро набошад зиён.

(Низомӣ)

Аз мисолҳои Низомӣ дар байти аввал барои ифодаи фикр калимаҳои *сиёҳ* ва *сафед* (*абри сиях* ва *сапед*) истифода шудааст, ки инҳо зидди якдигаранд. Дар байти дуюм ду ҳолати қаҳрамон-хандидан ва гиристанӣ ӯ, ки ду ҳолати зидди ҳамдигар аст, тасвир шудааст. Калимаҳои «ширин» ва «талх» сифати он ду ҳолатро ифода менамоянд ва низ сифатҳои зидди якдигаранд. Байтҳои минбаъда ҳам дар асоси ҳамин гуна тазод ва муқобилаҳо гуфта шудаанд.

Чанд мисоли тазоду муқобила аз Камоли Хучандӣ:

1. Агар бошад маҷоли нутқ пеши ту ба рӯзу шаб,
Сухан ҷуз аз сари зулфу узори ту ҷаро гӯянд?
2. Гуфтаӣ: «Хун резамат, то душманам дорӣ, Камол»,
Ман худ аз баҳри ҷунинҳо дӯст медорам туро.
3. Васфи қадди ту пеши абруи ту
Қаҷ нишине му рост баргӯем.

Дар байти якум *шабу* *рӯз*, ки зидди якдигар аст, зикр шудааст. Вале дар ин байт боз калимаҳои *зулф* ва *узор* (*рӯй*) муқобили якдигар гузошта шудаанд, зеро шоир байни *шабу* *рӯз* ва *зулфу узор* муносибат пайдо кунонидааст: *зулф* ва *шаб* дар *сиёҳӣ* ба якдигар нисбате доранд, *узор* ва *рӯз* низ дар *сафедӣ* молики муносибат ҳастанд. Ин аст, ки ба воситаи санъати таносуб *зулфу узор* на танҳо байни худ мутазод воқеъ шудаанд, балки инчунин ба муқобили *шабу* *рӯз* истодаанд.

Дар байти дуюм калимаҳои *душман* ва *дӯст* мутазод ҳастанд, инчунин шахси якум ба шахси дуюм муқобил гузошта шудааст.

Дар байти сеюм қад ба абрӯ муқобил монда шудааст, зеро қад рост ва абрӯ қач аст. Дар ин байт қач нишастан ва рост гуфтан ҳам тазод мебошад. «Қач нишастан» ба воситаи санъати таносуб ба «абрӯ» алоқа дорад ва «рост» ба «қад».

Дар ин байти Ҳилолӣ:

Ҳар ҷо ки ҳабибест, ба паҳлӯш рақибест,
Дар боғи қаҳон як гули бехор набошад.

Калимаҳои «ҳабиб» (дӯст) ва «рақиб» (душман), инчунин калимаҳои «боғ» ва «хор» мутазоданд.

Дар порчаи зерини Ҳилолӣ, ки «Лайлию Мачнун»-и ўст, дар ҳар байт ду ҳолате, ки зид ва акси якдигар аст, тасвир ёфтааст:

Лайлию карашма бар карашма,
Мачнуну ду чашм чун ду чашма.
Лайлию ба дил ҳазор роҳат,
Мачнуну ба сина сад чароҳат.
Лайлию шароби хусн дар сар,
Мачнуну дили кабоб дар бар.
Лайлию зи хусн боғ дар боғ,
Мачнуну зи ишқ доғ дар доғ.

Ин ҳусни муқобила, ки Ҳилолӣ бастааст, дар тасвири ҳолати рӯҳияи қаҳрамонҳои ў ниҳоят аҳамияти калон дорад. Истифодаи санъати тазоду муқобила бо риояи санъати таносуб қариб дар ҳама дostonҳои «Лайлию Мачнун» дар мавриди тасвири мулоқоти ду қаҳрамони асосии асар дида мешавад. Ин равияро аввалин бор Низомӣ пеш гирифта буд ва дигар муаллифони ин дoston асосан ўро пайравӣ кардаанд. Вале тазоду муқобилаҳое, ки Низомӣ дар тасвири мулоқоти Лайлӣ ва Мачнун кор фармудааст, дар замони баъдина низ чун бехтарин намунаи ин санъат боқӣ мондаанд ва дигар муаллифони «Лайлию Мачнун» дар санъату маҳорат аз ў болотар рафта натавонистаанд.

Лайлӣ ва Мачнун пас аз чандин ҷудой ва дурафтодагӣ бо ҳам мулоқот мекунанд. Лайлӣ аз ин мулоқот хурсанд ва мамнун аст, аммо аз дидори Лайлӣ ғаму аламҳои Мачнун

тоза шуд, чунуни ӯ боло гирифт. Ду қахрамон ду хел хиссиёту ҳаяҷон дар дил доранд. Ахволу рӯҳияи онҳо гоҳе ба якдигар монанд мешавад, вале аксаран акси ҳамдигар аст. Тазоду муқобилаҳои барҷастаи Низомӣ, ки ҳамагӣ ба санъати таносуб асос ёфтаанд, ин ҳолатро хеле мӯҷаз ва рангин тасвир кардаанд.

Мо ин порчаи «Лайлию Мачнун»-и Низомиро пурра меорем. Дар баъзе байтҳои ин порча санъати тақрир, рӯҷӯ (бозгашт) ва тарсё низ мавҷуд аст:

Рӯзе ки ҳавои парниёнпӯш
Халҳоли фалак¹ ниҳод дар гӯш,
Мачнуну рамидадил чу симоб
Бо он ду-се ёри тоб бар тоб
Омад ба диёри ёр пӯён,
«Лаббайк»-занону «дӯст»-гӯён.
Он дид дар ину ҳасрате хӯрд
В-ин дид дар ӯву навҳае кард.
Лайлӣ чу ситора дар аморӣ²
Мачнун чу фалак ба пардадорӣ,
Лайлӣ зи нишот чанг дар бар,
Мачнун чу рубоб чанг бар сар,
Лайлӣ на, ки субҳи гетиафрӯз,
Мачнун на, ки шамъи хештансӯз,
Лайлӣ ба гузор бог дар бог
Мачнун, ғалатам, ки доғ бар доғ,
Лайлӣ чу қамар бар равшанӣ чуст³,
Мачнун чу қасаб⁴ баробараш руст,
Лайлӣ ба дарахти гул нишондан,
Мачнун ба нисор дур (р) фишондан,
Лайлӣ ба сухан париваше буд,
Мачнун ба ҳикоят оташе буд,
Лайлӣ сумани хазоннадида,
Мачнун чамани хазонрасида,
Лайлӣ зи ду лаб фишонда гавҳар,
Мачнун чу дар об монда шаккар.

1. Халлоли фалак — киноя аз офтоб.

2. Аморий — қачоваи одамнишини болои шутур ва фил.

3. Чуст — ин ҷо ба маънои зебо ва хуш.

4. Қасаб — най, наи қалам.

Лайлӣ чу маху ситора ёрон,
 Мачнун зи мижа ситора борон.
 Лайлӣ дами субҳ пеш мебурд,
 Мачнун чу чароғ пеш мемурд.
 Лайлӣ ба карашма зулф бар дӯш,
 Мачнун ба вафош ҳалқа дар гӯш.
 Лайлӣ зи бурун паранд¹ медӯхт,
 Мачнун зи дарун сипанд месӯхт.
 Лайлӣ чу гули шукуфта меруст,
 Мачнун ба гулоб дида мешуст.
 Лайлӣ сари зулф шона мекард,
 Мачнун дури ашк дона мекард.
 Лайлӣ маи мушкбӯй дар даст,
 Мачнун на зи май, зи бӯи май маст.
 Қонеъ шуда ин аз он ба бӯе,
 В-он розӣ аз ин ба чустучӯе.

Мисоли дигар барои тазод аз Низомӣ:

Дурусташ шуд, ки ин даврони бадахд
 Бақам² бо нил дорад, сирка бо шахд.
 Ҳавои хонаи хокӣ чунин аст,
 Гаҳе занбӯру гоҳе ангубин³ аст.
 Амал бо азл⁴ дорад, меҳр бо кин,
 Туруш талх аст бо ҳар чарб ширин.

ТАФСИР

Тафсир эзоҳу шарҳ додани ягон чизи мубҳам ва мучмал аст. Дар адабиёти бадеӣ матлаберо ба таври иҷмол баён карда, баъд дар мисраъ ё байт ва ё ҷумлаи дигар онро шарҳу эзоҳ додан санъати тафсир ном дорад.

Аз Саъдӣ:

Асири банди шикамро ду шаб нагирад хоб:
 Шабе зи меъдаи ҳолӣ, шабе зи дилтангӣ.

1. Паранд — матои абрешимини нафис.
2. Бақам — ҷӯбе, ки аз он ранги сурх ҳосил мешавад.
3. Ангубин — асал.
4. Азл — аз кор гирифтган, аз амал ва мансаб фурувардан.

Се чиз бе се чиз пойдор намонад: мол бе тичорат ва илм бе баҳс ва мулк бе сиёсат.

Ду кас ранчи беҳуда бурд ва саъйи бефоида кард: яке он ки мол гирд карду нахӯрд ва дигар он ки илм омӯхту амал накард.

Аз Шукӯҳӣ:

Ду кас дар деҳа имшаб хоб диданд,

Ки чорӣ дар шаби махтоб диданд:

Яке аз чӯй оби соф медид,

Дигар аз барф пур атроф медид.

Тафсир дар баъзе асарҳои доир ба қоидаҳои бадеия ба ду қисм чудо карда мешавад:

1. Тафсири ҷалӣ, ки равшан гуфтан аст.

2. Тафсири ҳафӣ, ки пӯшида гуфтан аст.

Тафсири ҷалӣ он аст, ки шоир калимаҳои ба таври муҳкам баён менамояд, ки муҳтоҷи эзоҳ аст ва дар ҳангоми эзоҳ калимаи муҳкам такрор меёбад:

Ғаҳ рабояд, гоҳ нӯшад он ҳарифи фитнахӯй,

Ғаҳ қушояд, гоҳ бандад он нигори симбар.

Он чи бирбояд-дил аз мо, он ҷӣ нӯшад-ҷоми май

В-он ҷӣ бикшояд-қабову он ҷӣ барбандад-камар.

Тафсири ҳафӣ он аст, ки калимаҳои муҳкам ҳангоми тафсир такрор намеёбад ва дар ҳолати пӯшида мемонанд.

Ҳама номи киншон ба парҳоши мард

Дили чангҷӯю басиҷи¹ набард.

Ҳамегӯхтанду² ҳаметохтанд,

Ҳамесӯхтанду ҳамесохтанд.

(Унсурӣ)

ЛАФФУ НАШР

Лаффу нашр дар луғат гун кардану паҳн кардан аст. Гоҳе шоир дар як мисраъ ё байте ду-се предматро номбар

1. Басиҷ — тайёри, таҳйӣ ба чанг, қувваи ҳарбӣ.

2. Гӯхтан — дӯхтан, фуру кардану аз тарафи дигар кашидан.

мекунад ва баъд дар мисраъ ё байти дуом он предметхоро батартиб аз ягон ҷиҳат шарҳу эзоҳ медиҳад. Баъзан баръакс ҳам мешавад, яъне аввал (дар мисраъ ё байти якум) чанд сифат ё амал номбар шуда, баъд (дар мисраъ ё байти дуом) предметҳое, ки соҳиби ин сифат ё амалиёт мебошанд, оварда мешаванд. Ин санъатро санъати лаффу нашр меноманд, ки ба маънои гун овардану паҳн кардан аст.

Дар гун овардан ва шарҳ додани калимаҳо аксаран шарт ин аст, ки тартиб қатъан риоя шавад: калимае, ки дар гуноварӣ дар ҷои якум истодааст, бояд дар вақти шарҳу эзоҳ низ дар ҷои якум истад, калимае, ки дар навбати дуом истода буд, эзоҳи он низ дар навбати дуом ояд ва ило охир.

Мисоли машҳури лаффу нашр аз Фирдавсӣ:

Ҷаҳонпахлавон, он яли арҷманд

Ба теғу ба ханҷар, ба гурзу каманд

Буриду дариду шикасту бибаст

Ялонро сару синаву пою даст.

Ин порча аз мураккабтарин намунаҳои лаффу нашр аст. Шоир ҷанги Рустамро тасвир карда истодааст. Вай аввал ҷор асбоби ҷангро номбар мекунад: теғ, ханҷар, гурз ва каманд. Баъд амале, ки бо ёрии ин асбоб воқеъ шудааст, баён меёбад: буриду дариду шикасту бибаст, яъне Рустам бо теғ бурид, бо ханҷар дарид, бо гурз шикаст, бо каманд бибаст. Дар мисраи охир шоир ба суоли «чиро?» ҷавоб дода, калимаҳои сару синаву пою дастро мутобиқи феълҳои буридан, даридан, шикастан ва бастан овардааст. Дар натиҷа маънои ин ду байт ҳамин мешавад, ки Рустам дар ҷанг бо теғ сари паҳлавонро бурид, бо ханҷар синаи онҳоро дарид, бо гурз пой онҳоро шикаст ва бо каманд дасти онҳоро бибаст (яъне асир кард).

Ҷарҷанд ки ин порча аз мураккабтарин намунаҳои санъати лаффу нашр аст, хеле сода ва табиӣ баромадааст. Шоир аз қаҳрамоноҳи Рустам ба завқ омада, бо ҷӯшу хурӯш сухан меронад, дар ҳар мисраъ ҷор калимаи содаву кӯтоҳро паси ҳам қатор оварда, ба ин восита суръат ва шиддати

чангро ифода мекунад, чолокӣ ва пурзӯрии қахрамони худро
зоҳир менамояд. Ин гуна табиӣ ва пурмазмун зухур кардани
лаффу нашр дар адабиёт кам воқеъ шудааст.

Мисоли дигар аз «Матлаъ-ул улум».

Зи ишқи туст чу зулфу миёну ваъдаи ту
Қадам дутову танам лоғару шабам мамдуд¹.

Калимаҳои *зулф*, *миён* ва *ваъда*, ки дар мисраи аввалин
гун шудаанд, дар мисраи сонӣ бо калимаҳои *қадам дуто*,
танам лоғар, *шабам мамдуд* нашр ёфтаанд. Яъне шоир ба ёр
мегӯяд, ки мисли зулфат қадам дуто шуд (хам шуд), мисли
миёнат танам лоғар шуд (борик шуд), мисли ваъдаи ту
шабам дуру дароз омад.

Мисол аз Қаззории Уммӣ, ки лаффу нашр бо истиора
як чо омадааст:

Эй шукуфта гулбуни пайваста бо хуршед сар,
Турфа беҳу турфа шоҳу турфа баргу турфа бар.
Беҳу шоҳу барг аз сим асту моҳу мушқу уд,
Моҳи гирду сими хому мушқи нобу уди тар.

Мисоли дигар аз Возеҳи Бухорӣ:

Дили ракибу лаби шикваву дари ошиқ
Ба як ишораи абру шикасту басту кушод.

Сайфи Фаргонӣ:

Шаккару гул дошт он дилдору ман аз васли ӯ
Доштам то вақти субҳ ин дар даҳан, он дар канор.

Агар ин тарз гуноварӣ ва нашри калимаҳо батартиб
давом кунад, лаффу нашри мураттаб меноманд. Лекин агар
лаффу нашр ба тартиб нарафта, ба таври омехта равад,
лаффу нашри мушавваш номида мешавад:

1. Мамдуд — дароз кашидашуда.

То лола доғ бар дил, то гул нишаста бар гил,
Ин зад ба чома чоке в-он бар замин кулохе.

(Камол)

Дар ин байт калимаи «лола», ки дар аввали мисраи якум аст, бо ибораи «кулоҳ ба замин задан», ки дар охири мисраи дуюм омадааст, эзоҳ шудааст. Инчунин калимаи «гул»-ро ки дар охири мисраи якум мазкур аст, бо ибораи «ба чома чок задан» дар аввали мисраи дуюм эзоҳ карда шудааст.

Аз баҳри бўсае зи лабаш чон ҳамедихам,
Инам ҳамеситонаму онам намедихад,

(Ҳофиз)

Феъли «ҳамеситонад» ба чон ва феъли «намедихад» ба бўса вобаста мебошад. Яъне гуноварӣ ва паҳн кардани калимаҳо батартиб воқеъ нашудааст.

Парвона зи ман, шамъ зи ман, гул зи ман омӯхт
Афрӯхтану сӯхтану чома даридан.

(Халқӣ)

Дар ин ҷо эзоҳи парвона дар мисраи 1-ум баъди калимаи «афрӯхтан» омадааст, ки эзоҳи шамъ буда, дар мисраи дуюмӣ баъд аз калимаи «парвона» омадааст.

Дар кори гулобу гул ҳукми азали ин буд,
К-он шоҳиди бозорӣ в-ин парданишин бошад.

(Ҳилолӣ)

Аз замин чӣ мечӯӣ в-аз фалак чӣ меҳоҳӣ?
Гунбади тилисм аст он, чодари ҳаёл аст ин.

(Саййидо)

Иқболи ҷаҳон бигзарад, идбор намонад,
Охир аламу айши гулу хор намонад.

(Бедил)

Санъати шумур

(Сиёқулаъдод)

Санъати шумур аз он иборат аст, ки шоир дар порчае махз барои латофат ва назокати сухан чанд чизро танҳо-танҳо мешумораду баъд ҳамаро як-як тафсиру эзоҳ мекунад, баъзан умуман риояи зикри ададро менамояд. Намудҳои ин санъат низ бисёр бошанд ҳам, нақли чанд мисолро басанда мешуморем:

Бодо фидои зулфу руху қомату лабаш

Як чони ман, ки сӯхтаи ҳар ҷаҳори ўст.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Дар ҷаҳон дах чиз душвор аст назди Оғаҳӣ,

К-аз тасаввур қардани он мешавад дил беҳузур:

Нози ошиқ, зӯҳди фосиқ, шарми мумсик, базли разл¹,

Ишваи маҳбуби бадшақлу назарбозии кӯр,

Лаҳни савти беусулон, баҳси илми ҷоҳилон,

Меҳмони баталқиду ғадои базӯр.

(Оғаҳӣ)

Се чиз қарда муҳайё ба қатлам он бадхӯ:

Қарашма-теғу мижа-новаку қамон-абрӯ.

Туру, ки ҳаст се чиз аз се чиз нозуктар:

Даҳон зи гунча, лаб аз барги гул, миён аз мӯ.

Дилам ба вақти баҳорон се чиз меҳонад:

Қанори обу маи нобу соқии гулрӯ.

Ба ҷашму оразу абрӯ рабудай се чиз:

Сиёҳӣ аз шабу нур аз маҳу рам аз оху.

Муҳаббати ту ба дил аз се чиз наздик аст:

Ба май зи нашъа, ба ҷашм аз ниғаҳ, ба гул аз бў.

Се чиз дар ҷаман ошуфта қардай зи се чиз:

Бунафша аз хату сунбул зи зулфу гул аз рӯ.

Парӣ ду ҷашми туру бо се чиз меҳонад:

Яке макору² дуҷум соҳиру севум ҷоду.

(Парии Ҳисорӣ)

1. Разл—разил.

2. Макор—маккор.

Санъати чамъ

Санъати чамъ он аст, ки шоир ду ва зиёда аз ду чизро дар як сифат чамъ мекунад ва чунин сифат чомеъ ном дорад:

Моҳ гоҳе чу рӯи ёри ман аст,
Ки чу ман кӯзпушту зору низор.

(Кумрӣ)

Дар мисраи якум миёни моҳ ва рӯи маъшуқа дар сифати хубӣ чамъ кардааст. Сифати хубӣ чомеъ аст.

Дар мисраи дуюм миёни моҳ ва худ дар сифати кӯзпушти ва зорию низорӣ чамъ кардааст.

Тафриқ (тарҳ)

Санъати тафриқ он аст, ки шоир ду чизро аз якдигар чудо мекунад ва ҳар кадомро вачҳи дигар ва ғайри дар миёни онҳо чамъ кардан шарҳ медиҳад:

Ў чун ту кай аст найсонӣ,
Зар кай борад абри найсоно.

(Хусравӣ)

Шоир ин ҷо миёни абри найсонӣ (баҳор) ва мамдӯх (подшоҳ) ба боридаи фарқ гузоштааст.

Тақсим

Ин санъат метавон гуфт, ки ба лаффу нашр бисёр монанд аст. Шоир дар мисраъ ё байте якчанд чизро зикр мекунад, баъд аз он дар мисраъ ва ё байти дигар чанд чизи дигарро зикр менамояд, ки ба онҳо тааллуқ дорад ва ҳар кадомашро ба ҳар як он чизҳои дар боло зикршуда ба таври тартибу таъйин нисбат медиҳад. Фақат миёни лаффу нашр ва тақсим фарқ он аст, ки дар лаффу нашр монанди тақсим изофат-нисбат ва таъйин нест:

Ҳаст хатташ фарози орази ӯ,
Он яке абру, он яке гулнор.

Яъне абрӯ ба хат ва гулноҳ ба ораз тааллуқ дорад, ав-
вали ба аввали ва дуҷумӣ ба дуҷумӣ тааллуқ дорад.

Ба ман намуд руҳу ҷашму зулфакон дилбар:

Яке ақиқу дувум наргишу севум анбар.

Ақиқу наргишу анбар-ш бистаданд¹ аз ман

Яке ҳаёту дувум қуввату севум пайкар.

Ҳаёту қуввату пайкар се поя буд маро:

Яке заифу дувум қосиру севум лоғар.

Заифу қосиру лоғар шавад ба меҳнати ишқ

Яке сипехру дувум қавқабу севум гавҳар.

(Адиб Собирӣ Тирмизӣ)

Ғаҳе афтад, ғаҳе ҷӯшад, ғаҳе тобад, ғаҳе рахшад

Сари марду рағи хуну сари румҳу² дами ханҷар.

(Абдулвосеи Ҷабалӣ)

Миёни олиму ҳоҳил ҳамин қадар фарқ аст,

Ки он қашиданин аст ин ғусастамаҳор.

(Бедил)

Бадномии ҳаёт ду рӯзе набуд беш,

Он ҳам, Қалим, бо ту бигӯям чи сон гузашт:

Як рӯз сарфи бастанӣ дил шуд ба ину он,

Рӯзи дигар ба қандани дил з-ину он гузашт.

(Қалим)

Дар он ҷаман, ки ғитад сарву гул баробари ту,

Ба ҳусни ину тамошоӣ он кӣ пардозад?

(Мушфиқӣ)

Ғайр аз матлаъ ҳамаи байтҳои ин ғазали Саййидо дорони
санъати тақсим мебошад:

Ин чи рангу руҳсор аст? Гулшани ҷамол аст ин

Ин чи қадду рафтор аст? Ғояти қамол аст ин.

1. Бистаданд — аз масдари ситадан, ки ба маънои гирифтани аст.

2. Румҳ — найза.

Пеши рӯи тобонат чилваи тачаллӣ чист?
Офтобу моҳ аст он, партави ҳилол аст ин.
Бо даҳони майнӯшат нест гунчаро нисбат,
Чашмаи ҳаёт аст он, соғари сафол аст ин.
Мекунӣ гаҳ истиғно, медиҳӣ гаҳе дашном,
Шишаи шароб аст он, шарбати висол аст ин.
Аз ту анҷуман кардан, май зи хуни дил хурдан
Базми пойдор аст он, айши безавол аст ин.
Аз ғамат чу нақши по хок мекунам бар сар,
Ваҳ, чи рӯзгор аст он, оҳ, ин чӣ ҳол аст ин?!
Ҳамнишин маро бо ту ҳар кӣ дид, мегӯяд:
Пири кӯхнакор аст он, шӯхи хурдсол аст ин.
Ҳар кучо ту мебошӣ, Саййидо бувад он ҷо,
Юсуфию Миср аст он, Ҳинду хокмол аст ин.

(Саййидо)

Чунон ки аз ин мисолҳо дида мешавад, санъати тақсим айнан ҳамон лаффу нашри мураттаб асту бас. Ҳатто Шамси Қайс санъати чамъ ва тафрикро ҳам алоҳида зикр ва эзоҳ накарда, дар зимни ташбеҳи баргашта (тафзил) баён мекунад: «Ташбеҳи тафзил он аст, ки баъд аз ташбеҳи чизе ба чизе вачҳи тафзили мушаббахунбиҳи (монандкунанда) баён кунад.

Чунон ки Фарруҳии Сачзӣ гуфтааст:

Ба қадд гӯй сарв аст дар миёни қабо.
Ба рӯй гӯй моҳ аст барниҳода кулоҳ.
Чу моҳ буду чу сарву на моҳ буду на сарв,
Камар набандад сарву кулаҳ надорад моҳ.

Ва дигаре гуфтааст:

Рӯи ӯ моҳ аст, на, на, моҳ кай дорад кулоҳ,
Қадди ӯ сарв аст, на, на сарв кай бандад қабо?!

Анварӣ гуфтааст:

Хостам гуфтан, ки дасту табъи ӯ абр асту кон,
Ақл гуфт: Ин мадҳ бошад низ бо ман ҳампалос.

Дасти ўро абр чун хонию он чо соика¹,
Табъи ўро кон чаро гуию он чо эҳтибос²?!
1

Ва абёти аввалро чамъу тафриқ хонанд ва байти Анвариро ташбеҳи тафзил. Барои он ки эшон ба зикри кулоҳ ва қабо фарқи миёни рӯй ва қадди дӯст ва миёни моҳу сарв зоҳир гардонидаанд ва Анварӣ вачҳи мазият (имтиёз) ва тафзил (афзалият)-и дасту табъи (мамдӯхро) бар абру кон боз намуда³.

Аз ин рӯ, мо ин санъати чамъу тафрикро як намуди ташбеҳи баргашта ва тақсимо як намуди санъати лаффу нашр медонем. Аз тарафи дигар, санъати тафсир, шумур, инчунин лаффу нашр аз ҷиҳати моҳият ва сохт ба ҳамдигар бисёр наздиканд. Бинобар ин, лаффу нашр, шумур ва ҳатто як қисм аз порчаҳои доир ба санъати суолу ҷавоб низ яке аз намудҳои тафсиру табйин мебошанд. Агарчи мо ин ҷо ҳамаи инҳоро дар таҳти унвони як санъат (тафсиру табйин) чамъ накунем ҳам, як ҷо паси ҳам зикр намузем.

Чамъу тафриқ

Шоир монанд кардани ду чизро дар як маънӣ чамъ мекунад ва боз дар миёни онҳо ба ду сифати мутағоир ҷудой меандозад:

Ману ту ҳарду аз гули зардем,
Чун ман аз рангаму ту аз буй.

(«Ҳадоиқ-ус-сеҳр»)

Чамъу тақсим

Шоир дар байти нахустин чизҳоро ба як маънӣ чамъ мекунад, сонӣ тақсим мекунад:

Ду чизро ҳаракоташ ҳаме ду чиз диҳад:
Улумро дараҷоту нучумро аҳком.

(Унсурӣ)

1. Соика — ҷақмоқ чароғак.

2. Эҳтибос — ҳабс, ба қайду банд гирифташавӣ.

3. Ал-муъҷам, сах. 354 — 355.

Дар ин байт ҳаракати мамдӯхро миёни ду чиз дар диҳиш мутлақ чамъ кардааст ва пас тақсим намудааст.

Чамъи тафрику тақсим

Шоир аввало чанд чизро ба як маънӣ чамъ мекунад, боз дар байнашон тарҳ мекунад ва боз гашта тақсим менамояд:

Ҳамчу чашмам тавонгар аст лабаш:

Ин ба он, он ба лӯълӯи шахвор.

Оби ин тира, оби он равшан;

Ин гаҳи гиря в-он гаҳи гуфтор.

(Қивомии Мутаарризӣ)

Дар ин мисол шоир чашми худу лаби маъшуқаро дар сифати тавонгарӣ чамъ карда, боз миёни он ҳарду тарҳ намудааст, ки ин аз об ва он ба лӯълӯи шахвор бой аст. Инчунин дар байти сонӣ тақсим намудааст, ки оби ҳар кадоми онҳо дар кадом вақт чӣ хел аст.

СУОЛУ ҶАВОБ

Яке аз санъатҳои бадеӣ суолу ҷавоб буда, барои ифодаи эҳсосоти қалбӣ воситаи хубест, ба шарти он ки суолу ҷавобҳо дар сурати мантиқӣ, нозук ва нуктасанҷона воқеъ шаванд.

Мисол аз Рӯдакӣ:

Омад бари ман!

— Кӣ?

— Ёр!

— Кай?

— Вақти сахар!

• Тарсанда зи кӣ?

— Зи ҳасм.

— Хасмаш кӣ?

— Падар!

Додам-ш ду бўса

— Бар кучо?

— Бар лаби тар!

— Лаб буд?

— На.

— Чи буд?

— Акик.

— Чун буд?

— Чу шакар!

Мисол аз Унсурӣ:

Хар суоле к-аз он гули сероб
Душ кардам, хама бидод ҷавоб.
Гуфтамаш: Хур ба шаб нашояд дид?
Гуфт: Пайдо ба шаб бувад махтоб.
Гуфтам: Аз ту кӣ бурда дорад меҳр?
Гуфт: Аз ту кӣ бурда дорад хоб?

Мисол аз Фаррухӣ:

Бирехт. Кӣ? Гули сурӣ. Чи рехт? Барг. Чаро?
Зи ҳачри лола. Кучо рафт лола? Шуд пинҳон.
Аз он чӣ хезад? Дурр. Аз ин чӣ хезад? Зар.
Сахо кӣ варзад? Ин. Ато кӣ бахшад? Он.

Матлаи ғазали Камол дар суолу ҷавоб:

Гуфтам: Малакӣ ё башарӣ? Гуфт, ки ҳарду,
Кони намакӣ ё шакарӣ? Гуфт, ки ҳарду.

Мисол аз Роҷии Бухорӣ:

— Қадат ба ноз чӣ?

— Сарв!

— Чи сарв?

— Сарви ҷаман.

— Лабат ба лутф чӣ?

— Лаъл?

— Чи лаъл?

— Лаъли Яман.

Мисоле аз Турсунзода:

Ў медиҳад ин гуна Ватанро ба касе? Не!
Хоҳад, ки шавад хор ба олам нафасе? Не!
Хоҳад ки фитад мурғи дилаш дар қафасе? Не!
Монад, ки расад бар сари қабри ту хасе? Не!
Ин хобу ҳаёлест, ки доранд фашистон.

ТАҶОҲУЛИ ОРИФ

Шоир гоҳе дар лаҳзаҳои пуризтироб ва ҳаяҷонноки тасвир худ ба худ паси ҳам суолҳо медиҳад. Ғараз аз ин суолҳо ҷавоб гирифтани набуда, балки афкор ва эҳсосоти қалбиरो боз ҳам ба таври равшантар, возеҳтар ва муассиртар адо кардан, муҳотабро ба ҳайрат андохтан ва қаноат ҳосил намудан аст. Бинобар он ки ин гуна суолҳо таҷоҳулони мебошанд, яъне шоир худро ба нодонӣ зада суол медиҳад ва дар айнаи ҳол худӣ суол ҷавоб мешавад, ин гуна санъатро дар илми бадеъ таҷоҳули ориф меноманд, ки дидаву дониста, вале худро ба нодонӣ зада пурсидан аст. Ин маънӣ ба таъбири барҷастаи халқӣ гӯлпурсӣ номида мешавад.

Мисол аз Рӯдакӣ:

Сарв аст он ё боло, моҳ аст он ё рӯй?
Зулф аст он ё чавгон, ҳол аст он ё гӯй?

Мисол аз Унсурӣ:

Ар нагашт абрӯш ошӣк, чанд бошад кӯжпушт?
В-ар на май хӯрдаст чашмаш, чанд бошад пурҳумор.

Мисол аз Шопури Нишопури:

Рӯзгор ошуфтатар ё зулфи ту, ё кори ман?
Зарра камтар ё даҳонат, ё дили ғамхори ман?
Шаб сияҳтар ё дилат, ё ҳоли ман, ё ҳоли ту?
Шаҳд хуштар ё лабат, ё лафзи ғавҳарбори ман?
Назми Парвин хубтар ё дурр, ё дандони ту?
Қомати ту росттар ё сарв, ё гуфтори ман?

Васли ту дилчӯйтар ё шеърҳои нағзи ман?
 Ҳаҷри ту дилсӯзтар ё нолаҳои зори ман?
 Меҳру маҳ рахшандатар ё рои ман, ё рӯи ту?
 Осмон гардандатар ё ҳӯи ту, ё кори ман?
 Ваъдаи ту кӯжтар¹ ё пушти ман, ё абруят?
 Қавли ту беаслтар ё бод, ё пиндори ман?
 Сабри ман кам ё вафои некувон, ё шарми ту?
 Хубии ту бештар ё андуху тимори² ман?
 Чашми ту хунрезтар ё чарх, ё шамшери шох?
 Ғамзаи ту тезтар ё тег, ё бозори ман?

ТААЧЧУБ

Яке аз санъатҳои бадеӣ санъати таачҷуб аст. Шоир дар вақти тасвири ягон лавҳаи бадеӣ бо роҳи таачҷуб ва ҳайрат чизеро мепурсад ва ё аввал фикри пешинаи худро рад карда, баъд бо роҳи изҳори сифат ва хислатҳои чизи аввал радкардашуда матлаби худро собит мегардонад. Ҳамин усули тасвириро санъати таачҷуб меноманд.

Мисол аз Унсурӣ:

Нест Монӣ абр, пас, чун бог аз ӯ Артанг³ шуд?
 Нест озар бод⁴, пас, чун бог аз ӯ шуд пурнигор⁵?
 Чун дарахти гул, ки ҳарчанд абри наврӯзаш ҳаме
 Бештар шӯяд мар-ӯро, бештар гардад нигор.
 Пеш аз ин аз гул гулоб омад ҳаме в-акнун нигар,
 К-аз гулоб ояд ҳаме гул, нодир⁶ аст ин рӯзгор.

Унсурӣ:

Гар на мушк аст, аз чи маънӣ аз сари зулфайни ёр
 Мушкбезу мушкбӯю мушкрангу мушкбор?
 Гар дили моро набаст, аз худ чаро шуд банд-банд?
 В-ар қарори мо назад ӯ, худ чаро шуд барқарор?

1. Кӯж — дуто, ҳам, қач.
2. Тимор — ғамхорӣ, нигоҳубин, таъмин.
3. Артанг — бо намуҳҳои Аржан, Жанг, Арсанг ба маънои китоби пурнақшунигори Монии рассом.
4. Озар — оташ.
5. Пурнигор — пурнақш.
6. Нодир — камёб.

Гар нашуд абруш ошик, аз чӣ бошад кӯзпушт?
В-ар на махмур аст чашмаш, чанд бошад дар хумор?
Ҳеч кас дидаст моҳе, к-андар ӯ сунбул дамад?
Ҳеч кас дидаст сарве, к-офтоб орад ба бор?

РУЧЌЪ

(Бозгашт)

Санъати рӯчӯ ё бозгашт аз он иборат аст, ки нависанда тасвири худро бо калима ва ибораҳои боз ҳам барҷаставу латифтаре иваз ва тасҳҳ кардани мешавад. Нависанда дар вақти баёни эҳсосот дар сухани худ гӯё ягон норасой пай мебарад, аз сухани аввалаи худ бармегардад ва тасвириро бо ибораи боз ҳам зеботару бурротаре қувват медиҳад.

Гоҳе рӯчӯ дар як байт ва гоҳе дар ду байт ва зиёда аз он алоқамандона воқеъ мешавад ва он гоҳ мисраъ ё байти дуюм нисбат ба якум рӯчӯ ҳисоб меёбад.

Мисол аз Низомӣ:

То сабзаву боғро бибинад,
Дар сояи сурхгул нишинад,
Бо наргиси тоза ҷом гирад,
Бо лола набида¹ хом гирад,
Аз зулф диҳад бунафшаро тоб
В-аз чехра гули шукуфтаре об.
Аз нофаи ғунча боч хоҳад
В- аз мулки ҷаман хироч хоҳад,
Бар сабза зи соя нахл бандад,
Бар сурати сарву гул бихандад,
Не, не, гаразаш на ин сухун буд,
Не, сурхгулу на сарвбун буд.
Будаш гараз он ки дар панохе
Чун сӯхтагон барорад охе.

Дар ин порча шоир ҳодисаеро тасвир намуда, дар байти шашум якбора аз гапи худ мегардад ва «не не, гаразаш на ин сухан буд»- гӯён, ҳодисаро ба тарзи дигаре - ба таври боз ҳам муассиртаре эзоҳ медиҳад. Ҳамин ҷои ин порча, яъне ду байти охири он рӯчӯ (бозгашт) аст.

1. Набид — бода, шароб.

Чанд мисоли дигар:

Сухандонон сухан дӯшиза¹ гуфтанд.

Сухан бигзор, марворид суфтанд.

(Низомӣ)

Лайлӣ на, ки субҳи гетиафрӯз,

Мачнун на, ки шамъи хештансӯз.

Лайлӣ ба гузор боғ дар боғ,

Мачнун, галатам, ки доғ дар доғ.

(Низомӣ)

Туро рух чун гулу лаб чун набот аст,

Галат гуфтам, лабат оби ҳаёт аст.

(Низомӣ)

Ҳар хӯша ривочбахши ҷон аст.

Ширинкуни талҳии даҳон аст.

Хӯша на, ки шӯшаҳои зар буд,

Ҳар як силке² ақиқи тар буд.

(Ҷомӣ)

ГАРДИШ

(Илтифот)

Нависанда гоҳе дар вақти ифодаи эҳсосоти рӯхӣ, дар лаҳзаҳои тасвири дарду аламҳои шадиди қалбӣ якбора ҷӯш хӯрда, ҷилави суҳанро аз баёни воқеаву ҳолат ба тарафи нидоҳои музтарибона мегардонад ва ё баръакс аз нидо ба ғоиб ба баёни воқеа мегузарад. Ин санъатро санъати илтифот ё гардиш меноманд.

Барои мисол мунтахабе аз як қасидаи «Ҳабсия»-и Масъуди Саъди Салмон меорем, ки яке аз беҳтарин намунаҳои шеърӣ аламбахш ва ҳаяҷонафзост:

Нолам зи дил чу ной ман андар хисори Ной³,

Пастӣ гирифт ҳиммати ман з-ин баланд ҷой.

1. Дӯшиза — духтари бокира, мачозан сухани обношуста.

2. Силк — шадда, ҳамоил.

3. Ной — номи қалъаест, ки шоир нуздаҳ сол дар он ҷо ҳабс шудааст.

Орад ҳавои Ной маро нолаҳои зор,
 Ҷуз нолаҳои зор ҷӣ орад ҳавои Ной?!
 Гардун ба дарду ранҷ маро кушта буд агар,
 Пайванди умри ман нашудӣ назми ҷонфазой.
 Назме ба колам-андар ҷун бодаи латиф,
 Хатте ба дастам-андар ҷун хатти дилрабой.
 Овах, ки паст гашт маро ҳиммати баланд,
 Зангори ғам гирифт маро табъи ғамзудой.
 Авнам¹ накард ҳикмати рози фалакнигор,
 Судам надошт дониши ҷоми ҷаҳоннамоӣ.
 Коритар аст бар дилу ҷонам балову ғам
 Аз теги обдодаву аз румҳи² саргазой.
 Ҷун пушт бинам аз ҳама мурғон дар ин ҳисор,
 Мумкин бувад, ки соя кунад бар сарам ҳумой³?
 Гардун ҷӣ хоҳад аз мани саргаштаи заиф,
 Гетӣ ҷӣ ҷӯяд аз мани дармондаи ғадой?!
 Эй меҳнат, ар на кӯх шудӣ, соате бирав,
 В-эй давлат, ар на бод шудӣ, лаҳзае бипой!
 Гар шери шарза⁴ нестӣ, эй фазл, кам шикар⁵,
 В-ар мори гурза⁶ нестӣ, эй ақл, кам газой!
 Эй тан, ҷазаъ⁷ макун, ки маҷозист ин ҷаҳон,
 В-эй дил, тамаъ мабар, ки сипанчест⁸ ин сарой!
 Эй беҳунар замона, маро пок дарнавард,⁹
 В-эй кӯрдил сипехр маро нек баргарой!
 Дар оташи шикебам ҷун гил фуру ҷакон,
 Бар санги имтиҳонам ҷун зар биёзмой!

1. Авн — ионат, имдод, ёрӣ.
2. Румҳ — найза.
3. Ҳумой — мурғи бахосият, мурғи афсонавие, ки сояи он ба сари ҳар кас афтад, гӯё подшоҳ мешавад.
4. Шарза — ҳашмгин, даҳшатнок.
5. Кам шикар — камтар шиканча кун, камтар азоб деҳ.
6. Гурза — як навъ мор.
7. Ҷазаъ — бетокатӣ, бесабри, изҳори дилтангӣ, нолаву зорӣ.
8. Сипанҷ — хонаи муваққатии тобистонӣ ҷун коза: сарои сипанҷ — дунё.
9. Дарнавард — маҳву нобуд кун.

Аз баҳри захм гоҳ чу саммам ҳамегудоз,
В-аз баҳри ҳабс гоҳ чу морам ҳамефасой!¹
Эй дидаи саодат, торик шав, мабин,
В-эи осиёи ҳабс, танам нектар бисой!

Дар ин қасида шоир аз байти «Эй меҳнат, ар на кӯх шудӣ, соате бирав!» сар карда аз баёни дарду алам ба нидои ҳаяҷонафзо гардиш мекунад.

Мисоли гардиш аз Лоҳутӣ:

Бастанд ҳамраҳон суи ёру диёр бор
Чуз ман, ки дур мондаам аз ёру аз диёр.
Дар оташам зи фурқати ёрон, ки гуфтаанд:
Аз корвон ба ҷой намонад ба ғайри нор².
Эй корвон, ки бори дилу ҷон гирифтаӣ,
Хуш меравӣ, бирав, ки Худоят нигоҳдор!
Роҳи Ватан бигир, ки ин манзили ғариб
Обу ҳавои он набувад бар ту созгор.
Эй булбулони ошику эй тӯтиёни маст,
Он ҷо, ки ёфтед ба Ҳинди висол бор,
Ёде кунед аз мани гумкардаошён,
Номе баред аз мани дилхуни доғдор.
Умрест, к-аз ҷафои ту, эй ҷархи зишткеш,
Дар ҳасрати гуле шудаам ханишини хор!
Донам ҷаро ситеза кунӣ бо ман, эй фалак,
Хоҳӣ ба зинҳори ту оям ба изтирор³,
Эй осмон, бирав, ки ту очизтарӣ зи ман,
Эй ҷарх, дур шав, ки ту беш аз манӣ фиғор...

Дар ин қасида чанд бор гардиш воқеъ шудааст: аввал дар байти сеюм («эй корвон!») шоир аз ҳикоя ба нидои мухотаб (нидо ба шахси 2-ба корвон) гардиш кардааст. Баъд аз ин ҳам шоир чанд бор ба нидои мухотаби дигар («булбулон», «ҷархи зишткеш», «фалак» ва ғайра) гардиш намудааст.

1. Фасой — аз масдари фасондан, ки маънои афсун кардан, ром кардан бошад, ҳам ин ҷо ба маънои фишурдан, маҷақ кардан омадааст.
2. Нор — оташ.
3. Изтирор — бечорагӣ.

Гоҳе гардиш дар порчаҳои хурд-байт, рубой ва ғайра
низ воқеъ мешавад.

Мисол аз Рӯдакӣ (аз ғоиб ба хитоб):

Чуз он ки мастии ишқ аст, ҳеҷ мастӣ нест,
Ҳамин балот бас аст, эй ба ҳар бало хурсанд.

Мисол аз Мунҷик (аз ғоиб ба хитоб):

Хуррамбахор хонад ошиқ туро, ки ту
Лоларуху бунафшахату ёсумантанӣ.
Моро чигар ба тири фироки ту хаста ғашт,
Эй сабр, бар фироки бутон нек ҷавшани!

Мисол аз Камол (аз ғоиб ба хитоб):

Чашм агар ин асту абру ину нозу ишва ин,
Алвидоъ, эй зӯҳду такво, алфироқ, эй ақлу дин!

Ручӯи лирикӣ

(Қатъ)

Баъзан нависанда дар асарҳои дostonӣ аз тасвири воқеа
ё аҳволи рӯҳияи қаҳрамон ба ҳаяҷон омада, якбора ҳикояи
худро қатъ менамояд ва ба тарафи дигаре гардиш карда,
хитобан ба хонанда ё ягон предмети дигар суҳан кардан
мегирад. Ин усулро ручӯи лирикӣ (ё ки қатъ) номидан
мумкин аст.

Масалан, Ҳилолӣ дар «Лайлию Мачнун» қарори падари
Қайсро дар бораи ба мактаб супурдани фарзандаш ҳикоя
карда, ногаҳон аз тасвири ҷараёни воқеа гардиш менамояд
ва ба хонандаи хурдсол чунин муроҷиат мекунад:

...Эй тифл, зи илм баҳра бардор,
К-аз лавҳу қалам шавӣ хабардор.
Тифле, ки қалам гирифт бар даст,
Дасти ҳамаро ба ҷӯби тар баст.
В-он кас, ки ба лавҳу хат напардохт,
Ҳаргиз сияҳ аз сафед нашнохт.

Ин байтҳо байти ручӯи лирикист. Шоир пас аз ин боз
ҳикояро давом медиҳад.

Ҳилолӣ баъд аз тасвири вафоти Лайлӣ ва Мачнун боз ба хонанда муроҷиат мекунад, вале ин дафъа хитоби ӯ бе нидо шурӯъ шудааст:

Ёрон, ки ҳама вафот ёбанд,
Аз мурдани худ начот ёбанд,
Алқисса, ки он ду ёр бо ҳам
Рафтанд, вале равем мо ҳам...
З-ин турфа нишемани дилафрӯз
Фардо равад он, ки омад имрӯз.
Зинҳор дар ин дурӯза манзил
Чун беҳабарон мабош ғофил.
Ту хуфтаву умр меравад тез,
Ногоҳ ачал расад, ки «бархез!»
Бархез, ки рӯзгор бигзапт,
Биштоб, ки вақти кор бигзапт!
Ғофил зи ҷаҳон мабош з-ин пас,
Хуш дор, ки ғофилӣ, ҳамин бас!

Дар ин порча шоир аз вафоти қаҳрамонони худ мутаассир гардида, аз дасти ачал додгӯён сӯзу гудози худро баён менамояд, вале бо як рӯҳияи некбинӣ ба хонанда муроҷиат мекунад, ки зиндагиро дар бекорӣ набояд гузаронд.

Ин байтҳо низ байтҳои рӯҷӯи лирикист ва пас аз он боз давоми ҳикоя меояд.

НИДО

Нидо аз он хитобҳои музтарибона иборат аст, ки тазоҳури ҳаяҷони қалбӣ ва эҳсосоти амиқи рӯҳии шоир аст. Чунончи, нидои ҷигарсӯзи Мачнун ба сари қабри падар (аз Низомӣ, ихтисоран):

Чандон зи мижа сиришки хун рехт,
К-андози замин ба хун баромехт.
Гуфт: -Эй падар, эй падар, кучой,
К-афсар ба сарам наменамоӣ?
Эй ғамхури ман, кучот ҷӯям,
Темори ғами ту бо кӣ гӯям?
Ман бепадари надида будам,
Талх аст кунун, ки озмудам.

Фарёд, ки дурам аз ту, фарёд,
Фарёдрасе на чуз ту, фарёд!

(Бибиоиша); Ин чӣ мусибат аст ба сари ман, дар ин ду
рӯз ба сари нури дидаи ман чиҳо омада бошад?! Агар ба
хонаи шумо намерафт, албатта мебоист ба ин ҷо бозмегашт,
магар ба дарае афтода талаф шуд?! Ё ки аз нотавонии
ӯ фоида бурда гургонаш дарониданд, ё деве захматаш
расонд ва ё дар камингоҳе ганиме будааст, ки аз ӯ интиқом
кашид?!... Во балам! Во Одинаҷонам! Во чашму чароғам! Во
қуввати дилам! Во рафиқи шаби танҳоиям! Во парастори
рӯзи бемориям! Вой, Вой! Вой!». (С.Айни, «Одина»).

Мисоле аз Ҳаким Карим:

Баҳор, боз омадӣ?

Биё!

Марҳабо!

Биё, ман акнун душмани ту наям, ту нозанини ман
ҳастӣ!

Баҳор, маро бибахш!

Магар ёдат намеояд?

Замоне буд, ки ману ту ҷангӣ шудем. Туро на тоб дош-
таму на тоқат.

Солҳои сол шуоъҳои хуршеди мунавварат монанди хан-
чари тез синаамро чок карданд.

Сабзаҳои навхезат ба рӯҳи пажмурдаи ман ғизо на-
доданд.

Парандаҳои хушхонат суруди мотами маро суруданд.

Инсоф кун! Магар ман гунаҳгор будам?

— Ҳеч! Ту ҳам не!

Ҳазорон бор не. Гунаҳгор дигарон буданд, дигарон.

КИНОЯ ВА ТАЪРИЗ

(Киноя)

Киноя маънои зид ва муҳолифро қасд карда гап задан
ва ба иборати дигар акси гапи гӯянда мурод аст. Масалан,
аз хубӣ баҳс карда бадиро ифода кардан ва аз бадӣ баҳс
карда нағзиро фаҳмонидан киноя аст. Чунончи:

«Ў дар ҷавоб хандида мегуфт:

— Гӯсолаеро, ки аз пода берун равад, гург меҳӯрад,
бинобар ин ба дараҷаи говӣ расида натавонам ҳам, барои

мухофизати худ дар миёни говон буданро бехтар медонам..»
(С.Айнӣ).

Нависанда аз мазмуни мақоли «гӯсола аз пода берун равад, гург меҳӯрад» киное сохтааст, ки ништари обдоре нисбат ба уламои даври амир аст.

Чумлаи зерин низ барои киноя мисоли барҷастааст:

«Аммо ин ҳақорат, ки бевосита ба соҳиби он асп мерасад, ба домани «бузурвории ӯ» ҳеҷ гарде намерасонид»
(С.Айнӣ).

М. Турсунзода низ байтҳои кинояомез дорад. Аз чумла дар байти

Фурсати он аст, ки ин «меҳмон»

Тарк кунад кишвари Ҳиндустон.

«Меҳмон» киноя аст, аз ҳамин сабаб ба даруни нохунак гирифта шудааст.

Барои ин гуна киноя ин порчаи Низомӣ, ки Маҷнун ба Нӯфал дар сурати иҷро нанамудани ваъдааш гуфтааст, мисоли барҷастае мебошад:

Маҷнун чу шунид бӯи озарм,¹

Қард аз сари кин кумайтро² гарм.

Бо Нӯфали тегзан барошӯфт,

Қ:- Эй аз ту расида чуфт бо чуфт!

Аҳсант, зихӣ умедворӣ,

Бех з-ин набувад тамомакорӣ!

Ин буд баландии қулоҳат,

Шамшер кашидани сипоҳат?!

Ин буд ҳисоби зӯрмандит

В-ин буд фусуни девбандит?

Қавлон задани самандат ин буд

В-андохтани камандат ин буд?

Роят, ки хилофи рои ман қард,

Некӯ ҳунаре ба ҷои ман қард!

Он дӯст, ки буд Салом, бар ман

Қардиш кунун тамома душман!

1. Озарм — лутфу марҳамат, шафқату раҳм.

2. Кумайт — асп.

Ин байти Камол низ кинояи латиф дорад:

Туро ба соҳили Уммон ба сад дирам бихаранд
Барои лангари киштӣ, ки бас гаронҷонӣ¹

Шоир Бисотии Самарқандӣ дар тавсифи аспе, ки аз подшоҳе ба ӯ тӯҳфа шудааст, чунин гуфтааст:

Шох аспе ба шоире бахшид,
Ки зи тундиш чашми чарх надид;
Буд тунд ин қадар, ки аз дунё
Нафасе то ба охират бирасид.

Дар ин байти Возеҳи Бухорой низ кинояи нозук ҳаст:

Ракиб гуфт, ки: «Афтодаам, маро бардор»,
Дуош кардаму гуфтам: «Худош бардорад!»

Ғайр аз ин, киноя қисме аз санъатҳои фолклор аст, ки бо порчаҳои хурду кӯтоҳе воқеаеро ба таври мисол баён карда, аз он воқеаи дигарро мурод карда нишон медиҳад:

1. Бо ҷумлаи «Дами табара пахта мегирад» ба воситаи пул, зиёфат ва амсоли инҳо дастрас шудани мақсаде ифода мешавад.

2. Ҷумлаи «Ҳамаро мон, аммаро меҳмон кун» чунин одатеро, ки баъзеҳо кори муҳимми заруриро монда, ба кори булҳавасонаи шахси машғул мешаванд, мазаммат мекунад.

3. Ҷумлаи «Гӯшти хар-дандони саг» дар ҳолати ҷанг ва кашмакashi одамҳои ҷангараи бадаъмол гуфта мешавад.

4. «Дарро задам, девор кафид» дар ҳаққи одами қатъаҳме, ки ҳақиқати гапро нафаҳмида ғавғо бардорад, гуфта шудааст.

Ҳамаи инҳо кинояҳои нозуки халқӣ мебошанд.

Таъриз

Таъриз ду хел аст:

1. Ба кор ва гуфтори нописанди касе зид сухан рондан аст, ки инро эътироз ҳам мегӯянд.

1. Гаронҷон — одами нофорам ва дағалтабиат.

2. Дигаре ба қавл ва феъли касе на ба таври сарех ва равшан, балки ба восита ва ба тариқи киноя дахл ва таарруз кардан аст. Таъриз ба забони халқ талху пичинг номида мешавад, ки дараҷаи баланди киноя мебошад.

Заҳири Фарёбӣ подшоҳ Қизиларслонро бо чунин суханҳо мадҳ карда буд:

Нӯҳ курсии фалак нихад андеша зери пой,
То бӯса бар рикоби Қизиларслон диҳад.

Саъдӣ дар ҷавоби ин байти Заҳир чунин таъризе гуфтааст:

Чӣ ҳочат, ки нӯҳ курсии осмон
Ниҳӣ зери пой Қизиларслон?!

Ба ин байти Анварӣ:

Гар дилу даст баҳру кон бошад,
Дилу дасти худойгон бошад.

Саъдӣ санги таъриз задааст:

Ман ин ғалат написандам зи рои равшани ту,
Ки дасту таъби ту гӯям «Ба баҳру кон бошад».

Бедил дар бораи шеърҳои Заҳир ва Анварӣ гуфтааст:

Бедил, ман он наям, ки шавам тоҷири камол
Чое, ки хосу ом суханрост муштарӣ.

Дар арсаи баён нафасе гирд мекунам
Бе даъвати фазилату лофи суханварӣ.

Хайф аст фитрату силамуштоқи Амру Зайд,

Дорад қусур қимат аз ин ранг шоирӣ.

Килкам ба сафҳа мушти губоре нишондааст,

Озодам аз тахайюлу авҳомгустарӣ.

Аз ҳеч кас наям силаандеши бешу кам,

Маддоҳи фитратам, на Заҳирам, на Анварӣ!

Шеъре, ки дар дил орзуи гадя¹ парварад,
Бар маънияш би... у ба алфози ў би... й!..

Камол низ аз санъати шеърии худ нозида, ба ҳазлиёти газали Саъдӣ бо назари таъриз нигаристааст, вале мунсифона ин тирро на ба Таййибот ном қисми газалиёти Саъдӣ роҳи мекунад, балки ҳазлиёти ўро хабисот (ифлосихо) меномад²:

Камол, ин нукта гар Саъдӣ шунидӣ,
Фурӯ шустӣ ба гозургоҳ³ дафтар.
На он дафтар, ки дар вай Таййибот аст,
Хабисоташ фурӯ шустӣ саросар.

ТАЛМЕХ

Талмех дар лугат нигоҳи сабук кардан ба сӯи чизест. Агар «талмех»-ро қалбан «тамлех» қарор диҳем, ба маънои милҳ кардан-намакин кардан меояд, ки ин ҳам дуруст аст.

Аммо дар адабиёти бадеӣ ишорат кардан ба воқеаҳои таърихӣ, асотирӣ, қиссаву афсонаҳо ва ба ягон шеъри маъруфи яке аз саромадони сухан санъати талмех номида мешавад.

Дар ин рубоии устод Рӯдакӣ ба Юсуф-писари Яъқуби канъонӣ, ки яке аз пайгамбарони асотирии исроилист, талмехан ишорат шудааст:

Юсуфрӯе, к-аз ў ғигон кард дилам,
Чун дасти занони мисриён кард дилам.
З-огоз ба бӯса меҳрубон кард дилам,
Имрӯз нишонаи ғамон кард дилам.

Дар афсонаи Юсуф ва Зулайхо гуфта мешавад, ки Зулайхо ошиқи Юсуф шуд ва занони аъёни мамлакати Миср

1. Гадя — гадоӣ.

2. Устод С. Айний дар мақолаи худ дар бораи Саъдӣ қайд мекунад, ки ҳазлиёт аз Саъдӣ нест. Дар ҳақиқат ин гуна чизҳо барои паст кардани шайи бузургони аср аз тарафи душманони муосир навишта, нисбат дода мешуд..

3. Гозургоҳ — ҷои ҷомашӯӣ, карбосшӯӣ.

ӯро таъна карданд, аммо ҳангоме ки худи он занҳо Юсуфро диданд, аз хусну чамоли ӯ ба ҳайрат монда, ба ҷои турунче, ки дар даст доштанд, дасти худро буридан гирифтанд. Рӯдакӣ бо ибораи «дасти занони мисриён» ба ҳамин воқеа ишорат кардааст.

Дар байти зерин низ талмех ҳаст, ки шоир бо калимаи «падарам» ба ҳазрати Одам, ки гӯё хилофи фармони Худо гандуми мамнӯро хӯрда буд ва Худо ӯро ғазаб карда, аз ҷаннат пеш кард, ишора намудааст:

Падарам равзаи ризвон¹ ба ду гандум бифурӯхт,
Нохалаф бошам, агар ман ба ҷаве нафрӯшам.

(Ҳофиз)

Дар ин байти Ҳофиз низ ба Сомирӣ, ки соҳири асотири будааст, инчунин ба асо ва яди байзо (дасти сафед), ки аломати мӯъҷизаи Мӯсо буд, талмех аст:

Он ҳама шаъбадаҳо² ақл ки мекард он ҷо,
Сомирӣ пеши асову яди байзо мекард.

Дар ин байти Ҳофиз низ ба ҳикояти Қоруни судхӯри асотирии исроилӣ, ки бинобар ба Мӯсо имон наоварданаши гӯё ӯро ҳанӯз замин ба қаъри худ мекашад, талмех аст:

Ганчи Қорун, ки фурӯ мешавад аз қаҳр ҳанӯз,
Хонда бошӣ, ки ҳам аз ғайрати дарвешон аст.

Дар байти зерин низ ба афсонаи Сулаймон ва ӯро меҳмон намудани мӯрча ва дар байти сонӣ ба ҳикояи Фарҳод ишорат ҳаст:

Метавонад сохт аз дасти Сулаймон пойтахт
Мӯрро Соиб, агар баҳси суханбозӣ кунад.

(Соиб)

1. Равзаи ризвон — боғи ҷаннат.

2. Шаъбадаҳо — найрангбозиҳо

Санги тифлон шумарад кӯхи гаронро, Соиб,
Ошикero, ки чу Фарход ба сар кор афтод.

(Соиб)

Низомӣ дар «Хусраву Ширин» аз забони Бузургмехр ба ҳар яке аз чил қиссаи «Калилаву Димна» ба таври талмех ишорае карда, хулосаи онро ҳамчун нукта дар байтҳои қудогона ҷой гиридааст. Низомӣ ин санъатро хеле моҳирона ба анҷом расонидааст. Манзумаи зерин мухтасаран нақл мешавад. Аммо барои нағз сарфаҳм рафтани ин талмехот мутлақо мутолиаи «Анвори Сухайлӣ» зарур аст. Ширин аз Бузургумед панд хоҳиш мекунад:

Калиде кун, на занчире дар ин банд,
Фурӯ хон аз Калила нуктае чанд.
Бузургумед чун гулбарг бишкуфт,
Чихил қисса ба чил нукта фурӯ гуфт:
Рибохорӣ¹ макун, ин панд менюш,²
Ки бо шери ҷаён чун кард харгӯш.
Басо сар, к-аз забон зери замин рафт,
Батонро³ бо кашаф⁴ васле⁵ чунин рафт.
Ба ҳилат моли мардум хӯрд натвон,
Чу бозаргони доно моли нодон.
Чу бар доно кушой ҳиларо дар,
Чу гуки моркуш дар сар кунӣ сар.
Ҳиял⁶ бигзору машнав з-он ҳиялсоз,
Ки муш оҳан хӯрад, кӯдак барад боз.
Чу нақши ҳила бар чодар фишонӣ,
Бад-он наққоши чодарсӯз монӣ.
Зи доно тан саломатбахр⁷ гардад,
Илоҷ аз дасти нодон захр гардад.
Зи беморӣ ба доноӣ расад тан,
Чу з-он бегонае он порсозан.

1. Рибохорӣ — порахӯрӣ, судхӯрӣ.
2. Менюш — мениюш — гӯш кун.
3. Бат — мурғобӣ.
4. Кашаф — сангпушт.
5. Васл — пайвастан, ин ҷо ба маънои дӯстӣ.
6. Ҳиял — ҳилаҳо.
7. Саломатбахр — офиятманд, тандуруст.

Ба доной тавон растан зи айём,
Чу он мурғи нигорин раст аз дом.
Макун шӯхӣ, вафодорӣ биёмӯз
Чу муши дом дар зоғи даҳандӯз.

Камол дар қитъаи поён аз рӯи тафохур аз Саъдӣ бартарӣ
чустани худро талмехан зикр кардааст:

Дар шакаррези фикри хеш, Камол,
Қанди ҳар як сухан муқаррар соз,
То биёяд ба чошнигири
Шаккар аз Мисру Саъдӣ аз Шероз.

Шеърӣ Саъдӣ:

Ба дил гуфтам: аз Миср қанд оварам,
Бари дӯстон армугоне барам.
Маро гар тихӣ буд аз он қанд даст,
Суханҳои ширинтар аз қанд ҳаст.

ТАШХИС

Ба ҳайвонҳо, парандагон, наботот, ҷамодот, ҷирмҳои осмонӣ ва гайра эҳсосоту ҳислатҳои инсонӣ нисбат дода, онҳоро дар миёни худ ва ё бо инсон ғап занондан ташхису интэқ ё ки ба шакли мӯҷаз ташхис номида мешавад.

Дар асарҳои классикӣ намунаи ин гуна осор бисёр аст, ҳамчун «Қалилаву Димна», «Тӯтинома», «Мантиқ-ут-тайр»-и Фариуддуни Аттор, «Чангу чанголи»-и Абӯисҳоки Аъйима, «Ҳайвонотнома»-и Саййидо, «Се қатра»-и Лоҳутӣ ва гайра.

Намунаҳои зерине, ки аз классикон оварда мешаванд, барои ташхис мисолҳои барҷаста ва зебои мебошанд:

Гул гуфт, ки ман Юсуфи Мисри ҷаманам,
Ёкути гаронмояи пурзар даҳанам.
Гуфтам: Чу ту Юсуфӣ, нишоне бинамой!
Гуфто, ки: Ба хун гарқ нигар пираҳанам.

(Ҳайём)

Суроҳӣ¹ ба ғӯши қадах бурда сар,
Бад-ӯ рози сарбаста гуфти магар.
Намедонам чӣ гуфти, чӣ ангехти,
Ки гуфтию аз дида хун рехти.

(Асади Тӯсӣ)

Субҳдам мурги чаман бо гули навхоста гуфт:
Ноз кам кун, ки дар ин боғ басте чун ту шукуфт.
Гул бихандид, ки аз рост наранҷем, вале
Ҳеҷ ошиқ сухани талх ба маъшук нагуфт.

(Ҳофиз)

Бигуфтам: «Чони бемори маро кӣ мекунад дармон?»
Бихандиду бигуфт: «Эй бенаво, чононае чун ман».
Бигуфтам: «Лоиқи ганчинаи ишқам кучо бошад?»
Дилам чунбиду гуфто: «Хонаи вайронае чун ман».

(Лоҳутӣ)

ИРСОЛИ МАСАЛ

(Тамсил)

Шоир барои тақвияи даъвои худ баъзан аз зиндагии иҷтимоӣ, аз таҷриба ва амалияи ҳаёти шахсӣ мисоле мегирад. Ҳамин мисол овардани шоирон ирсоли масал ё тамсил номида мешавад. Вале гоҳе далелҳои ҳаёлию фаразӣ ҳам меоранд. Ин гуна тамсилҳо аксаран ғайритабӣӣ ва ғайриҳаётӣ воқеъ шудаанд.

Чанд мисол аз тамсилҳои ҳаётӣ меорем. Чунон ки Ҳофиз меғӯяд:

Ҳофиз, аз боди хазон дар чамани даҳр маранҷ,
Фикри маъкул мафармо, гули беҳор кучост?

Аз бадон чуз бадӣ наёмӯзӣ,
Накунад гург пустиндӯзӣ.

(Саъдӣ)

1. Суроҳӣ — шишаи шароб.

Дар тариқи нафъи худ кас нест мӯҳтоҷи далел,
Бе асо роҳи даҳон маълум бошад кӯрро.

(Бедил)

Дар байти аввал ҷумлаи «гули бехор кучост?», дар байтҳои сонӣ мисраи дуҷум ҳамчун масал зикр ёфтааст.

Шеваи нозукдилон маслуки¹ роҳи факр нест,
Сахт душвор аст бори шишаву раҳ санглох.
Ҳарчи дорӣ, чун шукуфа барфишон, зеро ки санг
Баҳри мева меҳӯрад аз дасти муште сифла шох.

(Ҷомӣ)

Ирсоли масал хусусан дар шеъри намоёндагони сабки ҳиндӣ бисёр дида мешавад. Онҳо бештар мисраи дуҷуми байтро ба тарзи ҳикмат ва масал меоранд, ки барои тасдиқ ва тақвияи фикре, ки дар мисраи аввал баён ёфтааст, хизмат мекунад. Миёни аксарияти ташбеҳоти мураккаби пайравони сабки ҳиндӣ ва ирсоли масал алоқаи наздике мавҷуд аст.

Чунин ҳам воқеъ шудааст, ки ирсоли масал дар мисраи дуҷуми байт не, балки дар байти дигаре меояд.

Мисол доир ба ирсоли масале, ки барои исботи муддао дар байтҳои дигар омадааст:

Зи қачғӯй суханро қадр кам ғашт,
Касе, к-ӯ ростгӯ шуд, мӯхтарам ғашт.
Чу натвон ростиро харч кардан,
Дуруғеро чӣ бояд дарч кардан?
Чу субҳи содиқ омад ростгӯфтор,
Ҷаҳон дар зар гирифт ӯ мӯхташамвор.
Касе, к-ӯ ростӣ дар дил пазирад,
Ҷаҳон гирад, ҷаҳон ўро нагирад.

Аз қачӣ афғӣ ба каму кистӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.
Гул зи қачӣ хор дар оғӯш ёфт,
Найшакар аз ростӣ ин нӯш ёфт.

(Низомӣ)

1. Маслук — ин ҷо ба маънои писандида омадааст.

Ирсоли масалро дар осори Фирдавсӣ, Низомӣ, Ҳоконӣ, Саъдӣ, Ҳофиз ва ғайра фаровон мебинем. Ҳатто як қасидаи машҳури Хусрави Дехлавӣ саропо бо ин санъат зинат ёфтааст, аммо Абӯтолиби Калим, Соиб ва Ғанӣ, ки аз намояндагони сабки ҳиндӣ ҳастанд, ирсоли масалро ба худ як санъати махсусе қарор додаанд. Чунон ки Шиблии Нӯъмонӣ (дар ҷилди севуми «Шеър-ул-Аҷам») қайд мекунад, хусусан Калим ин тарзро бисёр тараққӣ додааст.

Аксари даъвоҳои ӯ дар нафси худ саҳеҳ аст. Дар баъзе мавридҳо даъво ва далелҳо ҳаёлист ва дар ин ҷо таҳайюли шоирона бисёртар ба кор меравад.

Инак, чанд мисоли барҷаста аз Калим ва дигар намояндагони сабки ҳиндӣ зикр мекунем.

Аз Калим:

Хоксорон бештар аз ғайз қисмат мебаранд,
Кулбаи деворкӯтоҳон пур аз маҳтоб буд.

На ҳар ки садрнишин шуд, азиз шуд, ки ғубор
Агар ба дида расад, тӯтиё нахоҳад шуд.

Аз Урфӣ:

Дар маҳфиле, ки тоза дароӣ, гирифта бош,
Аввал ба боғ гунча гиреҳ бар ҷабин занад.

Аз Соиб:

Чони мушпоқон ғубори ҷисмро сарсар¹ бувад,
Зудтар охир шавад, шамъе ки равшантар шавад.

Аз Бедил:

Бебахраро зи монеи имдоди кас чӣ суд?
Дарё ҳарифи косаи вожун намешавад.
Кулфатзудои оинаи дил тавозӯъ аст,
Аз теша метавон ғираҳи санг боз қард.

1. Сарсар — шамоли сахти хунок.

Аз Саййидо:

Пирони солхӯрда сухан пухта мекунад,
Шохи ниҳол меваи худ нимрас кунад.

Надорад модар аз таъдиби¹ фарзанди худ осоиш,
Садафро сина пурнам мегузорад хифзи гавҳарҳо.

Аз Моҳир:

Булбул нашавад нағмасаро бар гули раъно,
Маъшуқи дурӯ ошиқи якранг надорад.

Аз Нуриддини Ҳаравӣ:

Одамӣ аз айбу ҳунар пок нест,
Оби равон бе хасу хошпок нест.

Ирсоли ду масал

Гоҳе шоир барои тақвияи сухани худ якбора ду масал
дар як байт зикр мекунад, ки ин санъатро ирсоулмасалайн
меноманд. Ин намуди ирсол хеле душвор аст ва мисолаш
дар адабиёт кам ба назар мерасад:

Лӯълӯ чӣ қадр дорад андар миёни баҳр,
Зарро чӣ қимат бошад андар самими кон.

(Унсурӣ)

Насихати ҳама олам чу бод дар қафас аст,
Ба гӯши мардуми нодон чу об дар ғирбол.

(Сабдӣ)

Ҳар сангпора менашавад гавҳари нафис,
Ҳар нофи оҳуе надихад нофаи татор.²

1. Таъдиб — адаб омӯхтан, бо мақсади адабомӯзӣ чазо додан.

2. Нофаи татор — киноя аз мушки Хутан.

Ку маҳе эмин аз чафои хусуф,
Ку мае эмин аз болои хумор?

(Қивомии Мутарризӣ)

Чу дашном гӯӣ, дуо нашнави,
Ба чуз киштаи хештан надравӣ.

Ту чароғӣ, ниҳода дар раҳи бод,
Хонае дар мамарри¹ селобӣ.
Мунтаҳои камол нуқсон аст.
Гул бирезад ба вақти серобӣ.

(Саъдӣ)

Ҳар кӣ биштофт, боз пастар монд,
Зуд бетир монд тирандоз.

(Абдулҳасани Оғочӣ)

ТАЗМИН

Тазмин он аст, ки шоир барои тақвияи фикр ва ҳиссиёт ягон шохбайт ва ё мисраи барҷаставу хушоянди ягон шоири саромади пешина ва ё муосирро дар шеъри худ нақл мекунад. Дар ин маврид одатан номи шоирро пеш аз нақли байти тазминшаванда моҳирона зикр мекунанд.

Масалан, Дар ин шеъри Саъдӣ як байти Фирдавсӣ оварда шудааст:

Чӣ хуш гуфт Фирдавсии покзод,
Ки раҳмат бар он турбати пок бод:
«Маёзор мӯре, ки донакаш аст,
Ки ҷон дораду ҷони ширин хуш аст».

Камол як мисраи ҳамин байти Фирдавсиро аз гайри номбар кардани муаллифи он тазмин кардааст:

Бад-он лаб маёзор мӯре, Камол,
«Ки ҷон дораду ҷони ширин хуш аст».

1. Мамар — гузаргоҳ.

Дар ин байги Низомӣ як мисраи Фирдавсӣ бо зикри ном тазмин шудааст:

Чӣ хуш гуфтаст Фирдавсии Тӯсӣ,
«Ки марги ҳар бувад сағро арӯсӣ».

Дар порчаи зерин Ҳофиз як байги Камоли Исфаҳониро тазмин намулдааст:

Ғар боварат намешавад аз банди ин сухан,
Аз гуфтаи Камол далеле биёварам:
«Ғар барканам дил аз туву бардорам аз ту меҳр.
Ин меҳр бар кӣ афканам, ин дил кучо барам?»

Агар соҳиби байту мисраи тазминшаванда шоири машҳуре бошад, гоҳ номи ӯ зикр нашавад ҳам, ба навъе ишора меёбад. Дар порчаи зерини Ҳофиз мисраи «Бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме» тазмин шудааст, ки аз онӣ Рӯдакист:

Сина молмоли дард аст, эй дарего, мархаме!
Дил зи танҳой ба ҷон омад, Худоро, ҳамдаме!
Хез, то хотир бад-он турки самарқандӣ диҳем,
К-аз насимаш бӯи ҷӯи Мӯлиён ояд ҳаме!

Аз Музтариби Бухорой:

Аз замоне ки дар ин водии хунҳорам ман,
Хотирошуфтаи он турраи таррорам ман,
Зеваророи руҳи шоҳиди ашъорам ман,
Дар тилисми ғами ҳаҷри ту гирифтаам ман,
На зи Руму на зи Ҳинду на зи Булғорам ман,
На зи Кӯлобу Бадахшу на зи Чатрорам ман,
На зи Пирмасту Кумишкенту на аз Каждумакам,
«Аз Қарокӯламу пуршӯраму кони намакам,
Намакат гирад, агар лаъли лабатро намакам».

Байти охирини ин порча, ки дар Бухоро хеле шӯҳрат доштааст, аз як шоири номаълум буда, Музтариб онро тазмин кардааст.

Туграл дар мисраи Бедил гуфтааст:

Нола ҳамон беҳ ки зи дил сар кунам,
Гуши фалакро зи фиғон кар кунам...
Туғрали махмури маи Бедилам,
«Бода надорам, ки ба соғар кунам».

С.Айнӣ дар айни тазмин мегӯяд:

Шаб, ки ба ҳачри ту фиғон сар кунам,
Сомиаи¹ аҳли ҷаҳон кар кунам.
Нола кунам, гирия кунам зор-зор,
Хотири ҳамсоя мукаддар² кунам.
Соғари уммед ба хоро занам,
«Бода надорам, ки ба соғар кунам».
Нотика³ иқрор кунад бар қусур,
Пайрави Бедил агар сар кунам.

Ду мисоли охирӣ аслан назира аст, яъне газалест, ки дар пайрави газали Бедил гуфта шудааст. Лекин назиранависон ба тариқи тазмин як мисраи Бедилро низ ба газали худ дохил кардаанд.

Баъзе байту мисраҳои машҳур чандин бор тазмин шудаанд. Чунончи, дар тазмини мисраи «Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст» Сирочиддини Қумрӣ гуфтааст:

Эй оби равон, сарв баровардаи туст
В-эй сарви чамон,⁴ чаман саропардаи туст,
Эй гунча, арӯси боғ дар пардаи туст,
«Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст».

Тазмини Салмони Соваҷӣ айни мисраёро:

Эй абри баҳор, хор парвардаи туст
В-эй хор, даруни гунча хункардаи туст.
Гул-сархушу лола-масту наргис-махмур,
«Эй боди сабо, ин ҳама овардаи туст».

1. Сомиа — қувваи шунавой
2. Мукаддар — парешон, тира.
3. Нотика — қувваи нутқ, гӯй.
4. Чамон — хиромон

Аз тазминҳои зебо боз як мисоли дигар оварданро
лозим медонем.

Саъдӣ гуфтааст:

Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат,
Мадхуш мегузорӣ ёрони меҳрубонат.

Камол мисраи якумро чунин тазмин кардааст:

Эй рӯи дардмандон бар хоки остонат,
Аз обу хок з-он сӯ ғавғои ошиқонат...
Дӣ мешудӣ хиромон чун сарву ақл мегуфт:
«Хуш меравӣ ба танҳо, танҳо фидои ҷонат».

Шоирони ҳозиразамон низ аксаран барои қувват до-
дани фикри худ ва барҷастатар ифода намудани ғояи асари
худ байт ё мисраи ягон шоири гузаштaro тазмин мекунанд.
Яъне шоир фикри худро бо сухани ягон шоири машхур
тасдиқ кардани мешавад, барои ифода кардани асли муддао
ягон байт ё мисраи маълумро, ки ин гуна муддаоро беҳтар
ифода намудааст, ба қор мебарад. Дар шеъри А.Деҳотӣ
«Бар-видди таҳқиркунандагони номи Фирдавсӣ» як мисраи
Ҳофиз ва як байти Абдурраҳмони Ҷомӣ ба ин тариқ тазмин
шудааст (шеър ба ин муносибат навишта шудааст, ки дар
шаҳри Ризоияи Эрон кӯчае, ки пеш ба номи Фирдавсӣ буд,
дар соли 1948 ба номи нобудкунандаи дахҳо арбобони
демократия, ҷаллод генерал Зангина гузошта шуда буд):

«Гурез, роҳ кушо!» - Медиҳад пулис овоз,
Ба қарруфар генерал меравад зи «кӯчаи худ».
Аз он раҳе, ки бaсе солҳо мушарраф буд
Ба номи номии Фирдавсии суҳанпардоз.
Ба ҷои шоири даҳ аср-қотили гузаро!...
Магар ба ақл писанд аст ин мубодила? На!
Кӣ буд шоири «Шоҳнома»? Кист Зангина?..
«Бибин, тафовути раҳ аз кучост то ба кучо!»

Шумо гурӯҳи чанобони маърифатбезор,
 Ки номи неки вай аз кӯчае тарошондед,
 Гумон баред, ба каф офтоб пушондед?
 На хайр, мусю, муҳол аст инчунин кирдор!
 «Гузашт шавкати Маҳмуду дар замона намонд
 Чуз ин фасона, ки нашнохт қадри Фирдавсӣ».
 Ту ҳам, ки хор кунӣ ин суҳанвари тӯсӣ,
 Ҷаҳон ба ҷоҳилият ҳукми ақл хоҳад хонд,
 Касе, ки номи баландаш ҳазорсола шудааст,
 Касе, ки дар дили милёнҳост ўро ҷой,
 Кучо ҳақир шавад аз ҳақорати ду-се паст?
 Ки қадри дур нашавад паст аз расидани лой!

Ин ҷо мисраи охири банди дуум аз Ҳофиз ва байти аввали банди чорум аз Ҷомист. Азбаски А. Дехотӣ таҳқиркунандагони номи Фирдавсиро мазаммат карда истодааст, ба хотир овардани инҳо, хусусан байти Ҷомӣ қувваи шеърӣ ўро хеле афзудааст, зеро Ҷомӣ Султон Маҳмуди Ғазнавиро дар нашнохтани қадри Фирдавсӣ саҳт сарзаниш карда буд. Шоир ба ҳамон суҳанҳои шоири бузург бар таҳқиркунандагони имрӯзаи номи Фирдавсӣ лаънат хондааст.

Гоҳе мақол, зарбулмасал, ҳатто ибораҳои барҷастаи машхуре, ки мансуб ба фолклор аст, аз тарафи шоирон дар мавриди муносиб айнан ва гоҳе бо каме дигаргунии шаклӣ ҳамчун далели равшан ва бурҳони қотей ва ё ба таври ирсоли масал тазмин мешаванд. Мо ин ҷо ба таври намуна чанд мисол нишон медиҳем.

Аз ҷумла Низомӣ зарбулмасали машҳури «Кӯза ба лаби ҷӯй то кай дуруст рафта меояд?»-ро ба таври ирсоли масал ҷунин тазмин кардааст:

Набояд ки моро шавад кор суст,
 «Сабӯ н-ояд аз об доим дуруст».

Ё ки зарбулмасали «Душманро ба шакар куштаанд»-ро ҳам Низомӣ ҷунин моҳирона тазмин намудааст:

Симкашон¹ оташи зар куштаанд,
«Душмани худро ба шакар куштаанд».

Зарбулмасали «Девор гӯш дорад» низ бисёр нағз тазмин шудааст:

«Девор гӯш дораду агёр низ чашм»,
Мо чун кунем бо ту зи беруни дар сухан?
(Камол)

Сухани ҳикматомези «Аёнро чӣ ҳоҷат ба баён?» аз та-
рафи Камол ин тариқа тазмин шудааст:

Гуфтай, сурати ӯ мазҳари маънист, Камол,
«Худ аён аст, чӣ ҳоҷат ба баён хоҳад буд».

Тазмини зарбулмасали «Қаҷ дору марез!»:

Гуфтай зулфи қачам дор ба дасту мағузур,
Монад охир ба ҳамон нукта, ки «қаҷ дору марез!»
(Камол)

Тазмини аълои зарбулмасали «Оби дари хона тира!»
ин аст:

Сад баҳр агар захира бошад,
«Оби дари хона тира бошад».
(Ҷомӣ)

Тазмини «Некӯй куну дар об андоз!»:

Дилбурда, ки умраш чу ғамам бод дароз.
Имрӯз талаттуфе зи нав кард оғоз:
Бар чашми ман андохт даме чашму бирафт,
Яъне ки «никӯй куну дар об андоз!»
(Хайём)

Тазмини «Поёни шаби сиёҳ сафед аст».

1. Симкашон — ҳимматбаландон.

Дар навмедӣ басте умед аст,
«Поёни шаби сияҳ сапед аст».

(Низомӣ)

«Сухани хона ба бозор рост намеояд»-сухани хонагӣ
хом ва аз воқеъ дур аст:

Сухани хона ба бозор намеояд рост,
Доя мегуфт ба гахвора маро ношуданӣ.

(Саййидо)

Тазмини «Мизоче, ки бо шир даромада, бо ҷон ме-
барояд»:

Ишқи ту дар вучудаму меҳри ту дар дилам
«Бо шир дар бадан шуду бо ҷон бадар шавад».

(Ҳофиз)

Кай барканам дил аз руҳи ҷонон, ки меҳри ӯ
«Бо шир дар дил омаду бо ҷон бадар шавад».

(Ҳочу)

«Дар хона кас аст, як ҳарф бас аст»-одами бафаҳму
фаросат зуд ҳақиқатро пай мебарад, ба одами оқил як даҳан
гап басанда аст:

Чӣ хуш гуфт доно, ки дар хона кас
Чӣ бошад, зи гӯянда як ҳарф бас.

(Ҷомӣ)

Мулло Хокироҳ гуфт: Ҳамин дардатро нашӯрида гӯй
ҳам мешавад: «Аз дӯст як ишора, аз мо ба сар давидан»
гуфтаанд. Ту ишора кун, мо ислоҳ кардан мегирем (С. Айни,
«Одина»).

БАРОАТИ ИСТЕҲЛОЛ

Бароат равшанӣ, фазилат ва бартарӣ чустан дар фазлу
хунар аз амсоли худ аст. Истеҳлол дар луғат талаби дидани
моҳ, маҷозан писару духтар буданаширо аз нахустин овози
кӯдак пай бурдан аст ва ба маънои кашидани шамшер аз

ниём, аввалин борон ва ғайра низ меояд. Вале дар истилоҳи адаб ба таври зер аст:

Шоир дар аввали маснавӣ ё қасида ва ғайра байтеро зикр менамояд, ки дар он аз чи иборат будани мундариҷаи манзумаро баён мекунад, ё ба иборати дигар ишорате доир ба мундариҷаи асар меорад ва онро бароати истехлол меғуянд.

Дар «Лайлию Мачнун»-и Мулҳами Бухорой метавон гуфт, ки мундариҷаи ҳар як боб бо байти аввалин ифода мешавад. Мо намунавор якчандтои онро ин ҷо нақл мекунем:

Огози достони «Лайлию Мачнун»-ро бо ин байт меорад:

Қалам-Мачнунӣ дашти саҳифаи роз

Чунин шӯридасар бардошт овоз

Боби «Раҳонидани Мачнун сарвро аз захми арраи боғ-бон» бо ин байт сар мешавад:

Хазони чехрағони боғи иқро

Чунин резанд барг аз шохи асрор.

Боби «Кашидани шубон пӯсти ғӯсфандро дар бари Мачнун ва ба висоли Лайлӣ расонидан» чунин сар мешавад:

Чу қассоби табиат зад дари дил,

Чунин шуд ғӯсфанди фикр бисмил.

Намунаи ин санъатро дар «Лайлию Мачнун»-и Абдулрахмони Ҷомӣ ҳам دیدан мумкин аст: аз ҷумла боби «Рафтани Мачнун пеши Лайлӣ ва ба бонги зог фоли некӯ гирифтани назар кардан, ки агар дидори Лайлӣ муяссар гардад, як ҳаҷчи пиёда бигузорад» бо ин байтҳо сар мешавад:

Чун бози сафедлӯм дар ин боғ

Биншаст бар ошёнаи зог,

Зогони сияҳ зи сахни он боз

Карданд зи ошёна парвоз.

Чун Қайс чу зоғи субҳдамхез
Микрози ду по ба роҳбурӣ тез.

Аввали боби «Бозхаридани Мачнун газолеро аз сайёд
ва озод кардан ба ёди Лайлӣ» ин гуна аст:

Чун субҳдам аз газолаи хур,
Пӯшид замин ҳилолаи¹ зар.
Афшонд фалак зи чапмаи қир
Аз меҳри газола катраи шир,
Аз хоби замона чапм бикшуд
Мачнун, ки ба хоби беҳудӣ буд.

ҲУСНИ МАТЛАЪ

Байти аввали шеър матлаъ ном дорад. Шоир бояд матлаи ҳар шеърро лоиқӣ мақсуди худ оғоз кунад ва бо калимаҳои дилкаш ва маънии нозук шурӯъ намояд, то ки хонанда ва шунаванда ба боқии сухан майлу рағбат ҳосил намояд.

Ин гуна матлаъе, ки хеле пурмазмуну барҷаста омада, моро ба хондан ва фаҳмидани ғояи асосии тамоми шеър омода месозад, ҳусни матлаъ номида мешавад. Ҳусни матлаъ дар адабиёти тоҷикӣ аз ҳад бисёр аст.

Анварӣ гуфтааст:

Сухан ба васфи руҳаш чун зи хотирам сар зад,
Зи матлаи суханам офтоб сар барзад.

Чанд мисоли дигар:

Хандае зад даҳанат, тунги шакар пайдо кард,
Сухане гуфт лабат, лӯълӯи тар пайдо кард.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Ба сари кӯи ту савганд, ки то сар дорам,
Нест мумкин, ки ман аз зулми ту сар бардорам.

(Хусрави Деҳлавӣ)

1. Ҳилола — асбоби зинат.

Парирухе ба шакарханда қатли мардум кард,
Чу гуфтамаш, ки маро ҳам бидуш, табассум кард.

(...)

Бурқаъ¹ ба рух афганда барад ноз ба боғаш,
То нақхати гул бехта ояд ба димоғаш.

(Сайди Техронӣ)

Нозанине, ки дар арак тар шуд,
Нозанин буд, нозанинтар шуд.

(Халқӣ)

Ба ҷурми² ишқи туам мекушанд, ғавғоест,
Ту низ бар сари бом о, ки хуш тамошоест,

(Хони хонон)

Бехтарин навъи ин санъат бароати истехлол мебошад,
ки дар боло зикр ёфт.

ҲУСНИ ТАХАЛЛУС

(Интиқол ё гурез)

Ба ҷуз ҳусни матлаъ лутфи тахаллус ва ҳусни мақтаъ низ дар адабиёти классики мо мавқеи бузургро ишғол мекунад. Бинобар он ки дар адабиёти имрӯзаи тоҷикӣ қасиданависӣ ва мадҳиясароии дарбории шахспарастӣ нест, ин ду санъат ҳам ба мо ҷои даркорӣ надорад. Вале барои огоҳонидани ҷавоншоирон ва умуман ҳаваскорони адабиёт каме эзоҳ дода, бо як-ду мисол шарҳ мекунем.

Шоир баъд аз итмоми муқаддимаи қасида, ки онро **насиб** ва ё **ташбиб** мегӯянд, ба мадҳи мамдӯх мегузарад. Он ҷои шеърро, ки шоир аз насиб ба мадҳ мегузарад, **интиқол** ва бо форсию тоҷикӣ **гурез** меноманд. Гурез бояд ба таври латиф ва тарзи нозук омада, салосати лафз ва таносуби маъноро риоя кунад. Ин гурези латиф ҳусни тахаллус ном дорад.

1. Бурқаъ — парда, чашмбанд.

2. Ҷурм — гуноҳ.

Дар мусаммати хамрияи Манучехрӣ, баъд аз тасвири
фасли тирамоҳ ва тарбияи шароби худ тайёркарда деҳқон
аввалин бор сотагин (пиёла)-ро пур карда мегӯяд:

Он гоҳ яке сотагини бода барорад
Деҳқону замоне ба кафи даст бидорад,
Бар ду рухи аврангаш¹ моҳе бинигорад,
Уду балисон бӯяду дар мағз бикорад,
Гӯяд, ки маро ин маи мушқин нагуворад,
Илло, ки хӯрам ёди «шаҳи одили мухтор»...

Аз гурезҳои барҷастаи Хусрави Дехлавӣ чанд мисол
меоварем. Баъд аз ташбиби баҳория:

Хуфт наргис масту аз фарёди булбул барнахост
Нимшаб, к-аз хидмати махдуми кайҳон гашт боз.

Баъд аз тагаззул:

Забон кушод, ки шамъи бутон шудам, гуфтам:
Ҳазор хона бисӯзад, агар забон ин аст,
Кушод чехра, ки моҳе шудам ба рӯи замин,
Дари малик бинамудам, ки «осмон ин аст».

Баъд аз тасвири дамидани офтоб:

Хуршеди ҷаҳонгир, мапиндор, ки дар разм
Шамшер кашида, малик-уш-шарк барояд.

ҲУСНИ МАҚТАЪ

Охирин байти шеър мақтаъ ном дорад. Шоир абёти
охирро низ нағзу дилкаш бояд гӯяд, ки хулосаи тамоми
шеър бошад. Ин санъатро, ки шеър бо иборати аҷиб ва маъ-
нии ғариб хатм мешавад, ҳусни мақтаъ мегӯянд. Вақте ки
хонанда байти охиринро меҳонад, баъзе камбуди гузаштгаро
низ фаромӯш карда, завқи бадеӣ мегирад. Чунон ки дар
боло гуфта шуд, ин санъат бештар дар қасидаҳои мадҳия

1. Авранг — фарру зебой.

ба кор мерафт ва аз дуои шоир дар ҳаққи мамдӯх иборат аст.

Мо дар ин ҷо доир ба ҳусни мактаъ, ки асосан дар газал бо зикри таҳаллус анҷом меёбад, чанд мисол зикр менамоем.

Бадри Чочӣ гар аз ин пас васфи ҳолу рух кунад,
Сарнигун бодо чу зулфу рӯсиях бодо чу хол.

(Бадри Чочӣ)

Васфи даҳанат Камол доим
Дар қофияҳои танг гӯяд.

(Камол)

Гуфт: Худ додӣ ба мо дил, Ҳофизо,
Мо муҳассил¹ бар касе нағмоштем.

(Ҳофиз)

Ҳофиз чу оби лутф зи назми ту мечакад,
Ҳосид чӣ гуна нукта тавонад бар он гирифт?

(Ҳофиз)

Урфӣ, ба ҳоли назъ расидию бех шудӣ,
Шармат наёмад аз дили уммедвори дӯст²?

(Урфӣ)

Махӯр, Соиб, фиреби фазл аз аммомаи зоҳид,
Ки дар гунбаз зи бемағзӣ садо бисёр мепечад.

(Соиб)

ҲУСНИ ТАЪЛИЛ

Ҳусни таълил ба тоҷикӣ сабаби нағз нишон додан, яъне барои исботи мақсад далели латиф овардан аст.

1. Муҳассил — чамъкунанади андоз.
2. Мазмуни байт ин аст, ки гӯё Урфӣ бемор шуда, ба ҳоли назъ расида буд, ин хабар ба ёр расиду бо хурсандӣ гуфт, ки хайрият, ки мурд ва ман аз балои ӯ раҳой ёфтам; лекин бар хилофи хоҳиши дӯст Урфӣ ба ҳол омаду дуруст шуд, умеди ёраш барбод рафт.

Шоир барои чизе сифате меоварад, вале барои исботи
муддао сабаби муносибе нишон медиҳад. Вале дар воқеъ
ин сабаб барои латофати сухан эътиборӣ мебошад:

Он зулфи хушат, ки дилписанд афтодаст,
Бар қадди чу сарват чу каманд афтодаст.
Гуфтам, ки чаро шикастай сар то пош?
Фармуд, ки аз ҷои баланд афтодаст.

Ин ҷо шикастагии зулф на аз он сабаб аст, ки аз ҷои
баланд афтодааст, балки барои латофати сухан чунин фарз
кардааст. Яъне ишорати латифе ба ҷои баланд-гӯшаи узор
истодани зулф ва шикастани он мебошад. Дар бораи дил-
баре, ки забонаш мегирифтааст:

Гуфтам: Суханат шикаставаш чун ояд,
Бо он ки ҳама чу дурри макнун ояд?
Гуфто: Сухан аз даҳони танге, ки марост,
То нашканамаш, ҷӣ гуна берун ояд?

Дар бораи маҳбубе, ки ба рӯяш доғи чароҳате (паш-
шахӯрда) боқӣ монда будааст:

Бар орази лоларанги он сарви равон
Он нест нишон аз он ки ғаштаст аён.
Азбаски ба ҳубӣ шуда ангуштнамо,
З-осеби ишора ба рухаш монд нишон.

Аз Хусрави Дехлавӣ:

Лола, ки ба дил гирех шудаш зуд,
Аз охи ман аст оташолуд
Азрак ки бунафшаро ба дӯш аст,
Аз мотами ман кабудпӯш аст.

Боз:

Сурхии чашми кабӯтар ҳеҷ медонӣ, зи чист?
Номаам мебурду бар ҳоли дилам хун мегирист.

САНЪАТИ ТАФАННУН

Тафаннун дар лугат маънои гуна-гуна шудан, шох-шох гардидан, аз ҳоле бар ҳоле гаштан ва гаштугузorro дорад. Дар илми бадеъ тафаннун он аст, ки шоир айна мазмунро бо калимаҳои муродиф баён мекунад:

Парипайкар бутони парниёнпӯш,
Бути сангиндили симинбаногӯш,
Нигори хиргаҳӣ, бутруйи чинӣ,
Сахисарви чаман, бонуи чинӣ,
Таваллои шаҳон, хотуни даврон,
Дилороми ҷаҳон, ошӯби Тӯрон...

(Низомӣ)

Аз «Хитоб ба офтоб» (дар вақти ба бурчи Ҳамал даромадан):

Эй доирагарди нуктапарвар,
Эй бўтаву эй шарораи зар!
Эй шохиди ғамзазан ҷаҳонро,
Султони якаспа осмонро!...

(«Зеби суҳан»)

МОДДАИ ТАЪРИХ

Баъзан шоирон дар аснои шарҳи воқеаву ҳодисаҳои муҳим ва ҷолиби диққат, ҳамчун таваллуду вафоти одамони бузург, чулуси подшоҳон ба тахт, бинои иморатҳои бошукӯҳ (масҷиду мадраса, қорвонсарой ва биноҳои хайри умумӣ), таълифи китобу тадвини девонҳо ва ҳоказо соли онро низ зикр мекунанд. Шеър, ки дар он соли зикр шудааст, моддаи таърих ном дорад.

Чунончи, Кисой дар матлаи қасидаи ҳасбиҳолии худ таърихи таваллуди худро ба ин тавр баён менамояд:

Ба сесаду наваду як расид навбати сол
Ҷаҳоршанбаву се рӯз боқӣ аз шаввол.

Соли сесаду наваду як ба соли 1001-и мелодӣ баробар аст.

Аз ин байт маълум мешавад, ки моддаи таърих дар давраҳои аввал хеле сода ва табиӣ ифода меёфтааст.

Қитъаи зерини Ибни Ямин (шоири асри XIV) низ бо ифодаи равшан иншо ёфтааст:

Вафоти соҳиби аъзам Вачехидин Зангӣ,
Ки чархи пир набинад чун ӯ чавон дигар,
Ба соли ҳафтсаду нуздаҳ зи соли хичрат буд,
Шаби душанбаву бистусевум зи моҳи сафар.

Моддаи таърихи вафоти Вачехиддини Зангӣ ба таври содаи солшуморӣ ҳафтсаду нуздаҳ будааст, ки ба ҳисоби имрӯза ба соли 1319-1320 баробар меояд.

Вале ин гуна сароҳат ва содагӣ бо мурури замон ба завқи шоирони ҳаёлбоф созгор наафтад ва рафта-рафта моддаи таърих ба ҳисоби абҷад (ҷумал) гузашт, ки инро моддаи таърихи лафзӣ меноманд.

Дар ҳисоби абҷад ҳар ҳарф рақамро ифода мекунад.

Дар алифбои арабӣ 28 ҳарф (овоз) мавҷуд аст, ки дар 8 калимаи махсус чамъ оварда шудааст:

1) ا ب ج د -абҷад, 2) ه و ز -ҳавваз, 3) ح ط -хуттӣ, 4) ك ل م ن -каламан, 5) س ع ف -саъфас, 6) ق ر ش -қарашат, 7) ث ذ -саххаз, 8) ظ غ -зазағ.

Аз ҳарфи алиф-1 сар карда, то ёи хуттӣ ҳар ҳарф яке аз шумораҳои якиро, яъне ҳамагӣ аз як то даҳро ифода мекунад: 1 (алиф)-1, 2 (бо)-2, 3 (ҷим)-3, 4 (дол)-4 ва ҳоказо.

Аз ҳарфи к (коф-к) то ҳарфи с (сод-с) ҳар ҳарф як шумораи даҳро ифода мекунад.

5 (коф)-20, 6 (лом)-30, 7 (мим)-40, 8 (нун)-50, 9 (син)-60, 10 (айн)-70, 11 (фо)-80, 12 (сод)-90.

Аз ҳарфи қ (коф-к) сар карда, то ғ (ғайн-г) шумораҳои садиро ифода мекунад, яъне сад-сад боло меравад:

13 (қоф)-100, 14 (ро)-200, 15 (шин)-300, 16 (то)-400, 17 (со)-500, 18 (хо)-600, 19 (зол)-700, 20 (зод)-800, 21 (изғӣ)-900, 22 (ғайн)-1000.

Ҳарфҳои чоргонаи махсуси форсию тоҷикӣ پ, چ, ژ, گ дар забони арабӣ на шакл доранд, на овоз. Дар вақти лузум инҳо ба қимати ҳарфҳои наздикмахраҷ ва монои худ доро мешавад:

پ (пе)-2, چ (че)-3, ژ (же)-7, گ (гоф)-20, яъне аз рӯи қимат پ ба ب, چ ба ج, ژ ба ز ва گ ба گ мусовист.

Шарти асосии моддаи таърихи лафзӣ вобаста ба муносибати мафҳуми иборат ба асли мавзӯ буда, ҳар қадар ин муносибати маънавӣ афзояд, ҳамон қадар моддаи таърих латифтару дилчасптар мегардад.

Алишери Навоӣ ва Ҷомӣ бо ҳам дӯстию ихлосмандии тамом доштанд. Ҳангоме ки Сафӣуддин ном тифли яқсолаи Ҷомӣ дар соли 880 ҳиҷрӣ (1475-1476 мелодӣ) вафот кард, Навоӣ барои тасалли ҷумлаи «бақои ҳаёти шумо бод» (بقای حیات شما باد)-ро фиристод, ки ба ҳисоби абҷад моддаи таърихи кӯдак мебошад.

Агар рақами ҳамаи ҳарфҳои ҷумлаи «бақои ҳаёти шумо бод»-ро ҷамъ кунем, рақами 880 ҳосил мешавад, ки соли вафоти кӯдак аст (соли 1475-1476 мелодӣ).

م 300-ش, 400-ت, 1-ا, 10-ی, 8-ح, 10-ی, 1-ا, 100-ق, 2-ب, 40-د, 1-ا, 2-ب, 1-ا, 4=800.

Шоири дигаре ҷумлаи «Соиб вафот ёфт» (صائب (وفات یافت)-ро моддаи таърихи вафоти Соиб (1081-1670 ё 1671) ёфтааст. Гоҳе калима, ҷумла ва ё иборати моддаи таърих айнан ба асли мавзӯ мутобиқ меояд, ки барҷастатарин наъми моддаи таърих ба шумор меравад.

Моддаи таърихи қатли Мирзо Улугбекро «Аббос кушт» ёфтаанд, ки мусовӣ ба рақами 853 (1449/50) мебошад.

Таърихи вафоти Хоҷа Исматӣ Бухорӣ калимаи «таммат» воқеъ шудааст, ки ба ҳисоби абҷад ба рақами 840 (1436-37) баробар меояд:

Таърихи вафоти Хоҷа Исмат

Ҳар қас ки шунид, гуфт: «Таммат!»

Садри Зиё дар рубоии зерин бо моддаи таърихи «саъдаҳтар бодо!» (سعد اختر بادا) таваллуди писари худро ифода намудааст, ки 1343 х. - 1924 м. мебошад:

Ин тозаниҳол сабзу пурбар бодо,
Дар боғи ҳаёт тозаву тар бодо.
Дар вақти таваллудаш, ки буд ахтар саъд,
Кардем, рақам, ки «Саъдахтар бодо!»

Аҷоиботи ҳисоби абҷад бисёр аст. Масалан, моддаи таърихи хуруҷи Чингизро калимаи «хун» (خون) ёфтаанд, ки 656 (1258) мебошад. Моддаи таърихи бинои Ғури Мир «гунбаз» (گنبد) аст, ки баробари 772 (1370-71) мебошад.

Моддаи таърих, ки ба ҳисоби абҷад асос ёфтааст, дар аввали пайдоишаш каму беш ҳолӣ аз тақаллуф ва санъаткории барзиёд буд. Чунон ки дар шеърҳои Ҳофиз дида мешавад, таркибҳои «майли бихишт» (787-1385/86), «қурби тоат» (782-1380/81), «халили одил» (775-1373/74), «раҳмати ҳақ» (756-1355), ки таркибҳои содаанд, моддаи таърих шудаанд.

Моддаи таърихи зерин, ки Ҳофиз дар вафоти шайх Абӯисҳок гуфтаст (757-1356), аз таркиби шаш калима сохта тамоман бе тақаллуф ва сода мебошад.

Булбулу сарву суман, ё суману лолаву гул
Ҳаёт таърихи вафоти шаҳи мушқинкокул.

Лекин рафта-рафта таърихгӯӣ ба санъати мураккаби печдарпеч ва суҳанбозии пуртақаллуфи шаклпарастона табдил ёфт.

Асосан оғози моддаи таърихи лафзӣ асри VI ҳ-асри XII м мебошад, ки давраи сар шудани тақаллуфоти адабист.

Аз моддаи таърих баровардани сол чанд қоида дорад, ки аз ҷумла, чизҳои зеринро дар хотир доштан лозим аст:

Гоҳе дар моддаи таърих амали қалб низ даркор мешавад. Масалан ҳарфи охир ба ҷои ҳарфи аввал ҳисоб меёбад. Ҳамчун ر ا ه ب (роҳиб) мақлуби بهار баҳор.

Амали тасхиф низ ба кор аст. Амали тасхиф бо ҳарфери афзоиш додан, кам кардани якҷанд нуқтаи калима ҳосил мешавад: شراب (шароб)-سراب (сароб), درد

(дард, дурд)- دزد (дузд), كباب (китоб)- كباب (кабоб) ва ғайра.

Калимаи «рахмон» асосан ба арабӣ бе «о»-алиф ҳамчун رحمن навишта мешавад, ки агар ба шакли رحمان (рахмон) навишта шавад, як адад зиёд мешавад.

Вови маъдула ба ҳисоб гирифта мешавад: одатан «хоҷа»-ро «хавоҷа» (خواجه) ва «хоҳар»-ро «хавоҳар» (خواهر) менависанд ва дар вақти ҳисоб ҳарфи «вов» (و)-ро ба назар мегиранд.

Касраи изофӣ қимати «ҳо»-и ҳавваз дорад: لاله سرخ (лолаи сурх). Пайвандаки كه (ки) дорои қимати 25 мебошад: к-20, ҳ-5.

Хелҳои моддаи таърихи лафзӣ

Моддаи таърихи лафзӣ ё равшану сода аст ва ё асли иборат бо ишорати латифе, ки дар байт вучуд ёфтааст, зиёду кам мешавад. Мисолҳое, ки мо дар боло овардем, мисоли намуди якуми моддаи таърих аст.

Намуди дуюм сурати муамморо дорад, ки таъминя меноманд. Масалан, дар ҷавоби ҷумлаи суоли «таърихи ин воқеа чист?» гуфта мешавад, ки «яке аз ҷамъ по берун ниҳод» ё ки «қадам дар миён гузошт». Дар ҷавоби якум рақами як кам карда мешавад ва дар ҷавоби дуюм рақами як меафзояд.

Шахсе дар таърихи бинои ҳавзе, ки Латиф ном шахсе барои истифодаи умум сохтааст, ин тавр гуфтааст: «Аз ҳавзи Латиф об бардор!» Бояд дар ин ҷо аз иборати «ҳавзи Латиф» калимаи «об», яъне адад се кам шавад, он гоҳ соли канда шудани ҳавз мебарояд.

Мисоли дигар:

Чу таърихи вафоти ӯ зи пири ақл пурсидам,

Ба сад оху фиғон гуфто: «Яке аз қозиён кам шуд».

Дар ин ҷо бояд аз калимаи «қозиён» адади як кам шавад.

Моддаи таърих гоҳе як ё якчанд калима, як мисраъ ва ҳатто як байти тамомиро дар бар мегирад.

Шоироне буданд, ки бисёртар ба гуфтани таърих машғул мешуданд ва гарази баъзе аз онҳо дар ҳақиқат тафаннун, тақаллуф ва ҳунарнамоӣ буда, шоириро дар мартабаи дуҷум қарор додаанд. Шоирони маъруфи давраи темурӣ шеърсароиро ба худ касби асосӣ қарор дода, таърихнависию онҳо туфайлӣ будааст. Вале дар Мовароуннаҳр дар давраҳои охирин, асри XVII-XVIII, махсусан дар асри XIX ва аввали асри XX бисёре аз шоирон ба таърихгӯӣ соҳиби дастӣ дароз буданд. Масалан, аз шоирони мутааххир Ҳайрат, Садри Зиё, Васлӣ ва Сипандӣ дар таърих истеъдоди баланд доштанд. Дар Самарқанд ягон масҷид, меҳмонхонаи навине нест, ки Васлӣ ё Сипандӣ қитъаи таърих нагуфта бошанд. Ба ҳамин тариқа таърихи валодат ва вафоти одамони машҳури ин давра бо қитъаи таърихи ин шоирон сарафроз нашуда намондааст.

Ихроҷ ва идҳол

(Исқот ва идҳол)

Дар миёни шоирони мутааххир қоидаест, ки агар таърих доир ба вафот бошад, ҳарфиро аз моддаи таърих берун мекунад, ки ихроҷ ном дорад ва агар ба таваллуд ё таълифи асар ё таъсиси бино ва монанди инҳо оид бошад, дар сурати нарасидани ҳарфе аз калимаи дигаре илова мегардад, ки идҳолаш меноманд.

Моддаи таърихи вафоти писарчае аз тарафи Малехои Самарқандӣ ба таври ихроҷ «гулгунҷаҳ зи по афтод» гуфта шудааст, вале аз калимаи «гулгунҷаҳ» рақами 5 зиёд аст, шоир бо қамоли маҳорат ба таври таъмия ҳарфи «ҳ»-и ҳаввазро аз охири «гулгунҷаҳ» (گلغنچه) ихроҷ кардааст (ки «зи по афтод» ишораи он аст) ва рақами матлуб (1103=1691-92) боқӣ мондааст.

Моддаи таърихи зерин аз тарафи Тамҳиди Самарқандӣ доир ба таъби девони Туғрал 1916 ба таври идҳол гуфта шудааст.

Шуд ин мисраъ нигини мӯҳри таърих
Зи рӯи табъ «Ҳай девони Туғрал».

«Ҳай девони Туграл» (هی دیوان طغرل) ба ҳисоби абҷад 1325 аст, вале ба ин ҳарфи аввали табъ (طبع), ки ба ҳисоби абҷад 9 аст, илова шавад, рақами матлуб 1334 (1915-16) ҳосил мегардад.

Моддаи таърихи «Яке аз қозиён кам шуд» ва «Аз ҳавзи Латиф об бардор», ки дар боло дида будем, мисоли моддаи таърих ба таври ихроҷ (исқот) аст.

МУАММО

Муаммо санъатест, ки шоир номи махсус ё чизеро дар сурати ниҳуфта ба воситаи амали қалб ва тасҳиф ё бо иваз кардани муродифҳо, ҳисоби абҷад, киноя ва ишоратҳои пӯшида дар як байт ва ё якчанд байт наъве мепӯшонад, ки аз ғайри фикру мулоҳизаи борик ва диққати амиқ шикофтан муҳол буда, асосан кушодани он мавқуф ба донишмандони қоидаҳои маълуми муаммост.

Дар аввалҳо шоирони пешина муаммо ва чистонро як чиз фаҳмидаанд. Баъд рафта-рафта онҳо ҳамчун мафҳумҳои ҷудогона аз ҳам ҷудо шудаанд. Анварӣ порчаи зеринро, ки чистони пиёз аст, муаммо номидааст:

Чист он турфа қалъаи бедар?
В-андар он қалъа қалъаи дигар?
Гоҳ бошад мисоли байза сафед,
Гоҳ бинӣ чу лолаи аҳмар.
Гоҳ бинӣ зумураддин аламе,
К-аз гиребони ӯ барорад сар.
Ҳар кӣ бикшояд ин муамморо,
Қатраи об оядаш ба назар.

Маълум мешавад, ки чистон қадами нахустин дар соҳаи тафаннуоти адабӣ, яъне бозии ҳарф ва калима мебошад ва батадриҷ шакли мураккаб гирифтааст. Чистон шакли содаи ибтидоӣ ва муаммо шакли мураккаб мебошад. Тахминан аз асри XV шакли содаи муаммои пешинагон шакли пуртакаллуфе гардид.

Шоири маъруф Абдуррахмони Ҷомӣ, муосири ӯ Мулло Мирҳусайни Муаммоӣ, Мулло Шаҳобуддин

Ҳакири Муаммой, Мӯхташами Кошӣ, Зайнуddини
Восифӣ ва дигарҳо саромади муаммосароён ва муаммо-
шикофонанд. Ҷомӣ дар «Хирадномаи Искандарӣ»
мегӯяд:

Ба қасди қасоид шудам тезгом,
Баромад ба назми муаммом ном.

Ҷомӣ ҳатто дар муаммо рисолае таълиф карда,
қоидаҳои муаммо ва шарҳу эзоҳи онро баён кардааст.

Аз содатарин муаммоҳои Ҷомӣ, ки ба фаҳми
ҷавонони имрӯза наздиктар аст, якчандторо ин ҷо зикр
мекунем.

Ба исми Ҳорун:

Бурун ор аз муаммо,-гуфт,-номи он бути мавзун,
Ҳаминҳо будо бас он дам, ки омад номи ӯ берун.

Номи маъшук дар вақти бе «рун» омадан танҳо
ҳамин «ҳо» буд, ки агар «ҳо»-ро ба «рун» ҳамроҳ
намоем, исми Ҳорун ҳосил мегардад.

Ба исми Тоҳир:

Кай равад номи он бут аз хотир,
К-аз яке нукта мешавад зоҳир.
(Ҷомӣ)

Агар аз калимаи «зоҳир» (ظاهر) нукта афтад,
«Тоҳир» (طاهر) мемонад.

Ба исми Муҳаммад:

Хум чу нигун гашту яке қатра рехт,
Хуш зи мадхуши муҳаббат гурехт.

(Ҷомӣ)

Агар «хум (خم) нигун, яъне чаппа шавад, «мух» (مخ)
шуда, аз он қатрае (нуктае) афтад, «мух» (مخ) мемонад
ва аз «мадхуш» «хуш» гурезад, «мад» (مد) мемонад, ки
исми Муҳаммад (محمد) ҳосил мешавад.

Мақсад аз сарви барин ҳарфи «алиф» (ا) буда, алиф аз миён (ميان) хезаду болотар нишинад, Амин (امين) ҳосил мешавад.

Муаммо ба номи Носир (ناصر)

Сари сӯфӣ бибур, дар оташ андоз,
Дигар дар ҳаққи риндон бад нагӯяд.

Агар сари «сӯфӣ»-ро ки аз ҳарфи «с» (ص) иборат аст, дар оташ, ки муродиаш нор (نار) мебошад, андозем, носир (ناصر) ҳосил мегардад.

Муаммои риёзӣ

Пеш аз шикофтани муаммои риёзӣ ҳисоби абҷад (ҷумал)-ро донистан ва аз худ кардан лозим аст, вагарна ёфтани муаммои риёзӣ номумкин аст.

Аз тазкираи Муҳаммадтоҳири Насрободӣ як-ду муаммои риёзӣ нишон медиҳем:

Мухосиб аз ин нукта огоҳ нест,
Ки панҷохро мешуморанд сӣ.

«Ох» (oī) дар ҳисоби абҷад ба рақами 6 баробар аст ва панҷ «ох» сӣ мешавад.

Аз бист ҷаҳорсад бияфган,
Аксаш бари ман фирист сад ман.

Аз «бист» чорсад-«т»-ро афганем, «бис» мемонад ва қалби «бис» (яъне чаппаи «бис») «сиб» аст, ки дар навишти арабӣ онро «себ» хондан ҳам мумкин аст. Яъне ҷавоби ин муаммо «сад ман себ» будааст.

Муаммои риёзӣ ба номи Таййиб (طيب)

Номи ёрам се ҳарф дону маранҷ,
Ҳар яке дар ҳисоб панҷаху панҷ.

«Таййиб» (طيب) аз се ҳарф иборат буда, ҳарфи нахустин ط ба ҳисоби абҷад баробар ба рақами нӯҳ аст

ва ن («нӯх») аз ҳарфҳои «н» ва «хо»-и ҳавваз иборат буда, ҳарду 55 мебошад. Ҳарфи «ё»-и ҳуттӣ ی (й) ба 10 баробар аст ва «дах» (د) ба ҳисоби абҷад нӯх ва «нӯх» (ن) боз 55 мешавад. Инчунин ҳарфи «б»-2 буда, «ду» (د) ба ҳисоби абҷад 10 аст ва «дах» (د) боз нӯх (ن) ва ن низ баробар ба рақами 55 асту исми матлуб ҳосил мегардад.

Чистон ё лугаз

(Лугз)

Маънои лугавии лугаз печиш, роҳи қач ва берун рафтан аз роҳи рост аст. Дар илми бадеъ лугаз он аст, ки шоир шеър менависад ва чизеро дар назар гирифта, сифат, аломатҳо ва хусусиятҳои онро дар либоси ибораҳои мушкил ва монанд ва ғайри зикри номи предметро баён мекунад ва ёфтани онро аз хонанда ба таври хитобу суол ва аксаран ба ибораи «чист он?» ифода мекунад. Аз ин сабаб рафта-рафта ба ҷои лугази арабӣ «чистон» номи ин навъи шеър шудааст.

Чистон дар адабиёти форсии тоҷикӣ аз асри XI сар карда мавриди таваҷҷӯҳ ва таъъомлини шоирон гардидааст, вале дар асри XII ин санъат беш аз пеш рӯ ба тараққӣ мениҳад. Шоирони ин давр дар мавзӯҳои гуногун чистонҳои бисёре ба риштаи назм кашидаанд. Умуман чистон дар муқаддимаи қасида ба тариқи ташбиб омадааст ва ҳамчун як шоҳаи васф тараққӣ кардааст. Аксар мавзӯи лугаз шамъ, бод, абр, об, ҳаммом, кабӯтар, қалам, шамшер, китоб, айнак, мӯрча, оина, найза ва ғайра шуда омадааст. Бо эҳтимоли голиб нахустин шоире, ки шеърро ба таври лугаз сурудааст, устод Рӯдакӣ мебошад.

Ду байти зерини Рӯдакӣ дар чистони қалам гуфта шудааст, вале матлаъ ва байтҳои дигари он дар даст нест. Эҳтимол ин низ аз ташбиби қасидае будааст:

Ланги раванда-ст, гӯш неву суханёб,
Гунги фасеҳ аст, ҷашм неву ҷаҳонбин.
Тезии шамшер дораду равиши мор,
Колбади ошикону гунаи ғамгин.

Баъд аз Рӯдакӣ касе, ки бештар ба луғазгӯӣ машғул шудаасту дар ташбиби қасида сурудааст, Манучехрии Домгонӣ (асри XI) мебошад. Аз ӯ ду луғаз мерос мондааст, яке дар бораи ҳаммом ва дигаре дар бораи шамъ аст.

Матлаи луғазӣ шамшер аз Муиззӣ:

Берӯх пайкаrest, гаҳи ҷанг ҷоншикор,
Бедуд оташест, гаҳи разм пуршарор.

Матлаи луғазӣ боду абр аз Абдулвосеи Ҷабалӣ:

Чӣ чирм аст, он бароварда сар аз дарёи мавҷафган,
Ба кӯҳ-андар дамон оташ, ба баҳр-андар кашон доман,

Чистоне ба номи қайчӣ (аз «Ал-мӯъҷам»):

Чист, к-андар даҳони бедандон-ш
Ҳарчи афтод, рез-рез кунад?
Чун задӣ дар ду ҷашми ӯ ангушт,
Дар замон ҳарду гӯш тез кунад?

Чистони себ аз Шамсуддин Муҳаммади Аҷибӣ:

Чист он қасри бедару равзан?
Хирарӯпайкару Сухайли Яман!¹
Шақли ӯ ҳамчу хайъати гардун,
Шаҳси ӯ ҳамчу кавқаби равшан.
Тани ӯ шодии дил асту ҷуз ӯ
Қас надидаст даҳдилу яктан.
Даҳану нофи ўст бар сару пой,
З-ин аҷабтар қасе надида бадан,
Хичил аз нофи пур зи сунбули ўст
Нофаи оҳуи Хитову Хутан.
Нофи ӯ, гарчи ҷашмаи тараб аст,
Лек монад ҳаме ба ҷоҳи зақан.

1. Сухайли Яман — номи ситораи равшан, ки нисбат ба Ҳичоз аз ҷониби Яман мебарояд.

Гашта ҳамхонаи шаробу симоъ,¹
Буда ҳамшираи гулу савсан.
Часта андар дахони ў тире
Бар мисоли зумаррадин сӯзан...

Чистони патаку кафш:

Чист он ду, ки бувандаш ба рафокат тавъам,
Гах равонанд, гах истода ба як пову шикам?
Турфа гоҳе ки паи сайр рафиканд, агар
Дар равиш ҳеч баробар нагузоранд қадам.
Агар ин пой бибардорад, он истад боз,
Он қадам бинҳаду сокин шавад ин бо қади ҳам.
Пой то сар ҳама гардида даҳонанду забон,
Лек часпида забоншон ба даҳон мустаҳкам.
Ҳар якерост ба по ҳайату шакли маҳи нав
Не камонест, ки доранд сиҳоме² паи ҳам.
Дар масочид зи ҳама мартаба аъло доранд,
Чояшон фарқи сари чумла, зиҳӣ, кадру қиям³
По ба наълайни⁴ хирад сохта ҳар кас пӯяд,
Раҳи ин таъмия аз фазлу ҳунар бод қасам.
Кафширо мондаву пӯшида патак дар раҳи сидқ.
Камари хидмату таслим ба ҷон мебандам.
Патаку кафши Абулфазл ҳамин Ҳайрати зор
Зада ин гуна бифармуд яке шӯҳ рақам.

(Ҳайрат)

Чистони пиёз:

Чист он турфа хирғаҳи бедар,
Андар он хайма хаймаи дигар.
Муфлисонро мусоҳибу дамсоз,
Мунъимонро рафиқи роҳи сафар.
Гоҳ бинӣ зумуррадин аламе
Аз гиребони ў барорад сар.

1. Симоъ — шунидан, тараннум, суруд, вачду суруд.

2. Сиҳом — тирҳо.

3. Қиям — қиматҳо.

4. Наълайн — кафш.

Ин лугазро ҳар он ки бикшояд,
Чашмаи об оядаш ба назар.

Шоирони тоҷик Лохутӣ, Деҳотӣ ва дигарон низ чистон
гуфтаанд. Инак чистони шоҳмот аз М. Раҳимӣ:

Ду шах дар як саро чун банда гардад,
Қаландармашрабу бежанда гардад,
Сипоҳи ҳар ду то «махшар» ба ҷанг аст,
Ҳамеша мурда аз нав зинда гардад.

Ду шохе ки ба дунё ҳукмрон аст,
Дуаспа тохт дорад, хуш бар он аст;
Ба шасту чор «кишвар» ронда лашкар,
Тилисм афканда бар бозигарон аст!

Чистонҳои халқӣ:

1. Як чодари зангорӣ
Шабҳо пуру рӯз ҳолӣ.

(Осмон ва ситораҳо)

2. Як падару як модар,
Боқӣ ҳама бародар.

(Оғтоб, моҳ ва ситораҳо)

3. Бузи зарди бозингар.
На дил дорад, на чигар

(Дутор)

4. Чор по дорад, як сум
Дар тори сараш дум?

(Чархчӯб)

5. Чор чилик, чормон чилик,
Осмон гуррид, замин даррид?

(Раёду барқ)

6. Шутури масти беша
На ҷав хӯрад, на реша,
Оташ хӯрад ҳамеша.

(Паровоз)

7. Як парча санги кахрабо,
Не дар замин, не дар ҳаво.

(Дунбаи гӯсфанд)

8. Хар дар бор, бор дар хар,
Сих дар дум, точ дар сар.

(Чувоз)

9. Офтоби рӯи равзан
Гаҳ торику гаҳ равшан?

(Моҳтоб)

10. Не даст дорад, не по,
Хабар мебарад ҳар ҷо.

(Мактуб)

11. Аспе дорам дар биёбон,
Сари гул меҳӯрад, оби равон.

(Оҳу)

12. Хари Ҳасан ҳанг зад,
Замину осмон ранг зад.

(Раъду барқ)

13. Аз кӯҳ баромад мири ганда,
Сар то кадамаш чомаи чанда.

(Шер)

14. Аҷоиб сурате дилум,
Ба зери сина пар дора.
Ба пояш наъли фӯлодӣ,
Даҳон аз тори сар дора.

(Осиёб)

ТАЧНИС

Дар забони тоҷикӣ (хоҳ дар забони гуфтугӯ ва хоҳ дар забони адабӣ) калимаҳое дучор меоянд, ки таркиби овозиашон якхела буда, дорои ду ва ё зиёда аз ду маъноӣ мусокил ва ё маҷозӣ ба ҳам наздиканд.

Масалан, дар ин байти Хусрави Дехлавӣ:

Тори зулфатро чудо машшота¹ гар аз шона кард,
Дасти он машшота мебояд чудо аз шона кард.

Калимаи «шона» дар мисраи якум як асбоби маълумро, ки барои ба тартиб овардани мӯй истифода мешавад, ифода кардааст, аммо дар мисраи дуюм ба маъноӣ «шонаи одам», яъне як қисми тахтапушти одам омадааст.

Ин ду калима шаклан як аст, вале ҳар кадоми он як маъноӣ дигареро ифода мекунад. Ин тарз калимаҳо аз нуқтаи назари забон **омоним** (ҳамшакл), вале дар илми бадеъ бинобар ду бор зикр шудани айни калима таҷнис ном мегирад, зеро дар як байт ду калимаи ҳамчинсу ҳамшакл ба ду маъноӣ ҷудогона зикр ёфтааст.

Аммо чунин ҳолатҳо низ дида мешаванд, ки айни калима дар як ҷумла ё мисраву байте ду ва ё зиёда аз он маъноро ифода намояд.

Чунон ки Ҳофиз мегӯяд:

Ман, агар риндам, агар шайх, чӣ қорам бо кас?
Ҳофизӣ рози худу орифи вақти хешам.

Калимаи «ҳофиз» ба ду маъно омадааст: якум нигохдори сирру роз, дуюм таҳаллус.

Дар забони халқ истифодаи ин гуна калимаҳои ду-маъноро лутф меноманд.

Аз рӯи намудҳои гуногун таҷнисро ба ду гурӯҳи калон тақсим намуда, таҷниси маънавӣ ва лафзӣ ном додаанд.

Мо ҳоло дар бораи таҷниси маънавӣ сухан ронда, зикри таҷниси лафзиро бо намудҳои дар боби санъатҳои лафзии ин маҷмӯа хоҳем овард.

1. Машшота — зани махсуси мӯйбоф ва ородихандаи духтарону арӯсон.

Тачниси маънавӣ

Тачниси маънавӣ, чунон ки дар боло зикр ёфт, ин аст, ки шоир калима ва ё калимаҳое зикр менамояд, ки ҳар кадом дорои ду ва ё зиёда маъно буда, дар миёни маъноҳо муносибати кулӣ ва ҷузъӣ мавҷуд аст ва дар ифодаи ҳар ду маъно ҳам калимаҳои таносубӣ ва қаринаҳои мантиқӣ хизмат мекунанд. Ё ба иборати дигар, дар тачниси лафзӣ калима ва дар тачниси маънавӣ маъно тақрор меёбад.

Чунон ки дар рубоии Умари Хайём:

Он қаср, ки бар чарх хамезад паҳлӯ,
Бар дарғаҳи ӯ шаҳон ниҳодандӣ рӯ.
Мурге дидам нишаста бар бораи ӯ,
Фарёд баровард, ки ку-ку, ку-ку.

Калимаи ку-ку, ку-ку дорои ду маъно мебошад: а) тақлиди овози баъзе мурғон аст, ҳамчун кабӯтар, кумрӣ, мусича ва ғайра... б) ку-ку, ку-ку ва ё наздик ба ин кучо-кучо, кучо-кучо гуфтан аст.

Мисол дигар:

«Зебӣ хост, ки дасташро шӯяд. Сафар ба вай хизмат карданӣ шуда гуфт:

— Истед, ман ба дастатон аз кателок об резам.

— Не, раҳмат, ман аз шумо даст шустани нестам,-ҷавоб дод бо лутф Зебӣ» (Ф. Ниёзӣ).

Дар ин ҷо ибораи «даст шустан» ба маънои маҷозии он, ки дар урфу одати халқии тоҷик ҳаст, яъне ба маънои умед кандан ва тарки алоқамандӣ бозӣ доронда шудааст. Ибораҳои «ба сар об рехтан», «чигар кабоб кардан», «ман туро дӯст медорам» ва ғайра, ки дар урф лутф меғӯянд, низ аз ҳамин қабилаанд.

Байтҳои машҳури зерини Камоли Хучандӣ барои тачниси маънавӣ мисолҳои барҷаста мебошад:

Гуфтам: Давои дарди диламро хате навис!

Гуфто: Давот чун бинависам, давот нест.

Доғи ҷафо ба ҷони мани хастадил манех,

Рӯзе ки дар вафот бимирам, вафот нест.

Дар ин ду байт ҳам таҷниси лафзӣ ва ҳам таҷниси маънавӣ ҳаст: азбаски калимаҳои «даво» ва «вафот» дуборӣ такрор шуда, ҳар дафъа ҳар кадомаш ба маънои дигаре омадааст, ҷиноси лафзӣ мебошад. Дар айни замон ҳар байт ҷиноси маънавӣ дорад, чунки дар байти аввал калимаи «даво» ду бор зикр шуда, «даво»-и дуҷум ба ду маъно омадааст: а) ба маънои сиёҳидон, б) ба маънои «давои ту» (даво-давоят). Ҷиноси маънавӣ ҳам дар ҳамин «даво»-и дуҷум аст. Дар байти дуҷум ҳам калимаи «вафот» ду бор зикр шудааст, «вафот»-и дуҷум ду маъно дорад: а) мурдан- яъне дар роҳи вафои ту мурдани кас мурдан ҳисоб намеёбад, б) вафот-вафо-т, вафоят.

Дар як ғазали Камол ифодаи «ба чашм», ки радиф шудааст, сар то по таҷниси маънавиро ташкил мекунад: яке ба маънои умумии байт алоқаманд шудааст ва дуҷуми маънои «хуб», «оре», «бале», «албатта»-ро медиҳад. Матлааш:

Ёр гуфт: Аз ғайри мо пӯшон назар!

Гуфтам: Ба чашм.

В-он ғае дуздида бар мо менигар!

Гуфтам: Ба чашм.

• Аз Ҳофиз:

Ғар ҷу Фарҳодам ба талхӣ ҷон барояд, ҳайф нест,
Бас ҳикоятҳои ширин¹ боз мемунад зи ман.

Аз Камол:

Чун ба васфи руҳи ту рӯз шуд инак шаби мо,
Сифати зулфи сиёҳат шаби дигар² гуфтем.

Яъне ҷони оламе, ки дар гиреҳи зулф баста шудааст, барояд ва ҷони олам аз бадан мебарояд.

Аз Ҷомӣ:

-
1. Ширин — 1) лазиз, латиф, 2) номи маъшуқаи Фарҳод.
2. Шаби дигар — 1) як шаби дигар. 2) сифати сиёҳии зулф.

Хоҳам аз дил баркашам пайкони ту,
Лек аз дил барнамеояд маро.

Яъне тир аз дил берун намеояд ё дил намехоҳад, ки тир берун ояд.

Навъҳои таҷниси маънавӣ

1. Санъати мӯҳтамилиуззиддайн

Ин яке аз навъҳои таҷниси маънавӣ буда, дар истилоҳи бадеъ он аст, ки нависанда дар рафти сухан сухане меоварад, ки эҳтимоли ду маъноӣ ба ҳам зидро дорад, ҳамчун мадху ҳаҷв, мусбату манфӣ ва ғайраро ифода мекунад ва зоҳиран муайян намешавад, ки мақсади ғӯянда кадом маъност. Яъне ғӯянда сухане мегӯяд, ки ду маъноӣ гуногуни ба ҳам мухолифро ифода мекунад. Инро ибҳом низ мегӯянд, ки пӯшида баён кардан аст.

Шод гардад ба руъяти ту ғамин,
Пир гардад ба давлати ту ҷавон.

Ё ки:

Дид чун меҳроби абруи бутони ишвасоз,
Ҷои он дорад, ки шайхи шаҳр бигзорад намоз.

Дар байти сонӣ ибораи *намоз бигзорад* эҳтимоли ду маъно дорад: адои намоз кунад ё намозро тарк кунад. Аз Салмони Соваҷӣ:

Пеш аз ин гар фитнае ангехтӣ дар ғӯшае,
Чашми хубон дар замонаш фитнаро бинад ба хоб.

Яъне чашми маҳбубон фитнаро хобида меёбад, гумон мекунад ва ё фитнаро дар хоб мебинад. Ҳар ду маъно ҳосил аст, ки эҳтимоли ин ду маънӣ дар таркиби «ба хоб бинад» пинҳон аст.

Аз Рашиди Ватвот:

Эй хоҷа, зиё шавад зи рӯи ту зилам,
Бо талъати ту сур намояд мотам.

Яъне: эй хоча, аз рӯи ту торик равшан ва бо талъати
ту мотам ба сур мегардад ва ё аз рӯи ту рӯшноӣ ба торикӣ
ва тӯй ба мотам бадал мегардад.

II. Тавҷех

Тавҷех як навъи мӯҳтамулуззиддайн (ибҳом) буда, кали-
маҳои мутаносиби илмӣ ва истилоҳоти фаннӣ ҳам мешавад,
аммо муроди ғӯянда маънии дигар аст.

Аз Хоқонӣ:

Аз асп пиёда шав, бар натъи замин рух нех,
Зери паи пилаш бин шахмот шуда Нӯъмон.

Аз Салмони Соваҷӣ:

Улоғаке ду-се з-ин пеш дошт бандаи ту,
Ба вачҳи қарз якояк ба қарзхоҳон дод.
Кунун тасаввури он мекунад, ки бартобад
Ба сӯи Сова¹ инони азимат аз Бағдод.
Пиёда рух ба раҳ оварда мотам аз хайрат,
Ту шахсаворию аспе ба мот бояд дод.

Дар ин ду мисол калимаҳои *шаҳмот*, *рух*, *ҳисоб*, *мот*
дар айни ҳол дорои маънои одии аслӣ ва ҳам шомили
истилоҳоти шатранҷ аст. Ин рубоии Хайём низ мисоли ин
санъат аст:

Фарзинсифато, ки масти ғамхот шудем
В-аз асп пиёдаи чафохот шудем.
Аз бозии пилу шоҳ чун дармондем,
Рух бар руҳи ӯ ниҳодаву мот шудем.

III. Таврия

Таврия дар луғат пӯшонидан, пинҳон кардан, чизеро
бар хилофи ҳақиқат нишон додан аст, аммо дар илми бадеъ
яке аз саноеи бисёр муҳим ва аз бехтарин анвои санъатҳои
бадеъ ба шумор меравад.

1. Сова — номи шахре дар Эрон.

Таврия низ як навъи таҷниси маънавӣ буда, иборат аз он аст, ки нависанда дар рафти сухан калимаеро, ки ду ва ё зиёда аз он маъно дорад, зикр мекунад. Аввал яке аз он маъноҳои калима ирода мешавад. Баъд аз бандакҷонишини соҳибӣ, ки ба он калима матлуб бармегардад, маънои дуюмро меҷӯяд, яъне аз калимае, ки ду ва ё чанд маънӣ дорад, як маъниро ирода мекунем ва аз бандакҷонишинаш маънои дигарро.

Мисол аз «Гулистон»- Саъдӣ:

Умед ҳаст, ки рӯи малол дарнакашад,
Аз он сабаб, ки гулистон на ҷои дилтангист.
Алалхусус, ки дебоҷаи ҳумоюнаш
Ба номи Саъд Абӯбакр Саъд бин Зангист.

Дар байти аввал калимаи *гулистон* ба маънои боғу бўстон бошад, аз бандакҷонишини «аш», ки дар охири калимаи ҳумоюн омадааст, ба дебоҷаи «Гулистон» бармегардад ва мақсади асосӣ китоби «Гулистон» аст.

Мисол аз Шамсиддини Фақир:

То ба базми хеш моро додааст он сарв бор,
Аз ниҳоли қоматаш онро шудем уммедвор.

Калимаи «бор» дар мисраи аввал ба маънои «хузур» аст, вале аз бандакҷонишини «-аш», ки дар охири мисраи сонӣ ҳаст, фаҳмида мешавад, ки ба маънои «мева» низ омадааст.

Таврия санъати *истихдом* низ ном дорад. Истихдом дар лугат ба маънои ба хидмат гирифтани аст.

Иҳом

Иҳом (йҳом) дар лугат ба ғалат андохтани хонанда, тарки тасреҳу тавзеҳ кардан, аз равшанбаёнӣ худдорӣ намудан аст. Дар илми бадеъ санъати иҳом он аст, ки нависанда калимаеро, ки ду маъно дорад, қор мефармояд ва аз ин ду маъно яке маънои наздик ва дигаре маънои дур аст. Муроди шоир маънои дур мебошад, вале ӯ калимаро ҷунон ба бозӣ меорад, ки хонанда фақат маънои наздикро мефаҳмад. Танҳо

пас аз фикру мулоҳизае маънои дур, яъне асли мақсади шоирро пай бурдан мумкин аст. Ин аст, ки санъати ихом яке аз мураккабтарин санъатҳои бадеиёти классикист ва шоирон онро барои пардапӯш кардани фикри худ, барои афзудани латофати каломи бадеи истифода менамоянд.

Масалан, дар ин байти Ҳофиз:

Ин ки мегӯянд он беҳтар зи хусн,
Ёри ман ин дораду он низ ҳам.

Калимаи «он» ду бор такрор шудааст: якум ишоратчонишин буда, дуюм ба маънои ситорагармӣ, қозибай хусни ёр аст. Дар мисраи дуюм калимаҳои «ин»-у «он» зикр ёфтааст, ки фикри хонанда дар аввалин мартаба ба маънои наздик рафта, ҳар дуру ҳам ишоратчонишин мепиндорад ва гумон мекунад, ки яке ба он ва дуюм ба «хусн» вобаста аст. Аммо дар ҳақиқат муроди шоир ҳамон маънои дурситорагармӣ, қозибай хусн ва малоҳат аст. Мақсади шоир ин аст: мегӯянд, ки ситорагармӣ ва қозибай аз хусн беҳтар аст, вале ёри ман ҳам он дорад ва ҳам ин, яъне ҳам ситорагарму қозибадор аст, ҳам соҳиби хусн.

Ё ки дар байти дигари Ҳофиз:

Ҳар як шиканчи зулфат панҷох шаст дорад,
Чун ин дили шикаста бо он шикан барояд?

Ин ҷо калимаи *шаст* ду маъно дорад: 1. Шумораи муайян, 2. Шасти моҳигирӣ. Фикри хонанда аз рӯи қаринаи панҷох ба маънои наздик, яъне ба шумур меравад, вале мақсади шоир шасти моҳигирӣ мебошад. Чунки шаст ба шиканчу зулф монанд аст.

Дар ин байти Исо-маҳдум низ ихом ҳаст:

Зи умрам сӣ гузашту ман ҳамон дар қайди ифлосам,¹
Ба панҷоху чихил шояд раҳам аз шасти қашшоқӣ.

Дар ин байти Камоли Хучандӣ:

1. Ифлос — камбағалӣ, қашшоқӣ.

Камол, ин ҳалқа бар сандон задан чист?
Гарат чонест, дар боз аст, дарбоз!

Калимаи «дар боз»-и аввал ба маънои аслӣ, яъне ба маънои «дар яла аст», «дар кушодаву во мебошад» омадааст, вале «дарбоз»-и дуюм ду маъно дорад: 1) дар яла, во, ки маънои наздик аст. 2) маънои дарбоз, бозӣ кун, курбон кун, фидо кун. Маънои дуюм маънии дур аст ва дар ҳақиқат мақсади шоир ҳамин аст.

Байтҳои зерин, ки дар поён аз «Хусраву Ширин»-и Низомӣ нақл шудааст, барои санъати ихом мисоли барҷастае мебошад. Хонанда дар назари аввал аз зоҳири ибора ба маънои наздики «шакару ширин» меравад, вале мақсади шоир Шакар ном духтар ва Ширин ном маҳбубаи Хусрав ва Фарҳод мебошад. Низомӣ бо калимаҳои «шакар»-у «ширин» суханбозӣ мекунад ва дар миёни ду духтар муқоиса ба кор мебарад ва чунон нишон медиҳад, ки дар натиҷа бартарӣ ва афзалияти Ширинро нисбат ба Шакар ба назар ҷилвагар менамояд:

Шакар ҳаргиз нагирад ҷои Ширин,
Бичарбад¹ бар шакар ҳалвои ширин.
Чаман хок аст, чун насрин набошад,
Шакар талх аст, чун ширин набошад.
Мағӯ Ширину Шаккар ҳаст яксон,
Зи най хезад шакар, ширинӣ аз ҷон.
Зи Ширин то Шакар фарқе аён аст,
Ки Шаккар ҷону Ширин ҷони ҷон аст.
Парируест Ширин дар аморӣ²,
Бувад Шаккар аз ӯ дар пардадорӣ³.

Дар ин байти зерини Салмони Совачӣ аз рӯи қаринаи шаст ва тир зеҳни хонанда ба зеҳи камон меравад, ки дар вақти парондан аз он овоз мебарояд, вале мақсад таҳсину офарин аст. Инчунин аз рӯи қаринаи шасту тир, зеҳн ба тирӣ

1. Чарбидан — галаба кардан.

2. Аморий — қачоваи одамишани болои шутур ва фил.

3. Ин порча дар айни ҳол ба санъати тақрир ё илтизом низ шомил аст. Вале тақрир ва ё илтизому бағоят табиӣ, латиф ва санъаткорона аст.

меандохтагӣ меравад ва ҳол он ки муроди шоир ситораи
Уторид аст:

Сабо чун шасти зулфат баркушояд,
Зи Тири чарх бонги зех барояд.

Дар байти зерин калимаи такрории «танг» эҳтимоли се
маъно дорад: 1) даҳони танг, чашми танг; 2) зич ва пайваст;
3) чувол, яъне аз ин хубӣ ва зебоиҳо чувол-чувол дорад.
Мақсади шоир низ ҳамин маънои сеюмӣ мебошад:

Даҳони тангу чашми танг дорад,
Бувад 3-ин чинс хубӣ танг-тангаш.

(Камол)

Адабиётшиносони классики форсу тоҷик бар ҳилофи
адабиётшиносони араб ихомро ба таҷниси маънавӣ, ки ду
ва ё зиёда аз он маънои баробархукукро ифода намояд,
як донистаанд ва дар таҳти унвони ихом эзоҳ мекардаанд.
Вале мо ин ҷо ҳамин асосро ба назар мегирем, ки таҷниси
лафзӣ дар як байт ду ва ё якчанд калимаи ҳамшакли ало-
ҳидамаъноро мефаҳмонад, лекин таҷниси маънавӣ дар
як байт омадани як калима ва ё якчанд калимаи дорои
маънои баробархукук мебошад. Аммо ихом ду маъно ба
худ гирифтани калима аст, ки яке аз ин маъноҳо наздик
ва дигаре маънои дур бошад. Бинобар ин дар миёни
таҷниси маънавӣ ва ихом албатта фарқ гузоштан лозим
аст. Таҷнис дар илми бадеъ ҳамчунин гардонидан гуфтан
аст, яъне калима хоҳ аз рӯи шакл ва хоҳ аз рӯи маъно
бояд ҳамчунин бошад. Вале дар ихом ин хусусият тамоман
ба шакли дигар мушоҳида мешавад, дар ихом маъноҳо
ҳамчунин баробархукук набуда, балки яке маънои наздики
рӯякӣ ва дуюмӣ маънои дури асосист.

Чанд мисол барои ихом.

Аз Хусрави Дехлавӣ:

Ба соя хуфта будам дӣ, ки ёр омаду гуфт:

Чӣ хуфтаӣ, ки расид офтоб дар соя.

Офтоб-1) офтоби ҳақиқӣ, офтоби осмон, 2) офтоби маҷозӣ, ёр.

Аз Ҳофиз:

Дӣ дар миёни зулф бидидам руҳи нигор,
Бар ҳайате ки абр муҳити қамар шавад.
Гуфтам, ки ибтидо кунам аз бӯса? Гуфт: не:
Бигзор, то ки моҳ зи ақраб бадар шавад.

Аз бурчи Ақраб берун шудани моҳ-1) аз наҳс берун шудан, 2) аз рӯй гирифтани зулф, яъне бигузур, аз рӯям зулфамро як тараф кунам.

Аз Шавкат:

Агар, Шавкат, дурангӣ он гули раъно чунин дорад,
Баҳори сулҳи мо охир хазони ҷанг мегардад.

Он гули дуранга-1) гуле, ки дарун сурх ва аз берун зард аст. 2) ишорат аз дурӯя будани гули раъно, яъне ёр.

Аз Мӯхташами Кошӣ:

Гарчи ангур аст дар бозорхо, аммо ҷӣ суд?
Дар кафи атфоли мо ҷуз риши бобо ҳеч нест.

Риши бобо- 1) номи ангури ҳусайнӣ. 2) ангур ёфта дех - гуфта даст ба риши бобо задани бачагон.

САНЪАТҲОИ ЛАФЗӢ

(ё ки тафаннуоти адабӣ)

Санъатҳои лафзӣ бештар аз калимабозии адабӣ иборат буда, онро тафаннуоти адабӣ, яъне дилхушиҳои шеърӣ низ меноманд.

Дар асрҳои XII-XIII ва XIV шоирони дарбор, монанди Қатрони Табретӣ, Азракӣ Ҳаравӣ, Рашиди Ватвот, Абдулвосеи Ҷабалӣ, Асириддини Аҳсикатӣ, Имодӣ, Амъақи Бухорӣ, Қивомии Мутарризӣ Ганҷавӣ, Зулфиқори Шервонӣ, Шамси Фаҳрӣ ва маҳсусан, Салмони Соваҷӣ ба зобони зоҳирии калом ва санъатҳои лафзӣ эътибор доданд ва баъзе аз инҳо ҳамчун Анварӣ ва Ҳоконӣ маҳсусан дар ғумтуроки алфоз ва мушқилписандӣ зиёда аҳамият меододанд. Вале

монанди Низомӣ, Хусрави Дехлавӣ, Саной, Ҳофиз, Камоли Хучандӣ ва амсоли инҳо низ ба санъати сухан майл нишон дода бошанд ҳам, эътидолро аз даст надодаанд.

Дар асри XV-XVI санъати сухан ва хусусан моддаи таърих, чистону муаммо ба қуллаи баланди тараққӣ парвоз кард.

Як қисми калони санъатҳои лафзӣ ба алифбои арабӣ махсус буда, онҳоро бо хатти имрӯза эзоҳ додан мушкул аст. Мо танҳо як қисмашонро ба қадри имкон ба мақсади шиносонидан ба ҷавонони имрӯза дар поён зикр мекунем.

Ба фикри мо, ба санъатҳои бадеӣ, махсусан ба санъатҳои лафзӣ, ки онро тафаннуот ва тафреҳоти шеърӣ меноманд, ба ҷашми безътиной назар кардан чандон дуруст нест. Барои фаҳмидани адабиёти гузашта, аз он ҷумла эҷодиёти классикон донишмандон он санъатҳои лафзӣ низ лозим аст.

Дар замони ҳозира ҳам баъзе санъатҳои лафзӣ ва маънавӣ аҳамияти худро гум накардааст. Аз ҷумла дар шеър ва осори насрии пешқадамтарин адибон устод Айнӣ, Лоҳутӣ, Мирзо Турсунзода, Бокӣ Раҳимзода, Шукӯҳӣ, Деҳотӣ ва дигарон гоҳе аз рӯи қасду ирода ва гоҳе аз ғайри қасду хоҳиш дар мисраъу байтҳои ҷудогона ба таври табиӣ ва илҳом санъатҳои латифи ихом, таҷнис, лаффу нашр ва монанди инҳо тазоҳур кардааст.

Ғайр аз ин ҳар як илму фан қисми шӯҳӣ ва шодиоваре дорад. Ин қисм дар соҳаи физика, химия, риёзиёт ҳам дар навбати худ ҳолӣ аз қимат нест. Санъатҳои лафзии бадеӣ низ дар шеърӯ адаб ҳамин қисмро ташкил мекунанд ва ҳолӣ аз латофат намебошанд.

Машғул шудан ба ин гуна санъатҳои аҷиби хушоянди адабӣ аз қабилӣ таҷнисот ва ё ба навъҳои чистон, баҳри тавлил, лаффу нашр, бароати истехлол, суолу ҷавоб, санъати мураббаъ, мусамман, мувашшаҳот ва ҳатто байтбаракҳо ва ғайра боиси ба ҷӯшу хурӯш овардани завқи бадеӣ ва тақвияи фаъолияти димоғӣ ва сурури қалб мегардад ва дар роҳи инкишофи зеҳн, тарбияи бадеии ҳаваскорони шеърӯ шоирӣ хизмат мекунад.

Ҳамон лаззате, ки як донишҷӯ аз ҳалли як масъалаи риёзӣ ва ё як амалиёти физикӣ ва химиявӣ мебарад, аз ёфтани

як чистон ва ҳалли як муаммо ва сарфаҳм рафтан ба як
иҳоми нозук ва таҷниси барҷаста, аз мушоҳидаи латофати як
истиора, ташбеҳ, таносуби каломи бадеӣ низ ҳосил мешавад.
Албатта, бояд ҳудуди ҳар як чиз нигоҳ дошта шавад. Ин
гуна машғулияти дилкушои хушоянди адабӣ то чое лозим
аст, ки мондагии зеҳн ва ҳастагии хотирро бартараф
гардонад, на ин ки чоӣ вазифаи асосиро ишғол намояд ва
ҳаваскорони моро тамоман ба худ кашида, гирифтори қайди
санъатҳои хушоянди адабӣ кунад ва оқибат ба партгоҳи
шаклпарастӣ фуру андозад.

ТАҶНИСИ ЛАФЗӢ

Вақте ки дар бораи таҷниси маънавӣ баҳс кардем, гуфта
будем, ки таҷниси маънавӣ як калима ва ё иборае зикр
мешавад, ки дорои ду ё чанд маънои баробархукук мебошад.
Аммо дар таҷниси лафзӣ бар хилофи таҷниси маънавӣ ду ё
зиёда аз он калимаи ҳамчинси якранга оварда мешавад, ки
таркиби овозияшон як хел бошад ҳам, ҳар кадом маънои
дигар дорад.

Навҳои таҷниси лафзӣ инҳоянд:

Таҷниси том

Таҷниси том он аст, ки ду калимаи ҳамчинс, ки ҳам
дар талаффуз ва ҳам дар навишт якхелаанд, вале ҳар кадом
маънои дигаре доранд, зикр ёфтаанд.

Дар ин байти Робиаи Балхӣ калимаи «бод» дар охири
мисраи якум ва дар аввалу охири мисраи дуюм ба маънои
шамол омадааст, вале боди дуҷоми мисраи дуюм феъли
орзумандӣ ва умед мебошад:

Фишонд аз савсану гул симу зар бод,

Зихӣ бод, ки раҳмат бод бар бод!

Мисоли дигар:

Алам гаштам ба ту дар меҳрубонӣ,

Алам болои сар, бехтар ту донӣ.

(Низомӣ)

«Алам»-и якум ба маънои маълум, машхур, ошкоро, фош аст, «алам»-и дуом ба маънои байрақ, ялав, ливо омадааст.

То фикрати ман ниҳод бунёди сухан,
Обод шуд аз ман тарабободи сухан.
Меҳост сухан зи дасти бетабён дод,
Додам ба ишорати сухан доди сухан.

(Камол)

Калимаи «дод» асосан ба ду маъно истеъмол шудааст: дар мисраи 3-юм ба маънои фарёду фиғон ва доду чеги шикоятomez, вале дар мисраи 4-ум расонидани сухан ба нуқтаи аълои фасоҳат ва балогат аст.

Кардӣ, нигор, дасти худ аз хуни ман нигор,
Боз, эй нигор, аз чӣ кунӣ эътирози ман?!

«Нигор»-и якум ва сеюм ба маънои маҳбуба буда, «нигор»-и дуом нақшу ранг аст.

Дар калимаи **бор** - якумӣ ба маънои меваю ҳосил; 2-юмӣ ба маънои карат, мартаба:

Чу буррад богбон хурмои пурбор,
Ҳамон як бор бирбоёд зи ҳар бор.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Дар қадимаи дастур - якумӣ ба маънои фармон, иҷозат; дуомӣ ба маънои вазир:

Чу дастур омад ба дастури шох,
Ки гирад дуаспа суи Рум рох...

(Низомӣ)

Дар калимаи **биҳишт** - якумӣ ба маънои ҷаннат; дуомӣ ба маънои гузашта аз масдари ҳиштан:

Лаззати хури биҳишту лаби ҳавзаш набувад,
Ҳар касе домани маъшуқи худ аз даст биҳишт.

(Ҳофиз)

Дар калимаи канор-1-умӣ оғӯш, бағал; 2-юмӣ ба маънои дар як тараф, дур аз миён:

То рафтаи аз канорам, эй дӯст,
Якбора зи хеш барканорам.

(Ҳофиз)

Дар калимаи ғариб, ки 1-умӣ ба маънои ачаб; 2-юмӣ ба маънои мусофир, бегона, гайриватанӣ:

Гар омадам ба кӯи ту, чандон ғариб нест,
Чун ман дар ин диёр ҳазорон ғариб ҳаст.

(Ҳофиз)

Таҷниси зоид

Таҷниси зоид он аст, ки яке аз ду калима як садонок зиёд дорад:

То дили ман дар ҳавои некувон шуд ошно,
Дар сиришки дида гардонам чу марди ошино.

(Рӯдакӣ)

Шудааст коми ту бар комаи ато сурат,
Шудааст номи ту бар номаи зафар унвон.

(Унсурӣ)

Ҳар рӯз дарахт бо ҳарири дигар аст,
Аз бод суи бода сафири дигар аст.

(Манучехрӣ)

Дар ҳасрати рухсори ту, эй зеборӯй,
Аз нола чу нол¹ гаштам, аз мӯя² чу мӯй.

(Рашиди Ватвот)

Зоҳиди хилватнишин дӯш ба майхона шуд,
Аз сари паймон гузашт, бар сари паймона шуд.

(Ҳофиз)

1. Нол — най, наи сусту борики миёнхалӣ

2. Мӯя — ғияи бонолиш.

Тачниси ноқис

Тачниси ноқис он аст, ки дар таркиби овозии калимаҳои ҳамчинс (чиноӣ) ҳамсадоҳо якрағ бошанд ҳам, садонокҳо гуногунанд.

Дар калимаи ҷиҳон-1-умӣ ба маънои дунё, олам, гетӣ; 2-юмӣ ҷаҳанда:

Рӯзе дурахши теги ту бар оташ уфтод,
Оташ зи бим ғашт ба санг-андарун ниҳод.
Акнун ҷу оҳане ба сари санг барзанӣ,
Осема гардаду шавад андар ҷиҳон ҷаҳон.

(Фаррухӣ)

Дар ин рубоии Урфӣ:

Дӯшина, ки бурди бард бар дӯшам буд,
Сармо ҷу арӯси нав дар оғӯшам буд,
Пӯшидани набуд ҷуз ҷашм маро,
Ҷизе, ки ба зери сар ниҳам, гӯшам буд.

Азбаски «бурд» (матой) ва «бард» (сармо) дар ҳатти арабӣ як хел навишта мешавад, ин ҷо низ таҷнис ҳаст. Вале дар талаффуз садонокӣ ин ду калима аз якдигар фарқ мекунад.

Ё ки дар ин байти Ҳоҷу:

Дурахшон ду рухшон ҷу шамсу қамар,
Дурафшон ду лабшон ҷу шахду шакар.

Калимаҳои «дурахшон» ва «ду рухшон» (ду рӯяшон) низ аз таҷнисҳои ноқис буда, танҳо дар овози а ва у муҳолифат мавҷуд аст.

Мисоли таҷниси ноқис аз Ибни Ямин:

Эй дил, оғаҳ нестӣ, к-аз пайкарат боди фано
То ки ангезад губоре чун зи майдон гард гурд.

З-абри хазлон¹ замҳарири² қаҳр чун резон шавад,
 Хар кӣ дорад бурди тоат, чон зи дасти бард бурд.
 Дар мусибат нола кам кун, к-ин масал монад бад-он,
 Барраро мебурд гургу уштулум³ мекард курд,
 Оқибат хоҳад фитод ин барра дар чанголи гург,
 Гарчи якчанде ниғаҳдориш хоҳад кард курд.
 Мард он бошад, ки бахшад симу зар дар зиндагӣ,
 Симу зар суде надорад он замон, ки мард мурд.
 Соқӣё, дармон надорад хушкрешӣ рӯзгор,
 Бода дардех, то фуру резам ба рӯи дард дурд.

Дар байтҳои зерин низ таҷниси ноқис ҳаст:

Писарро нишонданд пирони дех,
 Ки меҳрат бад ӯ нест, маҳраш бидех.

(Саъдӣ)

Агар пури Золию гар пири Зол,
 Ба дастоннамоӣ шавӣ поймол.

(Ҳофиз)

Хубони порсигӯ бахшандағони умранд,
 Соқӣ, бидех башорат пирони порсоро.

(Ҳофиз)

Чурми ман аст васли ту чустан ба нақди чон,
 Аммо фиреб додану частан гуноҳи кист?

(Шоҳин)

Таҷниси мураккаб

Дар таҷниси мураккаб чунин калимаҳои ҳамчинс зикр мегарданд, ки яке аз онҳо калимаи сода ва дигаре мураккаб ё ба шакли таркиб аст, ҳар ду монанди ҳамдигаранд ва дар талаффуз якранг бошанд ҳам, дар имло аз ҳам фарқ мекунанд.

1. Хазлон — бебаҳрагӣ, фуру гузоштан, бозмонӣ.
2. Замҳарир — сармои саҳт.
3. Уштулум — саҳтгирӣ; ин ҷо ба маънои доду фарёд.

Хуршед, ки нури дидаи офок аст,
Тобанда нашуд пеши ту, то банда нашуд.

«Тобанда» ба маънои дурахшанда буда, дар мавриди
дуюм «тобанда» аст, яъне «то ки банда нашуд».

Ё ки дар ин байти Ҷомӣ:

Бишнави ин қиссаро, ки Нӯширавон
Рӯзе аз бода хост нӯши равон.

«Нӯширавон»-и якум номи подшоҳи Сосонӣ буда ва
«нӯширавон»-и дуюм ба маънои шароби гуворои ҷон омада,
аз ду калима сохта шудааст.

Дар мисоли зерин низ:

Чӣ нуқсон дорад, ин мардум, ки ин сон
Надорад қадру қимат мисли инсон?

(М. Турсунзода)

«Ин сон»-и якум аз рӯи талаффуз ва оҳанг аз «ин-сон»-и
дуюм фарқ мекунад, «ин-сон»-и якум ба маънои ин гуна
буда, «инсон»-и дуюм ба маънои одам аст.

Чанд мисоли дигар барои таҷниси мураккаб:

Касеро, ки дастат расад, даст гир,
Ки фардо ҳамон бошадат дастгир.

(Ҳофиз)

Моҳазар нест ба бозор сивои манту,
Гушна мондӣ агар имрӯз ба ҷои ман ту.

(Савдо)

Таҷниси мукаррар

(Муздавач)

Таҷниси мукаррар (такрор) он аст, ки дар охири байт
калимаҳои ҳамчунин паҳлӯи якдигар оварда мешавад. Яъне
гӯё як калима ду бор такрор меёбад ва ҳар кадом дорои
маънои ҷудогона мебошад. Ин қисм таҷнисро муздавач низ
меноманд, ки ҷуфт гуфтан аст.

Таҷниси мукаррар чунин намуде ҳам дорад, ки дар охири мисраъ калимаи том не, балки як қисми он такрор мешавад.

Агарчи ҳаст гулатро чу ман ҳазор ҳазор,
Маро ба даст наёяд чу ту нигор нигор.

(Салмони Соваҷӣ)

Дар ин ҷо «ҳазор»-и якум ба маънои булбул буда, «ҳазор»-и дуюм ба маънои шумора аст. Инчунин «нигор»-и якум ба маънои дилбар буда, «нигор»-и дуюм маънои нақшу суратро дорад.

Давоми ин шеър чунин аст:

Бар тарфи ҷӯйбор мае ҳамчу нӯш нӯш,
Акнун ки кард замзама бар шохсор сор¹.

«Нӯш»-и якум шарбати давоии гуворои ҷонбахш аст, «нӯш»-и дуюм аз феъли нӯшидан (асоси замони ҳозира) мебошад. Ин ҷо дар охири мисраи дуюм фақат нисфи калима такрор шудааст.

Ғазали зерин аз Ризо ном шоир:

Ёри сангиндил чу шуд бо мардуми агёр ёр,
Эй дили шӯрида, сел аз дидаи хунбор бор!
Ҷони ширинро ба савдо додию судат набуд,
Чанд чун Фарҳод гардӣ бар сари бозор зор?
Чораи кори ман он буд, чун намесозад ба васл,
Сабр бошад ин дили шӯридаро ночор чор.
Мурғи ҷонам то ба доми зулфи мушкинат фитод,
Рӯзи ман шуд бар мисоли нофаи тотор тор.
Ман, ки ғамхори туам умре, нигоро, эй ачаб,
Мешуморад муддаи дарди мани ғамхор хор.
Лочарам ҳамчун Ризо саргаштаи ӯ то абад,
Ҳар киро дил шуд шикори ғамзаи тотор тор.

1. Сор — номи мургест хушхон.

Гоҳе дар миёни ду калимаи ҳамчинс калимаи изофа-
кунандае ва ё дар охири калимаи аввал бандаки соҳибӣ
дохил мешавад, чунон ки дар ин рубой ҳаст:

Афтод маро бо дили маккори ту кор,
Афганда дилам дар ин ду гулнори ту нор,
Ман монда хичил ба пеши гулзори ту зор,
Бо ин ҳама дарду чашми хунхори ту хор.

Ё ки

Эй гӯйзанах, сухан зи гӯят гӯям,
В-эй мӯймиён, зи ишқи мӯят мӯям,
Гар об шавам, гузар ба чӯят чӯям,
В-ар сарв шавам, ба пеши рӯят рӯям.

(Муиззӣ)

Мисоли дигар:

Чун ба тарфи чӯй бинмояд гули худрӯй рӯй,
Қои бо маъшук май хӯрдан канори чӯй чӯй
Бурда аз марҷон ба гуна лолаи Нӯъмон¹ сабак
Бурда аз мутриб ба дастон булбули хушгӯй гӯй
Бистад аз ёкуту буссад² лолаи гулнор ранг,
Ёфт аз кофуру анбар хайрию шаббӯй бӯй.
Чашми ман чун чашмаи Омӯй ғашт аз хичри ӯ,
Тан ба хун дардод ҳамчун чашмаи Омӯй мӯй.
Кӯж ғардад бар сипеҳр аз ишқу ӯ ҳар моҳ моҳ.
Хуни дил ҳар дам кунад з-ин чашми ман бироҳ роҳ.

(Қатрон)

Тачниси хат

Ин санъат асосан ба алифбои арабӣ махсус аст. Масалан
миёни ҳарфҳои «с» ва «ш» (س ва ش) фарқ танҳо дар нукта
мебошад. Чунон ки дар калимаҳои «маскан» ва «машкан».
Ҳофиз мегӯяд:

1. Мансуб ба Нӯъмон ном подшоҳе, ки доларо дӯст медоштааст.
2. Буссад — марҷон.

Диламро шуд сари зулфи ту маскан,
Бад-ин сонаш фуру мағзору машкан.

Навъи дигари таҷниси хат иборат аз ҳамчинс омадани
яке аз ҳамсадоҳои охири калима мебошад. Мисоли зерин
аз Муиззист:

Солу фолу молу ҳолу аслу наслу тахту бахт
Бодат андар ҳар ду гетӣ барқарору бардавом.
Сол хуррам, фол некӯ, мол вофир, ҳол хуш,
Асл собит, насл боқӣ, тахт оӣ, бахт ром.

Дар мисраи аввали ин қитъа ҳашт исм қатор омадааст,
ки охириин ҳарфҳошон ҳамчинс буда, мисоли таҷниси хат
мебошанд. Вале ҳамин исмҳо дар байти сонӣ бо сифати
муносибе эзоҳ ёфтаанд, ки мисоли барҷастае барои санъати
тафсир низ мешавад.

ИШТИҚОҚ

Иштиқоқ дар лугат ба маънои шикоятан (шикастан) аст.
Санъати иштиқоқ он аст, ки нависанда якҷанд калимаеро
зикр менамояд, ки ҳуруфи онҳо дар гуфтан ба ҳам наздик
ва ҳамчинсанд, ё ки ҳамаи ин калимаҳо аз як реша гирифта
шудаанд. Баъзе аз санъатшиносон инро санъати ҷудогона
ҳисоб накарда, яке аз намудҳои таҷниси хат шумурдаанд.
Вале онро як санъати мустақил ҳисоб кардан лозим аст
Чунончи:

Ғар заррае зи баҳри қабулат ба ман расад,
Дар сарват¹ аз Саро² ба Сурайё³ барад маро.

(Хусрави Деҳлавӣ).

Дар ин байт калимаҳои «сарват», «Саро», «Сурайё» аз як
реша гирифта ва бо «с»-и сенуқта (ث) навишта шудаанд:

Дар ин байти Низомӣ:

1. Сарват — бисёрии мол.

2. Саро — хок.

3. Сурайё — Парвин.

Наҳанги хаданг аз камини камон

Наёсуд бар як замин як замон.

Калимаҳои «камину камон» ва «замину замон» аз як реша набошанд ҳам, аз хусуси ҳуруф (ҳамсадоҳо) якранганд. Пас, иштиқоқ ду қисм мешавад: якум калимаҳои аз як реша гирифташуда, дуюм калимаҳои алоҳидарешае, ки ҳарфҳошон (ҳамсадоҳошон) якранганд.

Мисол барои навъи якуми иштиқоқ:

Чу лахте сухан ронд бар чои хеш,

Раҳоварди оварда овард пеш.

(Низомӣ)

Рохати рӯҳ аз азоби чаҳл дар илм аст, з-онк

Чуз ба илм аз ҷони кас райҳони роҳат нашкуфид.

(Носири Хисрав)

Ситорае бидурахшиду моҳи маҷлис шуд,

Дили рамидаи моро анису мӯнис шуд.

(Ҳофиз)

Чун ду зулфат қард саргардон маро

Гардиши гардуни гардон, алғиёс!

(Ҳофиз)

Маҳе нишаст ҳаёли руҳат ба хонаи ҷашм,

Ту моҳӣ, аз ту ситонем моҳиёнаи ҷашм.

(Қамол)

Зи иқболи ҳар муқбиле деҳ қабул,

Ба иқбол наздику дур аз малул.

Бикун тӯҳфаи маҷлиси муқбилон,

Магардонам аз базми соҳибдилон...

Ки ин он замон аст хотирписанд,

Шавад аз қабули ту шерозабанд.

(Малехо)

Рашки раққос аст анчоми тапишҳои дилам,
Гар кунад он шӯхи раққосӣ даме оғози рақс.

(Туграл)

Мисоли иштиқоқи қисми дуҷум:

Маро ҳада бояд, агар гуфт рост,
Туро рою рӯи дабири кучост?

(Фирдавӣ)

Навои ту, эй хубчеҳри навоин,
Даровард дар кори ман бенавой.

(«Ал-мӯъҷам»)

ТАРСЕЪ

Тарсеъ дар лугат гавҳар ба ришта кашидан аст, вале
дар адабиёт калимаҳои мисраи якум ва дуҷумро дар сурати
мутавазӣ дар як шаклу қолаб чидан мебошад.

Мисол аз Абӯтаййиби Мусъибӣ:

Шаккаршикан аст ё суҳангӯи ман аст,
Анбарзақан аст ё суманбӯи ман аст.

Ин ҷо дар ду мисраъ ҳамаи калимаҳо дар як шаклу
қолаб буда, комилан мутавазӣ омадаанд ва гуфтан мумкин
аст, ки ҳама калимаҳои ин байт ба ҳам қофияанд: шаккар-
анбар, шикан-зақан, суҳан-суман, гӯй-бӯй.

Ин гуна ҳамвазну ҳамшакл ва мутавазӣ омадани кали-
маҳои ду ё чанд мисраъ санъати тарсеъ ном дорад.

Салмони Соваҷӣ гуфтааст:

Сафои сафвати рӯят бирехт оби баҳор,
Ҳавои ҷаннати кӯят бибехт мушки татор.

Дар ин байт низ калимаҳо комилан мутавазиянд: сафо-
хаво, сафват-ҷаннат, рӯят-кӯят, бирехт-бибехт, баҳор-та-
тор.

Санъати тарсеъ монанди бисёр санъатҳои дигари ба-
деиёти классикӣ дар дасти баъзе шоирони шаклпараст ба
як воситаи суҳанбозии хушку ҳолӣ табдил ёфта буд. Бисёр

шоирон калимаҳои ҳамвазну ҳамшаклро ба тарзи сунӣ рӯ ба рӯ чида, байтҳои мурассаъ месохтанд, вале ин байтҳои мазмуни баланде надошт, зеро ҳуди он шоирон фақат барои зебо шудани шеър кӯшиш карда, барои ифодаи мазмунҳои олӣ чандон ҷидду ҷаҳд намекарданд.

Вале шоирони бузург санъати тарсеъро низ чун як воситаи муҳими тасвири бадеи истифода карда, ба ифодаи мақсад қомилан тобеъ намудаанд. Дар шеърҳои шоирони бузург тарсеъ чун интиҳоби сунӣ ва зӯрбазӯракии калимаҳои не, балки чун маҳсули табиӣ равон намоён гардида, самимияти шеърро хеле қувват медиҳад.

Масалан, дар байти зерини Низомӣ, ки саропо мурассаъ аст, на танҳо тарсеъ хеле табиӣ буда, аз табиӣ баланди шоир хабар медиҳад, балки барои характеристикаи қаҳрамони асар низ аҳамияти калон дорад:

Бар ҳар фалаке мунир мебуд,
Дар ҳар нафасе абир месуд.

Байти зерини Ҷомӣ низ саропо мурассаъ буда, ҳам аз табиӣ баланду самимияти қомили шоир хабар медиҳад, ҳам хислатҳои муҳими қаҳрамони ӯро баён менамояд:

Бар ҳар зараре сабур мебуд,
В-аз ҳар нафасе нафур¹ мебуд.

Байти дуҷуми порчаи поён низ тарсеи хеле табиӣ мебошад.

Қайси хунарист, дигарон тоқ,
Чун бахт ба бандагист мушток.
Дар аслу насаб ягонаи даҳр,
Дар фазлу адаб фасонаи шаҳр.

(Ҷомӣ)

Дар порчаи поён Ҷомӣ қаҳрамони худро бо як меҳру мухаббат ва мафтунӣ тасвир мекунад, дар бораи ӯ бо шавқу завқ сухан меронад, бинобар ин шеърҳои ӯ хеле самимӣ ва

1. Нафур — нафраткунанда.

табий баромадааст, ки қариб ҳама байтҳояш дар санъати тарсеъ воқеъ шудааст (баъзе тарсеи комил ва баъзе тарсеи ноқисанд):

Байёи¹ матои хушёрӣ,
Ракқоси симоӣ² беқарорӣ,
Вайронанишини кӯхи андӯх,
Девонасавори куллаи кӯх,
Ганҷури³ хизонаҳои ифлос,⁴
Ранҷури фасонаҳои васвос,⁵
Дамсози муганниёни⁶ фарёд,
Ҳамрози мучаррадони озод,
Ҳамгардани охувони саҳро,
Ҳамшевани⁷ булбулони шайдо,
Торочрасидаи шаҳи ишқ,
Наълайндаридаи⁸ раҳи ишқ,
Сангафкани шишахонаи ақл,
Барҳамзани дому донаи ақл,
Яъне Мачнун - асири Лайло,
Шӯридаи доруғири Лайло.

Байти зерини Ҳилолӣ, ҳарчанд тарсеи комил нест, вале ҳуб афтодааст:

Гавҳари ҳуққаи даҳон суҳан аст,
Ҷавҳари ханҷари забон суҳан аст.

Ин байти Ҳилолӣ низ ҳамин гуна аст:

Суҳан сарчашмаи дарёи ишқ аст,
Суҳан сармояи савдои ишқ аст.

1. Байёъ — байъқунанда, фурушанда.
2. Симоъ — шунидани суруд, вачду ҳол ва суруд.
3. Ганҷур — ҳазиначӣ.
4. Ифлос — қашшоқӣ, камбағалӣ, муфлисӣ.
5. Васвос — андешаи бад, ки дар дил мегузарад, дудилӣ.
6. Муганнӣ — созанда.
7. Шеван — оху нола.
8. Наълайн — қашш.

Хусусан байти дуоми ин порчаи Хилолӣ дорои тарсеи хубест:

Адаб ороиши афъол бошад,
Адаб ороиши аҳвол бошад.
Фурӯғи зоҳир аз ороиши ўст,
Фароғи ботин аз ороиши ўст.

Чанд мисоли дигар:

Кас фиристод ба сирр-андар Айёр маро,
Ки макун ёд ба шеър-андар бисёр маро.

(Рӯдакӣ)

Лайлӣ чу қамар ба равшанӣ чуст,
Мачнун чу қасаб баробараш руст.
Лайлӣ ба сухан париваше буд,
Мачнун ба хикоят оташе буд.
Лайлӣ самани¹ хазоннадида,
Мачнун чамани хазонрасида.
Лайлӣ зи бирун паранд медӯхт,
Мачнун зи дарун сипанд месӯхт.
Лайлӣ сари зулф шона мекард,
Мачнун дури ашк дона мекард.

(Низомӣ)

Ба зоҳир бибинанду таҳсин кунанд,
Ба ботин нишинанду нафрин кунанд.

(Малеҳо)

Булбул ба чаман нашида гӯяд,
Шоир ба Ватан қасида гӯяд.

(М. Турсунзода)

Байти сони мисоли зерини Баҳорӣ дорои санъати тарсеи комил аст:

1. Саман — суман, гули сафеди хушбӯ.

Ёд кардам қадди дилҷӯи туро,
Чашми ҷодуи туву мӯи туро.
Нарму лаззатбахш гуфтори туро,
Гарму роҳатбахш рухсори туро.

ИЛТИЗОМ

Илтизом он аст, ки шоир калима ё якчанд калимаро, зикраш лозим набошад ҳам, дар ҳар мисраъ ё дар ҳар байт такроран зикр мекунад. Ин санъатро лузуми моялзам (лозими нолозим) ҳам мегӯянд.

Сайфии Нишопурӣ калимаи «санг» ва «сим»-ро дар ҳар мисраъ такроран зикр кардааст:

Эй нигори сангдил, эй лӯбати симинъузор,
Дар дили ман меҳри ту чун сим дар санг устувор.
Сангдил ёриқо симинбар нигорӣ, з-он ки ҳаст
Ҳамчу нақши симу санг андар дили ман пойдор.
Ман туро ҷӯям чу симу ту маро ронӣ ба санг,
Заҳми сангу аҳди сим аз туст гӯё ёдгор.

Камоли Исмоили Исфаҳонӣ қасидае дорад, ки дар ҳар байти он калимаи «мӯ» илтизом шудааст:

Даҳанат як сари мӯяст ба хангоми суҳан,
Асари мӯйшикофии ту дар вай пайдост.
Ҳар сари мӯй аз он зулфи сиях пиндорӣ,
Дар димоғи мани шӯрида рағе аз савдост.
Мӯ баромад ба кафу мӯи ту н-ояд ба кафам
Бо чунин бахт, ки ман дораму ин хӯ, ки турост...

Чунон ки дар санъатҳои шеърӣ дигар аз ҳадди эътидол берун рафта зебоии шакл ва назокати маъниро ҳалалдор мекунад, дар ин санъат низ ғайримӯътадилӣ ҳусни сурат ва муносибати мазмунро вайрон мегардонад. Ҳилолӣ, Котибии Туршизӣ ва баъзе шоирони дигар қасидае дар илтизоми шутуру ҳучра навиштаанд. Матлаи қасидаи Котибӣ ин аст:

Маро ғамест шутурборҳо ба ҳучраи тан,
Шутурдилӣ накунам, ғам кучову ҳучраи ман.

Матлаи қасидаи Ҳилолӣ ин аст:

Шутур кашидӣ агар бори дил зи хучраи тан,
Шутурдилӣ накунам, ғам кучову хучраи ман.

Зайниддин Восифӣ низ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ» ба Котибии Туршизӣ ҷавобан қасидае сурудааст, ки дар ҳар мисраъ калимаҳои шутуру хучраро ва илова бар он дар ҳар байт чор унсур-обу боду оташу хокро низ зикр кардааст.

Дар унвони қасидаи «Шутуру хучра»-и Ҳилолӣ аз тарафи мураттиби девон гуфта мешавад, ки ин қасида «ҳолӣ аз тақаллуфе нест». Дар ҳақиқат барои мазмунан ба ҳам алоқадор кардани шутуру хучра дар ҳар мисраъ ва дар ҳар байт илтизоми чор унсур ба тақаллуфи аз ҳад афзун бурда мерасонад. Ба иборати дигар, калимаҳои туфайлӣ ба ҳисоби миёна нисфи калимаҳои илтизомшударо ташкил мекунад. Аз ин рӯ қасида хушк, сохта ва аз мазмунҳои баланди самимӣ ҳолӣ буда, аз такрори дилгиркунанда иборат аст. Барои исботи муддао ба таври интиҳоб аз қасидаи Восифӣ нақл мекунем:

Бибанд бар шутури бод хоки хучраи тан,
Шутур дар оби фано рону хучра оташ зан.
Бируни хучраи хокам ҳасуд як шутур об,
Ба хучра сад шутур оташ зананд боди фитан.
Шутур зи хучра равад ҳамчу бод з-оташу хашм,
Зи бас кашад шутур аз обу хоку хучра миҳан.
Зи боду оташу даврон шутур ба хучра кашам,
Ки худ кашада шутур обу хоки хучраи ман.

Чунон ки дида шуд, на танҳо ин қасидаи Восифӣ, балки аксарияти шеърҳое, ки дар боло овардем, намунаи шакл-парастӣ ва суханбозии хушку ҳолӣ мебошанд. Ҳилолӣ ва Восифӣ барин шоирони пешқадам низ аз болои сухан-пардозии бемаврид берун намонда буданд. Албатта, ин санъат ҳам гоҳе барои ифодаи мазмуни баланде хеле табиӣ ва самимӣ ба қор бурда мешавад, вале аксаран дар шеърҳои формалистона омадааст. Бесабаб нест, ки назариётчиён санъати илтизомро «лузуми мойлзам», яъне лозими нолозим

номидаанд ва беҳудаву бемаврид кор фармудани онро
нолозим шуморидаанд.

Навъҳои илтизом

(Эънот)

Эънот дар лугат саҳт афғандан аст. Вале дар истилоҳи
бадеш аз рӯи тақаллуф ба иҷрои амали нолозим илтизом
намудан аст ва ҳол он ки сухан аз ғайри он ҳам дуруст ва
тамом буда, мақсади нависанда маҳз зебу ороиши сухан
аст.

Эънот он аст, ки дар қофияҳо пеш аз ҳарфи рави тақрор
шудани айни ҳарфиро лозим мешуморанд. Масалан, агар
калимаҳои «рақам», «бақам» ва ғайра қофия шавад, дар
навиштани араби ҳарфи охир, яъне мим («м») ҳарфи рави
бошад, пеш аз он ҳарфи қоф («қ») низ тақрор шудааст.
Тақрори ин ҳарфи пеш аз ҳарфи рави талаби санъати эънот
аст. Агар барои қофия калимаҳои «алам» ва «ситам» оварда
шавад, қофия ҳалал намебинад, вале ин қофия санъати эънот
ҳисоб намеёбад. Ин санъат яке аз намудҳои илтизом ва ё
лузуми мойлзам аст.

Доим дили ман ҳаст ба рӯят моил,

Ҳаргиз нашавад меҳри ту аз дил зоил.

Хуршеди руҳи ту хубтар мебинам

Ҳолӣ ки шуда ғубори хаттат ҳоил.

Агар ба ҷои ин қофияҳо монанди калимаҳои дилу ҳоил
ҳамқофия шуда оянд, мумкин аст, вале он гоҳ санъати эънот
риоя нахоҳад шуд.

Бе руҳи зебот нозебост сайри бӯстон,

Бе лаби ширин-т талх аст анбаи¹ Ҳиндустон.

Дӣ ниғаҳ кардам ба рӯяш, сина аз дил шуд тийҳ,

Ҳолӣ аз нодиданаш ҷон меравад, эй дӯстон.

1. Анба — меваи махсуси Ҳиндустон буда, дар сохтани туршӣ ба кор
меравад.

Мураддаф

Дар ашъор гоҳе баъд аз қофия калима ё калимае чанд такрор меёбад, ки онро радиф меноманд. Ин равия махсуси шеъри форсӣ-тоҷикӣ аст ва дар шеъри араб дида намешавад, магар касе ки ба тариқи такаллуф ва тақлиди шеъри форсӣ тоҷикӣ шеър гуяд. Аксари шеъри форсӣ-тоҷикӣ бо радиф гуфта мешавад. Ҳарчанд дар «Мачмаъ-ус-саноеъ» ва дигар осори доир ба илми бадеъ радиф бо номи мураддаф ба таври санъати мустақил зикр ёбад ҳам, мо онро ҳамчун як намуди санъати илтизом зикр мекунем.

Хусрави Дехлавӣ рақамҳои як, ду, се, чор ва панҷу шашро дар газале илтизом намудааст, ки дар айнӣ ҳол ба санъати шумур низ оид аст:

Эй зада новакам ба чон як-ду-се-чору панҷу шаш,
Кушта чу бандаи замон як-ду-се-чору панҷу шаш.
Пеши дари ту ҳар нафар аз ҳаваси даҳони ту
Бӯса занам бар остон як-ду-се-чору панҷу шаш.
Гоҳи назораи ту чун чилва кунад чамоли ту,
Кушта шаванд ошиқон як-ду-се-чору панҷу шаш.

Зуқофиятайн

(Дуқофия)

Гоҳе баъзе аз шоирон мегӯянд, ки дар ҳар байти он ду қофия илтизом мешавад. Агар ин санъат аз ғайри такаллуф ба зухур анҷомад ва дар ҳолати табиӣ воқеъ шавад, ҷӣ хуш, вагарна он шеър як чизи ғайрисамимӣ ва сохтае хоҳад буд. Ин санъат низ як намуди илтизом аст.

Аз «Лайлӣ ва Мачнун»-и Низомӣ ду байти зерин, ки хеле табиӣ ва самимӣ воқеъ шудааст, мисоли барҷастаи ин санъат мебошад:

Лайлӣ ба карашма зулф бар дӯш,
Мачнун ба вафош ҳалқа дар гӯш.
Лайлӣ зи бирун паранд¹ медӯхт,
Мачнун зи дарун сипанд месӯхт.

1. Паранд — порчаи нафиси бирешимӣ.

Дар байти аввал калимаҳои «бар дӯш» ба калимаҳои «дар гӯш» ҳамқофияанд, ки ҳар кадом аз ду калима иборатанд. Инчунин дар байти дуюмӣ калимаҳои «зи бирун паранд медӯхт», ба калимаҳои «зи дарун сипанд месӯхт» ҳамқофия шудааст. Ин байт асосан ба санъати тарсеъ наздик буда, тарсеъи ноқис аст.

Дар ин газали Камол санъати зуқофиятайн аз аввал то охир риоя шудааст:

Ошиқонат ба сахарҳо, ки дуо мегӯянд,
Ба дуо бӯи ту аз боди сабо мечӯянд.
Ман ба сар меравamu дида ба роҳи талабат,
Бераҳӣ бин, дигаронро, ки ба по мепӯянд.
Чист бар куштаи дилдор бaсе гиряи зор,
Чун шудаш ҳар сари мӯ зинда, киро мемӯянд?
Ашқхоро бизан, эй дидаи гирён, ба замин,
Ки чаро хоки раҳаш аз руҳи мо мешӯянд.
Зулфи ту карда раҳо голиямӯёни Хито,
Нофai оҳуи мушкін ба хато мебӯянд.
Бо вучуди қaди дилҷӯю гули худрӯяш
Дар чaман сарву гул аз боду ҳаво мерӯянд.
Шеъри ту чун ҳама гӯянд, ки сеҳр аст, Камол,
Дӯстон ин суҳанат шеър чаро мегӯянд?

Дар ин шеър на танҳо калимаҳои *дуо, сабо, по, киро* ва *ғайра* ҳамқофияанд, балки калимаҳои *мегӯянд, мепӯянд* ва *ғайра* низ қофияи дуюми байтхоро ташкил кардаанд. Чунон ки худи Камол дар байти охир ишора кардааст, ин шеърро сеҳри ҳалол метавон номид¹.

Мисоле чанд барои дуқофия:

Ҳеч ганче нест аз фарҳанч² бех
То тавонӣ, рав туву ин ганч неҳ.

(Рӯдакӣ)

1. Сеҳру ҷоду дар шарияти ислом ҳаром аст, аммо сеҳри суҳан, яъне шеъри олиро ҳалол ҳисоб қадаанд. Шеъре, ки шоир дар он доди суҳан додааст ва гӯё бо суҳани бадеӣ сеҳру мӯъҷиза эҷод намудааст, сеҳри ҳалол номида мешавад.
2. Фарҳанч — муарраби фарҳанг.

Зишт бошад рӯи нозебову ноз,
Сахт бошад чапми нобинову боз.

(Маснавӣ)

Мо жандасалаб шудему дар хаз¹ нахазем,
Ќуз хор нахоему ба ҷуз газ² нагазем.
Аз лаъли бутони шаккаринмаз³ намазем,
Рухсор ба хуни духтари раз⁴ наразем.

(Ҳоқонӣ)

Эй бо лаби ту тӯтии ширинзабон забун,
Кардӣ инон зи панҷаи симинбарон бирун.
Лабташна меравам зи паяш, гарчи меравад
Бар рӯям аз ду дидаи пурхун аён уюн⁵.
Гар бишкани ба санги ситам ҳуққаи дилам,
Ќуз гавҳари ниёз наёбӣ дар он дарун.
Хоҳӣ, дило, ба пой кунӣ хаймаи мурод,
З-он мӯ талаб танобу аз он қад ситон сутун.
Бо ҳусни илтифоти ту мӯътод гапштаам,
Бар мо макун убур⁶ тағофулкунон кунун,
Дар мулки ишқ мансаби олию дун якест,
Некон намуда майл ба олий, бадон ба дун.
Ќомӣ алам ба олами девонагӣ фарохт⁷.
Чун сохт ишқ рояти девонагон нигун.

(Ќомӣ)

Дар газали мазкури Ќомӣ ба иловаи санъати дуқофия
санъати иштиқоку таҷниси ноқис низ дида мешавад.

1. Дар хаз нахазем — дар хаз ном пӯстии мӯинаи нарму гарм, ки аз пӯсти хаз ном хайвоне, худро наменпечонем, яъне онро наменпӯшем.
2. Газ — як қисм дарахти буттамонанд, ки дорои хӯшаҳои гули сафед ё сурхранг буда, занбури асал онро дӯст медорад, мевааш хушбӯй буда, ҷубашро барои хушбӯй месӯзонанд.
3. Шаккаринмаз — шакаринтаъм.
4. Разидан — ранг кардан.
5. Уюн — чашмаҳо, ҷамъи айн, ки чашма гуфтан аст.
6. Убур кардан — гузаштан.
7. Фарохтан, афрохтан — баланд бардоштан.

То ҳарфи васфи он лаби чун pista бастаам,
Аз кайди қанду аз тамаи руста растаам.
Гар сар равад ба теги ҷафоят, ҷи бим аз он,
Дасте зи ҷон ба кӯи ту биншаста шустаам,
Дил бастаам ба гесуи хилватнишин буге,
Аз сайри кӯча фориғу аз раста растаам,
Васфи узори тозанигоре намудаам,
Лафзе бадеъу маънии барҷаста ҷустаам.
Масти мудом¹ он ниғаҳи бемудом² маст,
Пайваста 3-он ду абруи пайваста хастаам.
Ҳайрат, ба ёди орази ӯ боғи хешро
Ҳар сӯ зи гул ҷаман-ҷаману даста бастаам.

(Ҳайрат)

Лоик - шоири ҷавони боистеъдоди мо низ дар ин ришта
зӯрозмой кардааст:

Онҳо, ки ба макри ишқ ёрат шумаранд,
Махмур ба ҷашми пурҳуморат нигаранд.
Мағрур машав зи меҳрубонию дурушт,
Як гул бидиҳанд, сад баҳорат бибаранд.

Ҳочиб

Гоҳе дар миёни ду қофия калимаи дигаре даромада,
ҳамчун радиф такрор меёбад, ки онро ҳочиб (пардадор)
меноманд:

Эй аз дили дардноки Хоқонӣ шод,
Ғамҳои ту қард хоки Хоқонӣ бод,
Рӯзе ки кунӣ ҳалоки Хоқонӣ ёд,
Бар ҳирзи³ ту ҷони поки Хоқонӣ бод!

Саййидзулфиқори Шервонӣ қасидае иборат аз сию ҳашт
байт дорад, ки ҳар байт дорои се қофия, яъне қофия, ҳочиб
ва радиф буда, матлааш ин аст:

1. Мастимудом — масти доимӣ.

2. Бемудом — бемай.

3. Ҳирз — таъвиз, тӯмор

Мохи ман дармони чон аз шаккари гӯё кунад,
Офтобаш соябон аз анбари соро кунад.

Санъати лабнорас

(Восиъушшафатайн)

Шоирони гузашта барои хунарнамоӣ аз қабилӣ бозии ҳарф низ шеър гуфтаанд, ки аз хондани он лаб ба лаб намерасад, яъне дар он ҳарфҳои лабии м, б иштирок намеkunанд:

Эй сарвақди латифғуфтор

В-эй хушсухани зарифқирдор.

Наздиқтар ой, гарчи кофист

Ушшоқи туро зи дур дидор.

Он зулф хуш аст ё ки занҷир

В-он рӯй хур¹ аст ё ки гулзор.

Сарвест чӣ сарв, сарви чаннат,

Хуснест, чӣ хусн, хусни Фарҳор.

Ҳаққо ки надида дидаи чарх

Чуз рӯи ту хусро сазовор.

Хун сӯхта шуд зи рашқи зулфат

Дар нофаи охувони тотор.

Ҳорути ту новакест дилдӯз,

Ёкути ту шаккаррест хушхор.

Аз нури ту дидахост дар нур

В-аз нори ту синахост дар нор.

Чон шуд зи фироқи ту, зихӣ ишқ,

Сар рафт зи дасти ту, зихӣ кор.

Ҳон, эй Шараф, ар чу ной хушкӣ,

Аз нолаи ишқ дида тар дор.

Санъати лабрас

(Мувассилушшафатайн)

Ин санъат бар хилофи лабнорас буда, дар вақти хондани ин гуна ашъор лаб ба лаб мечаспад, яъне дар аксар калимаҳои ин гуна ашъор ҳарфи «б», «м» иштирок меkunанд:

1. Хур — офтоб

Ман моили махрӯи мусалсалмӯям.
Мафтуни миёни махваши махрӯям,
Май меҳӯраму миёни майхона мудом
Мадҳи малики мулку макон меғӯям.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Хусрави Деҳлавӣ қасидае гуфтааст, ки дар он калимаҳои рӯй, мӯй, шона, моҳу оинаву меҳро илтизом гуфтааст. Аз ин рӯй дар чанд калима лаб ба лаб мечаспад, вале бинобар он ки асосан дар санъати илтизом гуфта шудааст, танҳо бо нақли матлаи он қаноат мекунем:

Эй моҳи бастарӯию меҳрӣ андар оина,
Мӯят зи шона рехта анбар бар оина.

Матлаи қасидаи Муҷириддини Байлақонӣ, ки аз алиф (о) холист:

Сарве, ки бар маҳаш зи шаби тира чанбар аст,
Лӯълӯш зери лаълу гулаш зери анбар аст.

Матлаи қасидаи Муҷик, ки аз алиф («о») холист:

Зулфайни баршикаставу қадди санавбарӣ,
Зери ду зулфи чаъдаш-дар хатти анбарӣ.

Матлаи қасидаи Адиб Собирӣ Тирмизӣ, ки аз алиф («о») ва ҳарфи «р» холист:

Қадди ман шуд чу ду зулфи ба ҳами дӯст ба ҳам,
Дили ман шуд чу ду зулфи дажами дӯст даҷам.

Гӯе тарки баъзе ҳарфҳо ва ё бештар истеъмол шудани баъзе ҳарфҳо дар калима ва таркибҳо як навъи илтизом аст. Аз ин рӯ мо ин санъатҳоро дар қатори намудҳои илтизом овардем.

ХЕЛҲОИ САЧЪ ВА ШЕЪРИ МУСАЧЧАЪ

Дар «Даромади суҳан» ба муносибати навъҳои наср ҳамчун яке аз услубҳои суҳанварӣ насри мусаччаъ низ бо мисоле баён ёфт, ҳоло ба қатори санъатҳои лафзӣ ба шарҳи хелҳои сачъ ва шеъри мусаччаъ мегузарем.

Сачъ се хел мешавад: мутавозӣ, мутавозин, мутарраф.

1. **Сачъи мутавозӣ:** дар ду мисраъ ё ибораву ҷумлаҳо калимаҳои оварда мешаванд, ки ҳам дар вазн ва ҳам дар равӣ¹ яке мебошанд, ҳамчун халаф, талаф, бор, ёр ва ғайра...

Кас фиристод ба сирр-андар Айёр маро,
Ки макун ёд ба шеър-андар бисёр маро.

(Рӯдакӣ)

Яке аз дӯстон дар қачоваи ғам анис ва дар ҳучраи ҳам² чалиси ман буд, аз дар даромад...

(Саъдӣ)

2. **Сачъи мутавозин** он аст, ки калимаҳои сачъшавандаи охири мисраъҳо ё ибораву ҷумлаҳо дар вазн аз ғайри риояи ҳарфи равӣ якранг аст. Ҳамчун мусоид, муносиб, муошир³, муотиб⁴, сокин, рокиб⁵.

Бо шамсу камар ба рих мусоид,

Бо рӯҳ ду буссадам⁶ муошир.

Бо ақл ду наргисаш муотиб,

Бар маскани илму адл сокин,

Бар марқаби кадру чоҳ рокиб...

(Анварӣ)

Ҳар кӣ ба зиндагӣ нонаш нахӯранд, чун бимирад, номаш ба неки набаранд.

(Саъдӣ)

1. Раvӣ — ҳарфи аслие, ки бинои қофия дар он аст.

2. Ҳам — ғам.

3. Муошир — ҳамдам, ишраткунанда.

4. Муотиб — итобкунанда.

5. Рокиб — савор.

6. Буссад — марҷон.

3. **Сачъи мутарраф** он аст, ки дар ду мисраъ ё ибораву чумлаҳо калимаҳое оварда мешавад, ки дар раъй як хел бошанд ҳам, дар вазн баробар нестанд, ҳамчун молу омор, хору чинор ва ғайра...

Дил шишаву чашмони ту хар сӯй барандаш,
Мастанд, мабодо ки зи шӯҳи шиканандаш.

Хабаре, ки донӣ, ки диле биёзорад, бигзор, то дигаре биёрад.

(Саъдӣ)

Сачъ дар наср, масалан дар «Гулистон»-и Саъдӣ намудҳои гуногун дорад. Мо ин ҷо чанд хели онро нишон медиҳем:

1. Охири ибора ва ё чумла бо феъл тамом мешавад: мушк он аст, ки худ бибӯяд, на он ки аттор бигӯяд.

2. Бо исм пеш аз феъл меояд:

Гуфт: Аз ҷоҳат метарсидам, акнун ки дар ҷоҳат дидам, фурсат ғанимат ёфтам.

3. Дар чумлаи дуҷум чумлаи мураккаби ғайритобеъ (пайваст) феъл барои эҷози сухан тарк меёбад: лаззати ангур бева донад, на худованди мева...

4. Ба таври дукофия меояд: Аз нафспарвар хунарпарварӣ наёяд ва беҳунар сарвариро нашояд.

Некбаҳт он ки хӯрду кишт ва бадбаҳт он ки мурду кишт.

5. Бо сифат ташкил меёбад: Ду чиз муҳолифи ақл аст: Хӯрдан беш аз ризқи мақсум ва мурдан пеш аз вақти маълум.

Ду касро ҳасрат аз дил наравад ва пои тағобун¹ аз гил наёяд: тоҷири киштишикаста ва вориси бо қаландарон нишаста.

6. Гоҳе дар чумлаи мураккаби ғайритобеъ барои эзоҳ аз чумлаи дуҷум бандаки хабарии аст меафтад:

Аммо хунар чашмаи зоянда аст ва давлати поянда...

Сачъ танҳо дар охири байт ҳос нест, балки дар дохили шеърҳои мусаччаъ низ мавҷуд аст.

1. Тағобун — ҳасрату дарег, афсӯс ва пушаймонӣ.

Масалан, шоир ҳар байтро ба чор пораи баробар тақсим мекунад ва баъд аз риояи се сачъ дар як қофия пораи чорумро ба қофияе тамом мекунад, ки бинои шеър бар он аст.

Мисол аз Саъдӣ:

Эй сорбон, охиста рон, к-ороми чонам меравад,
Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.
Ман мондаам маҳчур аз ӯ, дилхаставу ранчур аз ӯ,
Гуй, ки неше дур аз ӯ дар устухонам меравад.
Боз ою дар чашмам нишин, эй дилситони нозанин,
К-ошӯбу фарёд аз замин то осмонам меравад.
Дар рафтани чон аз бадан гӯянд ҳар навъе сухан,
Ман худ ба чашми хештан дидам, ки чонам меравад.

Ин қофияҳои дохилии байт сачъи байт ном дорад.
Азбаски дар санъати мусаччаъ ҳар байт ба чор порчаи баробар тақсим мешавад, ин санъатро ба тоҷикӣ чорбаҳра ё ки чори дар чор низ меноманд.

Мисол аз Абдулвосеи Ҷабалӣ:

Ало, эй абри наврӯзӣ, шабонрӯзӣ наместонӣ,
На аз гирия биёсой, на аз нола фуру монӣ.
Чу бар гардун кунӣ нола, кунад дарсоат ӯ жола,
Ба кирдори садаф лола дахон пурдурри уммонӣ,
Ба шакли мардуми ҷангӣ гирифта тег дар ҷангӣ,
Ба сони чехраи зангӣ тан олула ба катронӣ.

Санъати дугоник

(Муздавач)

Муздавач дар лугат ба маънои чуфт, дугоник (дутой) буда, дар илми бадеъ санъатест, ки нависанда баъди риояи сачъ ва қофия ду калимаи чуфт ва зиёда аз онро паси ҳам ё қариби ҳамдигар меорад. Ҳамчун зоге, боге ва гайра дар ин мисолҳо:

Лоиқи қадри ман он аст, ки бо зоге ба девори боге хиромон ҳамерафтаме.

(Саъдӣ)

Дур аз рухи фаррухи (?) он меҳргусил
Шуд нуру сурур дур аз дидаву дил.
Рух зарду ба сина дарду дар чон оташ,
Ман зори чунин ёри зи олам гофил.

* * *

Чое, ки буд он дилситон дар бӯстон бо дӯстон,
Шуд гургу рӯхбахро макон, шуд зоғу каргасро ватан.

«Одина, ки ҷавонӣ ва қувват дошт ва аз талқону курут
кути лоямутаи мухайё буд, дар роҳ ба осебе дучор нашуда,
аз ин дарёи фалокат ба канори саломат баромад».

(С.Айнӣ)

ТАКРИР

Шоир барои боз ҳам сарех ва равшантар гардонидани
ифодаи баён калима ё таркибе ва ё ибораеро интихоб ме-
намояд, ки фикри асосӣ бо он беҳтар зоҳир мешавад. Ин
калима ё ибора ба тарзи таъкид дар як байт ва ё чанд байт
гаштаву баргашта такрор меёбад. Вале агар ин такрор аз
доираи даркорӣ берун равад, ба самимияти сухан ва салосати
баён зарба медиҳад ва хонандаро дилгир мекунад. Аммо
такрори бамавқеъ боиси пурқувваттар шудани таъсири
тасвир мегардад.

Такрир намудҳои бисёр дорад. Ин ҷо барои намуна
якчанд намуни онро зикр менамоем.

1. Дар мисоли зерин калимаи «гоҳ» ба дараҷаи дилкаш
ва матлуб такрор ёфтааст:

Ё раб, чӣ хуш иттифоқ бошад,
Гар бо манат иштиёқ бошад.
Махтобшабе чу рӯзи равшан.
Танҳо ману ту миёни гулшан...
Дарҳам шиканам шиканчи гесӯт,
То гӯш кашам камони абрӯт.
Бо нори барат нишаст гирам,
Себи занахат ба даст гирам.
Гаҳ нори туро чу себ соям,
Гаҳ себи туро чу нор хоям.

Гаҳ зулф барафканам ба дӯшат,
Гаҳ ҳалқа бирун кунам зи гӯшат.
Гаҳ гирди гулат бунафша корам,
Гоҳе зи бунафша гул барорам.
Гаҳ бар дари худ кунам нишастат,
Гаҳ номаи ғам диҳам ба дастат.
Ё раб, чӣ бувад, агар чунин рой
Бар кор шавад¹, чӣ хуш бувад ҳой!..

(Низомӣ)

2. а) калимае, ки дар аввали мисраъ омадааст, дар охири мисраъ низ меояд:

Биё, ки бе ту маро ҷон ба лаб расид, биё,
Биё, ки рӯзам аз ин ғам ба шаб расид, биё,

(Ҳафт қулзум)

б) калимае, ки дар миёни мисраи аввал омадааст, дар миёни мисраи сонӣ такрор меёбад:

Хаёли дӯст агар дар тасаввурам бигзапт,
Зиҳи тасаввури ботил, зиҳи, хаёли мухол.

(Қамол)

Ғар равӣ дар хонаи эшон, пушаймон меҳӯрӣ,
Хӯрдани дар хонаи эшон пушаймон асту бас.

(Саййидо)

3. Калимаи дар мисраъе ҳампахлӯ овардашуда дар мисраи дигари байти дигар ҳамчун тафсиру табиин такрор мегардад:

Рӯи ту сафҳа-сафҳаву ҳар сафҳа офтоб,
Мӯи ту ҳалқа-ҳалқаву ҳар ҳалқа з-ӯ таноб.
З-он сафҳа-сафҳа гул шуду гул шуд варақ-варақ,
З-он ҳалқа-ҳалқа ҳалқаи сунбул ба печутоб.

(Афсариш Бухорӣ)

1. Иҷро шавад, ба амал ояд.

Ин мисол дар айни замон ба санъати тафсир алоқаманд аст.

4. Такрори таркиб ва ё чуфт:

Шакоик сангро бутхона карда,
Сабо чаъди суманро шона карда.
Мусалсал гашта бар гулҳои хумр¹
Навои булбулу овои кумр.
Парида мурғакон густох-густох,
Шамоил бар шамоил, шох бар шох.
Ба ҳар гӯша зи мурғон гӯш дар гӯш,
Зада бар гул садои нӯш дар нӯш,

(Низомӣ)

Дилу динам, дилу динам бибурдаст
Бару дӯшаш, бару дӯшаш, бару дӯш.
Давои ту, давои туст, Ҳофиз,
Лаби нӯшаш, лаби нӯшаш, лаби нӯш.

(Ҳофиз)

5. Такрори як калима дар маъноҳои гуногун-калимаи «шикастан»:

...Гирам, ки маро ду дида бастанд,
Охир дигарон назора хастанд.
Чун ухдаи аҳд боз чӯянд,
Чуз аҳдшикан туро нагӯянд.
Фаррух набувад шикастани аҳд,
Андеша кун аз шикастани маҳд.
Гул то нашикаст аҳди гулзор,
Нашкаст замона дар дилаш хор.
Май то нашикаст рӯи авбош,
Дар номшикастагӣ нашуд фош.
Шаб то нашикаст мохро чом,
Бо рӯи сиях нашуд саранҷом...

(Низомӣ)

1. Хумрӣ — сурх.

Такрори калимаи «забон» ва «мӯй» ба маъноҳои гуногун:

Мачнун зи бухори ашки хунрез
Бикшод забони оташангез,
К-эӣ ёди лаби ту хуштар аз қанд,
Карда лаби ту маро забонбанд.
Пиндор, забон дар ин даҳон нест,
Кӯҳ як сари мӯй, к-он забон нест?
З-он рӯй, ки бас кушодарӯй аст,
Мӯям чу забон, забон чу мӯй аст.
Чун мӯй забон шавад дар ин кӯй,
Беҳ бошад, агар забон шавад мӯй.
Донӣ зи чи мӯй шуд забонам,
То бо ту сухан чу мӯй ронам.
Чун хоси туам ба ҷонфурушӣ,
Беҳ гар накунам забонфурушӣ.
Чун марҳами синаҳост бисёр.
К-аз захми забон мабош дар кор!..

(Низомӣ)

Мисоли охиристо ба санъати илтизом набояд омехт. Дар илтизом бар хилофи санъати тақрир шарт аст, ки калимае лозим гирифта шавад ва дар ҳар мисраъ ё байт тақрор ёбад. Аммо ин намуди тақрир, ки калима бо камоли маҳорат ба маъноҳои гуногун бозӣ доронда мешавад, дар якҷанд мисраъу байтҳои як порча гоҳе бо муштаккоташ тақрор меёбад. Ин гуна тақрор бештар ба устоди бузурги сухан Низомӣ хос аст. Ӯ дар баъзе мавридҳо калимаеро ҷунун бозӣ медорад, ки хонандаро дар ҳаяҷон ва завқ меорад. Аз ҷумла калимаи сар, ҷашм, мӯй, ҷигар, дил ва монанди инҳоро бо қаринаҳои ҷор фармуда, аз онҳо натиҷаҳои ғалсафӣ мебарорад.

6. Такрори айни феъл ва ё исм ва ё сифат дар як қатор:

Гар зи дасти зулфи мушкинат хатое рафт, рафт.
В-ар зи хиндуи шумо бар мо ҷафое рафт, рафт.
Барки ишқ ар хирмани папминапӯше сӯхт, сӯхт,
Ҷаври шоҳи комрон гар бар ғадое рафт, рафт.

Гар дилам аз ғамзаи дилдор тобе бурд, бурд,
 Дар миёни чону чонон мочарое рафт, рафт.
 Дар тариқат ранчиши хотир набошад, май биёр,
 Ҳар кудуратро, ки бинӣ, чун сафое рафт, рафт.
 Ишқбозиро таҳаммул бояд, эй дил, пой дор,
 Гар малоле буд, буду гар хатое рафт, рафт.
 Аз суҳанчинон маломатҳо падид ояд, вале
 Чун миёни ҳамнишинон мочарое рафт, рафт.
 Айби Ҳофиз, гӯ, макун зоҳид, ки рафт аз хонақоҳ,
 Пой озодон чӣ бандӣ, гар ба чое рафт, рафт.

Матлаи зерини Ҷомӣ мисоли барҷастаи тақрир аст:

Эй турраи ту ҳам-хаму гесӯ гирех-гирех.
 В-аз ҷаъди печ-печи ту ҳар мӯ гирех-гирех.

Матлаи як ғазали Лоҳутӣ:

Танида ёди ту дар тору пудам, меҳан, эй меҳан,
 Бувад лабрез аз ишқат вучудам, меҳан, эй меҳан.

Баргардониш

Пеш аз он ки моҳияти ин санъатро эзоҳ диҳем, ҳаминро гуфтан лозим аст, ки дар арӯз ва илми бадеъ аввали байт садр, охири байт аҷуз¹, охири мисраи аввал арӯз, аввали мисраи дуюм ибтидо ва миёнаи мисраҳо хашв ном дорад.

Санъати баргардониш тақрор шудани яке аз ин ҳиссаҳои байт буда, аз намудҳои санъати тақрир ҳисоб мешавад. Баргардониш ба ду қисм чудо мешавад.

1. Агар шоир калимаи дар садр зикрётаро боз гашта дар аҷуз тақрор намояд, радд-ус-садр ила-л-аҷуз ном мегирад.

Асо баргирифта на мӯъҷиз бувад,
 Ҳама аждаҳо кард бояд асо.

(Ғазавӣ)

1. Аҷуз ё аҷиз — дунболаи ҷизе.

Қарор аз дили ман рабуд он нигор
Бад-он анбарин турраи беқарор.

(Рашиди Ваъзот)

Дил сӯхт з-оташи ғаму пайкон ба сина банд,
Ҳам ёдгори тири ту, ҳам ёдгори дил.
Дил додамат, ки гар бувадаш беқарорие,
Аз ҷаври рӯзгор шавӣ ғамгусори дил.

(Ҷомӣ)

2. Агар шоир калимаи ачузи байти 1-умро дар садри байти сонӣ такроран зикр намояд, радд-ул-ачуз ила-с-садр ном мегирад.

Низоми миллату мулкӣ, аҷаб набошад, агар
Ба раванқ аст дар ин рӯзгор килку ҳусом¹.
Ҳусому килки ту қарданд коми аъдо ғум,
Рувову² рои ту бурданд аз замона залом³.
Залом бод шабу рӯзи душмани ҷохат,
Ба қом бод ҳама қори дӯстон-мудом.
Мудом, то ки бувад ғардиши фалақ барҷой,
Мутеъ бод туро давлату сипеҳр ғулом.

(«Мизон-ул-авзон»)

Ин ду намуи барғардониш аз ҷиҳати маъноӣ калимаҳои такроршаванда боз ҷанд хел аст, вале мо ин ҷо 4 навиъро интиҳоб мекунем, ки ҳар навъ ду намуи дорад:

1. Қалимаи садр дар аҷуз такроран зикр мегардад, лекин:

а) ғоҳе он калима дар вақти такрор шудан маъноӣ худро тағйир намендихад:

Ихвон⁴ ки зи раҳ оянд, оранд раҳоварде,
Ин қисса раҳовард аст аз баҳри дили ихвон.

(Ҳоқонӣ)

1. Ҳусом — шамшерӣ тез.

2. Руво — ҳусни манзар, зебоии ҷеҳра, симо, обрӯ.

3. Залом — ториқӣ, ториқии шаб.

4. Ихвон — бародарон.

Боварам н-ояд, ки имшаб ёр ояд дар барам,
Дар барам ояд, бибинам, то биёяд боварам.
Соғарам аз акси рӯи ёр дорад мавчи май,
Мавчи май чӯши таҷаллӣ мезанад дар соғарам.
Дилбарам ҳаргиз намеояд ба хобам дар бағал,
Дар газал ояд ба бедорӣ зи мастӣ дилбарам.
Гавҳарам олист аз гарди ятимӣ дар назар,
Дар назар оинаи хусни маонӣ гавҳарам.
Камтарам донад Парӣ аз зарра, хуснаш месазад,
Месазад гӯям, ки ман аз камтари ӯ камтарам.

(Париш Ҳисорӣ)

б) гоҳе калимаи такроршаванда шаклан бетағйир, вале маънан дигар аст:

Шом ар биёй дар барам, эй офтоби авчи хусн,
Шак нест, к-ин ринди гадо гардад аз он султони Шом.
(Ваҳиди Табретӣ)

3-ин беш пояи суҳанам нест, чун қунам,
Бастам бар аспӣ хомушӣ аз изтироб зин.

Манол аз ситами факр, 3-он ки дар ҳама ҳол
Беҳ аст кунҷи қаноат зи ганҷи молу манол.

(Ҳафт қулзум)

Ин намуди санъати баргардониш аз ҷумлаи таҷнисоти лафзист.

2. Навъи дуҷоми баргардониш он аст, ки калимаи дар ҳашви мисраи 1-ум зикрёфта дар аҷуз бармегардад:

а) Калимаи такроршаванда шаклан ва маънан якест:

Агар бутгар чу ту пайкар нигорад,
Марезод ин хучаста дасти бутгар.
Ва гар озар чу ӯ донист кардан,
Дуруд аз ҷони ман бар ҷони озар.

(Дақиқӣ)

Бор бар гову нола бар гардун,
Говро нест тоқати нола.

(Сӯзанӣ)

Ёр *бигзашт* аз ҳама хандону аз мо хашмнок,
Умр бар ман мушкилу бар дигарон осон *гузашт*.
Чун *гузашт* аз дил хадангаш гӯиё тири ачал,
Ҳарчи ояд бигзарад, чун ҳарчи омад, он *гузашт*.

(Ҳилолӣ)

б) Калимаҳои такрор шаклан якранг ва маънан дигаргунанд:

Қавме бибастаанд *миён* бар хилофи ман,
Чӯянд номи хеш ҳаме андар ин *миён*.

(Рашиди Ватвот)

Агарчи дар кутуб аз қавли ровиёни ҳадис
Зи чуди Ҷаъфари Бармак ҳикоятест самар,
Ҳисоби Ҷаъфар бо ту намекунам, зеро-к
Ба баҳр монию чӯй аст дар лугат ҷаъфар.

(Ҷафр кулзум)

3. Калимае, ки дар охири мисраи аввал (арӯз) аст, дар охири байт (ачуз) такрор меёбад.

а) ҳар ду калимаи такрор шаклан ва маънан яке мебошанд:

Ба меҳтарӣ дигаре нест мислу *монандам*,
Ба шеър агар дигаронанд мислу *монандам*.

(Сӯзанӣ)

Эй сорбон, охиста рон, к-оромӣ чонам *меравад*,
Он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам *меравад*.

(Саъдӣ)

Турки ман дӣ суҳан ба раҳ *мегуфт*,
Ҳар кӣ дидаш зи дур, маҳ *мегуфт*.

(Хусрави Деҳлавӣ)

Матлаи ҳамаи ғазал ва қасидаҳои радифдор дорои ин санъат аст.

б) Баъзан ин калимаҳо маънан дигар мебошанд:

Дар ошикию дилбарӣ, эй дилбари *ширин*,
Ман ранча чу Фарҳодаму ту турфа чу *Ширин*.

Аз миёни баҳр карда бо наҳангон *ошно*,¹
Бар канори кӯҳ карда бо палангон *ошно*.

(Абдулвосеи Чабалӣ).

4. Калимае, ки дар ибтидои мисраи дуҷум зикр ёфтааст, дар аҷуз тақрор меёбад.

а) Ғоҳе шаклан ва маънан дигар аст:

На дар дашт сабза, на дар боғ шах,
Малах бӯстон хӯрду мардум *малах*.

(Саъдӣ)

Ин қисми санъати баргардониш монанди санъати акс аст, вале дар як мисраъ.

б) Баъзан ҳарду калима шаклан яке ва маънан дигаранд:

Шуда хоку хокистар оби ҳаёт,
Наботаш бароварда шӯр аз *набот*.

(Ҳафти қулзум)

Дар ин ҷо «набот»-и аввалӣ рустанӣ ва «набот»-и дуҷумӣ ҳалвои махсусро ифода мекунад.

Санъати ирсод (пайиш)

Ирсод дар лугат расад кардан, поидан, дидбонӣ, роҳнигоҳдорӣ кардан, омода будан аст. Вале дар илми бадеъиборат аз он аст, ки шоир дар мисраи аввали байти охир калимае меоварад, ки баъд аз муайян шудани ҳарфи рави дар қофияҳои байтҳои аввали он калима қофия шуда метавонад. Ин таъриф бисёртар шомили қисми якуми ирсод аст.

1. Ошно — шино, обдонӣ, оббурӣ.

Мисол аз Имомиддини Ҳаравӣ:

Чун кабки шусталаб зи шароби мураввақӣ,
Кабкӣ, аз он ба тавки муанбар мутавақӣ.
Бар офтоб танз кунӣю мусалламӣ,
Бар Муштарию Моҳ бихандию барҳақӣ.
Бар оби дида пеши ту *заврақ* равон кунам,
Гар 3-он ки донамат, ки ту бо мо ба *заврақӣ*.

Дар айни замон қофияи ин шеър доир ба санъати эънот аст. Байти дуҷуми ин байти Салмони Соваҷӣ шомили ҳамин санъат аст. Калимаи **офтоб** дар байти сонӣ дорои санъати ирсод аст:

Боги рухсори туро имрӯз обе дигар аст,
Дар каманди турраи ту печутобе дигар аст.
Соябон бар рух чӣ мебандӣ ба дафъи *офтоб*,
3-он ки зери соябонат *офтобе* дигар аст.

Навӣи дуҷуми ирсод он аст, ки арӯз (охири мисраи аввал) ва ибтидо (аввали мисраи дуҷум)-ро айни калима ташкил мекунад. Чунончи, дар ин байти Саъдӣ калимаи «хато» ирсод аст:

• Ниғах дор моро зи роҳи хато
Хато дар гузуро савобаш намо.

Қисми сеҷуми ирсод чунин аст. Ҳар мисраъ ду бор хонда мешавад: ҳар мисраъ ба се пора ҷудо шудааст. Бори якум аз рақаи як сар карда мисраъ тамом хонда мешавад. Барои ҳосил кардани мисраи дуҷум аввал пораи охири (рақаи ду) хонда мешавад, баъд пораи болои мисраъ (рақаи се) ва ахиран пораи рақаи чор хонда мешавад:

4

2

I. Дар барам | ҳаргиз наёяд, эй дарего | дилбарам

3

ро нанг меояд, ки гардад

4

2

I. Баргарам | аз нӯҳ фалак гар ҷой ёбам | бар дараи

3

гар рӯ ниҳам, бешак зи ҷумла

4 2
I. Мебарам | сад орзу ҳар дам зи баҳри | рӯи ӯ

3
ро гар бибиинам, доғи ҳасрат

4 2
I. Бингарам | гар рӯи хубаш, ҳадя созам | ҷону дил

3
созам фидо, гар ман ба рӯяш

4 2
I. Медарам | андар фироқаш ҳар шабе сад | пераҳан

3
бе ӯ зи доман то гиребон,

Яъне байти аввал ин аст:

Дар барам ҳаргиз наёяд, эй дарего дилбарам,
Дилбарамро нанг меояд, ки гардад дар барам.

Кисме аз акс аз Саййидзулфиқор Алии Шервонист, ки
шомили санъати баргардониш, тақрир ва ирсод аст. Ҳар
як мисраъ ду бор хонда мешавад: аввал аз рақами якум аз
чап ба рост, бори дуюм аз поён-пораи рақами дуюм, сеюм
ва чаҳорум хонда мешавад:

4 3 2
I. Бӯстон | бар сарв дорад | он нигори дилситон

4 3 2
I. Гулистон | бошад шукуфта | бар санавбар, эй аҷаб

4 3 2
I. Соябон | аз сабза дорад | лолаи сероби ӯ

4 3 2
I. Ройгон | ҳастам гуломаш | гаҳ зи ман озод шуд

4 3 2
I. Парниён | омад рухи ӯ | то маро шуд ашк лаъл

4 3 2
I. Саргарон | бар май чу дорад | гар сабук шуд кисаам

4 3 2
I. Заъфарон | шуд чехраи ман | бе рухи гулранги ӯ

4 3 2
I. Шодмон | бошад ҳамеша | з-он ки шуд ғамхорам ӯ

I. Дар миён | омад камарсон | гарчи бошад зулфи ӯ

Қисми чаҳоруми санъати ирсод ба санъати чамъу тарҳ ва дар айни ҳол ба санъати тафсиру тақрир ва ҳам шумур шомил мебошад. Дар ин ҷо калимаҳо тарҳ шуда (пахн шуда) боз бо шумур чамъ карда хонда мешавад. Мисол аз Замири:

Рабуд ғамзаву холи хати ту аз мани зор
 Якум қарору дувум шодию севум гуфтор.
 Қарору шодию гуфтори ман ба ман афзуд
 Якум сиришку дувум нолаву севум афгор.
 Сиришку нолаву афгор мекунад моро
 Якум харобу дувум бехуду севум бемор.
 Харобу бехуду бемор аз ту меҳоханд
 Якум шифову дувум давлату севум зинҳор...
 Шифову давлату зинҳор аз ту ин хоҳам:
 Якум шаробу дувум мутрибу севум дидор.
 Шаробу мутрибу дидори ту Замириро
 Якум ҳаёту дувум мӯнису севум ғамҳор...

МУЛАММАЪ

Ин санъат чунон аст, ки шоир мисраеро ба арабӣ ва мисраеро ба тоҷикӣ, ё байтеро ба арабӣ ва байтеро ба тоҷикӣ меорад.

Агар мисрае ба арабӣ ва мисрае ба тоҷикӣ гуфта шуда бошад ё нимаи мисраъ тоҷикӣ ва нимаи дигар туркӣ бошад, муламмаи макшӯф (кушода), вагарна муламмаи маҳҷуб (пӯшида) ном дорад. Ба забони гуфтугӯ чунин шеърӣ ба ду забонро ширу шакар меноманд.

Ало ё айюҳа-с-соқӣ адир қаъсан ва новилҳо¹,

Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо.

(Ҳофиз)

1. Ҳой, эй соқӣ, гардон кун қадаҳе ва бидеҳ онро.

Медамад субҳу килла¹ баста сахоб,
Ассабӯҳ, ассабӯҳ, ё ахбоб²!

(Ҳофиз)

Пурсидам аз табибе аз холи дӯст, гуфто:
Фй қурбиҳи азобун, мин буъдиҳи салома³.

(Ҳофиз)

Гоҳе муламмаъро ба тоҷикию туркӣ ҳам гуфтаанд. Чу-
нончи газали зеринро, ки ба тоҷикию туркӣ гуфта шудааст,
ба Абдурраҳмони Ҷомӣ нисбат медиҳанд:

Эй лабат пурхандаву чашми сиёҳат масти хоб,
Икки зулфинг орасида ой юзингдур офтоб.
Мастии май мекунад рӯи туро ғарқи арақ,
Бода иҷсанг тӯкулур икки кизил юздин гулоб...

Давлатшоҳи Самарқандӣ дар ҳаққи Алишери Навоӣ
гуфтааст:

Субҳдам очди юзиндан пардаи нилуфарӣ⁴,
Ҷилва берди ҳуснини зебо арӯси ховарӣ.
Аз уфуқ то шуд яди байзои Мӯсо⁵ ошкор,
Бульчабқорони шабро рафт сеҳри Сомирий⁶...

Ин қасида аз ҳафтдаҳ байт иборат буда, то охир як
байт тоҷикӣ ва дигаре ба туркӣ меравад.

Гоҳе дар муҳаммасо банде ба тоҷикӣ ва банде ба туркӣ
ва ё мисраъ ба тоҷикӣ ва ними мисраъ ба забони дигар
гуфта мешавад.

Санъати мазкур дар эҷодиёти даҳони халқ низ бисёр
дучор мешавад. Ҳатто гӯяндагони халқӣ порчаҳое эҷод
кардаанд, ки бо забонҳои русию тоҷикӣ гуфта шудааст:

1. Килла бастан — парда, чодар ба по кардан.
2. Ассабӯҳ — овозест, ки ёронро ба нӯшидани шароб даъват мекунад, яъне, эй ахбоб, биёед сабӯҳӣ кунем.
3. Дар ҳузур ва наздики ӯ будан азоб аст ва аз дурии ӯ роҳат аст.
4. Пардаи нилуфарӣ — киноя аз шаб.
5. Яди байзои Мӯсо — киноя аз офтоб.
6. Сомирий — соҳире, ки ба муқобили Мӯсо баромада буд.

АКС

(Чанна)

Санъати акс аз он иборат аст, ки шоир мисраи якумро ба ду хисса чудо мекунад, баъд дар мисраи дуюм ҷои ин хиссахоро дигар мекунад ва дар натиҷа бо таъхиру тақдим мисраи алоҳида ба вучуд меояд. Аз ҳамин сабаб ин санъатро табдил ҳам меноманд.

Ин санъат намудҳои бисёре дошта, бештарини онҳо аз тақаллуфи шеърӣ иборат аст.

Ғазали зерини Ҳофиз мувофиқи таърифи боло шоистатарин мисолест:

Дилбари ҷонони ман бурд дилу ҷони ман,
Бурд дилу ҷони ман дилбари ҷонони ман.
Аз лаби ҷонони ман зинда шавад ҷони ман,
Зинда шавад ҷони ман аз лаби ҷонони ман.
Равзаи ризвони¹ ман хоки сари кӯи дӯст,
Хоки сари кӯи дӯст равзаи ризвони ман.
Ин дили ҳайрони ман волаву шайдои туст,
Волаву шайдои туст ин дили ҳайрони ман.
Юсуфи Канъони ман, Мисри малоҳат турост,
Мисри малоҳат турост, Юсуфи Канъони ман.
Сарви гулистони ман қомати дилҷӯи туст,
Қомати дилҷӯи туст сарви гулистони ман.
Ҳофизии хушхони ман нақди камоли ғиёс²,
Нақди камоли ғиёс Ҳофизии хушхони ман.

Ин байт аз Фаррухӣ:

Савсан дорӣ шугуфта бар маҳи равшан,
Бар маҳи равшан шугуфта дорӣ савсан.

Шеъри С. Айний «Шаби танҳой», ки дар вақти аз дасти амир аз Бухоро саргурез шудани нависанда ба ёди хешу табор ва ёру дӯстон гуфта шуда буд, низ дар санъати акс аст:

1. Равзаи ризвон — боғи чаннат, боғи нағзи дилкушо.

2. Ғиёс — фарёдрас.

Шаби танҳой дили ман хун шуд,
Дили ман хун шуд шаби танҳой.
Дили шайдой ба кучо гум шуд?
Ба кучо гум шуд дили шайдой?
Ба кӣ меғӯям дили хунгашта?
Дили хунгашта ба кӣ меғӯям?
Зи кӣ мечӯям дили гумгашта?
Дили гумгашта зи кӣ мечӯям?

ҚАЛБ

Қалб дар лугат ба маънои вожун, вожгуна, чаппа меояд, вале дар истилоҳи бадеъ иборат аз назмест, ки аз пешу қафо шудани калимот байте бо вазни дигар ҳосил мешавад. Масалан, байти зерин:

Бо ман акнун итоб дорад дилбар,
Хирман-хирман зи зулф борад анбар.

бо таври пешу қафо хонда шавад, байте дигар ҳосил мегардад:

Дилбар дорад итоб акнун бо ман,
Анбар борад зи зулф хирман-хирман.

Гайр аз ин баъзе калимаҳо ба таври дигар-чаппа, ё ба тарзи омехта хонда шавад, калимаи дигар ҳосил мешавад: масалан, «рағ», «кас», «ракиб» аз поён ва ё ба таври омехта хонда шавад, калимаҳои «гар», «сак» «қариб» ҳосил мешавад. Дар калимаи «кас», ки аз тарафи поён хонда шавад, «сак» (саг) мешавад:

Он ки кас дидӣ, кунун мақлуби кас шуд, ҳону хон,
Шермардо, ҳеч савганде ба чони кас махӯр.

(Ҳоқонӣ)

Дар калимаи сагмагас, ки агар аз поён хонда шавад, боз сагмагас ҳосил мегардад:

Ҳар кӣ дар асл сифла¹ афтодаст,
Ба тақолиби² даҳр кас нашавад.
Сагмагасро агар кунӣ мақлуб,
Қалби ӯ гайри сагмагас нашавад.

(Ҷомӣ)

Ин гуна қалбро мақлуби муставӣ (баробар) меноманд.

Баъзе байт, иборат ва ё ҷумлаҳоро ҳам аз рост ва ҳам чап хондан мумкин аст. Ҳамчунин калимаҳое ҳам ҳастанд, ки монанди нон, домод, ҳама (ҳ), мум, дуд, дид, боб, тут, шуш, ковок, шобош, лол, мом, шаш, қоқ ва гайра низ агар аз поён хонда шавад, тағйире намебинанд. Ҳатто мисраъҳое ҳастанд, ки аз ду тараф хондан мумкин аст.

Чунончи дар ин байти Ҳамидуддини Муставфӣ

Шаккар ба тарозуи визорат баркаш,
Шав ҳамраҳи булбул ба лаби ҳар маҳваш!

Гоҳе шоир байтеро бо калимае сар мекунад, ки дар охири байт онро ба таври чаппа қофия мегардонад; инро мақлуби мучаннаҳ (болдор) меноманд:

З-он ду ҷоду наргиси махмур бо кашшию³ ноз
Зору гирёну гиревонам ҳама рӯзи дароз.

(«Тарҷумон-ул-балог»)

Ин ҷо дар калимаҳои **з-он** — **ноз**, **зор**, **-(да)** **роз** санъати қалб ҳаст.

Намудҳои қалб бисёр буда, ҳамагӣ ба асоси хатти арабӣ сохта шудаанд ва ба хатти имрӯза мувофиқ намеоянд.

МУТАЛАВВИН

Ин санъат чунон аст, ки шоир порчае мегӯяд, ки ба ду ва ё зиёда аз ду вазн хондан мумкин аст. Талаввин дар луғат ранг ба ранг шудан ва муталаввин рангбарангшаванда

1. Сифла — одами паст, нокас.

2. Тақолиб — ҷамъи тақлиб буда, ба маънои қалб кардан аст.

3. Кашшӣ — нозу адо, карашма.

гуфтан аст. Масалан, шеъри зеринро гирем, агар баъзе аз калимаҳои он каме кашидатар хонда шавад, баҳри рамали мусаддас-фоилотун, фоилотун фоилун ва агар сабуктар, фишурдатар хонда шавад, баҳри сареи мусаддас аст, ки муфтаилун, муфтаилун, фоилун мебошад:

Эй рухи зебои ту ороми чон,
В-эй қади раънои ту сарви равон.
Аз пай сайди дили ушокки хеш
Тир кун аз ғамзаву з-абру камон.
Эй бути шамшодқад (д)-и симбар,
В-эй маҳи сангиндили номехрубон.
Пиртар аз рои ту ғаштам, вале
Ҳаст аз иқболи ту бахтам чавон.

(«Ҳафт қулзум»)

Ғазали зерини Амиди Лавмакӣ низ ба ду баҳр хонда мешавад: рамали мусаддас-фоилотун, фоилотун, фоилун ва сареъ-муфтаилун, муфтаилун, фоилун:

Рӯи ту перояи сахни чаман,
Мӯи ту сармои мушки Хутан.
Бастаи ғеъи ту сад дину дил,
Хастаи абруи ту сад қону тан.
Турраи таррори ту ошиқфиреб,
Ғамзаи хунхори ту лашкаршикан.
Фитнаи рафтори ту кабки дарӣ,
Волаи рухсори ту ҳар марду зан.
Дар ғаҳи ханда лаби лаълат шикаст
Равнақи бечодаву¹ дурри Адан².
Зулфи ту бар рӯи ту гӯи ки ҳаст
Сунбули тар хамзада бар настарин.
Наргиси қодуи ту ҳангоми ноз
Офати қону дили маҷрӯҳи ман.
Бандаи ҳолу руҳи ту шуд Амид,
Оташи ғам дар дилу қонаш мазан.

1. Бечода — санги сурхи ёқутмонанд.

2. Дурри Адан — марвориде, ки аз Адан ном қазираи мулки Яман ҳосил мешавад.

Котибии Туршизӣ ба номи «Мачмаъ-ул-бахрайн» оид ба қиссаи Нозиру Манзур маснавие гуфтааст, ки ба баҳри рамал ва баҳри сареъ хонда мешавад ва дар айни замон зуқофиятайн аст:

Горати чон гармии рафтори ў,
Офати дил нармии гуфтори ў.
Пардаи дил гесуи ў бофтӣ,
Соиди чон бозуи ў тофтӣ.
Аз ҳади¹ ў чаннати аъло хичил,
В-аз қади ў тинати тубо² ба гил,
Турраи ў офати ҳар саркаше,
Ғамзаи ў меҳнати ҳар сархуше.
Ғунҷаи гулшаккари ў дилрабой,
Ғамзаи ҷонпарвари ў дилкушой.
Сад дилу чон хастаи абруш буд,
Сад тану сар бастаи гесӯш буд.
Мӯҳташам аз пайкари ў нақди чон,
Мунъақид³ аз гавҳари ў қадри кон.
Аз гули ў сунбули тар тоб дошт,
В-аз маҳи ў дидаи хур⁴ об дошт.
Наргиси ў моили хоби мубох,
Лолаи ў ташнаи оби салоҳ.
Чун ҳади худ миннати зебош буд,
Чун қади худ баҳти дилорош буд.
Аз қади ў чобуқӣ овезае,
Аз хати ў нозуқӣ андозае.
Ҳисравӣ аз кишварӣ ў ҳиссае,
Некуӣ аз дафтари ў қиссае.
Хоҳиши чон хоста аз ҳадди ў,
Ростӣ орошта аз қадди ў.
Ахтари ў талъати тобанда дошт,
Чокари ў давлати поянда дошт.
Наргиси ў бо фитан омехта,
Сунбули ў аз суман ангехта.

1. Ҳад — гуна, чехра, рухсор.

2. Тубо — номи дарахти афсонавӣ, ки гӯё дар бихишт будааст.

3. Мунъақид — басташуда.

4. Дидаи хур — чашми офтоб.

Нофаи ӯ анбари тар бехтӣ,
 Пистаи ӯ қанду шакар рехтӣ.
 Соғари мул¹ нафҳае² аз бўи ӯ,
 Дафтари гул сафҳае аз рӯи ӯ.
 Шаммае аз нақхати бўяш чаман,
 Нақхате аз гулшани рӯяш саман.

Ин порчаи боло ба иловаи ин ки маҷмаъулбаҳрайн ва зуқофиятайн аст, аксар байтҳои он дар санъати тарсеъ гуфта шудааст. Ҳарчанд ки ин байтҳо хеле равон ва зебо менамояд, вале аслан маҳсули кӯшишҳои шаклпарастонаанд, ки шоир диққати асосиро ба зебоии зоҳирии асар ва техникаи шеър додааст.

Аз рӯи маълумоти Қабулмуҳаммад дар «Ҳафт кулзум» Амъақи Бухорой маснавии «Юсуфу Зулайхо» навиштааст, ки ба ду баҳр ва баъзе аз байтҳоро ба се-чаҳор вазн хондан мумкин аст.

МУВАШШАҲ

Мувашшаҳ сифати мафъулии тавшех буда, маънои лугавии тавшех ҳамоил дар гардан овехтан аст.

Аммо дар истилоҳи бадеъ он аст, ки шоир қасида, қитъа ё газале менависад, ки сарҳарфи мисраъҳо ё байт ва ё калимаҳои миёнаи мисраъҳоро ҷамъ кунем, исме ё байте ё қитъае, ё рубоие, газале, ҳатто қасидае ҳосил мешавад. Шамси Қайси Розӣ хелҳои ин санъатро бисёр зикр намояд ҳам, мо бар вачҳи зер зикри як наъби онро басанда мешуморем. Аз маҷмӯи сарҳарфи мисраъҳои зерини Рашиди Ватвот номи Муҳаммад ҳосил мешавад:

Маъшуқа дилам ба тири андӯх бихаст,
 Ҳайрон шудаму касе намегирад даст,
 Мискин тани ман зи пой меҳнат шуд паст,
 Дасти ғами дӯст пушти сабрам бишкаст³.

1. Соғари мул — пиёлаи май.

2. Нафҳа — як бор вазидани бод ё бўи хуш.

3. Сарҳарфи ин мисраъҳо — м, х, м, д, дар хатти арабӣ م ح د م Муҳаммад хонда мешавад.

САНЪАТИ ЧОРХОНА

(Мураббаъ)

Шоир чаҳор мисраъ ё чаҳор байтро ба тавре иншо менамояд, ки ҳар кадом мисраъ ё байт ба чаҳор ё ҳашт пора тақсим шуда ва ҳар пора ба хоначае навишта мешавад. Ҳоҳ аз боло ба поин ва ҳоҳ ва паҳлуи рост ба паҳлуи чап ба тартиби рақам хонда шавад, мисраъ ё байти матлуб ҳосил мегардад:

	1	2	3	4
1	Дар фуркати	он дилбар	ман доим	беморам
2	Он дилбар	к — аз	бодардаму	бедорам
3	Ман доим	ишқаш	бемӯнису	беёрам
4	Беморам (у)	бодардам (у)	беёрам (у)	ғамхорам
	1	2	3	4
1	Аз ғолия	сад силсила	дорад	дилбар
2	Сад силсила	бар орази	равшан	чу қамар
3	Дорад	равшан	симбар(у)	лаб чу шакар
4	Дилбар	чу қамар	лаб чу шакар	дил чу хачар

Аз Рашиди Ватвот:

	1	2	3	4
1	Ба ҷонат,	нигоро,	ки дорӣ	вафо
2	Нигоро,	вафо кун	ба дил	бе ҷафо
3	Ки дорӣ	ба дил	дӯстӣ	мар — маро
4	Вафо	бе ҷафо	мар — маро	хушғаро

Нақл аз «Ҳафт қулзум»:

	1	2	3	4
1	Дил волаву	хайрони ту	бинам	ҷоно
2	Хайрони ту	офтоби	рӯят	бинамо
3	Бинам	рӯят	чу оварӣ	рӯй ба мо
4	Ҷоно	бинамо	рӯй ба мо	бахри Худо
	1	2	3	4
1	Мумкин на ки	ҳаргиз чу ту	ёбад	олам
2	Ҳаргиз чу ту	кас надид	марде	ба қарам
3	Ёбад	марде	дигар касе	мисли ту кам
4	Олам	ба қарам	мисли ту кам	ёбад ҳам

Санъати ҳаштхона
(Мусамман)¹

1	2	3	4	5	6	7	8
1. Рабуд аз ман	ба даст- тон дил	дило- роме,	пари- рӯе	суман- соид	нигори- не	газола- рух	газал- гӯе
2. ба дастон дил	ба даст орӣ	тавон гуфтан,	ки ҳаст он бут	сахӣ сарве	камар- ораз	шакар- посух	пари- рӯе
3. дилороме	тавон гуфтан,	ки аз афсун	ба ошик бар	Чун ӯ дил- каш	пари- чехре	чун ӯ меҳре	суман- бӯе
4. Пари- рӯе	ки ҳаст он бут	ба ошик бар	мубо- ракпай,	ки дар олам	дигар чун ӯ	ба каф н-ояд	вафочӯе
5. суман- соид	саҳи- сарве	чун ӯ дилкаш	ки дар олам	дигар чун ӯ	наёяд кас	ба рух мохе,	пай- охуе,
6. нигорине	қамар- ораз	пари- чехре	дигар чун ӯ	наёмад кас	ба рух мохе,	ба бар симе,	ба дил- рӯе,
7. газола- рух	шакар- посух	чу ӯ меҳре	ба каф нояд	ба рух мохе,	ба бар симе,	ба лаб канде,	кашон- мӯе,
8. газал- гӯе	пари- рӯе	суман- бӯе	вафо- чӯе	пай- охуе	ба дил рӯе	кашон мӯе	никӯ- хӯе.

1. Мусамман — дар мусамматот низ номи бандҳои ҳаштмисраи мебошад.

як бағт

як мисраъ

як мисраъ

САНЪАТИ МУДЛАВВАР
Шоир мисраъ ё байтеро ба чанд пора тақсим карда,
онро дар доираи чорхона ё ҳаштхона менависад ва аз қадом
хона ба хондан сар кунем, мисраъ ё байти мағлуб ҳосил
мегардад.

САНЪАТИ ТАБДИЛ

Нависанда калимае истеъмол мекунад, ки аз тағйири садонок ситоиш ба ҳавҷ бадал мегардад:

Рӯзу шаб хоҳам ҳаме аз кирдгор,
То сарат бошад ҳамеша тоҷдор.

Агар калимаи «точ» (ҳамсадои «ч»)-ро изофат хонем, мадҳ ба ҳаҷву мазаммат бадал мегардад.

Гуфтам: Эй шайх, зарк бунёд макун,
Май нӯшу ба зӯҳди хушк иршод макун.
Фарёд баровард, ки мастӣ! Гуфтам:
Хомӯш, охир, наъраву фарёд макун.

Агар ҳарфи «х»-и калимаи «охир» бо садоноки «а» хонда шавад, ҳаҷв мегардад. (Чунки дар урф охиристо оҳар хондан ҳаст.)

Санъати истидрок

(Қабеҳу малех)

Истидрок дар лугат ба маънои дарк кардану дарёфттан аст, вале дар илми бадеъ он аст, ки шоир байте мегӯяд, ки аз мисраи аввал мазаммат ва аз мисраи дуюм рафъи мазаммат (дафъи бадгӯӣ) ҳосил мегардад.

Мадҳи ту бигуфтему нахоҳам, ки бигӯям,
3-он рӯй, ки мадҳи ту зи андоза бирун аст.

Хайф бошад 3-он ки инсон гӯямат, эй мон, аз он-к
Тан шавад нопок инсонро, ту поки ҳамчу чон.

(«Ҳафт қулзум»)

Таъкиди мадҳи ҳиҷомонанд

Нависанда касеро васф мекунад. Баъди чанд калимае калимаи хилофии валекин, вале, аммо ва монанди инҳоро зикр мекунад, хонанда гумон мекунад, ки акнун ҳаҷв сар мешавад, вале баръакс дар мисраи сонӣ камолоти дигари мадҳшаванда зикр меёбад ва шунаванда шод мегардад:

Аз Хусрави Дехлавӣ:

Лабат Исову рух Юсуф, валекин чашми хунрезат
Халили опшкорову ман Исмоили пинҳонаш.

Қоматашон сарв, вале ростин,
Пур зи гул аз соидашон остин.

Аз Хочуи Кирмонӣ:

Лабаш рӯхпарвар, вале майфурӯш,
Шабаш меҳрфарсо, вале рӯзпӯш.

Зоташ ҷаҳони ҳилму саботу вафову лек
Дастан саҳобро кунад аз ҷуд шармсор.

Ҳама ба фарри ту нозанд дӯстон, лекин
Ба беназирии ту душманон кунанд фирор.

Таъкиди ҳаҷви мадҳмонанд

Ин санъат баръакси санъати таъкиди мадҳи ҳаҷвмонанд
мебошад. Нависанда дар каломи худ касе ва ё чизро ҳаҷв
мекунад ва меҳаҳд ҳаҷви дигаре илова намояд, онро
бо калимае сар мекунад, ки шунаванда гумон мекунад
акнун ситоиш менамояд. Баръакс ҳаҷви дигаре таъкид
мегардад:

Воизи шаҳр агарчанд бад аст атвораш,
Ин қадар ҳаст, ки дил тира кунад гуфтораш.

Надорад халқ аз ӯ дирхам, на динор,
Вале доранд 3-ӯ озори бисёр.

САНЪАТИ МУРОФИҚ

Мурофиқ дар лугат ҳамроҳ, ҷӯршаванда аст. Шоир шеъ-
ре мегӯяд, ки ҳар як мисраъ бо ҳар қадом мисрае ҳамроҳ
шавад, байти мустақиле ба майдон меояд, муносибати ка-
лимаҳо, қофияву вазн ҳалалпазир намегардад.

Аз Муиззӣ:

Дачла сифати ду чашми хунини ман аст,
Оташқада васфи дили ғамгини ман аст.

Ҷои тару нам бистару болини ман аст,
Ғарқа шудану сӯхтан оини ман аст.

Аз зулф бирун кунӣ, агар тоб шавам,
Бар лаб наниҳӣ, агар маи ноб шавам.
Дар чашм наёварӣ, агар хоб шавам,
Аз даст фуру резӣ, агар об шавам.

САНЪАТИ ТИТОЛ

Титол дар лугат суханони ҳазломез, мазох ва ширинкоронаест, ки ибора ва ҷумлаҳои бо аҷзои тазодӣ, ночаспон ва ғайритабӣ таркиб ёфтааст. Ин тарзи суханронӣ дар забони халқӣ низ титол, титолбофӣ номида мешавад:

Акнун бояд фаҳмида бошӣ, ки он гапҳои ман асари мастӣ ё он ки титол набудааст, балки кӯтоҳ ва хулосаи як китоб сухан аст (*С.Айнӣ*).

Ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап зан ва ин ранг титолбофӣ нақун (*С.Айнӣ*).

Вале дар адабиёти бадеӣ нависанда титолро ба муқобили сохти ҷамъиятӣ норизомандона истифода мебарад.

Титол зоҳиран хандаовар намояд ҳам, зимнан ба сӯи арбоби ҳукумати амирӣ ва шариатпаноҳони ӯ равона шудааст.

Аз ҷумла, дар асри XIX Мирзоолими Ҳисорӣ титолро бар зидди амиру ҳоким, мулло, муаззин, паҳлавонони ноӯҳдабаро ва ғайра ба кор бурдааст (ба таври мухтасар):

Рӯзе аз рӯзҳо бар сари саросемаи ман ҳавои соятарошӣ афтода, рӯ ба кӯчаи Телпақдӯзон ниҳодам. Дидам, ки пирзани бедонариш нимтанаи лочувардиандоми чингизхонӣ дар бар дорад ва аз мӯи асп каллапӯши ҷӯбии харротӣ дар гӯшаи абрӯ ниҳода, ин абётро меҳонд:

Думи рӯба пайтобаи мокиён,
Саги лукка хар нест дар Систон.
Малах риши ғӯсоларо шона зад,
Бигалтид қурбоқа аз нардбон.

...Аз он гузашта бар лаби ҳавзи шикастаҳолон расидам. Шогирди каллапазро болои зинапоя дар васфи мардонагӣ ва паҳлавонтарошӣ гӯё ёфтам, бар ин таъриф ки:

Манам марди майдон ба рӯзи масоф,
Ба ханчар дили мум созам шикоф.
Канам нахли кашнигро ман зи бех,
Кушоям лачоми фарасро зи мех.
Зи чо барканам хонаи анкабут,
Ниҳам бар лаби кайк мӯҳри сукут.
Надорад ба сарпанчаам тоб кас,
Ки аз табли чангам гурезад магас...

Чун ин таърифро аз ӯ шунидам, дар қуввати бозуи ӯ офарин кардам.

Бегоҳ дар масчиди зугутагарон хоб кардам, саҳар муаззини он масчидро дар ин муноҷот ёфтам:

Илоҳӣ, нахли умрам аз касофат пурсамар гардад,
Дамодам толеи шӯрам зи аввал шӯртар гардад,
Харам бо сад такаллуф лаҳми хубу тозаву дилкаш,
Ба хона н-омада ишкамбаву шушу чигар гардад.
Даме баҳри саворӣ аспӣ мавзуну бидав гирам,
Шавад песу яғиру кӯтуру аз хар батар гардад.

Ман дар омин гуфтан будам, баногоҳ ба гӯшам расид, ки нагоҳ вақти чошт подшоҳи аср охунди Кулӯлаи манаҳкашол ва муллолаванди чобуксаворро иҷлос меандозанд¹. Аз рӯи шараф худро бар болои арк гирифтам. Дидам, ки умаро дар маснадҳо қарор гирифтаанд. Соате таваққуф кардам. Муллокулӯлаи манаҳкашол даромада, дар шаъни ҳоким ин абётро баён намуд, ки:

Шаҳо, пайтобаи хар бар сарат тоҷи бақо бодо,
Ба поят риши лаклак мӯзай нашвунамо бодо!
Ба хар чониб барой баҳри чанг, эй душмани нокас,
Мададгорат сағу пушту паноҳат гурбаҳо бодо!

Муллолаванди чобуксавор низ аз пай даромада, ин абётро хонданд:

1. Иҷлос андохтан — маҷлиси мунозара ташкил кардан.

Умри ту дароз бод ҳамчун думи буз,
Дасти ту шикаставу наёби лағзиш...

Ва мани муҳаққар низ аз паи онҳо даромада, ин абётро
адо намудам:

Эй шох, фуруғи давлати ту лак-лак,
Пайваста мададгори ту бошад хару саг.
Ҳар гоҳ шавад гуруснагӣ муставлӣ,
Хӯроки ту бод мушпу зарбу калтак.
Бинӣ ба кафи Ҳасаналӣ бугурсок,
Гардад даҳанат кушода мисли чалпак.
Дар хоби хумори ту барояд¹ турушӣ,
Ҳамчун кочӣ ба пешат ояд сумалак.
Дар ҳаққи дуои ту бигардад макбул,
Албатта зи ман мушпу зи ту ҳекиртак!

Ин титоли Олими Ҳисорӣ аз баёзи № 314-и китобхонаи
ба номи Фирдавсӣ (сах.23) гирифта шуд.

Шеърҳое ба мисли шеърҳои титоли Олими Ҳисорӣ дар
адабиёти давраҳои пештар низ мавҷуд буданд. Чунончи
намунае аз асри XVI:

Ба Худое, ки холикулбашар аст,
Шиша аз обгина сахттар аст.
Дар Самарқанд гурба як нахӯрад,
Дар Бухоро хурус мурғи нар аст.

Шамсиддини Шохин титоли мусаччаъро дар «Бадоеъ-
ус-саноеъ» ном асараш дар муқобили амиру лаганбардорон,
боёни судхӯр, уламои дину шариат, умуман бар зидди
чаҳолат ва вайронҳои сохти иҷтимоӣ ба гошти устодӣ
истифода мебарад ва онҳоро ҳадафи тири заҳромези танкид
мегирад:

«Аз каловаи аҷуз бар чехраи арӯс турра (качак) оростан
махз ҳаёл аст, номумкин ва аз кунҷораи чувоз бар гӯсфанди
охурӣ дунба перостан сирф муҳол, ман зомин».

1. Бояд — «дарояд» бошад.

«Аз рӯдаи кайк чиллаи камон ва аз думи муш банди тунбон ба хусул намеанҷомад, лоеҳ аст. Ва аз тоҷи хурӯс бодбезак ва аз синаи мокиён теги тез ба зухур намеанҷомад¹, возеҳ аст».

«Хирси кӯхро бо хитоби масҷиди калон муқоиса хато ва бӯзинаро бо рудзани маҷлиси бузургон нораво».

САНЪАТИ ТАҒЙИР

Шоир газали барҷаста ва маъруфи шоиреро ба тариқи зарофат ва шӯҳӣ тасарруф мекунад, яъне баъзе калима, таркиб, ибораи байтҳоро дар ҳамон вазну қофияву радиф чунон тағйир медиҳад, ки дар натиҷа мазмун ва мақсад низ ба ранги дигар медарояд.

Абдулқодирхочаи Савдо баъзе газалҳои Абдулқодири Бедилро моҳирона тағйир ва тасарруф кардааст.

Аз Бедил:

Ба авҷи кибриё к-аз паҳлуи аҷз аст роҳ он ҷо,

Сари мӯе гар ин ҷо ҳам шавӣ, бишкан кулоҳ он ҷо.

Аз Савдо:

Ба авҷи бепулӣ, к-аз паҳлуи харҷ аст роҳ он ҷо,

Сари мӯ харҷ афзунтар кунӣ, бишкан кулоҳ он ҷо.

Аз Бедил:

Адабгоҳи муҳаббат нозӣ шӯҳӣ барнамедорад,

Чу шабнам сар ба муҳри ашк меболад нигоҳ он ҷо.

Аз Савдо:

Адабгоҳи ҳасосат харҷи бечо барнамеорад,

Чу ҳамён сар ба мӯҳри танга меболад нигоҳ он ҷо.

Аз Бедил:

Зи тарзи машраби ушшоқ сайри бенавой кун,

Шикасти ранги кас обе надорад зери коҳ он ҷо.

1. Бояд «намепаивандад» бошад.

Аз Савдо:

Зи тарзи машраби имсоқ сайри бенавой кун,
Ки бебокона натвон харч кардан парри кох он чо.

Аз Бедил:

Замингирам ба афсуни дили бемуддао, Бедил,
Дар он водӣ, ки манзил низ меафтад ба роҳ он чо.

Аз Савдо:

Кунам қарзе ба афсуни дили бемуддао, Бепул!
Аз он мумсик, ки гар мункир шавӣ, набвад гуноҳ он чо.

Шеъре, ки шаклан мадху мазмунан ҳаҷв аст

Зайниддини Восифӣ аз вазири Кӯчкунчихон Хоҷа
Юсуфи Маломатӣ дар маҷлиси зиёфат ранчида қасидае
сурудааст, ки дар зоҳир мадҳ бошад ҳам, мазмунан ҳаҷви
қабҳ аст:

Ҳаст дар силсилаи хоқонӣ
Мӯҳроре ки надорад сонӣ.

«Мӯҳрдор» (مهر دار)-ро бе ҳарфи сонӣ ҳ (ه) хонем,
мурдор мемонад.

Чун каломаш ба зарофат омехт,
Аз даҳонаш гуҳари беҳад рехт.

Аз «гуҳар» (گهر) ҳаддаш, ки «р» аст, равад... (г мемо-
над.

Бо мани дилшудаи зори даҷам
Хуб шуд оқибат аз рӯи қарам.

«Хуб»-и беоқибат ба рӯи «қарам», яъне «қ» нишинад,
«хук» мешавад.

1. Бепул — таҳаллуси дигари Савдост.

Фахри офок бувад, з-ӯ шуда фош
Мардумию караму хусни маош.

Аз «фахр» ҳарфи «ф» равад, «хар» мемонад.

Аз сари лутф муини фукарост,
Ки кушода рухаш аз айни атост.

Сари «лутф», яъне ҳарфи «л»-ро ба сари айн (ин) ниҳем,
лаин мешавад.

САНЪАТ ВА ХУШОҲАНГӢ

Санъатҳои бадеӣ дар ашъори шоирони пешина мавқеи муҳимро ишғол карда, гоҳе шакли аҷоибе гирифтааст. Санъатҳои маънавию лафзӣ хусусан дар назди шоирони қасидасаро як навъ фазлу камол ба шумор мерафт ва аз ҷумла Салмони Совачӣ онро ривочу равнақ додааст. Вале бояд фаҳмид, ки гоҳе санъатҳои бадеӣ, аз он ҷумла санъатҳои лафзӣ калимабозии хушку ҳолӣ нест. Шеър, ғайр аз он ки аз рӯи вазн ба ягон ҳавои мусиқӣ бояд рост ояд, дар нафси худ низ оҳанги мусиқӣ бояд дошта бошад. Бояд калимаҳо, таркибҳо, ибораҳо ҷумлаҳо ҷунон устухонбандӣ шуда бошанд, ки ба хонанда бо латофати худ оҳангӣ мусиқӣ бахшад. Ҷобачо омадани калима ва таркибҳои ҳамчинсу ҳамоҳанг бояд ҷунон бошад, ки дар ҳангоми хондан гӯё худ аз худ мусиқӣ зоҳир гардад. Ба иборати дигар хонанда аз ягон санъати шеърӣ не, балки аз оҳанги мусиқии каломи бадеъ ва латофати байт мафтун шавад. Ҷунон ки ин байти устод Рӯдакӣ мисоли барҷастае шуда метавонад:

Бӯи ҷӯи Мулиён ояд ҳаме,
Ёди ёри меҳрубон ояд ҳаме.

Қатор омадани садонокҳои «ӯ» ва «о» бо ҳамсадои «ӯ» дар калимаҳо оҳанги матлубро ифода кардааст.

Ё ки гирем байти зерини Ҳокониро, ки ҳам санъатҳои иштиқоқ, тазод ва таҷнис дорад ва ҳам хушоҳангу хушоянд мебошад:

Гӯё ки нигун кардаст айвони фалаксоро
Хукми фалаки гардон ё хукми фалакгардон.

Ё гирем ин байтро, ки бо вучуди дорои санъати баргар-
дониш будан барҷастагии калимаҳо ва ҷобачо омадани
онҳо лаззати мусиқӣ мебахшад:

Ихвон¹, ки зи раҳ оянд, оранд раҳоварде,
Ин қисса раҳовард аст аз баҳри дили ихвон.

Аксари байтҳои Ҳофиз ҳар яке дорои санъате буда, ба
таври табиӣ аз таъби мавзунӣ шоир сар задааст.

Чунончи ин байт дар санъати иштиқоқ аст ва дар ни-
ҳояти гӯшнавозию тарабангезӣ воқеъ гардидааст:

Сарви чамони ман чаро майли чаман намекунад,
Ҳамдами гул намешавад, ёди суман намекунад.

Байти зерин ҳам, ки дар санъати таносуб ва шумур
гуфта шудааст, аз ҳамон қабил аст:

Соқӣ, ҳадиси² сарву гулу лола меравад,
Ин баҳс бо салосаи ғассола³ меравад.

Хонанда на танҳо аз санъати ин байтҳо офаринхон
мешавад, балки дар ҳангоми тараннуми онҳо аз таносуби
садои калимаҳо, ки таъбан ба гӯшҳо дилкашу форам ме-
расад, сархуш мешавад, гӯё замзамаест, ки аз пардаҳои
мусиқӣ сар задааст.

Байтҳои зерин, ки аз як қасидаи ҳабсияи Масъуди Саъди
Салмон аст, гӯё санъати барҷастае надорад, вале бо вучуди
ин таъсири пурқувватеро дорост:

1. Ихвон — бародарон.

2. Ҳадис — суҳан.

3. Салосаи ғассола — се пиёла маи шустараванда, ки баъд аз таом менӯ-
шидаанд

Ман кистам? Чй дораму чандам? Киям? Чиям?

К-им ҳар замон расонад гардун никояте¹.

Дар мисраи 1-ум хонанда тасаввур мекунад, ки мумтозиати ин байт дар пурсишҳои пай дар пай мебошад. Вале бояд мулоҳиза кард, ки ин суолҳо ба таври хеле мутаносибе воқеъ шуда, ғушро ба эҳтизоз ва изтироб меандозанд ва дар ҳақиқат ин суолҳои кӯтоҳ-кӯтоҳ ва катъӣ қодиранд, ки ҳаяҷони бадеӣ бахшанд, ба ҷӯшу хурӯш дучор кунанд, эҳсосоти қалбӣ ҳосил намоянд, оҳанги дилкашу форае падида оваранд.

Байти зерини Ҳофиз низ дорои айни имтиёз мебошад.

Корвон рафту ту дар хобу биёбон дар пеш,

Кай равӣ? Раҳ зи кӣ пурсӣ? Чй кунӣ? Чун бошӣ?

Дар ҳар ҷое ки монанди ин ашъори барҷастаи санъат-корона ба назар вомерӯрад, бо иловаи санъат хушохонгӣ ва мусикидории онҳо писандидаи аҳли завқу адаб аст. Аз ин рӯ шеърҳои санъатдор дар айни ҳол ҳатман бояд дорои оҳанги мусикӣ ва самимият бошанд.

НАКДУШШЕЪР

Шеъри писандида ва такаллуфӣ

Дар дебоҷа доир ба содагӣ, софӣ, мавзунӣ ва балогати мазмуни шеър музокира рафт ва дар қисми асосии асар аз бисёр қисмҳои санъатҳои маънавӣ ва лафзӣ таърифу эзоҳ ва намунаҳо аз саромадони сухан, инчунин қисман аз муосирон оварда шуд. Вале хостем, ки ин маҷмӯаро танҳо бо таърифу эзоҳи санъатҳои ҷудогона ва мисоли онҳо маҳдуд накунем.

Чунон ки гуфта будем, саромадони сухан ва адабиёт-шиносони форс-тоҷик дар бораи шартҳои шеърӣ шоирӣ ва балогати сухан низ бисёр фикрҳои муҳим гуфтаанд, ки ба

1. Никоят — зиён расондан, бадхӯй кардан, куштан, маибу маслуқ кардан.

адибони ҷавони тоҷик хотиррасон намудани баъзеи онҳо аз ғоида ҳолӣ нахоҳад буд.

Ин аст, ки ҳоло дар хотимаи ин қисм дар хусуси шеърӣ писандида ва нописандида талаботи гузаштагонро зикр намуда, баъд аз он барои исботи муддао ва қаноат ҳосил намудани хонандагон ва махсусан ба мақсади тарбияи бадеии ҷавоншоирон доир ба ҳашв ва заъфи таълиф, танофури ҳуруф, сирқоти шеърӣ чанде маълумот додан меҷоҳем.

Шамси Қайси Розӣ шеъреро, ки бо такаллиф, яъне бо санъатҳои лафзӣ гуфта шудааст, **мутакаллиф**¹ меномад ва шеъреро, ки ба таври сода, мавзун, дар қамоли софӣ ва бо калимаҳои маънӯс (забонзади мардум) гуфта шуда бошад, **матбӯъ**, яъне писандида меномад.

Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-мӯҷам» мегӯяд (бо каме тағйири ифода ва ибора аз сах. 431):

«Оммаи мардум мепиндоранд, ки шеърӣ мутакаллиф мутлақо он аст, ки бар вазни мушқил ва азоҳифи гарон гуфта бошад ё каломоти он ба зӯр ба ҳам баста шудааст ва маонии он ба душворӣ фароҳам мегардад. Ин гумон хатост, аз баҳри он ки ҷумла санъатҳои шеърӣ ва навовардаҳои назм, ки дар фаслҳои гузашта баршумурдем ва онро мустаҳсаноти (ҳусну зебоиҳои) санъат ҳисоб кардем, аз ҳамин қабил мутакаллифоти ашъор аст, ки ҷуз ба амаони назар (диққати назар) ва идмони фикр (варзиши фикр) мисли он даст надихад ва монанди он муяссар нашавад. Аммо агар шоире илтизом кунад, ки чанд маънии гуногунро дар шеърӣ андак биёрад ва ё чанд исми мутағоир (зидди ҳам)-ро шуморад ва ё хоҳад барои мулзам кардани ягон муддаӣ (даъвогари лофзан) шеърӣ ғариб² ва назми мушқиле имтиҳони табъ намуда, дар зимни он ҳамчун санъати қалб ва тасхифро³ истеъмол кунад, ҳуруфи атал (бенуқта) ва ё

1. Мутакаллиф — шеърӣ сохта, гайритабиӣ ва мушқилфаҳм.

2. Ғариб — аҷиб, нодир, гайри муқаррар.

3. Тасхиф — дар навишти арабӣ бо тағйир додани нуқтаи ҳарфе ҳосил кардани калимаи дигаре. Чунон ки Саъдӣ калимаи «бӯса» — тӯша» гуфтааст.

Маро бӯса, — гуфто, — ба тасхиф деҳ.

Ки дарवेशро тӯша аз бӯса бех.

манкут (нуқтадор)-ро лозим дорад, ин кор албатта аз навъи таассуф¹ ҳолӣ набошад.

3-ин чунбиши шохи чархи фарзинрафтор
Дурам чу рух аз рух зи рухи фаррухи ёр.
Дил 3-аспи тараб пиёдаву пили ғамат
Шаҳмот ба ҷон хоста бар натъи қимор.

Чун илтизом кардааст, ки ҷумла колои (донаи) шатранҷро дар ду байт биёрад, лочарам чандин рух барҳам (паси ҳам) афтадааст.

Шамси Қайс шеърӣ бо санъатҳои лафзӣ-калимабозиро шеърӣ мутакаллиф, яъне ғайриматбуъ мешуморад, вале агар шоир тавонад, аз ғайри тақаллуф ба таври табиӣ шеърӣ санъаткорона гӯяд, ин гуна шеър боиси хушии табиӣ хонанда мешавад.

Инчунин дар ин маврид сухани Шамси Қайсро, ки дар муқаддимаи нақдушшеър дар боби тафвиф, яъне соф ва покиза аз ғилуғиш будани шеър ва аз ҳар гуна омилҳои тақаллуфоти зӯрбазӯракӣ ҳолӣ будани он гуфтааст, ба таври мухтасар ва тағйири баъзе лаҳзаҳои ифода ин ҷо нақл мекунем, ки аз ғоида ҳолӣ нахоҳад буд.

«Бояд бинои шеър бар вазни хуш ва лафзи ширин, иборати матин, қофияҳои дуруст, таркиби сахл, маонии латиф ниҳода шавад, чунон ки шеър ба фаҳм наздик бошад, дар идрок истихроҷи (сарфаҳм рафтани) мазмуни он ба андешаи бисёр ва амаони фикр (бо дурандешии фикр) эҳтиёт наояфтад. Аз истиороти дур, маҷозоти ғайримашхур, ташбеҳоти дурӯғ, таҷнисоти муқаррар ҳолӣ бошад, ҳар

Дар алифбои арабӣ фарқ миёни «бӯса» (بوسه) ва «тӯша» (توشه) танҳо дар нуқтаҳосту бас. Яъне тасҳифи (тағйири) «бӯса» «тӯша» аст ва тасҳифи «тӯша» «бӯса» мебошад. Мазмуни байт он ки маро мегӯяд: бӯса ба тасҳиф дех, ки барои дарвеш бӯса лозим нест, тӯша лозим аст, чунки шиками гушнаро бӯса не, балки тӯша сер мекунад. Саъдӣ ишқро моддӣ қарда нишон медиҳад: ишқ ба шиками сер нигоҳ мекунад. Байти зерин низ шояди ин матлаб аст:

*Чунон қаҳтсоле шуд андар Димишқ,
Ки ёрон фаромӯш қарданд ишқ.*

1. Таассуф (бо айн ва сод) ба маънои тақаллуф ва қори зӯракӣ.

байт дар лутф ва маънӣ ба нафси худ қоим бошад. Чуз аз рӯи маънӣ ва тартиби калом ба дигаре мӯҳтоҷ ва мавқуф набошад. Лафз ва калимаҳо ба ҷои худ афтад ва ҷумлаи шеър яктарз ва якшева (якхела) бошад. Иборат гоҳ баланд ва гоҳ паст нашавад. Маънӣ гоҳ суст ва гоҳ музтариб (бекарор) нагардад.

Ба таври сазовор паҳлӯи ҳам омадани калима ва таркибҳо риоя шуда бошад, инчунин аз калимаҳои бегонаву дури ғайри лугати фурс (форсӣ) дар он мустаъмал набошад, балки аз саҳеҳ ва машҳури лугати дарӣ ва ончи аз калимаҳои арабии мустаъмал, ки дар гуфтугӯ ва навиштаҷоти порсигӯёни фозил чорист, таркиб ёфта бошад»

* * *

Мақсади асосии мо-баёни муҳассаноти зотӣ ва аразии калом, то ба дараҷае ҷомаи амал пӯшиду зеваре ба худ баст. Акнун вазифаи мо иборат аз он хоҳад буд, ки назари нақлушшешери балогати маънӣ ва фасоҳати лафз кӯшише кунем, ки сара аз сақат чудо шавад.

Ҳусни калом ба ду чудо мешавад: зотӣ ё ки аслий ва аразӣ ё ки фаръӣ. Ҳусни зотӣ он аст, ки сухан бо калима ва таркибҳои фасеҳу балеге мувофиқи забони адабӣ ва мутобиқи забони гуфтугӯии халқ орошта бошад ва бояд хонанда барои фаҳмидани он ба фарҳангҳо мӯҳтоҷ нагардад. Ҳусни аразӣ иборат аз он аст, ки латофати санъатҳо дар сухан ҷилвагар бошад. Ҳар нависандае, ки ба иҷрои ин шарт амал мекунад, каломаш балиғу фасеҳ аст.

Нуқсонҳои фасоҳатшикани калима бисёранд. Бояд калима аз нуқсонҳои зерин озод бошад: танофури ҳуруф, калимаҳои ғайримаънусу бегона, шаклҳои архаистӣ, ҳилофи қиёс, духӯра ва калимаҳои маҳаллии шевагӣ.

НУҚСОНҲОИ ФАСОҲАТШИКАНИ КАЛИМА

1. Танофури ҳуруф

Агар дар калима махраҷи ҳарфҳо ба ҳам наздик бошад, дар талаффуз вазнинӣ пайдо мешавад, ҳамчун калимаи ҳеҳаҳ, ки номи гиёҳест, ё ки қалдирғоч ба маънои фароштурук ва қурбоқа ба ҷои гук. Инчунин дар мисоли зерин:

Дар дахон дорем гӯё ҳамчу най,
Як дахон пинҳонст дар лабҳои вай.

Ҷалолиддини Румӣ

Ин ҷо талаффузи ҳичои дарози «пинҳонст» душвор мебошад.

Як шоири мутахаллис ба Зақӣ (асри XIX) дар назираи газали Сипандии Самарқандӣ сурудааст:

Чу шамъам, то ба базми зиндагӣ як дам нишондандам,
Саропо сӯхтандам, ҳамчу хуни дил ҷашондандам.
Таҳи гаҳвора аввал дар шиканҷи ранҷ бастандам,
Зи шири модар охир заҳри нокомӣ ҷашондандам.
Накардам нутку аз абнои олам ҷашм пӯшидам,
Агар оқил гумон карданду ар девона хондандам,
Диле дар мичмари тан сӯхт, то он ки Сипандӣ гуфт:
«Ба поён орамидам, ҳар қадар боло давондандам».

Талаффузи феълҳои мафъулии гузарандаи дар боло зикрффта вазнин аст. Як ҷо омадани ҳарфҳои ҳаммаҳраҷ ва ё наздикмаҳраҷ низ талаффузро вазнин мегардонад.

2. Калимаҳои ноошно

Гоҳе нависанда калимаҳои ноошно ва ғайри забонзади халқро зикр мекунад, он гоҳ фаҳмидани матлаб ба хонандаву шунаванда мушқил мешавад ва ба фарҳангҳо эҳтиёҷ меафтад. Чунончи, калимаи «худеш» дар ин шеъри Рӯдакӣ:

Никӯ гуфт муздур бо он худеш¹,
Мақун бад ба кас, гар нахоҳӣ ба хеш.

Агар дар замони Рӯдакӣ калимаи «худеш» машҳур ва маълуми аксарият бошад, кор фармуда шудани он албатта айб набуд.

Ё калимаҳои арабии наик, ашиқу саҳиҳ, ки дар ин шеъри Манучехрии Домғонӣ омадааст, душворфаҳм аст:

1. Худеш — қадбонуи хона.

Гуробо, мазан бештар 3-ин наико¹,
Ки махчур кардӣ маро 3-ин ашико².
Аё расми³ атлоли⁴ вофӣ⁵,
Шудӣ зери санги саҳико⁶.

Вале дар китоби «Зеби сухан» (ҷ.1, сах.39) дар зери унвони «гаробат» (ноошноӣ) як байти Фирдавсро оварда, калимаи «хоиск» аз қатори калимаҳои ноошно, ғайри маъмул шумурда мешавад:

Хаме охани сурхро дар ҷихон
Ба хоиск кӯбанд оҳангарон.

Калимаи «хоиск» агарчи дар Эрон аз истеъмол махчур бошад, дар байни тоҷикон машхур аст.

Калима ва шаклҳои номаънусу ғайри маъмул дар забони шеърӣ имрӯза низ дучор шуда меистанд. Агар ин гуна калимаҳо ва шаклҳо дар мавқеаш воқеъ нашавад ва аз ғайри зарурати махсус омада бошад, ба латофату равонии шеър ҳалал мерасонад. Байтҳои зерини шоири марҳум М. Раҳимӣ дорои ҳамин гуна калима, шакл ва таркибҳост:

Зиҳӣ шаҳри Душанбе, менамояд маҷлисафрӯзӣ,
Ҳам он Алма-Ато аз меҳри мо чун *субҳи байзо* шуд.
Шаби дорулфунуни хоҷагӣ бар рӯзи наврӯзӣ
Иваз гардиду *сури* назму наср ин ҷо муҳайё шуд.
Азиз Собит Муқонов дӯстро бинмуда ёд омад,
Бихонда мактаби *разму* ҳаёт аз бахт шод омад...

Дар шеъри зерини шоири ҷавон шакл ва калимаҳои қадимӣ **истораҳо**, **истираҳо** низ ба саломати шеър сакта ворид овардааст:

-
1. Наик — овози калог, овози зог.
 2. Ашиқ — ошиқ ва маъшук, ин ҷо ба маънои маъшук омадааст.
 3. Расм — барҷоймондаи харобаҳои хона ва ҳавлӣ.
 4. Атлол — боқимондаи хона ва саройҳои хароба.
 5. Вофӣ — комил.
 6. Сақиқ — соидашуда.

Дидам, ки бар сари шумо *истораҳои* шаб
Чун оташи гирондаи *истираҳо* буванд.
Дидам, ки теғияшон(?) аз хок бар шуда,
Ҳамчун сутуни гунбади *истораҳо* буванд.

Баъзе калима ва истилоҳот дар кишвари Эрон Афғонистони ҳамзабон маъмул бошад, дар Тоҷикистону ноҳияҳои тоҷикнишини ўзбекон фаҳмо ва забонзади халқ нест. Масалан, дар Эрон калимаҳои даллок (сартарош), качал (кал), шиёр (шудгор), кутак (калтак), қалён (чилим) ва ғайра маъмуланд¹. Баръакс муродифҳои тоҷикии ин калимаҳо дар Эрон фаҳмо нестанд. Пас, маълум мешавад, ки фаҳмо ва нофаҳмо будани калима ва истилоҳот нисбӣ мебошад.

Бисёр лугату калимаҳои лаҳҷавӣ мушоҳида меравад, ки байни тоҷикони шимолу ғарб ва байни тоҷикони ҷанубу шарқ нофаҳмо мебошанд.

Аз ин рӯ, забони адабӣ воҳиди қиёсӣ мебошад ва калима мувофиқи меъёрии қабулшудаи забони адабӣ бояд бошад.

3. Хилофи қиёс

Гоҳе шоир ба таври шуурӣ ва ғайришуурӣ барои қофия ва сачъи байт калимаҳоро мешиканад ва таркибҳоро бар хилофи қиёс, яъне бар хилофи меъёри қабулшудаи забони адабӣ тартиб медиҳад, тасриф мекунад ё ки баъзе ҳарфҳоро тағйир мекунад ва ё меафзояд.

Хилофи қиёс ба навъҳо чудо мешавад:

а) Калимаҳои нотаом: «колева» ба ҷои «колева», «шаъбада» ба ҷои «шаъбадабоз», «муг» ба ҷои «мугкада» ва ҳоказо.

Барад аз маърифатҳо розро рев²,

Сари моро макун, эй шайх, колева³.

Ғалат кардам дар ин сурат, ки гуфтам

Занахдони нигори хешро сев.

(Саид Имомуддин)

1. Дар ин бора китоби «Лахҷаи бухорӣ» доктор Аҳмадали Раҷой (интишороти ҷопхонаи Машҳад, с.1342 — 43 х, ш.) нигаред.
2. Рев — макру хила, фиреб.
3. Колева — саргашта, хайрон, аблаҳ нодон.

Ин ҷо шоир барои қофия калимаи «колева»-ро ба шакли «колев» ва «себ»-ро ба шакли «сев» дохил кардааст.

Инчунин шоир дар байти зерин калимаи «нилуфар»-ро барои қофия ба шакли «нилуфал» тағйир додааст:

Оби ангуру оби нилуфал
Мар-маро аз абиру мушк бадал.

(Абӯшакур)

Дар ин байти Мухаммадиякуби Бухорой, ки шоири аввали даври мангит аст:

Хафтоду ҳафт сол дар ин хокдони дахр
Аз даври чархи шаъбада умри бачо гирифт,

ба ҷои «шаъбадабоз» «шаъбада» зикр ёфтааст, ки ин гуна нимбур қардани калима ҷоиз нест.

Туграл дар байти зерин калимаи «муг»-ро, ки ба маънои марди рӯхонӣ, пешвои дини зардуштӣ меояд, ба маънои мугкада, дайр, майкада овардааст:

Биё, сокиё, ҷон фидои туам,
Ту шоҳӣ ба муг, ман гадои туам.

Шакли аслии калимаи «дабистон» (мактаб) «дабиристон» аст. Вале дар байти зайл Туграл барғалат шакли аслии онро «адабистон» гумон кардааст:

Агарчи аз адабистони васл маҳрумам,
Ҳанӯз дарси ғами ишқи ту маро ёд аст.

Дар байти зерин ҳам калимаи «шар», ки ба маънои бадӣ буда, исм аст, ба ҷои сифати «пуршар», «пуршарру шӯр» зикр шудааст:

Сокиё, дар базми мо паймонаро лабрез кун,
Мачлиси Туграл бувад аз соғари саршор шар.

«Сугд» номи сарзамин аст. Халқи мансуб ба он «сугдӣ» номида мешавад, аммо шоир «сугд»-ро ба ҷои «сугдӣ» овардааст:

Мешиносам хонаи бобои сугдамро ҳанӯз
Ҳамчунон андар қабатҳои замини бурдбор.

(Лошқ)

Баъзе тағйирот, ки дар осори саромадони сухан дида мешавад, маъниро халалпазир намегардонад.

Масалан, Ҳоконӣ исми мафъули «маъхуз»-и арабиро, ки ба маънои «гирифташуда» мебошад ва аз масдари «ахз» (гирифтани) иштиқоқ шудааст, ба форсӣ тасриф карда, ба шакли «маъхудаме» даровардааст ва ғайр аз ин калимаҳои рехтаи «падруд» ва «дуд»-ро низ тасриф намудааст:

Не, не он фарзонаи доғи фироқам кушту бас,
Гар ба олам дод буде, ман ба хун маъхудаме,
Шуд зи ман падруд, агар бахтем буде пеш аз он-к
Ӯ зи ман падруд рафте, ман зи ҷон падрудаме.
Гуфтӣ: Эй бози сапед, аз дуди дил хун мебарӣ,
Кош-к аз бози сапедам бесиёҳӣ дудаме.

Ё, ки дар ин байт Ҳоконӣ дар таркиби «нома мебарӣ» тасарруф ба кор бурда, онро ба шакли шикастаи «меномабарӣ» даровардааст:

Ба сабукпар мапар, эй мург, ки меномабарӣ,
То зи рух пои туро хурдаи зар барбандем.

Ё ба ҷои «чӣ мекунад» «мечикунад» гуфтан низ дар ин байти Анварӣ дида мешавад:

Тег дар дасти бод мечикунад
В-аз чӣ маънӣ зиреҳ шамар дорад.

Пас, ба саромадони сухан тақлидан калимаҳои тағйир додан ва онҳоро худсарона тасриф кардан ҷои нест.

Абдулқодирхоҷаи Савдо ҷаҳор ғазал сурудааст, ки қариб 40 калимаи арабӣ ва тоҷикиро аз рӯи зарофату тафаннун тасриф кардааст. Байтҳои зерин намуна аз он ғазалҳост:

Дар силсилаи зулфи ту қайдид дили мо,
Ғаштем парешону сарупо шиканидем.

Қадат сарвидишо рӯят гулидӣ дар гулистонҳо,
Ғаҳе мастана сӯи кулбаи Савдо хиромидӣ.

Ин тасрифот дар шеъри Савдо аз рӯи хуштабӣ ва ҳазлу шӯхӣ воқеъ шудааст. Бинобар ин онро айби калон доништан лозим нест. Лекин ба ҷои завқ қардан ва ҳисоб қардан завқидан ва ҳисобидан гуфтан нодуруст аст.

Мувофиқи муктазои қонунҳои нави инкишофи забони адабӣ дар замони ҳозира баъзе тасарруфҳои ҳилофи қиёс раво шумурда шуда, як навъ пешрафти забони адабии тоҷикӣ мебошад. Ҳамчун: муқофотонидан, электронидан, коллективонидан, мошинонӣ қардан, ҷиҳозонидан (на таҷҳизонидан) ва монанди инҳо...

б) Калима ва ибораҳои ноҷо: «ҳамр» шароб гуфтан аст, ки Лоик онро ба ҷои «ҳумор» зикр кардааст:

Чун ҳамри шабона бигзарад аз сари мо...

(Лоик)

Калимаи аҷз, ки муқобилаш қудрату тавоноӣ меояд, ба муқобили умед омадааст. Бояд ба муқобили умед калимаи арабии яъс (навмедӣ) меомад (Тарсу умеди тоҷикӣ муқобили хавфу раҷои арабӣ меояд):

Дар ниҳодам ду дил тапад доим,

Байни онҳо ягон муросо нест.

Дар яке аҷз, дар дигар уммед,

Дар дили ман тазоди яқумрист.

(Лоик).

Калимаи «ҳаҷр» синоними фироқ буда, муқобили васл аст. Ҳадиса бар ҳилофи қиёс чунин овардааст:

Ду чашмам дар раҳи ҳаҷри ту чор аст,
Биё чонам, биё чонам, баҳор аст.

Шоира ҳаҷро не, балки васро мечӯяд. Вале ифодаи
вайрон мақсадро ба галат ба зухур овардааст.

Калимаи «эхё» шакли гузаранда аз феъли «хай»-и арабӣ
(зинда) буда, бо иштироки феъли ёвари «кардан» воқеъ
мешавад, ҳамчун эхё кардан.

Шоира Ҳадиса дар шеъри «Ёр дур буд» мегӯяд:

Мешукуфам ҳамчу гулҳо ҳар сахар
Ҳар нафас аз хок эхё мешудам.

Бояд мисраи дуҷум чунин гуфта мешуд:

Ҳар нафас аз хок рӯё мешудам.

Шоира Гулҷехра Сулаймонова асосан мусаввири ҳаёти
бачагон буда, порчаҳои равону сода бисёр дорад. Вале гоҳе
дар истеъмоли мақолу зарбулмасалҳои халқӣ баъзе нуксонҳо
мушоҳида меравад. Дар шеъри «Фарзанд»:

Падар хурсанд, модар бар либосаш
Намегунҷад зи шодию таманно.

Дар ин маҳал дар забони гуфтугӯӣ ба ҷои «либос»
«курта» зикр меёбад. Либос пӯпоки умумӣ, аммо курта
бештар либоси тағ буда, пайвасти бадан аст. Аз ин рӯ
мардум «фалонӣ аз шодӣ дар куртааш намегунҷид» мегӯяд.
Илова бар ин ба ҷои пешоянди «дар» «бар» оварда шудааст,
ки ҳилофи қоида аст. Калимаи «таманно» ҳам бемавқеъ
зикр ёфтааст, зеро аслан ба маънои орзу ва хоҳиш буда,
маҷозан маънои кибру нозу истиғноро ифода мекунад, аммо
дар байти Гулҷехра ба ин маъноҳо нест.

Гулназар ба ҷои «таваллуд» (зоида шудан) «тавлид»
(зоёндан) овардааст:

Бо лаби пурҳанда тавлид гаштаам
Ҳамчу гул дар бӯстони зиндагӣ.

Ман надидам чашми ашколудро,
Рангзардии хазони зиндагӣ.

Бояд мисраи 1-ум чунин гуфта мешуд:

Бо лаби хандон таваллуд ёфтам

Ба ҷои дохӣ, дурусттараш ба ҷои нобига (гений), ки дар лугат ба маънои сохиби хушу хирад, истеъдоди фавқулода меояд, калимаи *даҳо* ба кор бурда мешавад, ки саҳт нодуруст аст: «Мазмуни ин шумора симои ҷовидони даҳои назми русро барои хонандаи тоҷик ҳартарафа нишон меод». («Садои Шарқ», 1969, №12, саҳ. 60)

Он замоне ки даҳо дар кашфи ин асрор буд,
Нур рӯи нақшаву дигар хама ҷо тор буд...

(Мӯъмин Қаноат)

Дар байти зерин калимаи «хирқа» номуносиб афтадааст:

Шукуф, эй лолаи пӯшидахирқа,
Бипӯшон куртаи атлас чаманро!

Хирқа-ҷомаи жандаи дарвешон аст, ки бо латтапораҷаҳои ҳарранга дарбех кардаанд ва ё ҷомаест, ки аз малофа дуруст кардаанд. Пас миёни хирқа, лола ва атлас чӣ муносибате пайдост? Агар байт чунин таълиф меёфт, ба фикри мо, беҳтар мешуд:

Шукуф, эй лолаи пӯшидаатлас,
Ба сурхӣ гарқ кун хайли чаманро.

Дар байти зерини Баҳорӣ низ калимаи «ҳаяҷон» саҳт ноҷо истеъмол шудааст:

Ҳаяҷон ҳамла намояд сӯям,
Сурати неки туро мечӯям.

Ҳаяҷон ба маънои вачд, шавку завк буда, ҳолати субъективии инсон аст ва ин ҳолат ё ба ранги хушҳолӣ ва ё баръакс ба ранги хузу ҳафағӣ тазохур мекунад. Ҳаяҷон ҳолатест, ки аз таҳи дил ҷӯш мезанад ва инсонро ба хандаву шодӣ ва ё рикқату гирия меоварад, танҳо барангезонандаи ин ҳолатҳои рӯхӣ мебошад. Агар байт чунин тартиб меёфт, бад намешуд:

Лашкари ғам биситезад сӯям,
Аз висолат мададе меҷӯям.

Дар ин байти Сухайлӣ:

Гавҳари рахшон зи лаъли ғӯза дар чидан бикӯш,
Соф чун мавҷи садаф дилро ҳамедорад ба ҷӯш.

таркиби «лаъли ғӯза» бечо афтодааст. Ғӯза на ба ранги лаъл, балки чигарранги тира ва қаҳваранг мебошад. Пас, агар ба ҷои лаъли ғӯза дурҷи зар, сандукҷаи тилои сафед ё мисли ин ягон чизи дигар гуфта мешуд, мувофиқи ҳол воқеъ мегардид.

М. Аминзода дар як манзумаи худ кӯраки ғӯзаи пахтаро бо ташбеҳоти моҳирона тасвир кардааст:

Мағзи ин кӯрак бувад аз шираҳои меҳнатам,
Дар ҳамин сандукҷаи сарбаства бошад давлатам.
Бесабаб набвад, ки ўро хумҷаи зар гуфтаам,
Гавҳарашро аз ҳама қиматбаҳотар гуфтаам.
Ман намемонам, ки ин давлат бигардад поймол
Аз хучуми беамони барфу борону шамол.
Кас магар ҳамёни зар дар барфу борон мениҳад,
Дидаву доништа ё бар дасти дуздон медиҳад...

Дар ин байти Ғаффор Мирзо:

Ҳамин ҷо як замон детдоми мо буд,
Маро ин ҷой айёми сабо буд.

Таркиби «айёми сабо» ба маънои ҳангоми сабоҳӣ, бомдодон, сахаргоҳон истеъмол шудааст, вале аслан маънои

таркиби «айёми сабо» рӯзҳои вазидани насими шарқӣ мебошад. Ин ҷо саҳт бемаънӣ воқеъ шудааст. Ин чунин таъфи таълиф аст, ки аз надониста истеъмол кардани таркиб пеш омадааст.

Аз ҷумла Лоик калимаи мураккаби «корнодида»-ро ба шакли «нокордида» истеъмол кардааст:

Чавони навраси нокордида,
Ба ӯ аз содагӣ дил баста будам.

«Амирро бад-ин сабаб дил машгул шуд, ки кор бо чавонони **корнодида** афтод» (*Байҳақӣ*, саҳ.464).

Дар мисоли зерин аз Сухайлӣ:

Мунаввар аст шаш ҷиҳат зи мавҷи нури корашон,
Муаттар аст ҳар тараф, зи баски мулк гул намуд.

Таъбири «гул намудан» ба ҷои «гул кардан» омадааст ва ҳол он ки ин нодуруст аст, зеро дар забони халқ ва дар адабиёти классикӣ низ фақат ба шакли «гул кардан» ба кор меравад. Гул кардан маҷозан ба маънои инкишоф, тазоҳур, тараққӣ кардан меояд, ки дар «гул намудан» ин хусусият нест. Чунон ки Бедил истеъмол мекунад:

Гул накард оҳе, ки бар мо ханчари қотил нашуд,
Орзу барҳам назад боле, ки дил бисмил нашуд.

Боз Бедил гуфтааст:

Ҳазор ранг зи бахти сиёҳи ман гул кард,
Замона шӯҳии тобус дод зоғи маро.

Калимаи «дод» ба маънои адлу инсоф меояд, аммо калимаи «дод» дар синоними ҷуфти «доду фарёд» тамоман дигарест, ки бо «дод»-и адлу инсоф ҳеҷ алоқа надорад. Лекин Раҳим Ҷалил ин фарқро ҳис накарда, саҳт ба хато рафтааст. Вай дар романи «Шӯроб» зулми яке аз қаҳрамонҳои манфии худро тасвир кардани шуда мегӯяд: «Ҷӯрабошӣ.... доди бечораҳоро дода мегашт». Маънои ин ҷумла акси мақсади нависандаро ифода мекунад: доди бечораҳоро додан ба

онҳо аз рӯи адлу инсоф муомила кардан аст, зеро, масалан, таъбири «доди сухан додан» ба маънои бехтарин сухане гуфтан ва бехтарин асаре навиштан меояд. «Дод додан» яъне инсоф кардан аст, чунончи Байҳақӣ ва Камол гуфтаанд: «чун ин пойгоҳ биёфтӣ, ба халқи Худой некӯӣ кун ва дод бидех, то умрат дароз гардад» (*Байҳақӣ*).

Хешро хун кун, Камол, аз ваъдаи хубону бас,
З-он ки ман нашнудаам, к-он бут касеро дод дод.

Аммо Раҳим Чалил мехоҳад гӯяд, ки Ҷӯрабошӣ бечораҳоро ба дод меовард, вале таъбири «ба дод овардан»-ро ба таъбири «дод додан» иваз намуда, маъниро хароб кардааст.

Ин гуна мазмуни акс додани ҷумла сахттарин заъфи таълиф аст, ки маъноро ба сактаи қабех дучор мекунад.

Аз мисраи дуоми ин байт чунин маъно мебарояд, ки гӯё сулҳу озоиш хатаре ва зараре дорад, ки онро бехатар ва безарар кардан даркор аст. Аслан муаллиф гуфтан мехост, ки он ҳарфу хатареро, ки ба сари сулҳу озоиши мардум омадааст, баргараф кардан даркор аст ва коре кардан лозим аст, ки ба озоиши халқро зараре нарасад. Вале ӯ ба ҷои як мафҳум мафҳуми дигареро кор фармудааст, ба ҷои таъбири «баргараф» кардани хатар таъбири «бехтар кардан»-ро овардааст.

Дар имлои алифбои арабӣ садонокҳои кӯтоҳ (и, а, у) навишта намешуд. Бинобар ин бисёр калимаҳоро хато менавиштанд. Аз ҷумла калимаҳои «растан» ва «рустан» ба ҳам омехта мешуд. «Растан» ба маънои раҳидан ва халос хӯрдан буда, «рустан» ба маънои рӯидан, нумӯ кардан меояд.

Чун кафаш аз нили фалак шуста шуд,
Нили гиёҳ аз қадамаш руста шуд.

(*Низомӣ*)

Аз кажӣ афти ба каму костӣ,
Аз ҳама ғам растӣ, агар ростӣ.

(*Низомӣ*)

Носири Хусрав дар як байт феълҳои растан ва рустанро овардааст:

Зи ранчи ту бирастам, то бирустам,
Чӣ чизӣ ту, ки на рустӣ, на растӣ.

Дар ҳоли ҳозир бисёре аз ҷавоннависандагон ҳардуи ин калимаро ҳам ба шакли «растан» менависанд. Аз ҷумла дар ин байти Қутбӣ Киром «рустан», ки ба маънои сабздан, маҷозан калон шудан аст, ба шакли «растан» (раҳидан) навишта шудааст:

Бо ҷӯраи ҷониям Баҳодур
Дар воҳаи Зарфишон бирастем.
Аз файзи ҳаёт гашта масрур,
Мо аҳд миёни худ бибастем.

Вале дар осори илмӣ ва бадеӣ байни «рустан» ва «растан» фарқ гузошта мешавад.

Асоси замони ҳозираи феъли «зистан» ва таври «зӣ» омада, ҳамаи шаклҳои ҳозира-оянда ва хоҳишмандияш аз ҳамин реша гирифта мешавад: зиёд, зияд, зиям, зиём, мезияд, мезиям ва ило охир...

Аммо баъзе аз нависандагони ҷавонамон бар галат рафта, ин асоси феълиро ба таври «зеҳ» менависанд ва ҳол он ки маънои «зеҳ» дигар аст. «Зеҳ» чанд маъно дорад: 1) офарин, 2) зеҳи ҷома, 3) ба маънои чиллаи камон, 4) тори камон, ки аз рӯдаи гӯсфанд метобанд, 5) ба маънои зоиш, нутфа ва бача, 6) таровиш, яъне заҳидани об меояд.

Чунон ки Фирдавсӣ ба маънои таҳсину офарин ме-гӯяд:

Қазо гуфт: гиру қадар гуфт: дех!
Фалак гуфт: аҳсан! Малак гуфт: зеҳ!

Аммо дар ин байти Бобо Ҳоча «зеҳ» ба ҷои «зӣ» омадааст, ки галат аст.

Тарҳи ин дунёи нав андохтанд
Доҳиёни мо-бузургони замон.

Ин Ватанро ҳамчу гулшан сохтанд,
То зихем осудаву хуш мо дар он.

Таъбири «қурбон шудан» на аз тарафи фарзанд ба модар, балки ҳамеша аз тарафи модар ба фарзанд гуфта мешавад. Лоик дар шеъри «Ба модар» ин тавр мегӯяд:

Ба кунчи сандалӣ биншаста шабҳо модари пирам,
Ту шояд чомаи домод (ӣ) мелӯзӣ ба сад нийят.
Бибинӣ то ба ранги нав, ба хусни навҷавоният,
Ба он дастони ларзони шарафмандат шавам қурбон!

Ё ки дар ҳамин шеъри Лоик таъбири «мағфират кун», ки «омурзиш кун» гуфтан аст ва динӣ буда, ба Худо нисбат дода мешавад:

...Маро ту мағфират кун, раҳнамоӣ кун,
Аё модар, аё модар!

Дар ин маҳал ба ҷои «мағфират кун» бояд «афв кун» гуфта мешуд. Шоир Абдулло Қодирӣ дар порчаи зерин калимаи фархундаро, ки муроди ӯ калимаи фаррух ва муборак аст, баргалам ба маънои шоду хуррам овардааст.

Қодирӣ гуфтааст:

Имшаб, ҷӣ шабест хоб дидам,
Ҳай хоби ачибу боб дидам.
Дар зери дарахти сарв гӯё
Биншаста будем ҳардуи мо.
Ҳамсӯхбату бахтёр будем,
Фархунда зи рӯзгор будем...

Чунончи Ҳофиз мегӯяд:

Мархабо, тоири фаррухрухи фархундапаём.
Хайра макдам, ҷӣ хабар, роҳ кучо, ёр қадом?

4. Калимаҳои духӯра

Дар шеър калима ва таркибҳое, ки эҳтимоли ду маъно-маъноӣ асли ва маъноӣ маҷозӣ доранд, хусусан яке аз онҳо

маънои мусбат ва дигаре маънои манфӣ бошад, бояд кор фармуда наштад:

Зи меҳнат бинохо сар афрохтанд,
Зи меҳнат дарахтон бар андохтанд.

(Сухайлӣ)

Феъли «бар андохтан»» духӯра мебошад ва маъниро ба сакта дучор мегардонад. Аслан феъли барандохтан ба маънои афтондан, андохтан, вайрон кардан меояд, вале ин ҷо шоир ба феъли таркибии «мева андохтан»-и халқӣ қиёсан сохтааст, ки фикри хонанда дар аввали ҳол ба ғалат меравад. Ё ки дар сурати ба маънои мева ба кор бурдани калимаи «бар» низ ба маънои мева ба замин партофтан фаҳмида мешавад. Хулоса, ҷузъи аввали феъли мураккаб аз забони адабӣ ва ҷузъи дуюм аз забони гуфтугӯи гирифта шудааст. Ин гуна феълҳои сохта низ сабаби ҳалалпазирии фасоҳат ва боиси таъкид хоҳад шуд, ки аз заъфи таълиф пеш омадааст.

5. Калима ва шаклҳои маҳаллӣ

Дар осори шоир ва нависандагон гоҳе калима ва ибораи маҳаллӣ низ дида мешавад. Агар ин гуна калима ва ибораҳо ба нормои умумии забон мувофиқ бошад, ҷи хуш; вале агар калима ва ибораҳо ғайри маънус (забонзад)-и халқ бошад, ба фасоҳат ва балогат ҳалал меорад.

Аз ҷумла дар байти зерин таъбири «дахансаҳт» ибораи маҳаллист. Голибан ба маънои саҳтгап, дуруштгап, бадгап мебошад:

Эй дахансаҳти дурушт,
Ӯ беадаб, ин ҷо кучост?

(Ғаффор Мирзо)

Истеъмоли калимаи ҳота низ аз ҳамин қабил аст. Калимаи ҳота мумкин аст, ки аз калимаи ихота ба маънои ҷои атрофаш печонда гирифта шуда бошад.

Масалан, дар ин мисол мавҷуд аст:

З-он ҷои замин, ки охирин бор
Бишид тапидани дили пок,
Дар ҳотаи гул ду ишқи печон
Бо ноз баромад аз дили хок.

(Мӯмин Қаноат)

Рафта нозим як қадах нӯшид арак,
Сӯхт гӯё ки дили абгори он.
Пас кашида сурате дар як варақ,
Рӯи кат биншаст бо фикри гарон.

Гулҷехра Сулаймонова ба ҷои "чашмҳоят ва "чашмҳот"
шакли халқии "чашмот"-ро ба кор бурдааст:

Дар ҷаҳони илмҳо тай мекунамд
Шӯълавар чашмот роҳи бешумор.

Инчунин Лоиқ номи мураккаби офтобпарастро бо
талаффузи маҳаллӣ истеъмол кардааст:

Рӯ ҷониби бозгашти хуршед
Ҳамчун гули офтобпарастам то субҳ.

• НУҚСОНҲОИ ФАСОҲАТШИКАНИ КАЛОМ

1. Заъфи таълиф

Заъфи таълиф дар натиҷаи вайронии ҷумла ба вучуд
меояд. Масалан, дар ин байти Мулҳами Бухорой:

Магар аз хоҳиши худ, гарчи надорӣ ором,
Гар шавӣ сел, раҳи кулзуми Уммон маталаб.

Дар ин байт се пайвандак зикр ёфтааст: магар, гарчи, гар.
Дар инҳо ғолибан «магар» барзиёд аст. Чунки бо пайвандаки
гарчи мувофиқат надорад, умуман, устухонбандии ин байт
суст, берабт, зидди фасоҳату балогат аст.

Дар ин байт пайвандаки «магар» барзиёд аст:

Мулҳам, ар умри абад металабӣ дар айём,
Магар аз баҳри диле чашмаи Уммон маталаб.

Ё ки дар ин мисол, ки аз Баҳорист, бояд пайвандаки «чун» дар аввали мисраъ меомад: Пешпо хӯрдаму чун афтодам.

Чанд мисоли дигар аз шоирони муосир:

Дар байти зери Ҳақназар Ғоиб калимаи «акс» аз гайри феъли ёвари «ёфтааст» зикр шудааст, ки мазмуни матлуб ифода мешавад:

Эй ки аз чашми ту акс аст умед,

Аз бари туст маро роҳи умед.

Дар ин байти Ҳадиса:

Нийяти онҳо ба хоки тира шуд

Аз гурури мардуми Хатлонзамин.

Ба феъли ба «хоки тира шуд» суоли «чӣ шуд?» мерасад ва бояд «яксон шуд» барин мутаммиме зикр меёфт.

Дар ин байти Ҳадиса хилофи қоида дида мешавад:

Осмон пероҳан аз нилуфарин,

Соҳили ту сабз-сабзи маҳмалин.

Бояд «осмон пероҳани нилуфарин» гуфта мешуд, пешоянди «аз» ифодаро ҳалалдор кардааст.

Дар шеъри «Баҳорам ҷовидон гардон» калимаҳо ҷобачо гузошта нашудааст:

Чудо аз модар афтодам,

Ба хоки анбар афтодам.

Насимам сила сар мекард,

Аз ӯ хушбахту дилшодам.

Ин ҷо ба чӣ маъно омадани таркиби «хоки анбар» равшан нест. Ба ҳар ҳол «хоки анбарӣ» бояд гуфта мешуд. Мисраи «Насимам сила сар мекард» ҳам фасеҳ нест. Бояд чунин гуфта мешуд:

Чудо аз модар афтодам,

Ба хоки анбарин он дам,

Насимам дар навозиш буд,
Ки з-ӯ хушбахту дилшодам.

Дар ин байти Озод Аминзода:

Гар накуни чониби ман як нигоҳ,
Пераҳан аз хуни ҷигар мекунам.

Аз хуни ҷигар пероҳан кардан ғайритабиӣ мебошад.
Бояд чунин мегуфт: Курта тар аз хуни ҷигар мекунам.

Меравед? Ин чӣ омадан? Ёрон!
Магар аз баҳри оташ омадаед?

(Ф. Ансорӣ)

Дар забони халқ «барои алавгирӣ омадед, ки даррав меравед?» мегӯянд. Дар замонҳои пеш гӯгирд набуд, барои пухтани ош ва афрӯхтани чароғ барои оташ гирифтани ба хонаҳо мерафтанд. Дар натиҷа ин ибора пайдо шудааст. Аммо ибораи «барои оташ омадан» маънои пурраи «оташ гирифтани омадан»-ро ифода карда наметавонад. Маънои барои хабар гирифтани оташ омадан, ки оташ ҳанӯз дармегирад ё не, ё ин ки ба гарм шудан омаданро ҳам фаҳмонда метавонад, бинобар ин мақол маънои пурраи халқияшро наметавонад. Ибора ва зарбулмасалҳои халқиро на ба тарзи ноқисии шикаста, балки дар сурати боз ҳам зарифтар ва ба обурангии ҷозибадоре истеъмоли намудан лозим аст, чунон ки Низомӣ ҳамон ибораро хеле дилкашу ширин дар шеър хӯрондааст.

Ба расми хусравӣ бинвохтандаш,
Зи Хусрав ҳеч вонашнохтандаш.
Ҳамегуфтанд: Хусрав бо никӯй
Ба оташ хошан рафтаст гӯй.
Биёвард оташе чун субҳи дилкаш,
В-аз он оташ ба дилҳо дарзад оташ.

Ҳоконӣ низ ибораи «оба бину мӯза каш»-ро ба ин нағзӣ кор фармудааст:

Эй бо ту маро дӯстии серӯза,
В-аз хидмати васли ту кунам дарюза¹.
Гуфтам, ки чаро ту обро ноида,
Эй чони чихон, сабук кашидӣ мӯза.

Ҳилолӣ ибораи «ба девор гап задан»-ро дар байти худ
чунин омехтааст:

Гӯям, эй шӯҳ, ба девор ғами дил пас аз ин,
Ба ту *гуфтан* чу ғамон асту ба девор ғамон.

Даст дар гарданам ғамонил кард,
Гиряи пургудоз аз дил кард.

(*Ғаффор Мирзо*)

Калимаи мураккаби «пургудоз» дар забони классикӣ,
адабӣ ва дар забони халқ низ дида намешавад. Ин калима
дар ин маҳал ба сурати «ҷонгудоз» дида мешаваду бас.
Дар ин мисраъ ҷавоби калимаи «пургудоз» мавҷуд нест,
вале ибораи «гиряи ҷонгудоз» ҷавоб дорад, ки иборат аз
ҷон аст ва дар айни замон аз рӯи таносуб калимаҳои гиря,
ҷонгудоз ва дил муносиб хоҳанд афтод.

Чунон ки дар ин байти Ҷомӣ дида мешавад:

Аз шарҳи сӯзу дарди ман, эй ҷон, гудохтӣ,
Пеши кӣ гӯям ин алами ҷонгудозро?!

Таркибҳои «дар гудоз», «ҷавшангудоз», «душмангудоз»
ва монанди инҳо дида шавад ҳам, таркиби «пургудоз» ҳанӯз
ба назар нарасидааст.

Ҳар ду гирёнему ҳар ду зарду ҳар ду дар гудоз,
Ҳар ду сӯзонему ҳар ду фарду ҳар ду мумтаҳан².

(*Манучехрӣ*)

1. Дарюза — гадоӣ.

2. Мумтаҳан — хоркардашуда, озмудашуда, ин ҷо ба маънои меҳнатка-
шида омадааст.

Наҳангони шамшери чавшангудоз
Ба гарданкашӣ карда гардан фароз.

(Низомӣ)

Ҳофиз зи ғусса сӯхт, бигӯ ҳолаш, эй сабо,
Бо шоҳи дӯстпарвару душмангудози ман.

(Ҳофиз)

2. Таъқид

Таъқид дар лугат ба маънои печидагӣ ва гирехдор будан меояд. Таъқид ду навъ мешавад: лафзӣ ва маънавӣ. Чунонки дар заъфи таълиф зикр ёфт, таъқиди лафзӣ иборат аз калимаҳоро мувофиқи тартиби маълуми дастури забон паси ҳам ба ҷои худ наҷидан ва фаҳми маъноро душвор гардондан аст.

Мисол аз Саъдӣ:

Дар ҳалқаи корзорам афғанд,
Он найза, ки ҳалқа мерабудам.

Яъне он найза, ки барои ман ҳалқа мерабуд, маро дар корзор афғанд. Тарки таркиби «барои ман» ва омадани бандакҷонишини мафъулии «ам» ба охири феъли «мерабуд» мавзунро гирехбанд карда, ба таъқид дучор кардааст.

Таъқид дар натиҷаи заъфи таълиф ҳосил мешавад. Пас, ҳамаи мисолҳои барои заъфи таълиф нишондодашуда, ҳатто аксари нуқсоноти фасохатшикани калимаро, ки аз заъфи таълиф пеш омадааст, таъқиди лафзӣ ҳисоб кардан мумкин аст.

Таъқиди маънавӣ иборат аз он аст, ки шоир дар шеърӣ худ калимаҳоро истеъмол мекунад, ки муродаш на маънои ҳақиқии онҳо, балки маънои маҷозии дур аз зеҳн буда, қаринаҳои лозим низ вучуд надорад. Пас, ҳонанда аз ғайри шарҳу эзоҳ ба мафҳуми он пай намебарад. Мисол аз Анварӣ:

Оҳи оташинрӯй чун дар бара дарояд,
Кофури хушк гардад бо мушқи тар баробар.

Яъне агар охуи оташинрӯй-офтоб ба барра (бурчи Ҳамал) дохил шавад, кофури хушк-рӯз бо мушки тар-шаб баробар мешавад. Шоир баробар шудани шабу рӯзро бо ибороти мушкили истиорӣ баён кардааст.

Ҳамаи чистонҳо, муаммоҳо, қасоиди Бадри Чочӣ, аксари қасоиди Ҳоконӣ, Анварӣ ва баъзе порчаҳои Низомӣ ба қатори таъқиди маънавӣ дохил шуда, ҳунари шоирӣ ба шумор равад ҳам, таъқиди лафзиро бо қатори заъфи таълиф ҳисоб кардан мумкин аст.

3. Танофури калимаҳо

Танофури калимаҳо иборат аз он аст, ки дар мисраъ ва ё байте чанд калимае, ки дар онҳо ҳарфҳои ҳаммаҳраҷ ё наздикмаҳраҷ чамъ омадаанд, паи ҳам истодааст. Бинобар ин дар вақти хондани ин калимаҳо дар талаффуз вазнинӣ ҳосил мешавад:

Гар тазаррӯъ кунӣ вагар фарёд,

Дузд зар бозпас нахоҳад дод.

(Саъдӣ)

Эй ҳаёли қоматат оҳи заифонро асо,

Бар рухат наззораҳоро лағзӣ аз ҷӯш сафо.

(Бедил)

Қаллошваш дидам буте, эй вақти он қаллош хуш,

К-ӯ бохт нақди дину дил дар ишқи он қаллошваш.

(Ҷомӣ)

Он шоҳи шучоъ ар бикашад тирӯ камонро,

Дар як кашшаш шашсаду шаш тир бидӯзад.

Баъзан қатор омадани ҳарфҳои ҳамчинси мулоимталаффуз оҳанги махсусро эҷод мекунад ва на танофур, балки ба сомиа оҳанги мусиқӣ мебахшад. Масалан, Манучехрӣ дар банди аввали мусаммати «Ҳазония» ҳарфҳои ҳаммаҳраҷи мулоимталаффузро дар калимаҳо овардааст, ки гӯё муносибати миёни тасаввури ҳазон ва овози баргҳои хушкро дар зехни шунаванда бедор мекунад:

Хезеду хаз оред¹, ки айёми хазон аст,
Боди хунук аз чониби Хоразм вазон аст.
Он барги разон аст, ки бар шохи разон² аст,
Гӯё ба масал перахани рангразон аст.
Дехкон ба тааччуб сари ангушт газон аст,
К-андар чаману бог на гул монду на гулзор.

Мисол аз Ҳофиз:

Сарви чамони ман чаро майли чаман намекунад,
Ҳамдами гул намешавад, ёди суман намекунад?

Зи зарат кашид зевар, ба зарат кашид дар бар,
Мани бенавои музтар чӣ кунам, ки зар надорам?!³

Мисоли танофури калима дар баъзе мисраъ ва байтҳои
як қисм шоирони муосирамон низ мушохида мешавад.
Чунончи:

Ҳама ҳастанд баҳри якдигар,
Нашавед даст бар гиребоно.
Лек ҳамсоҷолхоз ханӯз
Нанишондаст туту токоно.

(Суҳайлӣ)

Инчунин дар порчаи зерин:

Он чи афтодаст бар чанголи ӯ,
То ба ин дам зинда берун н-омадаст.
Чун гунахори бадастафтодае
Аҳли деҳ бинмуда будаш шохбаст.

(У.Раҷаб)

Дар мисраи охир паҳлӯи ҳам омадани ҳичоҳои «муда»
ва «буда», инчунин ҳичоҳои «аш» ва «шох» дар шеър сиклат
ворид кардааст ва боиси танофури калима аст.

1. Хаз — ҳайвонест, ки мӯяш гарм ва нарма буда аз пӯсти он пӯстин медӯзанд.
2. Разон — тоқҳо, ангурҳо.
3. Ниг.: «Чашиномаи Ҳофиз», нашриёти «Дониш», Душанбе, 1971, сах.19.

Монанди хамин дар мисоли зерин қатор омадани ҳарфи «ш» монеи салосати шеър мегардад:

...Боз як сол ба охир бирасид,
Сесаду шасту шаши нав бигзашт.
Нозу неъмат, қадаҳи солинавӣ-
Ҳама ногоҳ фаромӯшам гашт.

(Ғаффор Мирзо)

Барои тақвияи муддаои худ дар ин бора аз «Мачмаъ-ус-саносъ» фикраҳои зеринро нақл менамоем: «Танофур иҷтимоӣ алфозест, ки талаффуз ба онҳо мушқил бошад ва алфози мутанофирро ба як дам ду-се мартаба натавон гуфт, ки дар забон вазнин наёяд, чунончи, ин алфоз: Хоча, ту чӣ тичорат кардӣ? Кам касе бошад, ки дар як дам се бор гӯяд, ки забонаш налагчад ва баъзе гуфтаанд, ки мӯчиби сикл (вазнинӣ) иҷтимоӣ ҳуруфи қарибулмаҳраҷ аст дар як ҷо, чунончи дар ин мисраъ воқеъ аст: «Ба қурби қабри ғарибон гузар кунӣ, чӣ шавад».

Ин ҳодисаро дар забони халқ тезгӯяк ё ки забоншиканак мегӯянд. Аксар вақт ҷавонон дар сӯҳбат барои имтиҳони тез гуфтан ва забон нагирифтани мегӯянд:

1. Се шаби сешанбе, се сабад шафтолу.
2. Дар ҳавлича як тутча.
3. Шаст сада шинондем, шаст шамшод.
4. Ёли аспам лоёолуд.

4. Ҳашв

Ҳашв дар лугат чизест, ки бо он чизи дигареро пур мекунанд, пур кардани кӯрпа, болин бо пахта. Вале дар адабиёт гапи барзиёдро ҳашв мегӯянд¹.

-
1. Ҳашв — дар лугат ба маънои пасту нокас, огандагӣ ва чизе, ки бо он даруни чизеро пур мекунанд, гоҳе маънои пат ва ҷоҳи дурушти абреши ва расмонро, ки матоъро нақсдор мекунад, низ мефаҳмонад. Чунон ки Саъдӣ мегӯяд:

*Қабо гар ҳарир асту гар парниён,
Ба ночор ҳаиваш бувад дар миён.*

Анварӣ мегӯяд:

Дар асарҳои бадеӣ гоҳе дар байт ва ягон каломӣ насри баъзе калима ва ибораҳои барзиёд чун гирех пайдо мешаванд. Шоир ба ифодаи ягон мазмун сар мекунад ва пеш аз анҷом ёфтани сухан калима ва иборае меоварад, ки дар сурати зикр накардани он ҳам мазмун тамоми мешавад ва эҳтиёҷ ба он намеронад. Гоҳе ин ҳашв ба саломати сухан сакта мерасонад ва гоҳе ҳамчун ҳусни сухан воқеъ мешавад, аммо баъзан на зарар дорад ва на ҳусни суханро меафзояд.

Бинобар ин ҳашвро ба се чудо кардаанд: ҳашви малех, ҳашви миёна ва ҳашви қабех.

1. **Ҳашви малех** он аст, ки сабаби ҳусни калом, боиси раванқ ва малоҳати сухан мешавад ва маъниро боз ҳам нозуктару балегтар мегардонад. Чунон ки дар ин мисол дида мешавад:

Боғи умрат, ки тоза бод мудом,
(Чашми бад дур), равзаест бабор.

(«Маҷмаъ-ус-саноеъ»)

(Дур бодо чашми бад к)-имрӯз дар майдони ҳусн
Шахсавори ман каманди ноз ҷавлон медиҳад.

(Ҳилолӣ)

В-он моҳ ба тарбият чунон нур
Афзуд, (ки чашми бад аз он дур!)

(Ҳилолӣ)

2. **Ҳашви миёна** он аст, ки овардани калимаи мӯътариза, агарчи нисбат ба сухани аслии барзиёд афтодааст, дар салосати байт зарар намерасонад, будан ва набудани он баробар мебошад. Чунон ки ибораи «эй офтобмартаба» дар байти зерин:

Аз чӣ ҳезад дар сухан ҳашв — аз хатобинии таъб,
Аз чӣ афтад нурз бар дебо — зи ноҷинсии лос.

Дар чанби¹ рой² равшани ту нури офтоб,
Эй офтобмартаба, нурест мустаор³.

Дар байти зерин ибораи «эй дӯст» низ ҳашви миёна аст:

Гар хира маро зеру забар хоҳӣ кард,
Аз умри худ, эй дӯст, чӣ бар хоҳӣ хӯрд?

Ибораи «эй дӯст» дар назокат ва равнақи шеър ёрӣ надиҳад ҳам, ба шаъни мазмун ва иборати байт айб ва нақс воқеъ намешавад.

Дар ин каломи Саъдӣ, ки гуфтааст: «Хабаре, ки донӣ, ки диле биёзорад, бигзор, то дигаре биёрад», ибораи мӯътаризаи «донӣ, ки» ҳашви миёна аст, зеро будани он шарт нест, вале зараре ҳам ворид намеорад.

3. Ҳашви қабех. Ҳашви қабех он аст, ки шоир дар миёни ибораҳои байт калима ва иборае зикр менамояд, ки нисбат ба сухани аслии барзиёд воқеъ мегардад. Зикри ин гуна калима ва ибораҳо бефоида буда, салосати суханро аз миён мебарад:

Соқиё, бода дех, ки ранчи хумор
Сару фарқи маро ба дард овард.

Ё ки

Рои ту ҳамчу шамс мунир асту равшан аст,
Зоти ту ҳамчу кӯҳ ҳалим асту бурдбор⁴.

(«Маҷмаъ-ус-саноеъ»)

Дар байти аввал азбаски калимаи «сар» зикр ёфтааст, зикри калимаи «фарқ» барзиёд аст ва дар байти дуюм бо вучуди калимаи «мунир» (равшанкунанда) зикри калимаи «равшан» барзиёд аст.

1. Чанб — пахлӯ.

2. Рой — андеша, тадбир.

3. Мустаор — амонат, ориятӣ.

4. Бурдбор — сабур.

Инчунин шоире гуфтааст:

Гар менарасам ба хидматат, маъзурам,
Зеро рамади чашму судоъи сарам аст.

Зикри рамаду судоъ бо зикри сару чашм қабех (хунук) аст, чунки рамад бе чашм ва судоъ бе сар намешавад. Яъне рамад (як навъ озори чашм) танҳо дар чашм ва судоъ (як навъ дарди сар) танҳо дар сар воқеъ мешаваду бас.

Дар ин байти Муҳаммадиякуби Бухорой ду хабар-«умрест» ва «шуд», зикр ёфтааст, ки яке зиёд аст.

Умрест шуд Алӣ, ки бирун н-омадӣ зи ғам,
Гӯ, ин шақиқа¹ то каю то чанд бар сар аст?

Дар ин байти Саҳбои Вобқандӣ:

Дар таманнои шароби васли ӯ Саҳбо мудом
Ғарқа бошам умрҳо аз ҷайб то доман дар об.

ду зарфи замон-«мудом» ва «умрҳо» омадааст, ки яке аз онҳо барзиёд аст.

Сад ҳазорон гул шукуфту бонги мурге барнахост,
Андалебонро ҷӣ пеш омад, ҳазоронро ҷӣ шуд?
(Ҳофиз)

«Андалеб» ва «ҳазор» муродифи булбул аст, мумкин аст, ки дар он замон ин ду калима аз ҳам фарқ доштааст. Зоҳиран, яке аз ин ду калима зиёдатист.

Аз паси маҳмили ҷамозаи гул
Нолаи булбули ҳазор гузашт.
(Туграл)

Дар ин байт ҳам яке аз ин ду калимаи булбули ҳазор зиёдатист ва аз қатори ҳашви қабех ба шумор меравад.

1. Шақиқа — дарди ними сар.

Мархабо, эй дилбари симинтани симинбадан,
Чаъди мушкинат бувад дар гардани чонам расан.
(Туграл)

Яке аз калимаҳои **симинтани симинбадан** зиёдатист.
Мисолҳои дигар:

Боги умрат, ки тоза бод мудом,
Чашми бад дур, равзаест бабор.
(«Маҷмаъ-ус-саноеъ»)

Ё чунон ки Рашиди Ватвот гуфтааст:

Дар меҳнати ин замонаи бефарёд
Дур аз ту чунонам, ки бадандеши ту бод!

Инчунин Рашид гуфтааст:

Хаёлотӣ тегат, ки бурранда бодо,
Манозил¹ дар арвоҳи аъдо² гирифта.

Дар ин мисолҳои боло дар байти якум ҷумлаи «тоза бод мудом», дар байти дуюм ибораи «дур аз ту», дар байти сеюм ибораи «бурранда бодо» мӯътариза (ибораи туфайлӣ) мебошад. Инҳо дар адабиёт ҳашви малех ҳисоб шуданд, зеро барои беҳтар зоҳир шудани ҳиссиёти шоир ёрӣ мерасонанд ва фикри ӯро қувват медиҳанд.

Вале Шамси Қайс дар байти сеюм дар ибораи «манозил дар арвоҳи аъдо гирифта» таваккуф карда мегӯяд: «Ва агар тавонистӣ, ки гуфтӣ: «манозил дар димоғи аъдо гирифта» беҳтар будӣ, ки ҷои хаёл димоғ аст».

Дар мисолҳои зерин низ ҳашви малех ҳаст:

Осмон дар киштии умрам қунад доим ду кор:
Вақти мондан бодбонӣ, вақти рафтан лангарӣ.
Гар бихандам (в-он пас аз умрест), гӯяд: захрханд,
В-ар бигирям (в-он ба ҳар соат), бигӯяд: хун гирӣ!

(Анварӣ)

1. Манозил — манзилҳо.

2. Аъдо — адӯҳо — душманҳо.

Дар ин китъа ибораҳое, ки ба даруни қавс гирифта шудаанд, муътариза ва ҳашв буда, боиси тақвияи фикр ва сабаби фасоҳати суҳан гардидаанд.

Дар мисолҳои зерин низ ҳашви малеҳ ҳаст:

Шакарфурӯш (ки умраш дароз бод), чаро
Тафаккуде накунад тӯтии шакархоро?

(Ҳофиз)

Шаб аз мутриб, (ки дил хуш бод вайро),
Шунидам нолаи ҷонсӯзи найро.

(Ҳофиз)

Соқӣ, (ки ҷомат аз маи софӣ тикӣ мабод),
Чашми инояте ба мани дурднӯш кун!

(Ҳофиз)

Аз назираи Пайрав Сулаймонӣ ба қасидаи ватанияи устод Рӯдакӣ

Соҳили Ому, фазои дилкашаш
Дар назар хулду ҷинон ояд ҳаме.

Дар ин байт яке аз калимаҳои синонимӣ (хулду ҷинон) барзиёд аст. Инчунин дар байти дигар яке аз ду калимаи муродифии «равону ҷон» барзиёд аст:

Мевазад бўи хуш аз алтофи ӯ,
Дар равони мурда ҷон ояд ҳаме.

Дар ин байти Абдулмалик Баҳорӣ яке аз ду калимаи «талъати рӯй» барзиёд аст, зеро ҳар ду ҳам ба маънои чехра мебошад:

Ёд кардам талъати рӯи туро,
Хандаи лаъли суҳангӯи туро.

Дар ин мисол, ки аз Шералӣ Мастон аст, ҳашви қабех вучуд дорад:

Моро дағал мабин, ки мо бисёр суфтаем,
Байти наведу хешро ҳоло нагуфтаем.
Чун сатрҳои гумшудаи шеъри Рӯдакӣ
Дар хилвати нӣхони худ бедор хуфтаем.

Дар ин мисол яке аз калимаҳои таркиби изофии «хилвати нӣхон» зоида аст, зеро ҳарду калима як маъно дорад.

Қомату боло синоними **қад** буда бо изофат як ҷо овардани онҳо аз қабилӣ ҳашви қабех ба шумор меравад:

Ҳамеҳаҳам туро он ҷо бибинам,
Чӣ хуш бо қомати болову хандон.

(Гулҷеҳра)

Бояд чунин гуфта мешуд: чи хуш бо қомати зебову хандон...

...Ки шояд бар машоми ту расонад
Шамими боди наврӯзи баҳорӣ.

Зарурати шеърӣ ҳатто Фирдавсии бузургро маҷбур кардааст, ки гоҳе калимаҳои барзиёдҳо дохили мисраъ гардонад, калимаҳои таъкидшуда барзиёд буда, ҳашв ҳисоб меёбад:

Дар ин сол як шаб нӣғӣшикунон
Ба ҳоб-андарун шуд ситойишикунон.

Яке духтар овард тобандачеҳр
Зи хуршед тобандатар бар ситеҳр.

Ба хуни далерон ба дашт-андарун
Чу дарё замин мавҷзан шуд зи хун.

Дар боран сирқоти шеърӣ

Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-мӯъҷам» гуфтааст (муҳта-саран ва бо каме тағйири ибораҳо):

«Пайравӣ ба неқӯғӯён неқӯ ояд, на ба бадғӯён. Инчунин шоир бояд, ки шеъри шоиронро горат накунад (надуздад) ва маонии эшонро ба тағйири вазн ва ихтилофи алфоз дар

шеъри хеш ба кор набарад, ки мулки мардум ба тасарруфи
фосид тамаллук напазирад ва сухани дигарон бар хештан
бастан далолат бар фазл накунад.

Сирқоти шеърӣ (шеърдуздӣ) ҷаҳор навъ аст: интиҳол,
саҳл, илмом ва нақл.

1. **Интиҳол** сухани дигаронро ба худ бастан аст ва он
ҷунон бошад, ки касе шеъри дигареро қасдан аз они худ
мекунад ва шеъри худ мегардонад, бе тағйиру тасарруф дар
лафз ва маънои он ё ба тасарруфе андак, ҷунон ки байте
бегона ба миёни он дарорад ё таҳаллусро гардонад.

Муиззӣ гуфтааст:

Тавотури¹ ҳаракоташ ба дидаи душман
Ҳамон кунад, ки зумуррад ба дидаи афъӣ.

Адиб Собирӣ Тирмизӣ аз ӯ бурдааст:

Ба сабри ман, санамо, он лаби ҷу буссади² ту
Ҳамон кунад, ки зумуррад ба дидаи афъӣ.

Булфараҷи Рунӣ гуфтааст:

Гуфта бо зоирон³ сарири дараш⁴
Мархабо, мархабо, дарой, дарой!

Анварӣ аз ӯ бурдааст:

Гуфта бо ҷумлаи зуввор сарири дари ту:
Мархабо, барнагузар, хоча, фуруд ою дарой!

Фаррухӣ гуфтааст:

Аз нixeби ханҷари хунхори ту рӯзи набард
Хун бирун ояд ба ҷои хай⁵ адӯро аз масом⁶.

1. Тавотур — пай дар пай шудан.

2. Буссад — марҷон.

3. Зоир — зиёратгар.

4. Сарири дар — овози гиж - гиж дар.

5. Хай — арақи бадан.

6. Масом — суроҳаҳои тағи мӯй.

Захир аз ӯ бурдааст:

Бадандешро аз тафи қаҳри ту
Ба ҷои арак хун ҷакад аз масом.

2. Салх - пӯст боз кардан, пӯст кандан ва дар шеър ин навъ сирқа (дуздӣ) чунон мебошад, ки маънӣ ва лафзро фаро гирад ва таркиби алфози он гардонад (дигар кунад) ва бар вачҳи дигар адо кунад.

Чунон ки Рӯдакӣ мегӯяд:

Ҳар ки н-омухт аз гузашти рӯзгор,
Низ н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.

Бӯшакур аз ӯ бурдааст:

Магар пеш биншонадат рӯзгор,
Ки беҳ 3-ӯ наёбӣ ту омӯзгор.

Рӯдакӣ гуфтааст:

Ришу сиблат ҳаме хизоб кунӣ,
Хештанро ҳаме азоб кунӣ.

Абӯтоҳири Хусравонӣ аз ӯ бурдааст:

Аҷаб ояд маро зи мардуми пир,
Ки ҳаме ришро хизоб кунад.
Ба хизоб аз аҷал ҳаменараҳад,
Хештанро ҳаме азоб кунад.

3. Илмом қасд кардан ва наздик шудан аст ба чизе ва дар сирқоти шеър он аст, ки маъниеро фаро гирад ва ба иборати дигар ва вачҳе дигар ба кор орад.

Чунон ки Азракӣ гуфтааст:

Садаф зи бими ялон даршавад ба коми наҳанг,
Зи хун ба ранги явокит¹ ранг карда лаол².

1. Явокит — ёкутҳо.

2. Лаол — лӯълӯхо, дурру марворид; дар асл ҷамъи лӯлӯ ба шакли лаолӣ меояд.

Ё-и «лаоли»-ро барои зарурати шеър андохтааст.
Анварӣ аз ӯ бурдааст ва некӯтар аз ӯ гуфта:

Қаҳри ту гар тилоя¹ ба дарё кашад, шавад
Дур дар самими ҳалқи садаф донаи анор.

Шаҳоби Муайяди Насафӣ гуфтааст:

Ҳамеполуд хун аз ҳалқаи танги зирех берун,
Бар он гуна, ки оби нор полон² ба парвезан³.

Заҳир аз ӯ бурдааст ва беҳ аз ӯ гуфта:

Туй, ки бар тани ҳасми ту диръи довудӣ⁴
Зи захми теги ту парвезане бувад хунбез.

4. Нақл он аст, ки дар ин боб шоир маънии шоире
дигар бигирад ва аз бобе ба боби дигар барад ва дар он
парда берун орад.

Чунин ки Мухторӣ гуфтааст:

Кучост он зи қабое дарида дӯхта чатр,
Кунун бибояд чатраш дариду дӯхт қабо.

Разиӣ Нишопурӣ ба боби мадҳ бурдаасту гуфта:

Ба' азви хидмати даргоҳи ту ба ҳар тарафе
Басо мулук, ки аз тоҷ мениҳанд қамар.

Аз нақлҳои нодир он аст, ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Агар гул орад бор, он руҳони ӯ, на шигифт
Ҳароина чу ҳама май хӯрад, гул орад бор.

-
1. Тилоя — муқаддимаи лашкар, дидбонии лашкар.
 2. Полон — аз феъли полоудан ва полидан буда, ба маънои соф қардан аст.
 3. Парвезан — элак, галбер ва ин ҷо софӣ, яъне чизе, ки бо воситаи он моеъро соф мекунад.
 4. Диръи довудӣ — зирехи довудӣ.

Дақиқӣ онро бар ҳамон вазну қофия нақли лоиқ кардааст:

Агар сар орад бор, он синони ӯ на шигифт,
Ҳароина чу ҳама хун хӯрад, сар орад бор.

Арбоби маонӣ гуфтаанд, ки чун шоиреро маъние даст диҳад ва онро либоси иборате нохуш пӯшонад ва ба лафзи суст адо кунад, вале дигаре ҳамон маъниро фаро гираду ба лафзу хуш ва иборате писандида берун орад, он маонӣ мулки ӯ гардад. Фақат ба аввали фазилати пешгӯӣ дода мешаваду бас.

Чунон ки Рӯдакӣ гуфтааст:

Бо сад ҳазор мардум танҳой,
Бе сад ҳазор мардум танҳой.

Яъне бо сад ҳазор мардум ту фардӣ (ягонаӣ) ба хунар ва дониш дар миёни эшон ва бе сад ҳазор мардум ту бисёрӣ ва гӯё ба ҷои сад ҳазор мардумӣ ва агарчи маънӣ некуст, ибораташ суст аст.

Унсурӣ аз вай бурдааст:

Агарчи танҳо бошад, ҷаҳон ҳама бо ӯст,
В-агарчи бо ӯ бошад ҳама ҷаҳон танҳост.

Байти Унсурӣ агарчи дар он басте (васеъ) кардааст, некутар ва ширинтар аз байти Рӯдакист. Ба ӯ эҷози он бас аст. Ин маънӣ мулки Унсурӣ шуд ва ба Рӯдакӣ танҳо фазилати пешгӯӣ монд.

Ҳамчунон ки дар байти Муиззӣ ва нақли Анварӣ гуфтаем:

«Чун заминро шарафи мавлиди ту ҳосил шуд»

Агар шоири дувум маънии шоири авваларо татимма (тамомкунанда) наёрад, ки ба он равнақи маънӣ афзояд ва либоси иборате балеғтар ва ширинтар аз он напӯшонад, ӯ дузди маонӣ бошад ва эҳсон аввалинро бувад.

Чунон ки дар байти Булфараҷ ва Анварӣ гуфтаем:

«Гуфта бо ҷумлаи зуввор сарири дари ту».

Инчунин дар байти Муиззӣ ва байти Анварӣ гуфта-
см:

Ба шаҳри хеш-дарун бехатар бувад мардум.
ки ин сирқаи маҳз аст ва мулк аввалинонрост».

Таворуд

Агарчи Шамси Қайс дар ин қисм ба таҳти унвони сир-
қоти шеърӣ дуздихои бадеиро бо мисол шарҳу эзоҳ дода-
аст, бештарини ин маънидуздиҳо ба таври таворуд воқеъ
шудааст.

Таворуди хотир тасодуфан ба ҳам мувофиқ омадани
фикр аст.

Бисёр мушоҳида мегардад, ки байт ва ё мисраи ягон
шоир дар сурати тасодуф шаклан ва мазмунан айнӣ байт
ва ё мисраи шоири пешина ва ё муосир воқеъ мегардад
ва ҳол он ки маълум нест, ки шоир он шеърро дида ва ё
шундааст, ё не. Бинобар он таъйин кардани ҳадди сирқа
ва таворуд душвор аст. Дар «Юсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ ва
«Хусраву Ширин»-и Низомӣ дар бисёр байтҳо таворуд
воқеъ шудааст.

Ҷомӣ мегӯяд:

Маро, эй кошкӣ, модар намезод,
Ва агар мезод, кас ширам намедод.

Низомӣ гуфтааст:

Маро, эй кошкӣ, модар назодӣ,
Ва агар зодӣ, ба хӯрди сағ бидодӣ.

Низомӣ ва Ҳоконӣ муосири ҳамдигар буданд ва Ҳоконӣ
пеш аз Низомӣ вафот ёфтааст, ки ин матлаб аз байти зерини
Низомӣ маълум мешавад:

Ба дил гуфтам, ки Ҳоконӣ дарегогӯи ман бошад,
Дарего, ман шудам акнун дарегогӯи Ҳоконӣ.

Маълум нест, ки байтҳои зерин, ки ҳар қадам ба ҳар яке аз онҳо мансуб аст, таворуд аст ё яке мазмунӣ дигареро бурдааст ва ё ибораи халқиро ҳар қадам ба тавре тазмин кардаанд, ки ин ҳолат ҳам бисёр дида мешавад:

Бузургӣ хоҳадат, дил дар саҳо банд,
Сари ҳамён ба барги гандано банд.

(Низомӣ)

Кисаҳои зар ба барги гандано сар бастаанд,
Бар сипехри ганданой даст з-он афшондаанд.

(Ҳоқонӣ)

Дар «Маҷмаъ-ус-саноеъ» дар охири баҳси сирқоти шеърӣ чунин гуфта мешавад (бо каме тағйири забон). «Хукм ба гирифтани маъно ва дуддӣ набояд намуд, то маълум гардад, ки шоири дувум аз шоири аввал бурдааст ва дар ҳангоми иншоӣ шеър ёро дошта бошад ва илло метавонад буд, ки аз қабилӣ таворуди хотирҳо бошад... Дар ин бора Камоли Исмоил мегӯяд:

Агар таворуди хотир, ки дар маҷорӣ¹ он
На мумкин аст, ки кас мӯътариз² шавад бар вай,
Ду роҳрав, ки ба роҳе раванд бар як самт,
Аҷаб набошад, агар уфтанд пайдарпай.

Байтҳоеро, ки роқими ҳуруф³ ҷиҳати қисмҳои дуддӣ оварда, ҳаргиз дуддӣ нест, балки ҷамъ таворуди хотирҳост... чунончи, дар «Маҷмаъ-ун-наводир» мастур⁴ аст, Мир Низомиддини Шайх қасидае дар мадҳи Мирзо Султон Аҳмади Самарқандӣ дар силки назм⁵ қашида, ҷиҳати талаби ислоҳ ба назари Мир Алишер (Навоӣ) расонидааст. Он ҷаноб баъд аз тааммул ва андеша гуфтааст: «Баъд аз байте,

1. Маҷорӣ — маҷроҳо, ҷои ҷараён, ин ҷо ба маъноӣ вақти воқеъшавӣ омадааст.

2. Мӯътариз — эгирозкунанда.

3. Роқими ҳуруф — муаллиф.

4. Мастур — мазкур.

5. Силки назм — шаддаи марвориди назм: ба силки назм овардан — ба назм даровардан.

ки муштамил¹ бар исми мамдӯҳ аст, байти дигар мебояд, то сухан марбут шавад». Амир Шайх тасдиқ намуда, илтимос кардааст, ки «Он байтро шумо дар силки назм оред». Мир Низомиддин Алишер ҷавоб фармуда ки «шумо ҳам фикр намоед ва ман низ тааммул намоям». То он гоҳ ҳар як давоту қалам ва когазпора дар пеш ниҳода, мутафаккир шудаанд. Баъд аз лаҳзае ҳар як байте гуфтаву навишта якдигарро доданд, ки ҳарфе аз ҳам тағйир надошта ва он байт ин аст:

Баҳори боғи ҷавонӣ, ниҳоли гулшани хуш,
«Гули риёзи қарам, сарви ҷӯйбори вафо».

Аз тарафи дигар, бинобар он ки классикони мо ашъори шоирони гузаштаро ва ё шоирони муосири худро ҳазорон ҳазор аз ёд медонистанд, ба таври тасодуф мисраъҳо, байтҳо айнӣ ҳамдигар воқеъ мешуданд.

Ғайр аз ин, шоирони пешина барои тақвияи мазмуну даъвои худ ва хусни сухан мисраъ ва байтҳои мувофиқи вазн афтодаи дигареро ба шеърӣ худ дохил менамуданд ва агар ғайри машҳур бошад, аксар номи шоирро зикр мекарданд. Аммо байт ва ё мисраъ дар ҳамон замон ба номи шоире дар байни халқ машҳур бошад, аз ғайри зикри ном тазмин қарда, мешуд. Масалан:

Чон аз он лабҳо ҳикоят мекунад,
Тӯғӣ аз шаккар ривоят мекунад.
Ҳар кӣ меғӯяд ҳадиси салсабил,²
3-он лаби нӯшин киноят мекунад.
Дур аз он лаб чон яке нолон най аст,
«Бишнава, аз най, чун ҳикоят мекунад».
3-он лаби ҳамчун шакар монда чудо,
«Аз ҷудоӣҳо шикоят мекунад».
Аз рақибон мекунад паҳлӯ тухӣ,
Ҷониби моро риоят мекунад.
Ҷанми шӯхаш мекашад теги ҷафо,
Лаъли чонбахшаш ҳимоят мекунад.

1. Муштамил — шомил, алоқадор, дарбаргиранда.

2. Салсабил — номи ҷӯест дар ҷаннат.

Катли Ҷомиро чӣ хочат захми тег?
Ғамзае ўро қифоят мекунад.

Дар ин газали Ҷомӣ як байти Ҷалолиддини Румӣ аз
аввали «Маснавии маънавӣ»-и ӯ тазмин шудааст:

Бишнаваз аз най, чун ҳикоят мекунад,
Аз ҷудоихо шикоят мекунад.

Вале Ҷомӣ номи муаллифи байтро зикр накардааст, зеро
ин байт ба номи Ҷалолиддини Румӣ машҳур аст. Ин кори
Ҷомӣ на сирқа аст ва на таворуд, балки тазмин мебошад.

Илова бар ин, бисёре аз шоирони ғазалсаро ба ғазалҳои
шоирони пешина ва муосир пайравӣ карда, ҳамчун назира
ва ҷавобия ғазалҳо сурудаанд, ки ночор шоири пайрав аз
мазмунӣ шеърӣ шоири пайравишуда истифода бурдааст.

Чунон ки дар боби сиркоти шеърӣ дида шуд, агар
шоири сонӣ мазмунӣ шоири авваларо дар қолиби нисбатан
дилкашу хушгарае ифода намояд, ҳақ дар ҷониби шоири сонӣ
мебошад. Вагарна, дузди ўзданобаро ҳисоб ёфта, заҳмати
беҳуда кашидааст ва худро беҳуда бадном кардааст.

Ҳофиз, махсусан дар аввалҳои эҷодиёти худ дар аксари
ғазалҳои Саъдӣ, Салмони Савачӣ ва Ҳоҷуи Қирмониро
пайравӣ кардаасту дар айни вақт қофияву радиф шеър
гуфтааст, вале дар баъзе мавридҳо муваффақ нашудааст.
Дар ин бора Шиблии Нӯмонӣ дар ҷилди 2-юми «Шеър-
ул-Аҷам» махсусан миёни Ҳофиз ва Салмону Ҳоҷу муқоиса
кардааст.

Ҳоҷу:

Хирқа раҳни хонаи ҳаммор дорад пири мо,
Эй ҳама риндон муреди пири соғаргири мо.

Ин матлаи Ҳофиз аз матлаи Ҳоҷу чанд мартаба бар-
ҷастатар аст:

Душ аз масҷид суи майхона омад пири мо,
Чист, ёрони тарикат, баъд аз ин тадбири мо?

Ҳоҷу гуфтааст:

Гар шудем аз бода бадноми чихон, тадбир чист?
Ҳамчунин рафтаст аз рӯзи азал тақдири мо.

Аммо Ҳофиз мазмуни ин матлаи Ҳочуро дар сурати
бадгаре дохил кардааст:

Дар хароботи мугон мо низ ҳамдастон шавем,
К-ин чунин рафтаст аз рӯзи азал тақдири мо.

Хочу:

Мо дили девона дар занҷири зулфат бастаем.
Эй басо оқил, ки шуд девонаи занҷири мо.

Ҳофиз:

Ақл агар донад, ки дил дар банди зулфаш чун хуш аст,
Оқилон девона гарданд аз пай занҷири мо.

Ин ҷо мазмун ҳамон мазмуни Ҳочуст. Аммо Ҳофиз
мазмуни Ҳочуро бо обуранги бадеӣ ороштааст, сабаби де-
вонаи занҷирӣ шудани оқилонро зоҳир ва маълум карда-
аст, ки ин ҷо қайди зулф чӣ қадар латиф мебошад. Файр
аз ин, мисраи якуми Ҳофиз зиёда соф ва равон бошад ҳам,
мисраи дуюми Ҳочу беҳтар аст ва оқилу девона тазод воқеъ
шудааст.

Салмон гуфтааст:

Овозаи ҷамолат то дар чихон ғитода,
Халқе ба ҷустуҷӯят сар дар чихон ниҳода?

Ҳофиз гуфтааст:

Ид асту мавсими гул, соқӣ, биёр бода,
Ҳангоми гул кӣ дида бе май дар қадах ниҳода?

Ин ду матлаъ шаклан монанд бошанд ҳам, мазмунан
аз ҳам ҷудо мебошанд:

Савдои зӯҳди хушкам бар бод дода ҳосил,
Мутриб, бизан тарона, соқӣ биёр бода.

Ҳофиз гуфтааст:

Гул рафт, эй ҳарифон, ғофил чаро нишинед
Бе бонги руду чанге, бе ёру чоми бода?

Мисраи дуҷоми Салмон ниҳоятдараҷа барҷаста ва мас-
тона аст.

Ҳофиз дар ҷавоби ғазалҳои Саъдӣ ҳам ғазалҳо сурудааст.
Бисёр мазмунхоро аз Саъдӣ гирифта бошад ҳам, услуби
ифодаро ҷунун тағйир додааст, ки наметавон аз ҳамдигар
имтиёз кард.

Маълум аст, ки Саъдӣ, Салмон ва Ҳочу пеш аз Ҳофиз
гузаштаанд. Ҳар як шоир дар аввали эҷодиёти худ хатман
бояд марҳалаҳои тақлид ва тақомулро аз сар гузаронад.
Ҷунун ки ҳуди Ҳофиз гуфтааст, ӯ пайрави Ҳочу буд:

Устои ғазал Саъдист пеши ҳама кас, аммо
Дорад сухани Ҳофиз тарзи сухани Ҳочу.

Бо вучуди ин Ҳофиз ба он дараҷа расидааст, ки шеърӣ
ягон шоирро бо ашъори Ҳофиз муқоиса наметавон кард.

Муосирони Ҳофиз ва шоирони баъдина ба ғазалҳои
ӯ бисёр назира ва ҷавоб гуфтаанд, вале ҳаргиз муваффақ
нашудаанд. Ҷунунчи:

Ҳофиз гуфтааст:

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сакф бишқофему тархе нав дарандозем.

Камоли Хучандӣ гуфтааст:

Биё соқӣ, ки беҳи ғам ба даври гул барандозем,
Май гулгун талаб дорему гул дар соғар андозем.

Матлаи Ҳофиз аз тарафи зебӣ ва барҷастагии шаклӣ-
интиҳоби калимаҳо, барҷастагии таркибҳо ва таносуби
калом, махсусан аз ҷиҳати гоӣ ва ҷӯшу хурӯши масона

нисбат ба матлаи Камол ба баландтарин нуқтаи баҳо
расидааст.

Хулоса, дар назира ва ҷавоб ба дараҷаи аввал на та-
воруд, балки дар сурати шуурӣ сиркат меистад. Агар шоир
ӯҳданобаро бошад, мазмун дар қолаби шикаставу рехта,
сабаби шикасти қимат ва шукӯҳи эҷодии шоир мегардад.

Чанд мисоли сиркоти шеърӣ ё таворуд ин аст:

1. Низомӣ гуфтааст:

Афтод ба офтоб гардам,
Наздик шуд офтоби зардам.

Ҳоконӣ гуфтааст:

Дур аз ту гузашт рӯзи умрам,
Наздик шуд офтоби зардам.

2. Низомӣ гуфтааст:

Сағ бар он одамӣ шараф дорад,
Ки дили дида бар алаф дорад.

Ҳофиз гуфтааст:

* Сағ бар он одамӣ шараф дорад,
Ки дили мардумон биёзорад.

3. Фирдавсӣ гуфтааст:

Ба гетӣ ҷу фарзанд пайванд нест,
Ки ширинтаре ҳамчу фарзанд нест.

Ҷомӣ ин мазмунро бурдааст:

Ҳеч неъмат беҳтар аз фарзанд нест,
Ғайри фарзандон ба дил пайванд нест.

4. Дақиқӣ гуфтааст:

Гӯянд: Сабр кун, ки туро сабр бар диҳад,
Оре, диҳад, вале ба умри дигар диҳад.

Ҳофиз ин мазмунро ба хубтарин сурате дохил карда-
аст:

Гӯянд санг лаъл шавад дар мақоми сабр,
Оре, шавад, валеқ ба хуни чигар шавад.

5. Низомӣ гуфтааст:

Чу баргардад мизоч аз истикомат,
Ба душворӣ ба даст ояд саломат.

Саъдӣ ин мазмунро дар либоси зеботаре ороиш дода-
аст:

Чун муҳаббат шуд эътидоли мизоч,
На азимат¹ асар кунад, на илоҷ.

6. Низомӣ гуфтааст:

Дар навмедӣ басте умед аст,
Поёни шаби сияҳ сафед аст.

Шохин ин мазмунро дар қолаби дағале ифода карда-
аст:

Имрӯз, ки мавсими тавоф аст,
Поёни шаби сиёҳ соф аст.

7. Низомӣ гуфтааст:

Агар Фарҳод шуд, Ширин бимонад,
Чи ғам аз зардгул, наsrин бимонад

Ҷомӣ ин мазмунро низ дар либоси дигаре нағз ифода
кардааст.

Агар рехт гул, боғ поянда бод,
В-агар рафт меҳ, моҳ тобанда бод.

1. Азимат — дуо.

8. Ҳофиз гуфтааст:

Ҳаллоҷ бар сари дор ин нукта хуш сарояд,
Аз шофӣ мепурсед амсоли ин масоил.

Мирзо Ғолиб ин мазмунро чунин ифода кардааст:

Он роз ки дар сина ниҳон аст, на ваъз аст,
Бар дор тавон гуфту ба минбар натавон гуфт.

9. Саъдӣ гуфтааст:

Шабпара гар васли офтоб нахоҳад,
Равнақи бозори офтоб нахоҳад.

Ҳофиз ин мазмунро бо мақсади дигар чунин ба кор бурдааст:

Васфи рухсораи хуршед зи хуффош¹ мапурс,
Ки дар ин оина соҳибназарон ҳайронанд.

Саййидо низ ин мазмунро Саъдӣ ва Ҳофизро бемуваффақият ифода кардааст:

Гурезон шуда шабпар аз мохтоб,
Нишаста дар андешаи офтоб.

10. Ҳофиз гуфтааст:

Шаби торику бими мавчу гирдобе чунин хоил,
Кучо донанд ҳоли мо сабукборони сохилҳо?!

Аз тарафи шоири номаълуме дар сурати ҳолӣ аз ла-тофат ва тақлиди маҳзи хушк чунин ифода ёфтааст (ки дар «Анвори Сухайлӣ» нақл шудааст):

Шаби торику хавли раъду бороне бад-ин тундӣ,
Кучо парвои мо доранд сармастони маҳфилҳо?!

1. Хуффош — шабпарак.

11. Саъдӣ гуфтааст:

Ошиқон куштагони маъшуканд,
Барнаёяд зи куштагон овоз.

Чомӣ ин мазмунро бурда бо маҳорат ифода карда бошад
ҳам, ба дараҷаи самимият ва салосати Саъдӣ намерасад:

Чудо монд аз ту Чомию нанолид,
Зи кушта барнаёяд ҳаргиз овоз.

12. Бедил гуфтааст:

Эй ҳаёли қоматат охи заифонро асо,
Бар рухат наззораҳоро лағзиш аз ҷўши сафо.

Накибхони Туграл мазмуни Бедилро дар сурати дағал
ифода кардааст:

Аз ҳаёли қоматаш акнун асо мебоядам,
Бори сангини фироқаш карда ҳам дўши маро.

13. Хочу гуфтааст:

Кай барканам дил аз рухи чонон, ки меҳри ӯ
Бо меҳр дар дил омаду бо ҷон бадар шавад.

Ҳофиз ин мазмунро бурдааст:

Ишқи ту дар замирамӯ меҳру ту дар дилам,
Бо шир дар дил омаду бо ҷон бадар шавад.

14. Низомӣ гуфтааст:

Май, ки ҳалол аст ба ҳар як мақом,
Душмани ақли ту карда ҳаром.

Хусрави Дехлавӣ мазмуни Низомиро бурдасту ба да-
раҷаи латофати сухани Низомӣ нарасондааст:

Оби инаб¹ хаст халола ба ком,
Феъли ту кардаш ба такаллуф харом.

15. Бисотӣ гуфтааст:

Дил шишаву чашмони ту хар сӯй барандаш,
Мастанд, мабодо ки баногах шиканандаш.

Урфии Шерозӣ ин мазмунро бурдааст:

Додам ба чашми ӯ дили андӯхпешаро,
Гофил, ки зуд мешиканад маст шишаро.

16. Дар санъати таҷниси зоид Қатрон гуфтааст:

Касе ки раста шуд аз мӯя, гашта буд чу мӯй,
Касе ки часта буд аз нола, монда буд чу нол².

Рашиди Ватвот гуфтааст:

Дар ҳасрати рухсори ту, эй зеборӯй,
Аз нола чу нол гаштам, аз мӯя³ чу мӯй.

Ҳофиз ин мазмунро бо маҳорати баланде ифода на-
мудааст:

Баски аз мӯи миёни ту чудо мӯидам,⁴
Танам аз мӯя чу мӯе шуду он мӯй намонд.

Шоҳин ин мазмунро дар чанд ҷо ба кор бурдааст:

Дар мотаму мусибаташ аз мӯя шуд чу мӯй
Аз нола, хар кӣ пайкари ман ҳамчу нол ёфт.

Ва боз:

1. Оби инаб — оби ангур, шароб.

2. Нол — вай, наи сусту борик ва миёнхолоӣ..

3. Мӯя — фигон, фарёд.

4. Мӯидан — фигону фарёд кардан.

Аз мӯя чу мӯ, зи нола чун нол
Мерафт назорагӣ зи дунбол.

Ва боз:

Эй ғам, ки ба шабҳои фироқи ту шудастам
Аз мӯя чу мӯе шуда, аз нола чу ноле.

Васлӣ низ ба ин мазмун дастдарозӣ кардааст:

Аз мӯя чу мӯ ғаштаму аз нола шудам нол,
Умрест надидам руҳи он зӯҳрачабинро.

17. Хайём гуфтааст:

Душман ба ғалат, гуфт, ки ман фалсафиям,
Эзид донад, ҳар он чи ӯ гуфт, наям!
Лекин чу дар ин ғамашён омадаам,
Охир кам аз он ки ман бидонам, ки киям?

Саъдӣ гуфтааст:

Ман онам, ки ман донам.

Саъдӣ мазмуни болоии Хайёмо дар ҷумлаи кӯтоҳу мӯҷазе ифода карда бошад ҳам, Хайём фикри раддияи ҳудро пурра ва ҳартарафа дар муқобили душманони мутаассиби даври худ ҳамчун тири заҳромезе равона кардааст. Дар ин замина дар ҳар давр бисёре аз шоирон ва нависандагони номии пешқадам ба муқобили бадхоҳони мутаассиб ашъори тезтунд сурудаанд, ки зикри онҳоро лозим намедонем.

Вале дар сурати тасодуф шеърӣ зерини шоир Қутбӣ Киром ба назар расид, ки дар байти нахустини он фикри хайёмона ва саъдиёна мушоҳида мегардад:

Одами хому раҳомад нестам,
Нағз медонам, ки ман худ кистам.
То ба даст орам диле дар зиндагӣ,
Борҳо афтода, аз нав хестам.

Он чо ки аён аст, чӣ хочат ба баён аст. Мукоисаро ба худи хонанда ҳавола менамосм.

Чунон ки зикр ёфт, ба ҷуз ашъоре, ки бо мақсади назира ва ҷавобия суруда шудаанд, шоирони пешина аз камоли бисёр аз ёд дониستاني ашъори мутақаддимин ва муосир мазмуни дигареро ҳатто бо айнӣ ибора ва ҷумлаҳо дар арсаи баён меоварданд. Мумкин аст, ки дар сурати тасодуфи маҳз мазмуни шоири дигаре ба вуқӯъ меанҷомид.

Аз ин рӯ сирқа ва таворудро аз ҳам тамйиз додан басо мушкил аст. Бо истисноӣ баъзе мазмунҳои бикр ва обно-шуста умуман мазмунҳо ҳазорон бор хоида ва такрор ёфта-аст, ки зикри байти зерини Бедил дар ин маҳал муносиб менамояд:

Ба шӯҳӣ зад тараб, ғам офариданд,

Мукаррар шуд асал, сам¹ офариданд.

Осори шоирони мо он ғоҳ дилчасп ва диққатрабо хоҳад буд, ки мавзӯҳои доир ба ҳаёти иҷтимоиро дар либоси образ, таркиб ва ифодаҳои нозук ба таври пухта ва парваришёфта ифода намояд.

Чунон ки дида шуд, адабиётшиносони гузаштаи форс-тоҷик на танҳо дар бораи мустаҳсаноти шеърӣ-он чи ки нафосати шеърро фароҳам меорад, таълимоти мукаммале ба вуҷуд овардаанд, балки нуқсонҳои шеъри замони худро низ омӯхта ва муайян карда, барои пешгирии онҳо фикрҳои муҳим пеш рондаанд. Шамси Қайс ҳатто аз шеъри устод Рӯдакӣ айб ёфтааст ва ба аҳли адаб гӯшрас намудани онро зарур шуморидааст, ки мисолаш дар боло гузашт. Ин рафтори объективи мунаққидони пешина имрӯз барои мо дарси ибрат аст.

Мо дар хотима кӯшиш кардем, ки на фақат як қисми таълимоти гузаштагонро доир ба иллатҳои шеър баён намоем, балки аз нуқтаи назари талаботи онҳо баъзе нуқсонҳои шеъри шоирони муосир, хусусан ҷавононро хотиррасон кунем. Мо ин чо бисёр мисол овардан натавонистем ва фақат бо он порчаҳое, ки дар даст буд, қаноат кардем. Вале

1. Сам — захр. Агарчи асал гуворо бошад ҳам, бисёр хӯрдани он захр мебардад.

тахлили ҳамин мисолҳо низ нишон медиҳад, ки таълимоти гузаштагон дар бораи пешгирӣ кардани шеър аз иллатҳо, ҳанӯз аз бисёр ҷиҳатҳо аҳамияти худро гум накардааст.

Танқиди адабии мо то ҳол ба чунин нуксонҳои шаклии асарҳои бадеӣ аҳамият надода истодааст. Дар мақолаҳои танқидии матбуоти ҷумҳурӣ дар бораи он иллатҳои, ки мунаққидони гузашта вайрон шудани муносибати суҳан, заъфи таълиф, ҳашв, сакта ва ғайра номҳо додаанд, ҳеҷ суҳан намеравад. Тахлили ҷузъиёти шеър ҳоло дар мо расм нашудааст, мунаққидон ҳар як калимаву ибора ва ташбеҳу истиораро таҳлил намеkunанд ва ҳусну кубхи онро нишон намедиҳанд ва ҳол он ки ҳамаи инҳо барои мубориза дар роҳи нафосати шеър ва балоғати мазмун бағоят зарур аст. Тахлили муфассали шеър барои тарбияи завқи салими хонандагон ва нависандагони ҷавон аҳамияти калон дорад.

Мо умедворем, ки мақолаҳои ин қисм, хусусан хотимаи он диққати мунаққидро ба сӯи ин масъалаҳои муҳим хоҳад кашид. Агар маҷмӯа дар ин роҳ заррае кӯмак карда тавонад, мо вазифаи худро иҷрошуда ҳисоб мекунем.

Қисми дуюм **МУХТАСАРИ АРҶЗИ ТОЧИКӢ**

БАЪЗЕ ЛАҲЗАҲОИ МУҚАДДИМАВӢ

Маълум аст, ки вазни шеърӣ мо арӯз аст. Арӯз ҳарчанд арабиасл бошад ҳам, ба мурури замонҳои дуру дароз кор хӯрда, мувофиқи сохти замон ва завқи халқи форсу тоҷик номи мустақили арӯзи форсӣ (ачам)-ро гирифтааст ва ҳақиқатан дар бисёр лаҳзаҳо арӯзи форсӣ ё арӯзи ачам аз арӯзи араб чудо шуда меистад.

Дар арӯз 19 гурӯҳи асосии вазн мавҷуд аст, ки онҳоро баҳр номидаанд. Аз ин 19 баҳр 3-тоаш-қариб, ҷадид (ғариб) ва мушокил эҷодкардаи арӯзиёни Ачам аст. Панҷ баҳри дигар ба завқи шоирони форсу тоҷик мувофиқат накардааст, бинобарин онро тарк кардаанд ё ки маҳз барои нишон додани қудрат ва ҳунаринамӣ баъзе аз шоирони саромади пешина дар он баҳрҳои ғайримазнӯс таъъозмӣ намудаанд. Он панҷ баҳр инҳоянд: тавил, мадид, басит, вофир ва комил.

Эҷодкори нахустини илми арӯз Ҳалил ибни Аҳмад ибни Умар ибни Тамим-ул-Басрӣ ном олими араб мебошад. Донишманди мазкур дар ҳудуди соли 174 ҳиҷрӣ-790-791 мелодӣ дар Басра пайдо шуд. Ӯ 15 баҳр эҷод кардааст ва барои санҷидани шеър афоил ном қолабҳои ҳаштгонаро аз моддаи «фeyл» эҷод намудааст. Пас, аз тарафи Ҳасан ибни Аҳфаш ном олими забони араб мутадорик ном баҳре илова шуда, адади баҳрҳо ба шонздаҳ расидааст. Дигар 11 баҳр миёни арабу ачам муштарақ аст: ҳазач, рамал, раҷаз, сарей, мунсарех, музореъ, мучтасс, муқтазаб, ҳафиф, мутақориб ва мутадорик.

Вазнҳои арӯзӣ асосан ба ду гурӯҳ чудо мешавад: вазнҳои аслӣ, вазнҳои фаръӣ.

Баъд аз ёфт шудан ва собит гардидани вазнҳои аслӣ ба асоси тағйироти раво дар рукнҳои солим оид ба ҳар як баҳр- вазни аслӣ вазнҳои бисёре пайдо шудаанд, ки онҳо дар ҳукми шоҳаҳои баҳри аслӣ қарор ёфта, вазнҳои фаръӣ ё музоҳаф (тағйирёфта) номида шудаанд.

АРҶЗ ВА ВАЗН

Пеш аз ҳама бояд ҳамин лаҳзаро эзоҳ намоем, ки ба калимаи «арӯз» бисёр маъноҳо медиҳанд. Яке аз онҳо ин аст: арӯз илмест, ки шеърро бар он арз карда, нуқсонҳои бо санҷидани рукнҳо дуруст мешавад. Пас, арӯз ба маънои умумӣ вазни шеър аст. Арӯзиёни пешина вазиро чунин таъриф мекунанд: вазн иборат аз ҳайатест, ки аз тартиби ҳаракоти саканот ва таносуби он дар адад ва миқдор ҳосил мешавад, чунон ки нафс аз идроки он лаззати махсус ёбад ва он лаззатро ин ҷо завқ меғунд.

Агар ба ҷои он ҳайат, ки аз ҳаракоти саканот ва таносуби он иборат мебошад, ҳайате ояд, ки аз тартиботи ҳарфҳо ва таносуби онҳо ҳосил шуда бошад, шеър ном мегирад. Вагарна дар илми мусиқӣ иқоъ'меноманд.

Ба ибораи дигар, вазн ченак ва андозаи як навъ аз навъҳои ашъори гуногунсохт мебошад. Арӯз дорои нуздаҳ баҳр буда, дар дохили ҳар як баҳр шоҳаҳои бисёре мавҷуд аст, ки ҳар кадоми онҳо вазни қонунӣ ва ҷудогонае дошта, ба воситаи рукнҳои муайяни солим ва музоҳаф санҷида мешавад.

Рукн. Барои санҷидани вазни шеър арӯзиён мизон таъйин кардаанд. Ин мизон ба таври муайян аз рукнҳо иборат аст. Рукн поя гуфтан аст. Ҷамъи рукн аркон аст. Аркон аз моддаи феъл ташкил шудааст. Арконро афоилу тафоил ҳам меноманд. Лекин мо фақат рукн, ё шакли ҷамъаш-арконро истемол мекунем. Мавзун ва мувофик афтодани мисраъҳои як байт ба воситаи санҷидани рукнҳои матлуб аз рӯи камияти ҳиҷоҳо ҳосил мешавад. Рукнҳо ду навъанд: рукнҳои солим ва рукнҳои музоҳаф, ки аз рукнҳои

1. Иқоъ — ба тартиб андохтани оҳанги суруд, ки миёни онҳо фосилаи маълум мавҷуд бошад.

солим гирифта мешавад. Рукнҳои солим 8-хел буда, дорон хусусияти чудоғонаи имлоӣ мебошанд:

Дар алифбои нави мо дар имло ва китобат **й** («и»-и дароз) танҳо дар охири калимаҳо ба кор мераваду бас. Вале дар **арӯз**, яъне рукнҳои он **й** («ё»-и маъруф) ва инчунин «у»-и дароз (вови маъруф) на танҳо дар охири калима, балки дар аввалу миёнаи калима низ меояд. Аз ин **рӯ** мо лозим донистем, ки барои рукнҳои **арӯзӣ**, ки мизони вазни шеър аст, баъзе аломатҳои шартӣ таъйин намоем.

Барои ифодаи «у»-и дароз (вови маъруф) ва ҳам «у»-и пурра (вови маҷхул) «ӯ» менависем. Инчунин дар вақти ифодаи дарозӣ дар аввал ва миёнаи рукнҳои солим ҳам «й» (и-и дароз) менависем; 1) фаълун, 2) фоилун, 3) мафойлун, 4) муфтаилун, 5) мафоилатун, 6) мустафъилун, 7) фоилотун, 8) мафъълоту.

Аз рукнҳои ҳашгона ду рукни *мафоилатун* ва *мутафоилун* дар санҷиши вазнҳои шеъри форсӣ-тоҷикӣ ба кор намеравад.

Зихоф. Кор бо ин ҳашт рукн тамоm намешавад. Барои эҷоди вазнҳои нав сохтани рукнҳои нав лозим шудааст. Рукнҳои нав ба воситаи зихофот ба амал меояд. **Зихоф** дар фарҳангҳо ба маънои расидани тир наздики нишона мебошад. Ин калима дар истилоҳи **арӯз** ба маънои тағйироти рукнҳо буда, дигаргунии раво ҳисоб меёбад ва шакли *ҷамъаш азоҳиф*, *азҳоф*, *зихофот* мебошад.

Пас, ба воситаи амалиёти гуногуни зихофот рукнҳои ҳосилшуда ба рукни солим, ки дар ҳукми реша мебошад, рукни **музоҳаф** ном гирифта, вазни бо он рукнҳо сохташударо **вазни фаръӣ** меноманд.

Ҳамаи рукнҳои музоҳаф ба 85 мерасад. Ҳар як рукни музоҳаф бо кадом амал ихтироъ шуда бошад, бо ҳамон амал ном мегирад. Амалиёти рукнсозӣ аз рукнҳои солим ба воситаи афзоиш, ҳазф (партофтан) ва табдил сурат мегирад. Амалиёти афзоиш ва ҳазф аз аввали рукн ва ё охири рукн **илал** (иллатҳо) ном дорад, ки ба маънои тағйир аст. Аз **рӯи** нишондоди Муҳаммад Ғиёсиддин (муаллифи «Ғиёс-ул-лугот») ҳамаи ин амалиёти мураккаботи ҷадида ба 47 мерасад. Вале аз **рӯи** нишондоди Ваҳиди Табретӣ (муаллифи «Ҷамъи мухтасар») ва Қайси Розӣ (муаллифи «Ал-мӯъҷам») 35-то буда, аз ин 13-тоаш эҷодкардаи **арӯзиёни**

Дар мавриди зиҳфоти вақф, қаср ҳатм, салҳ, ҷадъ, залал як ҳарфи ҳамсадо дар охир зиёд мемунад ва бинобар он ки ин зиҳфот ҳама ба рукни охирини вазн тааллуқ доранд, аз ин рӯ дар охири вазн афзунии як ё ду ҳарфи ҳамсадо равоаст ва тағйире дар вазн намедихад (*Хонларӣ*, сах. 208).

ҚОИДАИ АФЗОИШ

Афзудани як ҳичои дароз:

Тарфил — ҷунончи, мустафъилун мустафъилотун ва мутафоилун мутафоилатун мегардад. Ин зиҳф дар баҳри комил ва раҷаз истеъмол шуда, мурафғал ном мегирад¹.

ҚОИДАИ ТАБДИЛ

Табдили як ҳичои дароз ба як ҳичои қӯтоҳ:

1) Қабз-ҷунончи мафойлун ба мафойлун, ё фаълун ба фаълун мубаддал мегардаду рукни музоҳаф макбуз ном мегирад. Ин зиҳф дар баҳрҳои ҳаҷаз, музорей, мутадорик воқеъ мешавад.

2) Кафф-масалан, мафойлун ба мафойлу ва фойлотун ба фойлоту табдил меёбад ва рукни музоҳаф макфуфу ном гирифта, дар баҳрҳои тавил, мадид, ҳаҷаз, рамал, ҳафиф, мучтасс, музорей воқеъ мегардад ва дар охири мисраъ намеояд.

3) Хабн- мустафъилун ба мафойлун, мафъълоту ба мафойлу ё фойлотун ба фойлотун мубаддал мешавад ва рукни музоҳаф маҳбун номида мешавад.

4) Тайй-мустафъилун ба муфтаилун ва мафъълоту ба фойлоту мубаддал мегардаду ба худ номи матвӣ мегирад; ин рукни музоҳаф дар баҳрҳои басит, раҷаз, мунсарех ва муқтазаб воқеъ мешавад.

ТАҚТЕЪ ВА ҲИҶО

Тақтеъ дар лугат ба маънои қатъ кардан, яъне буридан, ба порчаҳо ҷудо кардан меояд. Аммо дар илми арӯз мисраъҳои як байтро мувофиқи қоидаи муайян ба ҳиҷоҳо ҷудо

1. Баъзан ба ҳиҷои охирини муарафғал — мустафъилотун як ҳарфи сокин (алиф) ҳамроҳ мекунад, ки мустафъилотон мешавад ва мутавал ном мегирад.

кардан аст, ки бояд ҳичоҳои ҳар ду мисраъ аз рӯи кӯтоҳӣ ва дарозӣ рӯ ба рӯи ҳамдигар истанд.

Маъноӣ лугавии калимаи ҳичо, ҳарфҳои ягон матнро якто-якто аз ҳам чудо карда хондан аст. Чунон ки дар урф ҳичча карда хонда-ҳарфҳоро аз ҳам чудо карда, якто-якто хондан меояд. Ҳичо ба маъноӣ ҳозираи он ҳамчун истилоҳ дар забонамон ва арӯз бисёр ҳам қадимӣ нест.

Дар «Вазни шеъри форсӣ» (сах. 60) гуфта мешавад: «Калимаи ҳичо дар лугат ба маъноӣ як-яки ҳарфҳост ва истеъмоли он ба ин маънӣ нав аст...»

Дар ҳақиқат, ҳичо дар урф ба таври якто-якто аз ҳам чудо карда хондани ҳарфҳои калима аст.

Таърихи ҳичо дароз аст, мо ин ҷо мувофиқи мақсад ҳелҳои ҳичоро мухтасаран эзоҳ менамоем:

Ҳичо ки асоси вазни шеъри форсӣ-тоҷикӣ мебошад, аз ҷиҳати камият асосан ду қисм аст: яке ҳичои дароз ва дигаре ҳичои кӯтоҳ. Ҳамеша микдори ҳичои дароз ду баробари ҳичои кӯтоҳ аст. Кӯтоҳӣ ва дарозии ҳичо тобеи кашиши садонокҳо ва сохти ҳичоҳо буда (масалан ҳичоҳои баста, кушода), дар айни ҳол ба адади ҳамсадоҳо низ алоқадор аст.

ҲИЧОИ БАСТА ВА КУШОДА

Ҳичоҳо аз рӯи сохт ва тартиби ҳарфҳои садонок ва ҳамсадо ба ду қисм чудо мешаванд: ҳичои кушода ва ҳичои баста.

Ҳичои кушода ҳичоест, ки бо ягон садонокӣ дароз ва ё кӯтоҳ тамом мешавад. Ҳамчун: ту, бу, мо, бе, сӣ ва дигарҳо...

Ҳичои баста ҳичоест, ки охири он ба яке аз ҳамсадоҳо анҷом меёбад; ҳамчун: пас, рӯз, шаб, орд, сар, тан, боғ ва ғайра...

Ҳар як ҳичои кушодае, ки хоҳ дар аввал, хоҳ дар миёна ва хоҳ дар охири калима қарор дорад, агар садонокаш кӯтоҳ бошад, кӯтоҳ шумурда мешавад. Ҳамчун: ки, ба, хама, рама.

Ҳар як ҳичои кушодае, ки садонокаш дароз аст, ҳичои дароз ҳисоб меёбад.

Вале дар ҳичоҳои баста сарфи назар аз дарозии садонокҳо дарозии ҳичоҳо ба қасрати ҳамсадоҳо низ вобастааст.

Ҳатто, баъзе ҳиҷоҳои баста мавҷуданд, ки бо вучуди кӯтоҳии садонокҳояшон, агар дорои се ҳамсадои қатор бошанд, ҳиҷои дароз ба шумор мераванд. Ҳамчун: дард, зард, бист, шуст ва ғайра.

Кашиши ҳиҷоҳо, яъне ба ғайр аз дарозӣ ва кӯтоҳии ҳиҷоҳо ба навъи ҳамсадоҳо вобаста нест, магар дар мавриди ҳарфи «Н», ки баъд аз садонокҳои дароз қарор гирифтааст. Ин хусусият дар қисми «Мавқеи ҳарфи «Н» дар арӯз» эзоҳ хоҳад ёфт.

ҲИҶО ВА УСУЛ

Агар калимаро ба чузъҳо тақсим кунем, майдатарин чузъи он овози воҳидест, ки ба танҳой ё дар сурати таркиб бо якчанд овози дигари калима-пораҳо ҳосил мегардад. Ҳар кадоми ин овозҳои воҳид, ё ки мураккабро донишмандони пешина муқаттаъ меномиданд, мо ҳиҷо меномем. Пас, воҳиди вазн ҳиҷост.

Арӯзиён барои санҷидани шеър поя-рукиҳои 8-гона (ё даҳгона) таъйин кардаанд. Баъд онҳоро ба дигар поракҳо, ки аҷзо ва усул низ меноманд, таркиб мекунанд. Аҷзо ҷамъи чузъ ва усул ҷамъи асл аст, ки қолабҳои якуминдараҷагӣ буда, аркон ё афоил аз он таркиб меёбад. Инчунин усулро аз ҳарфҳои сокин ва мутаҳаррик тартиб додаанд¹.

Усулро арӯзиёни пешина ба ҳамин тариқа тартиб ва тақсим намудаанд: «Модари авзони арӯз бар ин се рукн (усул) ниҳодаанд: сабаб, ватад, фосила. Ва сабабро ду навъ ниҳодаанд: сабаби хафиф ва сақил. Сабаби хафиф-як мутаҳаррик ва як сокин, чунон ки: **нам**. Сабаби сақил-ду мутаҳаррики мутаволи, чунон ки: **ҳама**. Ватад низ ду навъ аст: макрун ва мафрук. Ватади макрун-ду мутаҳаррик ва сокине дар охир, чунон ки: **агар**. Ва ватади мафрук-ду мутаҳаррик бар ду тараф, сокине дар мобайн, чунон ки **нола**. Ва фосила ду навъ аст: сугро ва кубро. Фосилаи сугро-се

1. Ҳарфи мутаҳаррик он аст, ки ягон ҳарфи ҳамсадо ба воситаи аломати забар — а, ё зер-и ё пеш — у ба ягон ҳамсадо ҳамроҳ мешавад. Ҳамчун بَد (бад) جَل (чил) پَر (пур), ки дар ин сурат ҳарфҳои б, ч, п мутаҳаррик (чунбанда) ва ҳамсадоҳои д, л, р сокин (истанда) шумурда мешавад.

мутахаррик ва сокине, чунон ки **чи кунам**. Ва фосилаи кубро-
чаҳор мутахаррик ва сокине чунон ки **бидихамаш**»¹.

Ба ин усули шашгона баъзе арӯзиён се усул (ё ки чузь)
хамроҳ кардаанд, ки ба таври зер аст: сабаби мутаваассит,
ки аз як мутахаррик ва ду сокин сохта шудааст, монанди
ёр, кор; ватади касрат, ки аз ду мутахаррик ва ду сокин
сохта мешавад, ҳамчун: **фароз, дароз**. Инчунин фосилаи
узмо мебошад, ки аз панҷ мутахаррик ва як сокин иборат
аст, ҳамчун: **нашиканамаш**.

Ва ҳол он ки ба ғайр аз сабаби хафиф, ки мисолаш
сар, бар аст, ҳамаи ин усули боқимондари боз ба чузьҳо
чудо кардан мумкин аст. Чунон ки «рама»-ро, ки сабаби
сақил аст, ба ду чузьи баробар, яъне «ра» ва «ма» тақсим
кардан мумкин мебошад. Ватади макрун «агар»-ро ба «а» ва
«гар», инчунин ватади мафрук «нола»-ро ба чузьҳои «но» ва
«ла», ҳамин хел фосилаи сугро «чи кунам»-ро ба порчаҳои
«чи», «ку» ва «нам» ва фосилаи кубро «бидихамаш»-ро
ба порчаҳои «би», «ди», «ха» ва «маш» тақсим намудан
мумкин аст.

Вале мо дар вақти санҷиш ва тақтеъи шеър қолабҳои
афоил ё арконро ба асоси камияти ҳичоҳо ва сохти онҳо
истинод мекунем, чунки усули сабаб, ватад ва фосилаҳо
усули сходастикии ғайриилмӣ буда, вале тақтеъ ба асоси
ҳичо ва камияти онҳо мувофиқи сохти забон ва воҳиди
вазни шеъри форсӣ-тоҷикӣ мебошад.

ҲИЧОҲОИ ШАШГОНА АЗ РӯИ КАМИЯТ ВА СОХТ

Аз рӯи қоидаи арӯзи навин ҳичоҳо ба асоси камият ва
сохт ба шаш қисм чудо мешавад:

1. Ҳичои кӯтоҳе, ки аз як садонокӣ кӯтоҳ ва як ҳамсадо
иборат аст, ҳамчун **ба** (ба мактаб), **би** (бихон), **гу** (губор) ё
ки танҳо аз як садонокӣ кӯтоҳ иборат аст, ҳамчун **а** (адаб),
и (ибо), **у** (усул).

Пурсишҷонишинҳои якҳичоӣ **кӣ, чӣ** ба имлои ҳозира
бо **й**-и дароз навишта шавад ҳам, дар алифбои арабӣ ба
шакли **كه** ва **چه** (**ки, чи**) навишта шуда, дар вақти тақтеъ
аксаран кӯтоҳ шумурда мешавад.

1. Ал-мӯъҷам, сах. 29.

2. Ҳичоҳои дарози одӣ, ки аз як садоноки дароз ва як ҳамсадо сохта мешавад: **бо** (бобо), **бӣ** (бибӣ), **бӯ** (хушбӯ), **чӯ**, **рӯ**, **по**, **то**.

Ё ки танҳо аз як садоноки дароз иборат аст, ҳамчун **о** (оре), **ӣ** (инак), **ӯ** (ӯху), **о** (омад).

3. Ҳичоҳои дарози одӣ, ки аз як садоноки кӯтоҳ ва ду ҳамсадо иборат аст, ҳамчун: **бар**, **дил**, **сир**, **буз**.

4. Ҳичоҳои дарози пурра, ки аз як садоноки кӯтоҳ ва се ҳамсадо сохта шуда, дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва як ҳичои кӯтоҳ аст, ҳамчун **даст**, **баст**, **дард**, **дурд**, **сард**.

5. Ҳичоҳои дарози пурра, ки аз як садоноки дароз ва ду ҳамсадо сохта шуда, дорои қимати як ҳичои дароз ва як ҳичои кӯтоҳ мебошанд, ҳамчун: **моҳ**, **роҳ**, **тир**, **тӯр**, **шир**, **мур** (маъмур), **дур** (муқобили наздик), **зӯр**... Вале калимаҳое мисли «ёр» мустасноанд ки «ё» ва «р» сохта шудаанд.

Калимаи нидоии **эй** аз **рӯи** принципи имлои ҳозира якуним ҳичо ҳисоб ёбад ҳам, бинобар он ки дар алифбои арабӣ ба шакли (Э - اى) навишта мешавад, дар вақти тақтеъ як ҳичои дарози одӣ ҳисоб меёбад.

6. Ҳичоҳои дарози пурра, ки аз як садоноки дароз ва се ҳамсадо сохта шуда, дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва ду ҳичои кӯтоҳ аст, ҳамчун: **дӯст**, **гӯшт**, **кӣст**, **чӣст**, **корд** (калимаҳое мисли «орд» мустасноанд, ки аз «**о**» ва «**рд**» сохта шудаанд)¹.

Мо ин ҳичои охирин (рақами шаш)-ро васеътар эзоҳ менамоем:

ки (гуфтам, ки...) ҳичоҳои кӯтоҳи мусовӣ ба аломати нимкамонак «**◌**» мебошад.

«**кӣ**», ё «**ку**» аз ҳичои дарози оддӣ иборат буда, мусовӣ ба аломати хатча: «**—**» аст.

1. Абдуррауфи Фитрат дар «Арӯз ҳақида» ном асараш ҳичои рақами 6-умро дар қатори ҳичоҳои рақами 4, 5 шумурда, дорои қимати якуним ҳичо қарор медиҳад ва фаромӯш мекунад, ки ҳамсадои охирин аксар аз тақтеъ соқит аст. Чунон ки Муҳаммад Ғиёсиддин мегӯяд: «Ва агар баъд аз мадда ду ҳарфи сокин воқеъ шавад, ҳамчун **гӯшт**, **чӣст** ва сохт ва монанди инҳо ва дар миёни мисраъ бошанд, агар он ду сокин дар баробари як мутаҳаррик воқеъ шаванд, сокини аввал мутаҳаррик шавад ва сокини дувум соқит ва ғайраҳу...» Эзоҳоти ин мабҳас ба таври пурра дар баҳсҳои оянда дода хоҳад шуд.

Ҳичои «кӯр» ё «кор» дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва як ҳичои кӯтоҳ буда, мусовӣ ба як хатча ва ним камонак «— ∪ » мегардад: ко (ру), кӯ (ру).

Агар ба ҳичои дарози пурра боз як ҳамсадое, масалан «д» илова намоем, дорои қимати як ҳичои дарози одӣ ва ду ҳичои кӯтоҳи қатор мегардад ва масовӣ ба як хатча ва ду нимкамонак «— ∪ ∪ » мешавад. Агар калимаи кордро ба тарҳ (схема) нишон диҳем, чунин мешавад: (ко(р)д = — ∪ ∪.

Аз ҳамин қабил аст калимаҳои сохт, кйст, дӯст, порс... ва дигарҳо.

Ба ҷуз ҳичои пурраи рақами шашум боз як навъ ҳичои пурраи ихтисорӣ вучуд дорад, ки бештар аз рӯи талаби вазн дар қофия ҳосил мегардад. Ин ҳодиса вақте рӯй медиҳад, ки охири ҳичои 1-умини ду ҳичои ҳампахлӯ бо овози «Н» тамом шавад. Чунон ки дар байти зерин калимаҳои **нишон** аст ва **осмон** аст аз рӯи хоҳиши вазн ба шакли **нишонст**, **осмонст** дохил шудааст ва тақтеш ҳукми ҳичои рақами шаш дорад:

Моҳи духафта, ки мудавварнишонст,

Акси вай аз ойнаи осмонст.

(Хусрав)

Вазнаш: муфтайлун муфтайлун фоилот

(— VV — / — VV — / — V ~)

Ҷадвали ҳичоҳои шашгона

Навъи ҳичоҳо	Ҳичоҳои кӯтоҳ	Ҳичоҳои дарози одӣ		Якуним-ҳичоҳо		Ҳичоҳои пурра (баланд)
Рақам	1	2	3	4	5	6
Сохти ҳичоҳо	Як садоноки кӯтоҳ ва як ҳамсадо ё танҳо як садоноки кӯтоҳ	Ду ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ ё як садоноки кӯтоҳ ва як ҳамсадо	Як ҳамсадо ё танҳо як садоноки дароз	Ду ҳамсадо ва як садоноки дароз	Се ҳамсадо ва як садоноки кӯтоҳ	Се ҳамсадо ва як садоноки дароз

Ми- солҳо	Ба (мак- таб), Ғу (бор) а (нор) у (фар) и (рода)	сар, буд киш, ар (ар)	бо (бо) бе (чо) ди (на) чӯ (й) о (фок) э (ха) й (нак)	ти бӯ зу ше ко	р р д р р	сар бур киш нар	д д т м	кӣ чӣ дӯ ко о	с с с р р	т т т д д
--------------	---	--------------------------------	---	----------------------------	-----------------------	--------------------------	------------------	---------------------------	-----------------------	-----------------------

Қимат у — — — у у у у

ҚИМАТИ ҲИҶОҲОИ ДАРОЗИ ПУРРА

(ё баъзе ҳолатҳои истисноӣ)

Ҳиҷоҳои рақами чаҳор, ки аз се ҳамсадо ва як садонокӣ кӯтоҳ сохта шудааст, агар дар мобайни мисраъ воқеъ шавад, ҳамсадои охирин як ҳиҷои кӯтоҳро ташкил медиҳад, ҳамчун:

Ман ба меҳрат даст бурдам,

ки бар вазни фоилотун фоилотун буда, ҳарфи охирини калимаи даст дар ин вазн ба ҷои и (айни максур)-и фоилотун-
فَاعِلَاتِن омадааст. Агар дар охири мисраъ воқеъ шавад, бар вазни фаъл омада ба ҳолати сукун, яъне чун ҳиҷои дарози пурра меояд:

Эй наргиси пурхумори ту маст,

ки бар вазни мафӯлу мафоилун мафойл аст.

Ҳиҷоҳои рақами шаш, ки дар калимаҳои Гаршосб, Лӯхросб дида мешавад, агар дар байни мисраъ воқеъ шуда, дар муқобили як ҳиҷои дарози одии рукн (рукни рақами 4) ояд, ҳарфи охир аз тактеъ соқит аст.

Чу Гаршосбро дод Лӯхросб тахт.

ки дар вазни фаълун фаълун фаълун фаъл V — — / V — — / V — — / V ~ омада, ҳарфи ҳамсадои охирин (б) аз тактеъ соқит аст.

Аз хамин қабил аст калимаи дӯст ва ҳиҷои охирини калимаи некӯст дар ин байт:

Некӯст рухат, чафо на некӯст, макун,
В-он лойки душман аст, бо дӯст макун.

Ё ки ин гуна ҳичоҳо дар охири мисраъ воқеъ шаванд,
ҳамсадои охир соқит аст ва ба тақтеъ дохил намешавад.
Чунон ки дар ин мисол дида мешавад:

Кор (д) бардошт, кори ӯ бигзор (д),

ки бар вазни фоилотун мафоилун фаълон омадааст.

Дар ин байтҳои Ҳофиз (ки бар вазни мафъӯлу фоилоту
мафойлу фоилун аст) аз охири калимаҳои **дӯст, нест, кучост**
ҳарфи охирин аз тақтеъ берун аст:

Боғи биҳишту сояи тубию касри хур
Бо хоки кӯи дӯс (т) баробар намекунам.
Зоҳид ба таъна гуфт: Бирав, тарки хуш кун,
Мӯхточи чанг нес(т), бародар, намекунам...

Ҳофиз зи тоби фикрати беҳосилӣ бисӯх(т),
Соқӣ кучос(т), то занад обе бар оташам.

Хулоса, ҳар як ҳарф, ки дар охири ҳичои дароз ва пурра,
хоҳ дар байни шеър, хоҳ дар охири шеър ояд ва хоҳ дар
талаффуз нагунҷад, аз тақтеъ соқит шумурда мешавад. Вале
гоҳе чунин воқеъ мешавад, ки мувофиқи талаби вазн ҳарду
ҳамсадои охири ин гуна ҳичоҳо дар байни шеър ба тақтеъ
дохил мешаванд. Масалан, дар мисоли зерин ду ҳамсадои
охири калимаи **бохт** муқобили ду ҳичои кӯтоҳи рукн
омада, ҳар кадом дар талаффуз ба худ ҳаракае-садоники
кӯтоҳе пайдо карда, ду ҳичои кӯтоҳи ҳампахлӯро ташкил
кардаанд:

Бохт дил бо ту меҳр,

ки бар вазни муфтаилун фоилун аст ва ҳамсадоҳои х, т-и
бохт ба муқобили та ва и (айни максур)-и рукни муфтаилун
омадааст. Яъне калимаи бохт дар тақтеъ бо рукни муфтаилун
шакли **бохити**-ро мегирад. Дар сурати васл, яъне ҳамсадои
охиринаи ҳичоҳои пурра ба садоники сари калима рост
меояд, ки он гоҳ ба тақтеъ дохил мешавад:

Дус(т), машмор он ки дар неъмат занад
Лофи ёрию бародархондагӣ.

Дус(т) он бошад, ки гирад дасти дӯст
Дар парешонҳолию дармондагӣ.

(Саъдӣ)

Аксар дар охири мисраъҳо ҳамсадои охири ҳичоҳои пурра аз вазн зиёд меафтад. Ғайр аз Насируддини Тӯсӣ ҳамаи арӯзиёни пешина ва шоирони фасеҳбаёни ғазалсарой ҳамсадои охирро, ки аз вазн зиёд афтодааст, раво мешуморанд.

Пас, барои ифодаи зиёдатуи ҳарфҳои ҳамсадо дар охири мисраъҳо дар қавоиди навини арӯз як аломати мадд (~) мемонанд¹.

Гаронмоягонро бар — он сон ки хост,

Бифармуд рафтаи суи дасти рост.

(Низомӣ)

Гуфтам ба хоби хеш бибинам ҳаёли дӯст,

Инак алас-сабоҳ назар бар ҷамоли дӯст.

(Саъдӣ)

Равшан аз партави рӯят назаре нест, ки нест,

Миннати хоки дарат бар басаре нест, ки нест.

(Ҳофиз)

Вазни байти Низомӣ:

фаўлун фаўлун фаўлун фаўл

V — — / V — — / V — — / V ~

Вазни матлаи Саъдӣ:

мафъӯлу фоилоту мафойлу фоилон

— — V / — V — V / V — — V / — V ~

1. Мо барои ифодаи ҳичоҳои охири руқҳои максур, мусаббағ, музол, мутаваал, мавқуф ва руқҳои маҷдӯъ, азалл ва маслуҳ низ ҳамин аломати мадд (~)-ро қабул намудем.

Вазни матлаи Ҳофиз:

фоилотун фаилотун фаилотун файлон
— V — — / V V — — / V V — — / V V ~

Охири ҳиҷои рақами 6-ум танҳо бо яке аз ҳарфҳои с, т, д, п тамом мешавад; ҳамчун **гузурд**, **кошт** (дар феъл), **Гаршосб**, **орд Порс** (дар исмҳо);

Ироку Порс гирифтӣ ба шеърӣ хуш, Ҳофиз,
Биё, ки навбати Бағдоду вақти Табрэз аст.

Вазнаш:

мафоилун фаилотун мафоилун фаълун (фаълон)
V — V — / V V — — / V — V — / — — (—~)

ЗАҲФ

Чунон ки дар боби зихофот зикр ёфт, дар натиҷаи тағйироте, ки ба воситаи қоидаи махсус ба амал меояд, вазни нав ҳосил мешавад, ки зихофаши меноманд, вале тағйироте, ки дар натиҷаи беҳабарӣ аз қоидаҳои арӯз дар байте як ё ду ҳарф (ҳиҷо) зиёд ва кам воқеъ шуда, шеър аз вазн берун меравад, асосан заҳф номида мешавад.

Шоирон, мунаққидон ва шеършиносон ҳолати фасоҳатшикани заҳфро сакта номидаанд.

Вале заҳф дар лугат ба маънои аз асл дур афтодани тир буда; дар истилоҳи арӯз якчанд тағйиротест, ки дар усули аркон, яъне дигаргунӣ дар ҷузъҳои руқно мебошад. Бинобар ин мисраъ ё байтҳое, ки дар он заҳф рӯй додааст, муззаҳиф ё шикаста (мункасир) ном мегирад.

Якчанд мисоли заҳфро, ки дар натиҷаи аз арӯз беҳабар будан ва надоштани малакаи баланд, безътиной ва бедикқатӣ дар шеър рӯй додааст, нишон медиҳем.

Дар шеърӣ зерини Накибхони Туграл заҳф дида мешавад:

Котиби некӯрақами хушбаёз,
Муътамади ҳазрати шах, Булфаёз,
Дар қаламу нома уторидҷох,
Муншии девони вазоратпаноҳ,

Гарчи қаровулбегиас(т) мансабаш,
Нест чудо аз бари шах як шабаш(?!)

Вазнаш: муфтаилун муфтаилун фоилун

— V V — / — V V — / — V —

Дар мисраи севум ҳиҷои охирини калимаи «уторид» (عطارد)-ро ҳолати табиӣ зиёд кашидан лозим меояд, ки норавоств, зеро ҳиҷои охирини ин калима аз ҳиҷоҳои кӯтоҳ аст. Инчунин дар мисраи 5-ум ҳарфи т ки дар охири калимаи қаровулбегиаст меояд, барзиёд афтада, боиси захф шудааст.

Дар ин шеър Пайрав дар калимаи **пурқувват** ҳарфи «т» аз вазни зиёд аст. Инчунин дар мисраи чорум як ҳиҷои кӯтоҳ намерасад:

Мускули сахт, бозуи пурзӯр,
Дасти пурқувват(т), панҷаи муҳкам.
Гунаҳо сурх, чашмҳо пурнур,
Пешрав, пешбин, (...) пешқадам.

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун

— V — — / V — V — / — —

Дар байтҳои зерини Пайрав низ захф дида мешавад:

«Заврақи иш(қ) шикаста шуд», афсӯс,
Сафараширо тамом нокарда.

Киштии меҳна(т), киштии захиат,
Киштии зидди шоху давлату дин.

Вазнаш: фоилотун мафоилун, файлун ё фаълун ё фаълон

— V — — / V — V — / V V —

Дар байти аввал ҳарфи «қ» аз охири калимаи ишқ зиёд буда, ба калимаи оянда васл намешавад.

Дар мисраи аввали байти дувум аз охири калимаи «мехнат» ҳарфи «т» барзиёд аст.

Чунон ки зикр ёфт, аз рӯи қоидаи арӯз дар шеър ҳоҳ ҳарфе ва ҳоҳ ҳичое зиёд ё кам воқеъ шуда бошад, захф меноманд. Вале мо барои имтиёз ин ду ҳодиса якумиро сакта ва дуюмиро имола ё ба ибораи содаву фаҳмотар **кашиш** меномен.

ИМОЛА Ё КАШИШ

Имола ё кашииш ду ҳолат дорад: агар ҳичо бо нарасидани ҳарфе, ба кашииши зӯрбазӯракӣ дучор гардад, имолаи мақдӯх (шикаста) ё кашииши нораво номида шуда, агар ин кашииш дар ҳолати мӯътадил воқеъ шаваду боиси аз вазн баромадани шеър ва танофури сомиа нашавад, кашииши раво номида мешавад. Ҳамаи ҳичоҳои дароз ва пурраи рақами 4, 5, 6 ба **кашиши** раво дохил мешавад.

Ёр мерафту оҳ мекардам,
В-аз пайи ӯ нигоҳ мекардам.

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун

— V — — / V — V — / — —

Калимаҳои ёр, оҳ ва ҳичои дуёми калимаи *нигоҳ* дар вақти хондан дорои кашииши раво буда, дар ҳангоми тақтеъ ба воситаи ҳаракати замма (пеш) ҳичои кӯтоҳи «у» ҳосил мегардад ва адади ҳичоҳо аз рӯи камият ба ҳам рӯ ба рӯ ва баробар меояд. Арӯзиёни пешина ин хел ҳичои кӯтохро, ки дар охири чунин ҳичоҳо пайдо мешаванд, маҷхулӯлҳарака меномиданд.

Ба ҷуз ҳичоҳои дарози пурра ҳичоҳое дида мешаванд, ки аз рӯи вазн садоноки кӯтохро каме кашида, боишбоъ хондан лозим меояд. Чунон ки дар ин байт мебинем:

Подзахр аз ширри захр афзун шавад,

Чун зи андозаи худ берун шавад.

(Аз «Синбоднома»)

Хавояшро чу исмат дар миён буд,

На з-инаш суду на з-онаш зиён буд.

(Ҳозиқ)

Дар осори классикон, хусусан дар аксар байту мисраъҳои маснавии Румӣ чунин кашиш дида мешавад. Дар ин бора дар қисми бадал шудани овозҳо тафсил дода хоҳад шуд. Мо баъд аз ин ба ҷои таъбири имолаи мақдӯҳ кашиши нораворо пеш мебарем.

Кашиши нораво

Калимаи **тироз**-ро мувофиқи талаби вазн дар мисраи 2-и байти зерин ба шакли тирроз ва ё ҳичои 1-умро кашида хондан лозим меояд, ки дар натиҷа калима ба худ шакли хунукеро мегирад:

Бешаи он аст боғи булбулон,
Деҳаи он аст тироzi чaxon.

(Муъмин Қаноат)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилон

— V — — / — V — — / — V ~

Дар ин байти Суҳайлӣ Чавҳаризода, ки аз шеъри «Сулҳ» аст, дар мисраи дувум як ҳичо намерасад:

Дӣ нишаста лаби фантан зани сунбулмӯе,
Дар бағал кӯдаки хандонлабу хушрӯе,

Вазнаш: фоилотун фаилотун фаилотун фаълун — V — — / V V — — / V V — — / — — буда, агар ба ҷои **хушрӯе зеборӯе** мегуфтем, вазни шеър дуруст мешуд.

Ш. Мاستон дар шеъри «Гунчишки баландпарвоз» калимаҳои **дум** ва **хонишро** бо кашиши нораво истифода кардааст:

Нӯлу дум(м) у почаку болаш ачиб,
Дона-дона дар қанат холаш ачиб,
Ки чисон бозе ки орад хонааш
Бо ҳамон хони(ш)-ши гунчишкxонааш.
Савти хуш эҷод мекардаст он,
Бозхоро шод мекардаст он...

Чунон ки дар ин байти Рӯмӣ мебинем:

Пайк агарчи дар замин чобуктаг аст,
Чун ба дарё рафт, бигсастараг аст.

Дар рукни сеюми мисраи дуом ҳичои кӯтоҳ ба вазифаи ҳичои дароз омадааст, вале ин ҳолат дар маснавии Румӣ ҳамчун хоссаи факки изофат (тарки изофат) ҳисоб мешавад. Вале ин ҳолатро соҳибзавқони мутааххир ва ҳозиразамон қабул надоранд.

САКТА

(Завоид)

Акнун доир ба сакта ё ки завоид чанд мисолро аз назар мегузаронем:

Дар шеърӣ зерини Ф. Ансорӣ дар калимаи нахустин «Лайлиро» сакта вучуд дорад:

«Лайлиро бо чашми Мачнун дид бояд» гуфтаанд,
Ин шиори ошиқон будаст аз даври куҳан.
Лек дар айёми неки корҳои нав ба нав
Духтарони Вахшро бинед бо чашмони ман.

Вазни шеър фоилотун фоилотун фоилун аст.

Рукни аввал бо рукни мафъулун иваз шудааст, ки ғайри қонуни арӯз буда, й-и дароз зиёд афтодааст.

Дар мисоли зерин ҳарду ҳичои калимаи «нерӯ» аз ҳичои дароз иборат буда, ҳичои дуоми он аз вазн берун аст. Аз ин рӯ бояд ба ҷои «нерӯ» калимаи қувва оварда мешуд:

Дар сиришгам ду нерӯи носоз
Байни ҳам ҳарбу зарбҳо доранд.

(Лоиқ)

Вазни ин шеър ҳафифи мусаддаси солими маҳбуни аслами мусаббаг буда, фоилотун мафоилун фаълон мебошад. Вале дар мисраи якум ба ҷои рукни дуом-мафоилун-маҳбун рукни мафоилун-солим омадааст, яъне ба ҷои ҳичои кӯтоҳ ҳичои дароз омадааст.

Дар ин байти Ҳайдаршоҳ аз охири калимаи «сап-сафед» ҳарфи «д» аз вазн зиёд аст:

Хама чо барф боридаст, хоб аст,
Хама чо сап-сафе (д) ҳамчун саҳоб аст.

Вазнаш: мафойлун, мафойлун, мафойл V — — — / V
— — — / V — ~ ё фаълун.

Дар ин порча, ки аз шеърӣ Ш. Мастон ба номи «Ҳадиси
акка» интиҳоб аст, дар охири феъли мегашт ҳарфи «т» аз
вазн берун воқеъ шудааст:

Ногаҳон як рӯз дар домони кӯҳ
Дид акка гаштани кабки дарӣ.
Кабк мегашт(т) тез он сон гӯиё
Бол нақшода заминӣ мепарид...

Дар порчаи зер низ аз калимаи **мискинак** й-и дароз ба
и-и кӯтоҳ бадал шудааст:

Дар раҳи тақлид аммо мискинак
Гашти худро ногаҳон аз ёд бурд.
Ҳам нашуд ўро муяссар гашти кабк,
Чун пари қаҳ мақсадашро бод бурд.

Инчунин дар байти зерини Ш. Мастон ки аз шеърӣ
«Гунчишкӣ баландпарвоз»-и ўст, ҳарфи «д» аз калимаи
балан(д) парвоз зиёд буда, шеърро ба сакта дучор карда-
аст:

Баҳти гунчишк ин тариқа боз шуд,
Чун уқоби бас балан (д) парвоз шуд.

Вазни ин ду порча фоилотун фоилотун фоилун аст.
Дар байтҳои зерин низ ҳамин ҳодиса рӯй дода, боиси
сакта шудааст:

Ба як ово(з) суруди фатҳ хонда,
Ба зидди ҳасми инсон медавидем.

(Тарҷумаи Қутбӣ Қиром)

Дар ин байти Лоик низ садоноки дарози «й» аз вазн
зиёд аст:

Ба кунчи сандалӣ биншаста шабҳо, модари пирам,
Ту шояд чомаи домод(й) медӯзӣ ба сад нийят.

Дар мисоли зерин барои саҷи байт Қомӣ ба ҷои «овоз»
калимаи «ово»-ро овардааст, ки шакли кӯтоҳи овоз аст:

Ҳар гах он зог мекашад ово,
Ояд овои ӯ бад-ин маъво,
То маро ҷои будан ин маъвост,
Гӯши ман бар садои он овост.

Сактаи малеху кабех

(мазҳуфи мураввач ва гайримураввач)

Аз тақтеъ зиёд афтодани ҳамсадои охири ҳиҷои рақами
4, 5, 6 вобаста ба руқиҳои вазни матлуб буда, дар баъзе
мавридҳо раво шумурда мешавад.

Чунон ки дар вазни муқтазаби мактӯъ (фоилоту
мафъӯлун — V — V / — — — ду бор дар байте) ҳарфе
аз охири руқи дуум гоҳе зиёд меафтад, ки сактаи малех
(мазҳуфи мураввач) номида мешавад:

Майпарастэҷодам, напъаи азал дорам.

Ҳамчу донаи ангу(р) шиша дар бағал дорам

Ин ҷо ҳарфи **р** дар калимаи **ангур**, яъне ҳиҷои кӯтоҳ аз
тақтеъ зиёд афтодааст.

Дар мисраи нахустин ва сониини ин матлаи Саййидо,
ки бо ҳамин вазн гуфта шудааст, як ҳарф аз тақтеъ зиёд
афтодааст:

Ин чи рангу рухсор ас(т)?-Гулшани ҷамол аст ин,

Ин чи қадду рафтор ас(т)?-Ғояти қамол аст ин.

Вале инро ба гурӯҳи нуқсоноти вазн-заваид ё сактаи
кабех дохил кардан нашояд, чунки арӯзиён инро ба қисми
сактаи малех дохил кардаанд... Вале Муҳаммад Ғиёсиддин
дар мисоли зерин:

Агарчи сад со(л) зи беҳудиҳо

Ба хоки роҳат ғитода бошам.

ки бар вазни мутақориби аслам буда, 2 бор фаўлу фаълун дар мисраест, ҳарфи «л»-ро аз охири калимаи «сол» зиёд мешуморад «ва ин қисм зиёдат мамнӯъ бошад» - гӯён мазҳуфи гайримуравваҷ меномад, яъне ба сактаи қабех дохил мекунад.

Бинобар ин барои тақтеъ мутлақо аз вазни матлуби қонунӣ хабардор шудан зарур аст. Чунон ки дар мисолҳои болоӣ дида шуд, дар баъзе вазнҳои алоҳида ба таври мустасно зиёд афтодани ҳарфе дар охири рукни мобайнӣ ё охири мумкин аст.

Ғайр аз ин баъзе вазнҳое мушоҳида мешавад, ки ба ду хел рукн мувофиқ меояд. Масалан вазни мутақориби мусаммани аслам, ки яке аз вазнҳои мутақориб-фаълун фаълун фаълун фаълун мебошад, дар айни замон ба вазни мустафйлотун мустафйлотун, ки яке аз вазнҳои баҳри раҷаз мебошад, низ мувофиқ меояд.

Ин гуна ҳолатҳо бисёр дида мешавад. Пас, дониستاني вазни ҳақиқӣ, ки аз тарафи арӯзиён муайян ва муқаррар шудааст, зарур ва ҳатмист. Вагарна тақтеъ гайриқонунӣ ва рӯякӣ ҳисоб меёбад.

Аз ин рӯ ба ҷуз дониستاني вазн ва рукнҳои қонунии онҳо, дониستاني зиҳфоту захф ва фарқи ин ду ҳодиса аз ҳамдигар ва махсусан дониستاني ҳолатҳои истисноӣ дар қонунҳои арӯз лозим аст.

ВАСЛ

Агар ҳамсадои охири калима дар мобайни мисраъ зиёд афтода, шеърро аз вазни матлуб берун барад, дар он сурат ягона чора ин аст, ки шоир бояд баъд аз ҳамсадои зоида калимае оварад, ки бо ҳарфи садонок оғоз ёбад. Зеро ҳамсадои зоида ба садоноки калимаи оянда васл (ё ки идғом) шуда, сакта аз байн меравад.

Эй, фуруғи моҳи ҳусн аз рӯи рахшони шумо,

Обрӯи хубӣ аз чоҳи занаҳдони шумо.

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун

— V — — / — V — — / — V — — / — V —

Чанд мисоли дигар:

Баркандагӣ аз нифок хезад,
Фурӯзӣ аз иттифок хезад.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафоилун фаълун

— — V / V — V — / V —

Ихвон ки зи раҳ оянд, оранд раҳоварде,
Ин қисса раҳовард аст аз баҳри дили ихвон.

(Ҳоконӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафойлун, мафъӯлу мафойлун

— — V / V — — — / — — V / V — — —

Аз ғамзаи ту соҳирӣ омӯзаму он гоҳ,
Мӯе шаваму дар ҳамаи ғеъи ту бошам.

(Ҳилолӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафойлу мафойлу фаълун

— — V / V — V / V — V / V — —

Ҳатто ҳарфи охирини ҳичои рақами шашум, ки ақсар аз
тактеъ соқит аст, агар ба садоноки сари калимаи оянда васл
шавад, як ҳичо ташкил ёфта, ба тактеъ дохил мешавад:

Дӯст он беҳ ки айби ёрашро
Ҳамчу оина рӯ ба рӯ гӯяд,
На ки чун шона бо ҳазор забон
Аз қафо рафта мӯ ба мӯ гӯяд.

(Саъдӣ)

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун ё файлун

— V — — / V — V — / — —

Даҳрӯза меҳри гардун афсонаест афсун,
Некӣ ба ҷои ёрон фурсат шумор, ёро!

(Ҳофиз)

Вазнаш: мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун
 — — V / — V — — / — — V / — V —

Чист ин сакфи баланди содаи бисёрнакш?
 3-ин муаммо ҳеч доно дар ҷихон огоҳ нест.

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилон
 — V — — / — V — — / — V — — / — V ~

Кист он шохсавори хушу хуррам, ки ду кавн
 Бастаи банди қабову алами дӯшаш бод!

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фаилотун фаилотун фаилун (фаъ-
 лун).
 — V — — / V V — — / V V — — / V V — (— —)

Дар алифбои нав бинобар набудани аломати махсус барои ҳарфи айн (ع) дар аввали калима, баъзе аз шоирони имрӯзӣ ин ҳарфро ба назари эътибор намегиранд. Вале ба фикри мо, айн дар ин мавқеъ дар алифбо аломати махсус надошта бошад ҳам, аз рӯи принципи таърихӣ фасоҳату мавзунияти шеър бояд риоя шавад. Хусусан дар лаҳҷа ва шеваҳои ҷанубӣ ҳарфҳои айн ва ҳ-и ҳуттӣ (ع ва ح) нағз ва равшан талаффуз мешавад, ки дар ин ҳолатҳо айро чун садонок ҳисоб набояд кард.

Чунон ки дар ин шеъри шикаставазни Мухйй ҳарфи васро аини сари калимаи «оқибат» (عاقبت)-ро қабул накардааст ва ҳарфи охирини калимаи аввал зиёд воқеъ шудааст:

Бе ҷару болему бе ранҷу тааб,
 Бар сари ғардун бароем оқибат.

Ба туфайли сакта дар пайкари мусаффои шеър доге пайдо мешавад.

Ё ки баъзе аз ҷавонон барғалат ба усули ҳичоӣ пайрав шуда, ҳичоӣ мисраъҳоро алассавия мешуморанд. Дар натиҷа

хичои дарозу пурраро бо ҳичоҳои кӯтоҳ баробар ҳисоб мекунанд, ки шеър ғайримавзун мешавад ва тамоман аз доираи шартҳои арӯз берун меравад. Масалан, ҳичоҳои ҳар ду мисраи байти зерини Ҳофизро аз ғайри дар назар гирифтани камияти ҳичоҳо баробар шуморем, мисраи дуюм аз мисраи якум ду ҳичо кам мебарояд. Яъне мисраи якум аз 15 ва мисраи дуюм аз 13 ҳичо иборат аст:

Марҳабо, тоири фаррухрухи фархундапаём,
Хайра мақдам, чӣ хабар, роҳ кучо, ёр кадом?

Вале бинобар он ки мисраи дуюм низ дорои ҳичоҳои пурра (якунимҳичой)-«роҳ» ва «ёр» мебошад, аз 15 ҳичо иборат мешавад, ки вазнаш: фоилотун, файлотун, файлотун файлон мебошад. Бинобар ин тарозуи арӯз, ки онро тарозуи ҳассоси тилобаркаши шеър номиданамон мумкин аст, камияти ба қадри як сари мӯро ба назар мегирад. Аз ин рӯ бояд ҳичои ду мисраъ аз рӯи ҳаҷму камият ва тартиб рӯ ба рӯи ҳам истанд. Ин ҳолат дар натиҷаи тақтеъ, ба асоси ҳичои рукнҳои вазни матлуб ва бо ба эътибор гирифтани ҳолатҳои истисноӣ бадалшавии садонокҳо ҳосил мешавад, вагарна аз тақтеи ғайриқонунӣ натиҷаи дилхоҳ ба даст нахоҳад омад.

БАНДАКИ ИЗОФӢ ДАР АРӢЗ

Аз рӯи принсип бояд касраи изофӣ, яъне бандаки изофӣ ҳамчун ҳичои кӯтоҳ ба кор равад. Вале гоҳе, агар ба муқобили ҳичои дарози мисраи муқобил афтад, ки он дар айни ҳол мувофиқи вазн бошад, баишбоъ, яъне пурра талаффуз шуда, дароз ҳисоб меёбад.

Бинобар ин дар вақти тақтеи мисраи аввал аз рӯи эҳтиёт ба зер бандаки изофӣ аломати намкавси хатчадор (◡) монда мешавад. Вақте ки тақтеи ҳар ду мисраъ тамом шуд, аз рӯи вазни матлуб рукнҳо андоза карда мешавад ва баъд аз маълум шудани он ки бандаки изофӣ ба вазифаи ҳичои кӯтоҳ омадааст ё дароз, аломати матлуб бо баробар омадани рукнҳои вазни қонунӣ монда мешавад. Чунон ки дар мисраи дуюми байти зерини Низомӣ бандаки изофӣ дар рукни якум дароз ва дар рукни дуюм кӯтоҳ омадааст:

Ман он мургам, ки бо гулҳо паридам,
Ҳавои гарми тобистон надидам.

Мафойлун мафойлун фаўлун
V — — — / V — — — / V — —

ФАККИ ИЗОФАТ

(ё тарки изофат)

Баъзан дар шеър бандаки изофӣ (и) фуруғузур мешавад,
ки инро дар арӯз факки изофат меноманд. Чунон ки дар ин
байтҳо дида мешавад:

Ҳамон Гев гуфт: ин шикори ман аст,
Ҳамон сӯхта(и) кӯҳ кори ман аст.

(Фирдавсӣ)

Бӯй расво кард макрандешро,
Пил донад бӯйи бачча(и) хешро

(Румӣ)

Бар он роҳу расм офаринхон шуданд.
Ҷаҳонҷӯро банда(и) фармон шуданд.

(Низомӣ)

Дар забони халқ якчанд таркиб ҳаст, ки аслан бандаки
изофӣ дошта бошад ҳам, аз пур гуфтан рафта-рафта тарк ва
ба як маъно хос шудааст. Ҳамчун додар(и) арӯс, падар(и)
арӯс, модар(и) арӯс; модар(и) шӯй, падар(и) шӯй ва монанди
инҳо.

Инчунин чи дар забони классикӣ, чи дар забони адабии
ҳозира ва чи дар забони халқӣ таркибҳои изофие вомехӯранд,
ки бо тарки бандаки изофӣ талаффуз ва навишта мешаванд,
чузъи якум микдор ва ҳаҷми чузъи дуюмро ифода мекунад.
Ин ҳолат як навъ хусусияти нумератив, шакли рехтаи
устуворро гирифтааст. Масалан:

Як даста гули димоғпарвар
Аз сад хирман(и) гиёҳ бехтар

(Низомӣ)

Яке катра(и) борон зи абре чакид,
Хичил шуд, чу пахнои дарё бидид.

(Саъдӣ)

САДОНОКҲОИ А, У, И ДАР ОХИРИ КАЛИМА

Садоноки а, у, и монанди бандаки изофӣ ба танҳои ва ё бо ҳамсадое дар охири калима асосан ҳамчун ҳичои кӯтоҳ ба қор меравад, вале агар вазн талаб намояд, чун ҳичои дароз низ истифода шуданаш мумкин аст.

Чунон ки дар мисраи аввали байти 1-уми зерини Низомӣ а дар охири калимаи **сабза** ва у дар охири калимаи **ширу** ва дар мисраи сонӣ бандаки изофӣ дароз ҳисоб ёфтааст, дар байти дуюм садоноки а дар охири калимаи **ҳазина** дароз шумурда шудааст:

Чу сабза лаб ба ширу барф шустам.

Чу гул бо сабзаҳои нағз рустам.

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаълун

V — — — / V — — — / V — —

Фаровонҳазина фаровонгам аст,

Кам андӯх, онро ки дунё кам аст.

Вазнаш: фаълун фаълун фаълун фаъл.

V — — / V — — / V — — / V — ~

Дар ин байтҳои Шамси Табрэзӣ садонокҳои а, у, и ҳам дароз ва ҳам кӯтоҳ ҳисоб ёфтааст.

Чи наздик аст чони ту ба чонам.

Ки ҳар чизе ки андешӣ, бидонам,

Чу оби соф бошад ёр бо ёр,

Ки бинмояд дар ӯ акси баёнам.

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаълун.

V — — — / V — — — / V — —

Чунон ки дар боло дида шуд, агар ҳичоҳои кӯтоҳ рӯ ба рӯи ҳичои дарози охири рукн (калима) воқеъ шавад, дароз

хисоб меёбад. Инчунин ҳиҷои кӯтоҳ дар охири мисраъ ба таври умумӣ ҳамчун қоидаи кулӣ дорои қимати ҳиҷои дарози одӣ мегардад:

Сахаргоҳон, ки махмури шабона

Гирифтаи бода бо ҷангу ҷағона.

(Ҳофиз)

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаълун.

V — — — / V — — — / V — —

Ҳар тир ки бар ҷони ту аз дур расида,

Дил омада наздику бар ӯ дӯхта дида.

(Камол)

Вазнаш: мафъулу мафойлу мафойлу фаълун.

— — V / V — — V / V — — V / V — —

МАНҚЕИ ҲАРФИ «Н»

Фаромӯш набояд кард, ки дар арӯз ҳарфи «Н» дар мобайни мисраъ дар ҳиҷоҳои дароз баъд аз садонокҳои о, ӣ, ў (вои маъруф) воқеъ шавад, ба тақтеъ дохил намешавад, зеро дар савтиёт (фонетика) садонокҳои дарози о, ӣ, ў (вои маъруф) садонокҳои пешидимоғӣ буда, дар вақти ҳосил шудани онҳо забонча (пардаи ком) дар мобайни девори гулӯ ва беҳи забон овезон мемонад. Ҳамин ки нафас аз садопардаҳо гузаштани шуд, дар натиҷаи ларзиш ба ҳавои ларзон, яъне овоз табдил меёбад, ки дар онҳо воҳид аз ду роҳдаҳон ва димоғ берун меояд. Аммо дар талаффузи ҳиҷоҳое, ки баъд аз садонокҳои дароз ҳамсадои «Н» доранд, забонча зуд фуру меафтад ва аз паи ларзиши садопардаҳо, ки боиси вуқӯи овозҳои садоноки пешӣ о, ӣ, ў мебошад, аз ковокии димоғ хориҷ мегардад.

Ба иборати дигар, дар талаффузи калимаҳои монанди «ҷон» ё «хун», ҳангоме ки садонокҳои о ё ӣ адо мешавад, овоз танҳо аз даҳон берун меояд ва ҳангоми талаффузи «Н» роҳи ковокии даҳон ба воситаи таъя кардани нӯги забон ба милки дандонҳои боло баста мешавад ва нафас танҳо аз ковокии бинӣ берун меояд.

Пас, кашиши садонокҳои дароз дар ин маврид нисбат ба кашише, ки дар мавридҳои дигар воқеъ мешавад, камтар мебошад. Бинобар он ин гуна ҳиҷоҳо дорои қимати маҳдуде буда, баробари қимати як ҳиҷои дарози одӣ «—» мебошад. Аз ин рӯ байни кашиши калимаҳои **хок-у хон**, **хуб-у хун** ва **чид-у чун** фарқ ҳаст: калимаҳои якуми ин калимаҳои чуфт (хоку хубу чид) дар сурате ки дорои қимати як ҳиҷои дарози одӣ ва як ҳиҷои кӯтоҳ мебошанд (— V), калимаҳои дуҷумӣ — **хон**, **хун** ва **чин** танҳо дорои як ҳиҷои дарози одӣ «—» мебошанду бас. Инак, дар арӯз қимати ҳарфи «Н» дар ҳамин мавриди муайян маҳдуд мегардад.

Дар ин байт байни калимаҳои **хун**, **хуб** ва **нисён** дар тақтеъ фарқ дида мешавад:

Ёди айёми ҷавонӣ чигарам хун мекард,

Хуб шуд, пир шудам, пирию нисён омад.

(Ишқӣ)

Вазнаш: фоилотун, фаилотун, фаилотун фаълон ё фаълун.

— V — — / V V — — / V V — — / — ~ (— —)

Аз ин сабаб, арӯзиёни қадим ҳамсадои «н»-ро аз тақтеъ хориҷ мешуморанд ва калимаҳои **хон**, **хун**, **чин**-ро бе ҳарфи «н» ба таври **хо**, **ху**, **чӣ** тақтеъ мекунанд:

Ҷо(н) бе ҷамоли ҷоно(н) майли ҷихо(н) надорад,

Ҳар кас ки и(н) надорад, ҳақко ки о(н) надорад.

Вазнаш: мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун мебошад.

— — V / — V — — / — — V / — V — —

Истисноҳо дар ин мавқеъ ба тарзи зайл аст:

1. Агар дар ҳолати болоӣ ба ҳарфи «Н» бандаки изофӣ ва ё ягон бандакҷонишини дигар ҳамроҳ шавад, як ҳиҷо ташкил меёбад ва аз ҳолати мазкур озод мегардад. Чунончи дар ин байти Ҳофиз мебинем:

Муддате шуд, к-оташи савдои ӯ дар ҷони мост,

В-ин таманно бин, ки доим дар дили вайрони мост.

2. Ё худ ҳарфи «Н» баъд аз садоноки дарозе ояду ба калимаи дигар васл шавад, низ якҷо бо он ҳиҷо ҳиҷои дарози одие ташкил мекунад. Чунон ки дар ин байтҳои Ҳофиз мебинем:

Хамаи зулфи ту доми куфру дин аст,
Зи користони ӯ як шамма ин аст.

Вазнаш: мафойлун мафойлун мафойл.

V — — / V — — / V — ~

Хаме, ки абруи шӯхи ту дар камон андохт,
Ба қасди қони мани зори нотавон андохт.

Вазнаш: мафоилун фаилотун мафоилун фаълун.

V — V — / V V — — / V — V — / — ~

3. Ҳарфи «Н» дар охири мисраъ баъд аз садоноки дароз ба ҳоли худ боқӣ мемонад. Чунончи, дар ин байтҳо мебинем:

Шароби лаъл кашу рӯи маҳчабинон бин,
Хилофи мазҳаби онон қамоли инон бин!
(Ҳофиз)

Вазнаш: мафоилун фаилотун мафоилун фаълун.

V — V — / V V — — / V — V — / — —

Манам чун гунча дар ҳуноб з-он гулбарги тар пинҳон
Дилам садпоравау ҳар пора дар ҳуни чигар пинҳон.
(Ҳилолӣ)

Вазнаш: 4 қарат мафойлун дар ҳар мисраъ бошад ҳам, охираш мусаббаг (V — — ~) меояд.

Агар баъд аз ҳарфи «Н»-и пас аз садонокҳои дароз ягон ҳарфи ҳамсадое ҳамчун «д», «г» ояд, (чунон ки дар калимаи **бонг**, **хонд**) ҳарфи «Н» дар ҳоли аввалаи маҳдудӣ боқӣ мондан мегирад ва ба тақтеъ на ҳарфи «Н», балки ҳарфи «д» ва «г» дохил мешавад:

Дар халқаи гулу мул хуш хо(н)д дӯш булбул...¹

(Ҳофиз).

Дар байти зерини Ҳозиқ бар хилофи қоида ҳичои охи-
ри калимаи **азоимхон** зиёд кашида мешавад ва бо як ҳичои
кӯтоҳи норасо пур мешавад:

Яке аз худ азоимхон² дам зад

Дихад то хирзеву ҳам «исми аъзам».

Ин ҳолат дар «Шоҳнома» ва дигар осори пешинагон
бисёр дида шавад ҳам, ханӯз аз тамоман кор нахӯрдани
арӯз пеш омадааст.

БАДАЛ ШУДАНИ САДОНОКҲО

Ҳарчанд зохиран бадал шудани садонокҳо бо арӯз он
қадар алоқаманд набошад ҳам, равшан кардани ин масъала
дар вақти гуфтани шеър ва тақтеъ ёрии калон мерасонад.
Дар забони адабӣ калимаҳое ёфт мешаванд, ки аз як ҳичо
иборат буда, дар шеър дар вақти талаби вазн гоҳе дароз ва
гоҳе кӯтоҳ талаффуз меёбанд ва ё калимаҳое ёфт мешаванд,
ки аз ду ҳичо ё зиёда аз он иборат буда, гоҳе дароз ва гоҳе
кӯтоҳ хонда мешаванд.

Мо ин бадалшавии овозҳои садонокро ба қисмҳо чудо
карда, бо мисолҳо равшан мекунем:

1. Бадал шудани «й»-и дароз ва «и»-и кӯтоҳ ба ҳамди-
гар.

Аз рӯи талаби вазн ҳичои якуми калимаи «дигар» гоҳ
кӯтоҳ ва гоҳ дароз талаффуз меёбад. Чунончи дар мисолҳои
зери ин ҳолатро мушоҳида мекунем:

Кучот мақсаду то чанд хоҳӣ, он ҷо бош,

Кучо расем дигар бору кай ба якдигар?

(Анварӣ)

1. Вазнаш: — мафъӯлу фоилотун (— V / — V —) ду бор дар ҳар
мисраъ.

2. Азоимхон — дуохон.

Вазнаш: мафоилун фаилотун мафоилун фаилун ё фаъ-
лон.

V — V — / V V — — / V — V — / V V — (— ~)

Падарам дигар асту ман дигарам,
Ў агар санг буд, ман гухарам.

(Низомӣ)

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаилун.

— V — — / V — V — / V V —

Дил дигар гам дорад аз ту, чон дигар
Сина дигар, хотири пазмон дигар.
Он чи ашк аст, он маро борон зи чашм,
Ашк дигар бошаду борон дигар.

(Камол)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилун.

— V — — / — V — — / — V —

Гоҳе садоники охири калима мувофиқи талаби вазн
дар шеър дароз талаффуз ва тақтеъ мешавад. Чуночи дар
ин байти Румӣ пайвандаки «ки» дар аввали мисраи дуюм
ба ҷои ҳиҷои дарози одӣ омадааст:

Гӯядат ин гӯрхона, эй чарӣ,
Ки дили мурда бад-он ҷо оварӣ.

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилун.

— V — — / — V — — / — V —

Садоники кӯтоҳи и баъзан аз рӯи талаби вазн ба ӣ-
и дароз (ё-и маъруф) бадал мешавад. Чунончи дар байти
зерин сарҳарфи феъли истодан ба и-и дароз табдил ёфта,
дорои қимати якуним ҳиҷо, яъне як ҳиҷои дарози одӣ ва
як ҳиҷои кӯтоҳ шудааст:

Шарт аст чарида истодан,
З-ӯ чон талабидан, аз ту додан.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафоилун фаълун.

— — V / V — V — / V — —

Ёд дорам дами чонбахше ман,

Истодӣ бари чашмам ту зариф.

(Тарҷумаи Лоҳутӣ аз Пушкин)

2. «У»-и дароз ва «у»-и кӯтоҳ дар калимаи ду.

Дар ин байтҳо калимаи «ду» дар тақтеъ баъзан дароз ва баъзан кӯтоҳ омадааст:

Рӯзе ду ба ду нишаста буданд,

Шодию нашот менамуданд.

(Низомӣ)

Ҳар ду гирёнему ҳар ду зарду ҳар ду дар гудоз,

Ҳар ду сӯзонему ҳар ду фарду ҳар ду мумтаҳан.

(Манучехрӣ)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилон ё фоилун).

— V — — / — V — — / — V — — / — V ~ (— V —)

Дар ин байт калимаи ду дар охир ҳамчун қоида ба ҷои ҳиҷои дароз омадааст:

Ватан вайрона аз ёр аст, ё агёр, ё харду,

Мусибат аз мусулмонхост, ё куффор, ё харду!

(Лоҳутӣ)

Дар калимаи ту. Дар мисолҳои зерин калимаи ту дар байти аввал дароз ва дар байти дуюм кӯтоҳ омадааст:

Ту омадай, ки андар ин дом

Меҳи дигарам занӣ бар андом.

(Низомӣ)

Вазнаш: маъӯлу мафоилун мафойл.

— — V / V — V — / V — ~

Ман чуз сари дому дад надорам,
Не пой ту, пой худ надорам.

(Низомӣ)

Дар калимаи будан. Ҳичои якуми феъли будан гоҳ кӯтоҳ
ва гоҳ дароз меояд:

Будаest харе, ки дум набудаest,
Рӯзе гами бедумӣ фузудаest.

(Саид Имомуддин)

В-ар бахти чу ман салимрое
Бойист агар будӣ вафое.

(Низомӣ)

Дар ин байти Қатрони Табрeзӣ калимаи «буд» дорон
қимати якуним ҳичо шудааст:

Касе ки раста шуд, аз мӯя гашта буд чу мӯй,
Касе ки часта буд, аз нола монда буд чу нол.

Дар ин қитъаи Носири Хусрав ҳичои якуми калимаи
будан кӯтоҳ ва калимаи ту дароз омадааст:

Ёд дорӣ, ки вақти зодани ту
Ҳама хандон буданду ту гирён.
Ончунон зӣ, ки вақти рафтани ту
Ҳама гирён шаванду ту хандон.

Дар ин байти Саной шакли гузаштаи феъли будан
мувофиқи вазн кӯтоҳ талаффуз шавад ҳам, дар тақтеъ ба
қимати ҳичои дароз омадааст.

Дӯсте дӯс(т)-ро ба меҳмон шуд,
Дӯс(т) хозир набуд, пушаймон шуд.

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълун.

— V — — / V — V — / — —

3. Садонокҳои «ӯ» ва «у».

Дар калимаи **бӯстон**. Калимаи «бӯстон» аслан аз калимаи бӯйистон кӯтоҳ шудааст. Вале гоҳе дар шеър ба шакли «бустон» навишта ва хонда мешавад, ки ҳиҷои нахустинаш дорои қимати ҳиҷои дарози одӣ мегардад.

Чунончи дар ин мисолҳо мебинем:

Низомӣ ба бог омад аз шаҳрбанд,
Биёрой бустон ба чинипаранд.

Вазнаш: фаўлун фаўлун фаўлун фаўл.

V — — / V — — / V — — / V ~

Бо сабо ҳамроҳ бифрифт аз рухат гулдастае,
Бу ки бӯе бишнавам аз хоки бустони шумо.

(Ҳофиз)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилотун фоилун.

— V — — / — V — — / — V — — / — V —

Дар ин мисол **бӯстон** ба қимати ду ҳиҷои дарози одӣ ва як ҳиҷои кӯтоҳ омадааст:

Ҳаво муътадил, бӯстон дилкаш аст,

Ҳавои дили дӯстон з-ӯ хуш аст.

(Низомӣ)

Дар ин байти Сӯзанӣ **бӯстон**-и якум бо у-и кӯтоҳ ва **бӯстон**-и дуюм бо ў-и пурра омадааст; яъне аввалӣ ба қимати ҳиҷои дарози одӣ ва дуюмӣ ба қимати якуним ҳиҷо омадааст:

Шикаста деги сиёҳе ниҳанд дар бустон

Зи баҳри чашм, чу шуд бӯстон хушу дилхоҳ.

Дар калимаи **кӯҳ**. Калимаи **кӯҳ** асосан бо у-и пурра омада, дорои қимати якуним ҳиҷо мебошад, вале гоҳе барои риояи вазн ба у-и кӯтоҳ балад шуда, дорои қимати як ҳиҷои дарози одӣ мешавад. Агар пурра истеъмол ёбад, ба қимати якуним ҳиҷо меояд:

Бузурге дидам андар кӯхсоре,
Қаноат карда аз дунё бо горе.
(Саъдӣ)

Вале дар мисоли зерин ба қимати як ҳиҷои дарози одӣ
омадааст:

Баромад зи кӯҳ абри кофурбор,
Мизочи замин ғашт кофурвор.

Дар калимаи **абрӯ**. Калимаи **абрӯ**, **пахлӯ** ва монанди инҳо
дар вақти изофат гоҳе ба у-и кӯтоҳ бадал мешаванд. Дар ин
байти Махфӣ калимаи **абрӯ** бо **ӯ**-и пурра омадааст:

Тоби печутоби хуршеди ҷаҳонтобам надошт,
Рафт зери зулфу ҷо дар гӯшаи **абрӯ** гирифт.

Вазнаш: **фоилотун фоилотун фоилотун фоилон**.
Вале дар сурати изофат кӯтоҳ омадааст:

Абруи **ӯ** гар кунад гӯшакашӣ чун камон,
Раҳна ба дил барзанад новаки мижғони **ӯ**.
(Шоҳин)

Вазнаш: **муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун**.
Дар калимаи **пахлӯ**. Калимаи **пахлӯ** дар гайри изофат
бо **ӯ** навишта мешавад:

Ҳар ҷо ки ҳабибес(т), ба **пахлӯш** рақибест,
Дар боғи ҷаҳон як гули беҳор набошад.
(Ҳилолӣ)

Вазнаш: **мафъӯлу мафойлу мафойлу фаълун**.

Рӯ ба рӯ беҳ аз **пахлӯ**

Агар изофат шавад, гоҳе ба қимати ҳиҷои кӯтоҳ ме-
ояд:

Ба авҷи кибриё, к-аз паҳлуи аҷз аст роҳ он ҷо...
(Бедил)

Вазнаш: 4 карат мафойлун дар ҳар мисраъ.

Дар калимаи **андӯх**. Дар байти аввали мисоли зерин ҳиҷои дуҷоми калимаи **андӯх** бо садоноки $\bar{u}$ омада, дорои қимати ҳиҷои дарози одӣ шудааст, вале дар мисоли дуҷом бо садоноки кӯтоҳи u омада, дорои қимати ҳиҷои кӯтоҳ шудааст:

Ба шодӣ гироид 3-андӯху ранҷ,

Ба хоҳандагон дод бисёр ганҷ.

(Низомӣ)

Вазнаш: фаўлун фаўлун фаўлун фаўл.

$V - - / V - - / V - - / V \sim$

Басо раҳна ки асли мӯҳкамиҳост,

Басо андух, ки дар вай хуррамиҳост.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафойлун мафойлун мафойл.

$- - - / V - - - / V - \sim$

Дар калимаи **фаромӯш**. Охирин ҳиҷои калимаи **фаромӯш** мувофиқи талаби вазн гоҳе бо $\bar{u}$ -и пурра омада, дорои қимати як ҳиҷои дарози одӣ ва як ҳиҷои кӯтоҳ ва гоҳ бо u -и кӯтоҳ омада, танҳо дорои як ҳиҷои дарози одӣ мешавад.

Мисол барои ҳолати якум:

Ба талхӣ-дар андешаро нӯш деҳ,

Дарафтодаеро фаромӯш деҳ!

(Низомӣ)

Вазнаш: фаўлун фаўлун фаўлун фаал,

$V - - / V - - / V - - / V -$

Мисол барои ҳолати дуҷом:

...Ки ҳар кас, ки инро фаромуш кунад,

Ҳама чони бедор беҳуш кунад.

(Фирдавӣ)

Вазнаш: фаълун фаълун фаълун фаал.

Баъзан садоноки «о» дар калимаи **фаромӯш** тарк мешавад:

Ки чандин хуфт хоҳӣ дар дили хок,
Ки фармӯшат кунад даврони бебок.

(Низомӣ)

Гоҳе калимаи **фаромӯш** бо тақозои қофия ба шакли **фаромушт** дохил шуда, **ӯ** ба у бадал мешавад ва дар охир ҳарфи «т» илова мегардад:

Забонаш кард посухро фаромушт,
Ниҳод аз очизӣ бар дида ангушт.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафойлун мафойлун фаълун.

Гар саре худ бувад муракқаъпӯш,
Сагдилиро кучо кунад фармӯш.

(Низомӣ)

Вазнаш: фоилотун мафоилун фаълон.

4. Садонокҳои «а» ва «у» («у»-и дароз ё вои маъруф).

Дар калимаи **афтодан**. Сарҳарфи ҳиҷои аввалини феъли **афтодан** гоҳ дар шеър ба «у»-и дароз бадал мегардад ва ба арзиши якуним ҳиҷо соҳиб мешавад:

Овози раҳил додам инак,
Дар кӯчгаҳ уфтодам инак.
Маҷнун зи сари шикастаҳоли
Дар пой зан уфтод ҳоли.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафоилун фаълун.

— — V / V — V — / V — —

5. Садонокҳои «у» ва «ӯ» («у»-и дароз-вои маъруф).

Дар калимаи **устод**. Баъзан у-и кӯтоҳ ҳамроҳи ҳамсадос аз рӯи талаби вазн ба у-и дароз бадал мешавад. Чунончи

ин ҳодисаи савтиро дар шеъри зерин дар калимаи «устод» мебинем:

Офарин, эй устои сеҳрбоф,
Ки намудӣ мӯъризонро дурду соф.

(Румӣ)

Вазнаш: фоилотун фоилотун фоилун.

6. Садонокҳои «о» ва «а». Дар калимаҳои **оромид, ошомид, хомӯш** ва **ошкоро**.

Феълҳои оромид, ошомид ва сифатҳои хомӯш, ошкоро дар мисолҳои зерин мувофиқи тақозои вазн ба шакли кӯтоҳи орамид, ошамид, хамӯш, ошкора ба кор рафта, садоноки о ба садоноки а бадал шудааст:

Хушдил шуду орамид бо ӯ,
Ҳам хӯрду ҳам ошамид бо ӯ.

(Низомӣ)

Вазнаш: мафъӯлу мафоилун фаълун.

Зи бода хурдани пинҳон малул шуд Ҳофиз,
Ба бонги барбату най розаш ошкора кунам.

Дар бисоти нуктадонон худфурӯшӣ айб нест,
Ё сухан оҳиста гӯ, эй марди оқил, ё хамӯш!

(Ҳофиз)

Дар ин шаб куртаи ранги гули себ
Бар рӯи субҳ гӯё орамида.
Тани софи Санавбарро дихад зеб,
Ки он бошад чу шири навдамида.

(А. Шукӯҳӣ)

7. Садоноки «о» ва «е». Баъзан барои риояи вазн ва талаби қофия ҳамчун қоида садоноки о ба садоноки е (ё-и маҷхул) бадал мешавад. Ин ҳолати табаддули савтӣ низ имола ном дорад. Ин табаддулот дар калимаҳои арабӣ ва баъзан дар калимаи одии халқии тоҷикӣ низ мушоҳида мешавад.

Иқбол, силоҳ, ҳичоб, сокин, локин, эътимод, тироз, тимсол аз касрати истеъмол ба шакли иқбел, силеҳ хичеб, секин, лекин, тирез, эътимед дохил шудааст. Баъзеи ин калимаҳо ба ҳадде тоҷикӣ шудаанд, ки кас арабӣ будани онҳоро пай намебарад. Чунончи **секин**, **ҳисебу китеб**, **лекин**, **тирез**. Аз калимаҳои тоҷикӣ калимаҳои чун **озор**, **жола**, **тило** шакли **жела**, **тиле** ва **озер-ро** гирифтааст.

Ҳамин ҳолати майл додани садоноки о ба е низ имола номида мешавад:

Ба фармони ӯ заргари чирадаст
Тилеҳои зар бар сари нукра баст.
(Низомӣ)

Силеҳу салаб дод хоҳандаро,
Қавӣ кард пушти паноҳандаро.
(Низомӣ)

Ман аз ғусса ранчуру аз хоб маст,
Ки ногаҳ тимосел бардошт даст.
(Саъдӣ)

МУВОФИҚАТИ БАЪЗЕ САДОНОКҲО ДАР ҚОФИЯ

1. Садонокҳои «а», «у» ва «ӯ»

Баъзан дар калимаҳои қофияшаванда садоноки **а**, **у**, **ӯ** ба ҳам мувофиқат мекунанд. Чунон ки дар ин мисолҳо мебинем:

Он дид дар ину ҳасрате хӯрд,
В-ин дид дар ӯву ҳасрате кард.

Дар матбуоти ҳозираамон ба хотири қофия калимаи **хӯрд**-ро ба шакли **хвард** менависанд ва ё монанди ҳамин, агар калимаи **хуш**-ро, ки ба калимаи **каш** қофия шуда омада бошад, ба шакли **хваш** менависанд, ки ин тарзи навишт мутлақо нодуруст аст. Чунки дар ин сурат дар калимаи **хваш** як ҳиҷои кӯтоҳ зиёд афтада, шеър аз вазни матлуб мегежад. Ба фикри мо, ин гуна калимаҳоро бояд **хаш** ва **хард** навишта дар қавс шакли **хуш** ва **хӯрд** нишон дода шавад, бехтар

будагист, вале агар ин гуна калимаҳо пеш аз радиф ояд, ба шакли асли навиштану хондан беҳтар аст ва ба салосати сухан ва оҳанги шеър ҳалал намеорад. Ҷамчун:

Ваҳ ки бас хубу дилкаш омадаӣ,
Мархабо, мархабо, хуш омадаӣ.

Аммо ба таври истисно баъзе калимаҳо мисли **сухан** ва **кухан**, гоҳе ба калимаҳои ҳамравӣ ҳамкофия шуда, **сухан** ба шакли **сухун** навиштаву хонда мешавад, ки дар он сурат а ба у бадал мегардад:

Суханро сар аст, эй хирадманду бун,
Маёвар сухан дар миёни сухун.

(Саъдӣ)

Умуман ин тариқа ба қор бурдани қофия дар осори саромадони сухан фаровон дида мешавад; вале ин гуна қофиябандиро завқи адабии имрӯзӣ наменвисандад.

2. Садонкокҳои «ӯ», «у» ва «э», «е», «й» дар қофия

Вови маҷхул-ӯ ва вови маъруф-у-и дароз, инчунин ё-и маҷхул — э, е ва ё-и маъруф — й-и дароз гоҳе дар як байт дар қофия меоянд. Дар матбуоти ҳозираамон ҳар кадомро бо имлои худ чудо-чудо менависанд.

Масалан:

Сари чашма шояд гирифтани ба бел,
Чу пур шуд, нашоҷад гузаштани ба пил.

(Саъдӣ)

Нури гетиғурузи чашмаи хур¹,
Зишт бошад ба чашми мушаки кӯр.

(Саъдӣ)

Чавонон бигуфтанд: Ин сур чист?
На мо мурдагонему ин гӯр чист?

(Савдо)

1. Хур — офтоб.

Вазни байтҳои якуму сеюм: фаълун фаълун фаълун фаъл.

Вазни байти дуоим: фоилотун мафоилун файлун.

Аз рӯи қоидаи арӯз бояд маҷхул ба маъруф, ҷанне ӯ-и пурра ба у-и дароз, э, е-и пурра ба ё-и дароз тобеъ шавад: бел-фил, кӯр-хур, гӯр-сур (якуми ин ҷуфтҳо пурра ва дуоимӣ дароз аст).

Барои риояи вазн ҳиҷои дарозии сари калима ба ҳиҷои кӯтоҳ бадал мешавад:

1) Агар сарҳарфи ҳиҷои якуми калима яке аз садонокҳои а, у, и бошад, барои риояи вазн ҳиҷои дароз ба ҳиҷои кӯтоҳ бадал мешавад, ҳамчун: акун-кунун, афгандан-фигандан, ишкам-шикам, истодан-ситодан, уштур-шутур...

2) Сарчаспакҳои би, на, ма дар аввали феъл барои риояи вазн ба ҳиҷои кӯтоҳи сари феъл омехта, ду ҳиҷои кӯтоҳ ба як ҳиҷои дарозии одӣ бадал мешавад, ҳамчун: бинамо-бинмо, нанавис-нанвис, манигар-мангар, бирабуд-бирбуд, бизидо-биздо, маситон-мастон...

Ин ҳодиса дар вақте ки сарҳарфи феъл аз ҳамсадоҳои н, с, р, з, ш, ф ва г иборат бошад, рӯй медиҳад: рабудан, зидудан, гузордан, шикастан ва монанди инҳо...

3) Калимаҳое, ки охирашон аз як ҳиҷои дарозии пурра иборат буда, дар охир ҳамсадои «х» доранд, мувофиқи талаби вазн ба ҳиҷои кӯтоҳ бадал мешавад: чоҳ-чаҳ, роҳ-рах, коҳ-ках, моҳ-мах, гоҳ-гах.

4) Калимаҳои ҳиҷоии дароз мувофиқи талаботи вазн ба ҳиҷои дарозии одӣ бадал мешавад, ҳамчун: ҷӯй-ҷӯ, рӯй-рӯ, мӯй-мӯ, кӯй-кӯ, ҷой-ҷо, пой-по, афзоӣ-афзо-физо, орой-оро, перой-перо...

Инак, донишмандон он лаҳзаҳое, ки барои ҳаваскорони ҷавон зарурӣ ва ногузир аст, ин ҷо ба таври мухтасар шарҳу эзоҳ намудем ва дигар (баъзе ҳолатҳои истисноӣ) дар боби баҳрҳо ва вазнҳои мутааллиқ баён хоҳад ёфт.

БАҲРҲО

(Баъзе эзоҳоти муқаддимаӣ)

Дар ин қисм 14 баҳри арӯзи форсӣ-тоҷикӣ, вазнҳои мутааллиқи онҳо, адади ҳиҷояшон, инчунин тақтеъ аз рӯи рухҳои қонунӣ нишон дода, ҳолатҳои истисноӣ низ эзоҳ меёбанд. Вазни рубоӣ, ки арӯзиёни пешина мансуб ба баҳри

ҳазаҷ медонанд, дар охири баҳри ҳазаҷ бо эзоҳоти лозима ва мисолҳо шарҳ хоҳад ёфт.

Баҳрҳои махсуси арабӣ низ баъд аз бо рақами тартиб нишон додани ҳамаи баҳру вазнҳои мутааллиқи 14-гона зикр хоҳад ёфт. Вале рақамҳои тартиби баҳрҳоро вазнҳо аз рӯи интиҳоби шахсии муаллиф буда, шартист.

Ном ва лақаби баҳрҳои аслий ва фаръӣ, ки мутааллиқ ба баҳри аслист, дар камонак гирифта хоҳад шуд. Аз ин рӯ ин тартиби мо асосан ба таври мустақил аст. Дар баъзе мабҳасҳо ба мақсади тасҳеҳ ва такмили асар китоби пурқимати «Ал-мӯъҷам», ки таълифи Шамси Қайси Розист, рисолаи «Мизон-ул-авзон», «Арӯзи Ҳумоюн», ки мухтасари «Ал-мӯъҷам» аст, инчунин «Арӯзи Сайфӣ». «Ҷамъи мухтасар»-и Ваҳиди Табрезӣ, «Меъёр-ул-ашъор»-и Насриддини Тӯсӣ ва монанди ҳамин қисми арӯзи «Ҳафт қулзум»-и Қабулмуҳаммад ва «Меъроҷ-ул-арӯз»-и Муҳаммад Гиёсиддин¹ ва махсусан «Вазни шеъри форсӣ» ном асари доктор Парвиз Нотили Хонларӣ ҳамчун сарчашмаи асосӣ ҳамеша мадди назари эътибори муаллиф буда мешавад.

Чунон ки дар боло зикр ёфт, хонандаи мударриқ, агар хоҳад, ки рукнҳои солим, тариқи иштиқоқи аркони музоҳаф аз афоили аслий, умуман лаҳзаҳои пӯшидамондаи қавоиди арӯзиро ба таври қадимияш пурра ва бояду шояд фаҳмад ва аз худ кунад, ба «Ал-мӯъҷам», «Арӯзи Ҳумоюн» (мухтасари «Ал-мӯъҷам»), «Ҷамъи мухтасар», (Ваҳиди Табрезӣ), «Вазни шеъри форсӣ» (Хонларӣ) ва «Арӯзи тоҷикӣ» (Баҳром Сирус) муроҷиат намояд.

Мо як қисм мисолҳоро аз китобҳои арӯз гирифта бошем ҳам, ин маҳз барои сармашқи кор буда, аз рӯи мизони онҳо мисолҳоро аз осори саромадони сухан ва махсусан аз шоирони асри XIX ва аввали асри XX, ки дар шахру ноҳияҳои тоҷикнишини нашъунамо ёфтаанд, интиҳоб кардем. Инчунин баъд аз овардани мисолҳо аз эҷодиёти шоирони пешина аз осори шоирони муосир С. Айни, А. Лоҳутӣ, М. Турсунзода, Ҳ. Юсуфӣ, А. Шукӯҳӣ, М. Аминзода, М. Фарҳат, М. Миршакар, Б. Раҳимзода, М. Раҳимӣ, ҳатто аз як

1. Муҳаммад Гиёсиддин дар асари пурқимати худ «Гиёс-ул-лугот» оид ба арӯз маълумоти муфасссале дода, дар поёни шарҳи арӯз ҳамин қисмати асарашро «Меъроҷ-ул-арӯз» номидааст.

қисм чавоншоирон ва фолклор низ мисолҳо овардем, то хонандагони мо қаноат ҳосил намоянд, ки дар ҳақиқат арӯз ба таври мероси маданӣ сайри такомули худро бо мазмунҳои баланди даври мо ба нуқтаи аълои дақиқӣ ва назокат расонидааст.

Мисоли вазнҳое ки барои шоирони мутааххир ва муосир мустаъмал будааст, нисбатан бисёртар оварда шуд, то маълум шавад, ки он вазн дар миёни шоирони тоҷик ва халқи тоҷик то чӣ андоза мақбул ва ба завқ созгор афтодааст.

Мо ин ҷо танҳо он вазнҳоро гирифтём, ки дар адабиёти классикӣ бисёртар маънус ва мустаъмал буд, балки баробари вазнҳои матбӯъ баъзе вазнҳои номатбӯъе низ оварда шуд, то ки чавонон огоҳ бошанд, ки чунин вазнҳои ғайриматбӯъ ва ё дур аз завқ низ мавҷуд аст.

Ҳам дар қисми муқаддимагии арӯз ва ҳам дар қисмати бахрҳо ба қадри имкон дар роҳи якрағӣ ва устувории истилоҳот кӯшидем. Масалан, аз ҷумла истилоҳи руқн дар як асар афоилу тафоил, тафъил, дар асари дигаре усул, аҷзо, арқон ва ғайра номида шудааст. Вале мо ба иловаи руқн дар омади ҷумла шакли ҷамъаш-арқонро ҳам ба қор бурдем. Истилоҳи усулро танҳо ба сабабу ватад ва фосила махсус гузошта, гоҳе ба маънои қоида, қонун истеъмол кардем; истилоҳоти гуногуне мисли усули ҳиҷо, усули арӯз сари хонандаро гаранг мекунад. Баъзан, агар якчанд истилоҳ ба як маъно омада бошад, яке аз ин истилоҳотро дар қавс нишон додем. Мо кӯшиш кардем, ки истилоҳот маъмул ва фаҳмо бошад, аз ин рӯ шакли умумӣ ва собиташ гирифта шуд.

Мо ба мақсади осон аз худ кардани арӯз танҳо тарзи бо руқнҳои маъмул санҷидани бахру вазнҳои дар байни шоирони пешина ва ҳозира машҳурро пеш гирифтём. Бинобар ин, аз баҳри доира ва равиши печдарпечи аз руқни солим иштиқоқ кардани руқнҳои музоҳаф гузаштем, чунки мақсад аз доиракашӣ осон дарёфтани бахр ва вазнҳои мутааллиқ бошад ҳам, мувофиқи зарбулмасали «Барои як нахӯд ҳавзи оба хӯрд» барои як осонии сарбаста ба як олам саргардонӣ ва шаклпарастии хушку ҳолӣ дучор омадан мумкин аст.

Бинобар ин, мо ин ҷо аз ғайри кашидани доира танҳо адади бахрҳои махсуси арабро, ки эҷоди Халил ибни Аҳмад аст, нишон дода, пас аз он се доираро, ки эҷоди Насруddини Тӯсӣ мебошад, зикр мекунем.

Халил ибни Аҳмад вазнҳои аслиро дар панҷ доира қарор додааст:

Доираи аввал «мухталифа» ном дошта, шомили се бахр аст:

1. Тавил-фаълун мафойлун фаълун мафойлун.
2. Мадид-фоилотун фоилун фоилотун фоилун.
3. Басит-мустафйилун фоилун мустафйилун фоилун.

Доираи дуюм «мӯъталифа» номида мешавад ва ду бахрро дар бар мегирад:

1. Вофир-мафоилатун мафоилатун мафоилатун.
2. Комил-мутафоилун мутафоилун мутафоилун.

Доираи сеум шомили се бахр буда, «мучталиба» номида мешавад.

1. Ҳазаҷ-мафойлун 4 бор,
2. Рамал-фоилотун 4 бор.
3. Раҷаз-мустафйилун 4 бор.

Доираи чаҳорум, ки онро «муштабиха» номидаанд, шаш бахрро дар бар мегирад:

1. Мунсарех-мустафйилун мафъулоти мустафйилун.
2. Хафиф-фоилотун мустафйилун фоилотун.
3. Музорей-мафойлун фоилотун мафойлун.
4. Муқтазаб-мафъулоти мустафйилун мустафйилун.
5. Сарей-мустафйилун мустафйилун мафъулоти.
6. Мучтасс-мустафйилун фоилотун фоилотун.

Доираи панҷум доираи «муттафиқа» буда, танҳо як бахрро дар бар мегирад:

1. Мутақориб-фаълун, фаълун, фаълун фаълун.

Олими забоншиноси араб Ҳасан ибни Аҳфаш баҳри мутадорикро аз ҳамин доира баровардааст, ки аз чаҳор бор фоилун ташкил мешавад.

Аз рӯи мулоҳизаҳои Парвизи Хонларӣ гӯе номи доираҳо аз Халил ибни Аҳмад нест ва баъдҳо дигарон эҷод кардаанд. Ғайр ин дар ҳамаи китобҳои арӯз номи доираҳо як хел нест. Насируддин мегӯяд: «Баъзе алқоби доираҳо ба шакли дигар кунанд». Хонларӣ дар хусуси фарқ ва ихтилофи арӯзиёни форсӣ дар тартиби доираҳо ва гунҷонидани бахрҳо, вазнҳо

музокираҳои муфасссал эрод мекунад. Тарз ва равиши онҳоро нақл ва иқтибос менамояд. (Вазни шеърӣ форсӣ, сах 133-140). Мо аз он музокира ва муҳокимаҳои дуру дароз ҷашм пӯшида, танҳо ин ҷо се доираи хоссе, ки Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» доир ба вазнҳои форсӣ тартиб додааст, нақл мекунем:

Нахустин-доираи мучталибаи зоидаи музохифа ном дошта, вазнҳои зеринро дар бар мегирад:

1. Ҳазаҷи макфуф (мафойлу 4 бор),
2. Раҷази матвӣ (муфтаилун 4 бор),
3. Рамали махбун (фаилотун 4 бор),

Дувум-доираи муштабихаи музоҳафа ном дошта, вазнҳои зеринро шомил аст:

1. Сареи матвӣ (муфтаилун муфтаилун фоилоту),
2. Мунсарехи матвӣ (муфтаилун фоилоту муфтаилун),
3. Муқтазаби матвӣ (фоилоту муфтаилун муфталиун),
4. Қариби макфуф (мафойлу мафойлу фоилоту),
5. Музореи макфуф (мафойлу фоилоту мафойлу).
6. Ҳафифи махбун (фаилотун мафоилун фаилотун),
7. Мучтасси махбун (мафоилун фаилотун фаилотун).

Севум-доираи муштабихаи зоида, ки вазнҳои мусаммани зеринро ба худ мегирад:

1. Мунсарехи матвӣ (муфтаилун фоилоту 2 бор),
2. Музореи макфуф (мафойлу фоилоту 2 бор),
3. Муқтазаби матвӣ (фоилоту муфтаилун 2 бор),
4. Мучтасси махбун (мафоилун фаилотун 2 бор),

Хулоса, арӯзи форсию тоҷикӣ дар зарфи муддатҳои дуру дароз мувофиқи рӯҳи забони форсӣ-тоҷикӣ қор хӯрда, номи арӯзи аҷам ё арӯзи форсиро ба худ гирифтааст. Дар ҳақиқат, дар натиҷаи қор қардани нозуқ ва дақиқ бисёр вазнҳои ҳалқии мавзуну равон, шӯҳу рақсон ва сабуку оҳангдоре пайдо шудааст.

Ғайр аз ин дар фолклор (фаҳлавиёт) бисёр вазнҳои матбӯъ ва дилнишине мавҷуд аст, ки ҳанӯз кашф, тадқиқ ва тасниф нашудаанд. Ин қор вобаста ба тадқиқ ва татаббуи ояндаи фолклоршиносони ҷавон ва адабиётшиносони арӯзӣ хоҳад буд.

Бинобар ин, мо нахостем, ки дар бисёр қисмҳо дигаргунии муҳимми шахсии худро пешниҳод кунем, зеро мақсади

мо арӯзи кӯхнаи форсӣ-тоҷикиро ба қадри имкон ба асоси хатти имрӯза ба ҷавоншоирон ва ҷавонмунаққидон баён кардан аст. Мумкин аст, ки дар оянда ҷавонони арӯзӣ мувофиқи сохт ва шароити забон қонуну қоидаҳои навин ва осонтаре эҷод кунанд.

Аз ҷумла дар калима ва қисмҳои нутқ ба асоси забони адабӣ ё ягон шева ва лаҳҷаи марказӣ ҷои зада таъйин шавад, инчунин ба ҷои афоили арабӣ қолабҳои дигаре, ки ба сохти забон боз ҳам мувофиқтар бошад, эҷод гардад. Ба ҳамин восита метавон аз муаммои сарбастии рукнҳои бо амалиёти печдарпеч, вазнҳои аслию фаръӣ раҳой ёфт.

ВАЗНҲОИ АСЛӢ ВА РУКНҲОИ СОЛИМ

Вазнҳои аслии шеъри арабӣ бо ҳашт рукни зерин ҳосил мешавад: фоилун, мафоалатун, мафойлун, фаълун, мутафоилун, мустафъилун, фоилотун мафъулоту.

Вале 11 вазни муштаракӣ аслӣ бо ин шаш рукн ҳосил мешавад: фоилун, фаълун, мафойлун, фоилотун, мустафъилун, мафъулоту.

Ин вазнҳо ё ба такрори яке ва ё бо таркиби яке аз ин рукнҳо бо дигаре ҳосил мешавад.

Панҷ вазн-ҳазач, раҷаз, рамал, мутақориб, мутадорик бо такрори рукне ҳосил мешавад. Агар рукн ҳашт бор такрор ёбад, мусамман, шаш бор-мусаддас, ҷаҳор бор-мураббаъ ва агар ду бор такрор шавад, мусанно номида мешавад. Рукни ҳазач мафойлун, рукни рамал фоилотун, рукни раҷаз мустафъилун, рукни мутақориб фаълун, рукни мутадорик фоилун аст.

Шаш вазн ба воситаи таркиб ҳосил мешавад:

1) вазни сареи аслӣ бо таркиби мустафъилун мустафъилун мафъулоту 2 бор,

2) вазни мунсарехи аслӣ бо таркиби мустафъилун мафъулоту мустафъилун 2 бор,

3) вазни хафифи аслӣ аз таркиби фоилотун мустафъилун фоилотун, 2 бор,

4) вазни музореи аслӣ бо таркиби мафойлун фоилотун мафойлун, фоилотун 3 бор,

5) вазни аслии мучтасс аз таркиби мустафъилун фоилотун мустафъилун фоилотун 2 бор ҳосил мешавад.

6) вазни мақтазаби аслӣ бо таркиби мафъӯлоту мустафъилун мустафъилун ҳосил мешавад.

Бинобар ин ки шеъри форсӣ-тоҷикӣ дар вазнҳои аслии таркибӣ равану мавзун намеояд, дар ин шакл истеъмоли намешавад.

Панҷ баҳри такрорӣ ва шаш баҳри таркибӣ-ҳамагӣ 11 баҳр аз баҳрҳои аслии муштарак ҳисоб меёбанд.

Се баҳри дигари таркибие, ки эҷодкардаи арӯзии аҷам аст, инҳоянд:

1. чадид (ғариб), ки вазни аслиаш аз таркиби фоилотун фоилотун мустафъилун 2 бор;

2. қариб, ки вазни аслиаш аз таркиби мафойлун мафойлун фоилотун як бор;

3. мушокил, ки вазни аслиаш аз таркиби фоилотун мафойлун мафойлун 2 бор ҳосил мешаваду ба 11 баҳр илова шуда, 14 баҳри форсӣ- тоҷикиро ташкил мекунад.

Панҷ баҳри дигари аслӣ ва солимрукни махсуси араб, ки шоирони классикии форсу тоҷик дар он вазнҳо низ таъбозмӯй кардаанд, инҳоянд: комил, вофир, тавил, мадид, басит.

1) баҳри комил-аз такрори рукни мутафоилун 8 бор.

2) баҳри вофир-аз такрори мафоилатун 8 бор.

3) баҳри тавил-вазни аслиаш аз таркиби фаълун мафойлун 4 бор.

4) мадид - вазни аслиаш аз таркиби фоилотун фоилон 4 бор.

5) басит-вазни аслиаш аз таркиби мустафъилун фоилун 4 бор ҳосил мешавад.

Агар ба таври дигар эзоҳ намоем, чунин аст: аз рӯи таснифи Шамси Қайси Розӣ аз ғайри мутадорик 10 ва аз рӯи нишондоди «Арӯзи Ҳумоюн» аз ғайри муқтазаб ва мутадорик 9 баҳр матбӯӣ аҷамиён буда, умуман бо иловаи муқтазаб ва мутадорик 11 баҳри муштарак ҳосил мешавад. Дар сурати иловаи се баҳри махсуси форсӣ-тоҷикӣ ва 5 баҳри махсуси араб ҳамагӣ 19 баҳр ҳосил мегардад.

ВАЗНҲОИ ФАРӢ

Ғайр аз ин 19 баҳри аслӣ аз тарафи арӯзиён мутааллиқ ба ҳар як вазни аслӣ вазнҳои фаръии бисёре эҷод шудаанд. Эҷоди вазнҳои фаръӣ ба воситаи тағйири шакли солими

рукнҳои матлуб ҳосил мешавад. Чунон ки дар қисмати баҳси доир ба арӯз ва зихоф зикр ёфт, ин тағйир музоҳаф номида мешавад. Мо дар қисми баҳрҳо ҳамаи вазнҳои аслии ва бисёртар вазнҳои фаръиро бо рукнҳои солим ва рукнҳои музоҳафи мустаъмал баён хоҳем кард.

Гузашта аз ин, бисёр вазнҳои ҳастанд, ки аслан мансуби як вазн буда, танҳо бо табдили ягон садонок ба садонокҳои дигар дар руки охирин номи дигаре пайдо мекунад. Ҳамчун файлун, файлон, фаълун, фаълон ва монанди инҳо. Мо ин ҳолатро ҳамчун вариантҳои он вазн дар маҳалли худ қайд мекунем. Дар аксари асарҳои арӯзии ин гуна вариантҳо бо номи руки охирин лақаби ҷудогона мегирад. Ин кор баръабас сабаби кашол додани вазнҳои ҳамчинс мешавад. Дар ин бора Муҳаммад Ғиёсиддин дар «Меъроҷ-ул-арӯз» ба рағми арӯзии дигар роҳи эҷозро пеш гирифтааст.

1. Баҳри ҳазач

Ҳазач дар лугат ба маънои тараннуми хушоянд буда, руки аслияш мафойлун аст, зихофоташ 12-тост:

- 1) макбуз-мафойлун,
- 2) макфуф-мафойлу,
- 3) максур-мафойл буда, танҳо дар арӯз ва зарб меояд,
- 4) аштар-фоилун,
- 5) аҳрам- (муҳаннак)-мафъълун,
- 6) мусаббағ-мафойлон,
- 7) маҳзуф-фаълун,
- 8) аҳтам-фаъл,
- 9) аҳраб-мафъълу,
- 10) маҷбуб-фаал,
- 11) азалл (музол)-фоя,
- 12) абтар-фаъ.

1-умин вазни 16-ҳиҷоии баҳри ҳазач (ҳазачи мусаммани солим) 8 бор мафойлун V — — — дар байте:

Агар он турки шерозӣ ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро.

(Ҳофиз)

Бувад афзун гудози тан зи паҳлӯи ҳунар моро,
Зи шири мағзи бодом об мегардад шакар моро.

(Шавкат)

Нигори шӯхи ман гоҳе ки бо ханчар кунад бозӣ,
Сари шӯридагон дар арсаи пайкар кунад бозӣ.

(Ҳайрат)

Чигаррешам, кабобам, дилфигорам, ахтари ишқам,
Ғарибам, мустамандам, бекасам, хокистари ишқам.

(Комили Ҳисорӣ)

Чу тифлам то ба дӯши модари гетӣ нишондандам,
Ба ҷои шир сад хунобаи ҳасрат ҷашондандам.

(Супандӯ)

Дило, хомӯш шав, в-арна кабобат мекунам охир,
Ба оҳе дар танӯри сина обат мекунам охир.

(Лоҳутӣ)

Кушо оғӯшат, эй шаҳри азизам, пахтакор омад,
Саодатманд фарзанди далерат зарбдор омад.

(Боқӣ Раҳимзода)

Ватан, аз рӯи гулҳоят руҳи дилдор мебинам,
Дурахшонтар туро аз меҳри пуранвор мебинам.

(Ансорӣ)

Гоҳе ба ҷои мафойлун дар рукни охир мусаббаг-ма-
фойлон V — — ~ меояд:

Манам чун гунча дар хуноба 3-он гулбарги тар пинҳон,
Дилам садпорау ҳар пора дар хуни чигар пинҳон.

(Ҳилолӣ)

2-юмин вазни 14-ҳиҷоии ҳазач (ҳазачи мусаммани ахрабу
макфуфу мақсур) - мафъӯлу мафойлу мафойлу мафойл

— — V / V — — V / V — — V / V — ~

Рӯят ба чунин дида тамошо натавон кард,
Васли ту бад-ин сина таманно натавон кард.

(Камол)

Аз шахди лабат чошнии бўса баланд аст,
Гӯё даҳанат pistaи ҳалвои ба қанд аст.

(Фитрати Зардӯз)

Ранге шикан аз чехра ба савдояшу зар гир,
Ашке бифишон дар гамаш аз чашму гуҳар гир.

(Зуфархон Чавҳарӣ)

Хезед, рафиқон, маи гулранг биёред,
Танбӯру наю доираву чанг биёред.

(С. Айнӣ)

Мо лашкари бошавкати хушбахти ҷаҳонем,
Урдуи зафарпешаи даврони ҷавонем.

(М. Турсунзода)

Мо мардуми ин кишвари дар авҷу барорем,
Як зарра ҳам аз душмани худ тарс надорем.

(А. Шукӯҳӣ)

Гоҳе ба ҷои мақсур маҳзуф V — — меояд, яъне охири
мисраъ ба ҳиҷои дарози одӣ тамом мешавад:

Ё раб, ғами бераҳмӣи ҷонон ба кӣ гӯям,
Ҷон аз ғами ӯ сӯхт, ғами ҷон ба кӣ гӯям?

(Ҳилолӣ)

Дар мамлақати ҳусни ту ишқам началидо,
Пои хирадам дар раҳи шавқат качалидо.

(Каромати Дилкаш)

Ҳар кас ба ҷаҳон соҳиби корест ба ҷуз ман,
Дасти ҳама дар гардани ёрест ба ҷуз ман.

(Лоҳутӣ)

3-юмин вазни 14-ҳиҷоии ҳазач (ҳазачи мусаммани як
рукн ахбари як рукн солим) ду бор мафъӯлу мафойлун
мафъӯлу мафойлун.

— — V / V — — — / — — V / V — — — :

Эй подшахи хубон, дод аз гами танҳой,
Дил бе ту ба ҷон омад, вақт аст, ки боз ой.

(Ҳофиз)

Гоҳе рукни охирин мусаббаг-мафойлон V — — ~ ме-
ояд:

Ҳон, эй дили ибратбин аз дида назар кун, хон,
Айвони Мадоинро оинаи ибрат дон!

(Ҳоқонӣ)

То чанд кунӣ гирия бар маснади Нӯширвон?
Дар қасри Кремл, эй дил, асрори ниҳон бархон!

(Лоҳутӣ)

4-умин вазни 16-ҳиҷоии ҳазач (ҳазачи мусаммани мақ-
буз)-мафоилун V — V — 8 бор:

Бунафша руста аз замин ба тарфи ҷӯйборҳо,
Ба ё гусаста хури ин зи зулфи хеш торҳо.

(Қоонӣ)

Насими шӯх мевазад зи дашту кӯхсорҳо,
Хушо, ки мужда медихад зи фасли киштукорҳо.

(Ҳ. Юсуфӣ)

Ҳамин замон зи хоки ман, зи хоки поки ин Ватан
Парида духтари ватан бигашт ахтари баланд.

(М. Қаноат)

5-умин вазни 15-ҳиҷоии ҳазач (ҳазачи мусаммани мак-
фуфу мақсур)-мафойлу мафойлу мафойлу мафойл V — —
— V / V — — V / V — — V / V — ~

Туру лаъли шакаррезу маро чашми гуҳарбор,
Туру ханда бувад ҳӯю маро гирия бувад кор.

(Ҷомӣ)

6-юмин вазни 14-ҳиҷоии ҳазач (ҳазачи мусаммани як
рукн солиму як рукн аштар)-фоилун мафойлун фоилун
мафойлун.

— V — / V — — — / — V — / V — — — ду бор:

Дидану зи худ рафтан тарзи ошноихо,
Пеши он санам будан олами чудоихо.

(Носиралӣ)

Дар мисоли зерин рукни охирин мусаббаг омадааст.

Эй бародари чонӣ, кардай маро хандон,
Лек дурият карда музтариб маро чандон.

(Пайрав)

7-умин вазни 12-ҳичоии ҳазач (ҳазачи мусаддаси солим)
шаш бор мафойлун V — — — дар байте:

Нигорино, чаро бо ман намесозӣ,
Ба хусни худ чаро чандин наменозӣ?

(Ал-мӯъҷам)

8-умин вазни 11-ҳичоии ҳазач (ҳазачи мусаддаси максур)
- мафойлун, мафойлун, мафойл V — — — / V — — — /
V — ~

Ба нақд имшаб, ки бо ҳам созгорем,
Назар бар насяи фардо чӣ дорем?

(Низомӣ)

Ту меҳохӣ бидонӣ, ёри ман кист?
Киро дил додаам, дилдори ман кист?

(Ҳ. Юсуфӣ)

Дар баъзе байтҳо ба ҷои рукни охир мафойл (максур)
фаълун (махзуф V — —) меояд, яъне охири мисраъҳо бо
ҳичоӣ дарозӣ одӣ тамом мешавад. Чунон ки Низомӣ дар
«Хусраву Ширин»-аш аз забони Ширин нисбат ба Хусрав
мегӯяд:

Ман он мурғам, ки бо гулҳо паридам,
Ҳавои гарми тобистон надидам,

Чу сабза лаб ба ширу барф шустам,
Чу гул бо сабзаҳои нағз рустам.

(Низомӣ)

Зи дастат гарчи шуд хунин дили ман,
Вафодорат нашуд ғамгин дили ман.

(Лоҳутӣ)

Сахаргоҳон, ки булбул дар наво шуд,
Гул аз шодӣ шукуфту гунча во шуд.
Шумо, эй булбулони боғи мактаб,
Сахаргоҳон набояд хуфт ҳар шаб.

(С. Айнӣ)

Ватан, меҳрат ба дил азбаски ҷо шуд,
Дилам аз хуррамӣ чун гунча во шуд.

(М. Турсунзода)

Сарам дар(д) мекунад, сарвар надорам;
Дилам дар(д) мекунад, дилбар надорам.

(Фолклор)

Ин вазн яке аз шоеътарин вазнҳост, ки аксари фахлавӣёт, маснавӣҳои ғарибӣ ва ошиқона бештар ба ин вазн аст¹. «Вису Ромин»-и Фаҳруддини Гургонӣ, «ҶОсуфу Зулайхо»-и Ҷомӣ ва Ҳозик, «Ҳусраву Ширин»-и Низомӣ, «Лайлику Мачнун»-и Мулҳами Бухорӣ ва дигарҳо ба ин вазн гуфта шудааст.

9-умин вазни 10-ҳиҷони ҳазач (ҳазачи мусаддаси аҳрабу мақбузу мақсур) - мафъӯлу мафоилун мафойл - — — V / V — V — / V — ~ ду бор:

Гар даст ба дасти дӯстат хор,
Нур аст ба дасти душманат нор.

(Салмони Совачӣ)

Дар баъзе байтҳо ба ҷои рукни охиринаи мақсур-мафойл маҳзуф-фаълун (V — —) меояд:

1. Хонларӣ. Вазни шеърӣ форсӣ, сах. 180

Мачнун чамани хазонрасида,
Лайлӣ сумани хазоннадида.

(Низомӣ)

Эй мохлиқои мохпайкар,
Эй сарви саҳиқади суманбор.

(Ҳамдӯ)

Гарчанд нарафта аз даҳонат
Тамъи шакарини шири модар,
Гарчанд зи ашки кӯдакӣ тар
Рухсораи ҳамчу аргавонат...

(Ҳ. Юсуфӣ)

Баъзан дар мисраъҳои ҷудогона як ҳичо кам, яъне ба ҷои 10 ҳичо 9 ҳичо воқеъ мешавад ва шакли зеринро мегирад, рукунаш низ чунин мешавад: Мафъулун фоилун фаълун

— — — / — V — / V — —

Ба ибораи дигар ба ҷои ду ҳичои кӯтоҳ як ҳичои дароз меояд, вале дар мавзуният нуқсон кам ҳосил мешавад. Дар арӯз чунин ҳодисаро сактаи малех меноманд. Чунон ки дар ин байтҳо мебинем:

Лайлӣ, Мачнун чу дурри макнун,
Хушёркуни ҳазор мачнун.

(Низомӣ)

Нақши ҳама дид дар муқобил
Искандар з-оина, вай аз дил.

(Файзӣ)

Маснавии «Тӯҳфат-ул-ироқайн»-и Ҳоконӣ, дostonҳои «Лайлию Мачнун»-и Низомӣ, Хусрави Дехлавӣ, Ҷомӣ, Ҳилолӣ ва ғайра ба ин вазн гуфта шудааст.

10-умин вазни 7-ҳичоии ҳазач (ҳазачи мураббаи як руки аштару як руки солим)-фоилун мафойлун — V — / V

— — — :

Омад-омадат гардам,
Қадду қоматат гардам.
(Фолклор)

11-умин вазни 7-ҳазач (ҳазачи мураббаи ахрабу солим)
- мафъӯлу мафойлун — — V / V — — — ду бор:

Эй рӯи ту гулзорам,
Дар дил машикан хорам.
(Ал-мўъҷам)

Дарвоза нигин дорад,
Ду кулфи зарин дорад¹.
(Фолклор)

Ҷононаи нағзи ман,
Бодоми думағзи ман.
(Фолклор)

РУБОЙ

(Тарона)

Арӯзиён вазни рубоиро аз вазнҳои фаръии баҳри ҳазач донистанд ва рукнҳои он инҳост:

1) Солим – мафойлун, 2) Мақбуз - мафоилун, 3) Макфуф - мафойлу, 4) Ахраб - мафъӯлу, 5) Ахрам - мафъӯлун, 6) Аштар - фоилун, 7) Аҳтам - фаӯл, 8) Маҷбуб - фаал, 9) Азалл - фоъ, 10) Абтар - фаъ.

Рӯбой асосан аз 24 вазн иборат буда, ба ду шачара чудо мешавад: шачараи ахраб ва шачараи ахрам. Ҳар шачара 12 вазн дорад. Мисраъ агар бо рукни ахраб-мафъӯлу оғоз ёбад, шачараи ахраб ва бо рукни ахрам-мафъӯлун оғоз ёбад, шачараи ахрам ном мегирад.

Охири мисраъҳо бо яке аз ин чаҳор рукн тамои мешавад: фаӯл, фаал, фоъ, фаъ ва рукнҳои боқимонда дар байни мисраъҳо пасу пеш меояд.

Аслан ин вазни халқии форсӣ-тоҷикӣ мебошад ва арӯзиёни аҷам муттафиқанд², ки гӯё Рӯдакӣ ё худ яке аз

1. Варианти дигараш: Кулфи мармарин дорад.
2. Шаси Қайс, Ал-мўъҷам, ҷопи Техрон, сах. 105.

шоирони ҳамзамони Рӯдакӣ дар атрофи Ғазнин аз даҳони кӯдаке, ки гӯйбозӣ мекард, бо ҳамин вазн чанд мисраъ шеър шунидаасту ин вазиро аз ҳамон кӯдак омӯхтааст. Баъд арӯзиёни форсу тоҷик ин вазиро ба воситаи зиҳфот ва илал аз баҳри ҳазач баровардаанд. Гӯё эҷодкори ин вазн порчаеро аз чаҳор мисраъ бино сохт ва рубоияш номид.

Аз рӯи ҳуччатҳои бисёре исбот шудааст, ки рубоисароӣ танҳо дар ашъори форсӣ-тоҷикӣ мустаъмал буда, дар ашъори араб истеъмол намешудааст: «Дар замони қадим ба ин вазн шоирони тозӣ нагуфтанд ва акнун муҳаддисони (навоваронӣ) табъ бар он иқболи тамои карданд ва рубоӣро тозӣ дар ҳамаи билоди араб шоеъ ва мутадовил гаштааст». («Ал-мӯъҷам», сах.108).

Баҳри рубоӣ нисбат ба баҳрҳои дигар бисёртар тағйирпазир аст ва ба ҳамин сабаб аз замони қадим арӯзиёни кӯшиш кардаанд, ки тағйироти ин вазиро қайд намоянд.

Дар ҳақиқат, ҳеч як аз баҳрҳои маъмулӣ дар забони форсӣ-тоҷикӣ он қадар ҳукуқи тағйирот ба шоир намедихад, чунон ки ин баҳр додааст.

Аз рӯи гуфти бештарин арӯзиёни аҷам донишманди бузург ва муаллифи китоби «Кайҳоншинохт» Имомҳасани Қаттони Марвазӣ нахустин бор тарзҳои гуногуни истеъмоли ин баҳро дар ду шаҷара-аҳраб ва аҳрам ҳам кардааст. Ба ақидаи Хонларӣ шеваи пешгирифтаи ӯ аз камбуд ҳолӣ набошад ҳам, бисёр устодона аст. Шоир соҳибхатиёр аст, ки ҳар як мисраи рубоиро ба яке аз он вазнҳои 24-гона гӯяд.

Ба ин асос, Парвиз Нотили Хонларӣ иштиқоқи вазни рубоиро аз музоҳафоти баҳри ҳазач рад мекунад ва даъво дорад, ки ин ба таври қатъӣ як вазни маъмули халқӣ буда, ниҳоятдараҷа мувофиқ омадани он бо вазни ҳазач ҳодисаи тасодуфист. Дар ҳақиқат ӯ ба даъвои худ ҳақдор аст.

Яке аз далелҳои халқӣ будани рубоӣ гуногунии вазни он аст, зеро на танҳо рубоӣ, балки ҳар як суруди халқиро аз рӯи қоидаҳои арӯз метавон тақтеъ намуд ва рукне таъйин кард. Шарт нест, ки он вазн ба яке аз вазнҳои арӯз рост ояд.

Мо ин ҷо маъмултарин вазнҳои ҳар ду шаҷараро бо мисол ва тақтеъ арӯзии онҳо як-як нишон медиҳем:

1. Гуфтам зи чи рӯ зи ғусса сӯзад дили ман?
мафъулу мафоилун мафойлу фаал.
2. Гуфтам зи чи рӯ ишқи ту сӯзад дили ман?
мафъулу мафоилу мафойлу фаал.
3. Гуфтам зи чи рӯ ишқат сӯзад дили ман?
мафъулу мафойлу мафъулу фаал.
4. Гуфтам зи чи рӯ зи ғусса сӯзад чонам?
мафъулу мафоилун мафойлун фаъ.
5. Гуфтам зи чи рӯ ишқи ту сӯзад чонам?
мафъулу мафойлу мафоилун фаъ.
6. Гуфтам зи чи рӯ ишқат сӯзад чонам?
мафъулу мафойлун мафъулун фаъ.
7. Гуфтам то кай зи ғусса сӯзад чонам?
мафъулун фоилун мафойлун фаъ.
8. Гуфтам то кай ишқи ту сӯзад чонам?
мафъулун мафъулу мафоилун фаъ.
9. Гуфтам то кай ишқат сӯзад чонам?
мафъулун мафъулун мафъулун фаъ.
10. Гуфтам то кай зи ғусса сӯзад дили ман?
мафъулун фоилун мафойлу фаал.
11. Гуфтам то кай ишқи ту сӯзад дили ман?
мафъулун мафъулу мафойлу фаал.
12. Гуфтам то кай ишқат сӯзад дили ман?
мафъулун мафъулун мафъулу фаал.

1. Чунон ки дар бахси хичохо ихтор шуда буд, калимаҳои
чӣ, кӣ дар арӯз як хичои кӯтоҳ ҳисоб меёбад.

2. Баҳри раҷаз

Раҷаз ба маънои изтироб ва суръат буда, дар ҳангоми сурудан овоз музтарибона ва ларзиш хӯрда мебарояд.

Шамси Қайси Розӣ аз ин баҳр умуман 17 вазро зикр мекунад ва мо ин ҷо танҳо 10 вазни ба завқамон наздикро қайд мекунем.

Рукни солими ин баҳр мустафилун буда, аз он зиҳфоти зерин мебарояд:

1) Махбун - мафоилун; 2) Матвӣ - муфтаилун; 3) Мақтӯъ - мафъулун; 4) Музол - мустафилон; 5) Матвии музол - муфтаилон; 6) Махбуни музол - мафоилон; 7) Мураффал - мустафилотун; 8) Мутаввал - мустафилотон;

1-умин вазни 16-ҳиссии баҳри раҷаз (раҷазии мусаммани солим) — 8 бор мустафилун — — V —:

Эй чехраи зебои ту рашки бутони озарӣ,
Ҳарчанд васфат мекунам, дар ҳусн аз он болотарӣ.
(Хусрави Деҳлавӣ)

Эй сорбон, оҳиста рон, к-оромӣ чонам меравад,
В-он дил, ки бо худ доштам, бо дилситонам меравад.
(Саъдӣ)

Лайлӣ чӣ мепурсад зи кас Маҷнуни дилношодро,
Ширин намедонад магар ҷон кандани Фарҳодро?!
(Ғулиани Бухорӣ)

Дерест, к-аз зулфи сияҳ савдо ба сар дорӣ маро,
Ҳар рӯз аз рӯзи дигар ошuftатар дорӣ маро.
(С. Айнӣ)

Гоҳе ба ҷои рукни охир музол меояд.

Эй моҳруи хиргаҳӣ в-эӣ дилбари ширинзабон,
Хуршедруёро шуда зикри лабат вирди забон.
(Ал-мӯъҷам)

2-юмин вазни 16-ҳиссии раҷаз (мусаммани матвӣ) - 8 бор муфтаилун — V V — —:

Мешукуфад гул ба чаманҳо зи насими сахарӣ,
Вах, чӣ шавад гар нафасе пахлуи мо бода хурӣ?!

(Сайфӣ)

3-юмин вазни 16 - ҳичоии раҷаз (раҷазии мусаммани матвию махбун)-муфтаилун мафоилун чаҳор бор — V V — / V — V —:

Он ки наботи оразаш оби ҳаёт меҳӯрад,
Дар шакараш нигах кунад ҳар кӣ, набот меҳӯрад.

(Саъдӣ)

Мутриби хушнаво бигӯ тоза ба тоза, нав ба нав,
Бодаи дилкушо бичӯ тоза ба тоза, нав ба нав.

(Ҳофиз)

Гуфта будӣ, ки мекунам чора ғами фироқро,
Чун нақунӣ, чикое кунам ваъдаи хушқу қокро?

(Савдо)

4-умин вазни 16-ҳичоии раҷаз (мусаммани махбуну матвӣ) - мафоилун муфтаилун чаҳор бор

V - V — / — V V —:

Фигонқунон ҳар сахаре ба кӯи ту меғузарам,
Чу нест раҳ сӯи туам, ба бому дар менигарам.

(Ҷомӣ)

5-умин вазни 15-ҳичоии раҷаз (мусаммани матвию махбуну мақтӯб) - муфтаилун мафоилун муфтаилун мафъӯлун ду бор

— V V — / V - V — / — V V — / — — —:

Сарв нахонамат, ки ӯ нест бад-ин раъноӣ,
Моҳ нағӯямат, ки маҳ нест бад-ин зебоӣ.

(Ҷомӣ)

6-умин вазни 12-ҳичоии раҷаз (мусаддаси солим) - 6 бор мустафъилун — — V —:

Соқӣ, баҳор омад, манех соғар зи каф,
Мутриб, шуда овардани хангоми даф.

(Ҳайрат)

7-умин вазни 8-ҳисоби раҷаз (мураббаи солим) - 4 бор
мустафъилун¹ — — V —:

Эй бехтар аз ҳар доваре,
Бикшой қорамро даре.

(Ал-мӯъҷам)

Мебинамат, мебинамат,
Рӯ сӯи зиндон меравӣ.

(Лоҳутӣ)

Эй тори ҳамовози ман,
Дар нолаҳои зор шав,
То халқ фаҳмад рози ман,
Дар арзи олам ёр шав!

(Деҳотӣ)

8-умин вазни 10-ҳисоби раҷаз (мураббаи мураффал)
мустафъилотун 4 бор — — V — —:

Айшам мудом аст аз лаъли дилхоҳ,
Қорам ба қом аст, алҳамдуллalloҳ.
Эй бахти сарқаш, танғаш ба бар қаш
Ғаҳ қоми дилқаш, ғаҳ лаъли дилхоҳ.

(Ҳофиз)

Имшаб ба қона он маҳ даромад,
Қандон нишастам, то маҳ баромад.

(Мушфиқӣ)

Охири мисраъҳои 1, 2, 4 ғайлон, вале охири мисраи 3
ғайлун омадааст. Дар ин байти Туграл низ рукни охирин
ғайлон аст:

1. Ин вазро Шамси Қайс дар «Ал-мӯъҷам» мараббаи машғур номида-
аст.

Ҳар кас ки бошад ҳамхонаи субҳ,
Чун меҳр гардад парвонаи субҳ.

(Туграл)

Дидам чамоле, абрӯҳилоле,
Дар зери чашмаш бинҳода ҳоле.

(М. Турсунзода)

9-умин вазни 5-ҳичоии раҷаз (мусаннои мурафғал)-ду
бор мустафъилотун — — V — —:

Эй дил, чи зебо
Боғоту сахро.
Пӯшида қолин
Нақшину рангин.

(Деҳотӣ)

10-умин вазни 8-ҳичоии раҷаз (мусаннои солим)-ду бор
мустафъилун — — V — —:

Ман аз кучо
Ёбам туро?
То ғўям аз
Аҳду вафо.

(«Таронаи Кашимир»,
тарҷумаи М. Турсунзода)

3. Баҳри рамал

Калимаи «рамал» аз калимаи «рамалон» гирифта шуда-
асту дорои чанд маъно буда, яке аз онҳо навъе аз давидани
уштур аст.

Рукни солимаш ба шакли фоилотун омада, зихофоташ
инхост: 1) Макфуф - фоилоту; 2) Махбун - фаилотун; 3)
Машкул - фаилоту; 4) Максур-фоилон; 5) Махзуф - фоилун;
6) Махбуни махзуф - фаилун; 7) Аслам - фаълун; 8) Аслами
мусаббаг - фаълон; 9) Махбуни максур - фаилон; 10) Марбӯъ
- фаал; 11) Маҷхуф - фаъ; 12) Маҷхуфи мусаббаг - фовъ; 13)
Мушаъъас - мафъӯлун.

1-умин вазни 16-ҳичоии рамал (рамали мусаммани солим)-аз такрори 8 бор фоилотун — V — — ҳосил мешавад:

Ёрро аз лутф бар ҳолам назар будӣ, чӣ будӣ?
Ё маро ҷуз ошиқӣ кори дигар будӣ, чӣ будӣ?

(С.Айнӣ)

Молдор аз ранчи муздурон хабар дорад? Надорад.
Оҳи мискин бар дили муъмин асар дорад? Надорад.

(Лоҳутӣ)

2-юмин вазни 16-ҳичоии рамал (мусаммани мусаббағ) - фоилотун фоилотун фоилотун фоилиён ду бор
— V — — / — V — — / — V — — / — V — ~

То ба кай гириям ба зорӣ хамчу абри навбахорон,
Аз сари андӯху ҳасрат дар фироқи гулзурон.

(Салмони Соваҷӣ)

3-юмин вазни 16-ҳичоии рамал (мусаммани махбун) ҳашт бор фаилотун V V — — дар байте:

Шакаратро шуда гарчи сипахи мӯр мураттаб,
Мағасе низ нахоҳам, ки кунад соя бар он лаб.

(Меъроҷ-ул-арӯз)

Исматӣ Бухорӣ ин вазиро ба 16 руки расонидааст:

Ранги рухсору дури гӯшу хату ҳадду каду
Оразу ҳолу лабат, эй сарви парирӯи суманбар,
Шафаку кавкабу шому сахару тӯбию гулзору
Бихишт асту хилолу тарафи чашмаи Кавсар...

(Исмат)

Чунон ки Муҳаммад Гиёсиддин дар «Меъроҷ-ул-арӯз» гуфтааст, онҳое ки аз арӯз беҳабаранд, ин вазиро ба баҳри тавил омехта, ба хато мераванд.

4-умин вазни 14-ҳичоии рамал (мусаммани садру ибтидо солим, ҳашвҳо - махбун, арӯзу зарб - махбунӣ мақсур) - ду

бор фоилотун файлотун файлотун файлон — V — — / V V
— — / V V — — / V V ~

Чашми давлат зи саводи қаламат гашт мунир
Боғи дониш зи саҳоби қарамат ҳаст назир¹.

(Салмони Соваҷӣ)

Ёр агар чилва кунад, додани ҷон ин ҳама нест,
Ишқ агар хайма занад, мулки ҷаҳон ин ҳама нест.

(Ғавзо)

Эй ба гулгун руҳи ту бандаву ҷокар гули сурх,
Ҷеҳра бинмой, ба пой ту ниҳад сар гули сурх.

(С.Айнӣ)

Гоҳе ба ҷои рукни охиринаи маҳбуни мақсур-файлон
маҳбуни маҳзуф-файлун меояд:

Эй хуш он дам, ки набудӣ ту ба кори дигаре,
Ҳар замон бо ту гирифтем канори дигаре.

(Малеҳон Самарқандӣ)

Ғар мусаввир ба варақ сурати он моҳ кашад,
Ҷун ба он кокули шабранг расад, оҳ кашад.

(Шавқати Бухорӣ)

Синарешат ману ту марҳами ҷони дигарӣ,
Қарда рам аз ману орои равони дигарӣ.

(Музтариби Бухорӣ)

Доштам тотуяке лоғару бадному асав,
Пушт оганда ҷу дасти ҷарабу² рӯи маҳав.

(Шоҳин)

Дил агар санг бувад, ҳаҷри ту обаш бикунад,
Ишқ агар қуфр бувад, ҳусни ту бобаш бикунад.

(Лоҳутӣ)

1. Назир — сабуз хуррам.

2. Ҷараб — хориш.

Хандаи лаъли лабат бурда қарори дили ман,
Наргисат бо нигаҳе карда шикори дили ман.

(Ҳ.Юсуфӣ)

Рақсад ар ёри суманбар, ҳамаро шод кунад,
Саҳнаро мисли гулистон тарабобод кунад.

(М. Фарҳат)

Гоҳе рукни охирин аслам-фаълун меояд:

Чашми шӯху бари симин, дили сангин дорӣ,
Холи мишкин, рухи рангин, лаби ширин дорӣ.

(Қамоли Ҳуҷандӣ)

Соҳт барги тарабу айш муҳайё наргис,
То кашад бо дафу най соғари саҳбо наргис.

(С.Айнӣ)

Гоҳе садр ё ибтидо маҳбун-фаилотун V V — — меояд:

Нигаҳи шӯхи ту маст аз майи ором бувад,
Гардиши чашми ту болидани бодом бувад.

(Шавкат)

5-умин вазни 13-ҳиссии рамал (мусаммани садру ибтидо
- солим, ҳашвҳо - маҳбун, арӯзу зарб-мачхуф / — фаилотун
фаилотун фаилотун фаъ - V — — / V V — — / V V — — /

Он кунад қаҳри ту бо зулм, ки бо гул дай,
Он кунад лутфи ту бо адл, ки бо тан май.

(Салмон)

6-умин вазни 15-ҳиссии рамал (мусаммани маҳбун
мушаъъас) - фаилотун фаилотун фаилотун мафъълун

V V — — / V V — — / V V — — / — — —;

Чӣ кунам, ҳар чӣ кунам, бо ту намедорад судам,
Ба ҷуз он ҳила надонам, ки зи ишқат бигрезам.

(Насриддини Тӯсӣ)

7-умин вазни 16-ҳичоии рамал (мусаммани як рукн маш-
кулу як рукн солим) - файлоту фоилотун файлоту фоилотун
ду бор дар байте

V V — / V — V — — / V V — V / — V — —:

Набарӣ гумон, ки чое равам аз ҳарими кӯят,
Ҳама чо асир бошад, на чунон ки ман ба рӯят.

(Мушфиқӣ)

8-умин вазни 15-ҳичоии рамал (мусаммани садру ибти-
дову ҳашвхо - солим, арӯзу зарб - маҳзуф)-фоилотун фои-
лотун фоилотун фоилун;

— V — — / — V — — / — V — — / — V —:

Моҳи шахрошӯби ман ҳар гаҳ ба роҳе бигзарад,
Шаҳр пургавго шавад, чандон ки моҳе бигзарад.

(Ҳилолӣ)

Одамият чист? Худро дур аз шар доштан,
Хайрхоҳӣ халқ будан, нафъи безар доштан.

(Асирии Хучандӣ)

Рози дил мегуфтам, ар як маҳраме медоштам,
Шикваҳо мекардам аз ғам, ҳамдаме медоштам.

(С.Айнӣ)

Эй нигори порсӣ, аз мо ниғадорӣ бикун,
Мо зипоафтадагонро баъд аз ин ёрӣ бикун.

(Лоҳутӣ)

Ба чои фоилун — V — (маҳзуф) баъзан фоилон — V ~
(максур) меояд:

Ноумедӣ дар тамошогоҳи ибрат мотам аст,
Ҳар қадар беш аст саъйи матлаби ирфон, кам аст.

(Аҷзӣ)

Кӯҳ дорад кону маъдан, варна санги хора аст,
Ишқ дорад дил, вағарна хиссаи бекора аст.

(Ҳ.Юсуфӣ)

Пахта дар сахро шукуфта, интизори чидан аст,
Гайрат, эй ёрон, ки гайратро дами санчидан аст.

(Суҳайлӣ)

Дӯстон, аз Тоҷикистон аз диёри мо салом,
Аз тамоми водихои ҷайзбори мо салом.

(Ф. Ансорӣ)

Офтоб аз дар даромад, соя хандидан гирифт,
Аз дили пурҳасратам зардоб чаккидан гирифт.

(Фолклор)

Дар хиёбон най наво(х)там¹ хирмани гул даргирифт,
Хайф, рӯи бегуборам чангу хокистар гирифт.

(Фолклор)

9-умини вазни 12-ҳичоии рамал (мусаддаси солим)-фоилотун
фоилотун фоилотун 2 бор:

— V — — / — V — — / — V — —

Эй нигоринрӯй дилбар, з-они мой,
Рух макун пинҳон, чу андар чони мой.

(Сайфӣ)

10-умин вазни 11-ҳичоии рамал (мусаддаси маҳзуф)-ду
бор фоилотун, фоилотун фоилун

— V — — / — V — — / — V — :

Бишнава аз най, чун хикоят мекунад,
В-аз ҷудоихо шикоят мекунад.

(Румӣ)

Ҷони ширин, ин қадар ҷангам макун,
Ин қадар беҳуда дилтангам макун.

(М. Турсунзода)

1. Вариант: Дар биёбон най кашидам...

То набини куркури каррокро,
Ахмаке бошӣ, кушой токро.

(Фолклор)

Ба ҷои фоилун гоҳ фоилон — V ~ меояд:

Ҳар кӣ н-омухт аз гузашти рӯзгор,
Ҳеч н-омӯзад зи ҳеч омӯзгор.

(Рӯдакӣ).

Корвон меомад аз самти шимол,
Тӯҳфа меовард бахти безавол.

(М.Турсунзода)

«Мантик-ут-гайр»-и Аттор, «Саломону Абсол»-и Ҷомӣ,
«Маснавӣ»-и Ҷалолиддини Румӣ ва гайра ба ин вазн гуфта
шудааст.

11-умин вазн 11-ҳиҷоии рамал (мусаддаси як руқн
солим, як руқн маҳзуф ё мақсур фоилотун фаилотун фаилун
ё фаилон

— V — — / V V — — / V V — ё V V ~

Шаҳрие шуд зи раҳи дашт ба дех,
То кушояд зи дилаш кишт гирех.

(Ҷомӣ)

Дар ин баҳр маснавӣ кам гуфта шудааст. Танҳо Ҷомӣ
«Субҳат-ул-аброр» ва Хусрави Деҳлавӣ дар «Нӯҳ сипехр»
чанд дostonеро ба ин вазн гуфтаанд. Руқни аввалин гоҳе
фаилотун ва гоҳе руқни охирин ба шаклҳои фаилун, фаилон
фаълун ва ё фаълон меояд. Мисол аз «Субҳат-ул-аброр».

Мӯҳтамамзодае зи нахвати чоҳ

Меҳиромид зарифона ба роҳ.

Ба тахаттур қадаме мебардошт

В-аз такаббур аламе меафрошт.

Орифе пуштдӯто дар жанда,

Дилаш аз нури маонӣ зинда.

Гуфт, к-эй тозаҷавон, тунд марав,
Панди санчидаи пирон бишунав.

(Ҷомӣ)

Дилбари гулрухи боодобам,
Ман чӣ созам, ки дилатро ёбам?

(А. Шукӯҳӣ)

Ана, имрӯз бувад ид туро,
Модар, эй оинаи нуру сафо,
Чӣ диҳад, то ки бувад лоики ту,
Чӣ кунад, то ки шавӣ шод аз ӯ?

(Қутбӣ Қиром)

12-умин вазни 8-ҳичоии рамал (мураббаи солим 1 бор
фоилотун фоилотун — V — — / — V — — дар ҳар мис-
раъ.

Махрухо, бе меҳрӣ мой,
Лолаи гулчехри мой.

(«Ал-мӯъҷам»)

13-умин вазни 8-ҳичоии рамал (мураббаи махбун) - 4
бор фаилотун V V — —:

Чу маро дарди ту бошад,
Дигар аз айш чӣ бояд?

(Арӯзи Ҳумоюн)

14-умини вазни 8-ҳичоии рамал (мураббаи як рукн мак-
фуф, як рукн мушаъъас) - ду бор фоилоту мафъӯлун

— V — V / — — —.

Аз миёни сахроҳо
Бигзарам сахаргоҳон,
Зуд мешавад пайдо
Офтоби тобистон.

(М. Фарҳат)

15-умин вазни 7-ҳичоии рамал (мураббаи як рукн машкул, як рукн махзуф) ду бор файлоту фоилун

V V — V / — V — :

Равад аз барам ба дур,

Дихад ин тарона шӯр

Ба лабони шаккарин

«Мана гиру қанд хӯр!».

(Ҳайрат)

Мисраи охирин халқӣ буда, Ҳайрат се мисраъ ҳамроҳ карда, тазмин кардааст.

16-умин вазни 4-ҳичоии рамал (мусанно (дурукна))-и солим: фоилотун — V — —:

Хавзи сангин,

Оби рангин,

Мори печон,

Гули хандон,¹

(Фолклор)

4. Баҳри сареъ

Ин баҳр аз он сабаб сареъ ном гирифтааст, ки дар хондани шеъри ин вазн овоз тез, шитобон ва сабук воқеъ мешавад. Рукнҳои солими ин баҳр мустафилун мустафилун мафъӯлоту буда, танҳо зиҳофоти ин рукнҳо истеъмол меёбад, зиҳофи мустафилун 4-то мебошад: 1) матвӣ-муфтаилун, 2) махбун-мафоилун, 3) мактӯъ-мафъӯлун, 4) махбун-фаилатун; зиҳофи мафъӯлоту низ 4-то аст: 1) матвии максур-фоилун; 2) матвии мавқуф-фоилон; 3) махбуни матвии макуф-фаилун; 4) аҳазз (махзуз)-фаълун.

1-умин вазни 11-ҳичоии баҳри сареъ (мусаддаси матвии максур ё мавқуф) - муфтаилун муфтаилун фоилун ё фоилон ду бор:

— V V — / — V V — / — V — ≈:

1. Мисраи охирини махбун — файлотун VV — — омадааст.

Вақти зарурат чу намонад гурез,
Даст бигирад сари шамшери тез.

(Саъдӣ)

Бода надорам, ки ба соғар кунам,
Гиря кунам, то мижае тар кунам.

(Бедил)

Нола ҳамон беҳ, ки зи дил сар кунам,
Гӯши фалакро зи фигон кар кунам.

(Туграл)

Шаб, ки ба ҳаҷри ту фигон сар кунам,
Хотири ҳамсоя мукаддар кунам.

(С.Айнӣ)

Дар ин вазн гуногун омадани арӯз ва зарб мумкин аст. Масалан охири мисраи аввал матвии мақсур-фоилун ва охири мисраи сонӣ матвии мавқуф-фоилон омаданаш раво аст:

Зулфи сумансои ту, эй нозанин,
Тори ҳаёту рамақи чони мост.

(Пайрав)

Дар ин вазн як мисраъ-муфтаилун мафъӯлун фоилон ва як мисраъ муфтаилун муфтаилун фоилон омаданаш ҳам мумкин аст:

Соя макун гесӯ бар офтоб,
То накашад ақл ба девонагӣ.

(Арӯзи Ҳумоюн)

5. Баҳри мунсарех

Вазнҳои ин баҳр шӯҳ, рақсӣ ва сабук буда, онҳоро аз вазни сареъ баровардаанд. Рукни солимаш мустафилун ва мафъӯлоту буда, ҳамаи вазнҳои ин баҳр аз зихофоти ин ду рукн ташкил меёбанд. Вале аз рукнҳои солими он вазне ба амал намеояд.

Зихофоти мустафйилун 7-то ва зихофоти мафъулоту 9-то мебошад.

Зихофоти мустафйилун: 1) матвй - муфтаилун; 2) махбун - мафоилун; 3) мактӯ - мафъулун; 4) аҳазз - фаълун; 5) аҳаззи мусаббаг - фаълон; 6) марфӯ - фоилун; 7) мактӯи мусаббаг - мафъулон.

Зихофоти мафъулоту. 1) махбун - мафойлу; 2) махбунӣ мавкуф - фаълон; 3) махбунӣ максуф (макшув) - фаълун; 4) матвй - фоилоту; 5) матвӣ мавкуф - фоилон; 6) матвӣ максуф - фоилун; 7) марфӯ - мафъулу; 8) маҷдӯ - фоъ; 9) маҷхур - фаъ;

1-умин вазни 14-ҳиҷоии мунсарех (матвй, матвӣ мавкуф)-муфтаилун фоилон муфтаилун фоилон — V V — / — V ~ / — V V — / V ~

Он ки дилам сайди ўст, мири шикори ман аст.

Даст ба хунам нигор карда нигори ман аст.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 14-ҳиҷоии мунсарех матвй (матвӣ максуф)- муфтаилун фоилун муфтаилун фоилун — V V — / — V — / — V V — / — V — :

Роҳи сухан баста шуд фикри сухансозро,

Пардаи ҳайрат гирифт чашми назарбозро.

(Арӯзи Ҳумоюн)

Дар ин вазн муфтаилун фоилон муфтаилун фоилун ё баръакс муфтаилун фоилун муфтаилун фоилон омаданаш равоост:

Пушти дутои фалак рост шуд аз хуррамӣ,

То чу ту фарзанд зод модари айёмро.

(Саъдӣ)

Мо ҳарамӣ синаро вақфи ғамат сохтем,

Ишқи бутон сар ба сар дар хавасат бохтем.

(Ал-мўъҷам)

3-юмин вазни 13-ҳичоии мунсарех (мусаммани матвии арӯз ва зарб —манҳур)-муфтаилун фоилоту муфтаилун фаъ — V V — / — V — V / — V V — / —.

Дидаи аҳли тамаъ ба неъматӣ дунё
Пур нашавад, ҳамчунон ки чоҳ ба шабнам.

(Саъдӣ)

Синаи деҳкон зи гусса оҳ надорад,
Кисаи доро зи лира роҳ надорад.

(Лоҳутӣ)

4-умин вазни 13-ҳичоии мунсарех (мусаммани матвии маҷдӯъ)-муфтаилун фоилоту муфтаилун фоъ — V V — / — V — V — / — V V — / ~ ду бор.

Чашми бадат дур, эй бадеъшамоил,
Моҳи ману шамъи ҷамъу мири қабоил.

(Саъдӣ)

Дар ин мисол ба ҷои маҷдӯъ-фоъ манҳур-фаъ омаданаш мумкин аст:

Тоби рухат моҳу офтоб надорад,
Бе сабаб ин ҷарх печуб надорад.

(Ҳодӣ)

5-умин вазни 12-ҳичоии мунсарех (мусаддаси матвӣ)-муфтаилун фоилоту муфтаилун — V V — / — V — V / — V V — ду бор.

Чашми ту дармони хастае накунад,
Зулфи ту ёди шикастае накунад.

(Арӯзи Ҳумоюн)

6-умин вазни 7-ҳичоии мунсарех (мураббаи як рукн матвию як рукн мавкуф) - ду бор муфтаилун фоилун — V V — / — V —:

Мағфирати нағзакак,
Шўхаку кокулдароз,
Аз ақиби шабпарак
Лаб-лаби чўхо натоз!

(М. Фарҳат)

рукни охирини мисраи 2-4 мавкуф омадааст.

7-умин вазни 7-хиҷоии мунсарех (мураббаи матвии мақсур ё мавкуф) - ду бор муфтайлун фоилун ё фоилон — V
V — / — V ~

Бойдухтар:

— Ин чӣ нигоҳи аҷиб?

Рӯяма хӯрдӣ қариб.

Чӯпонбача:

Ошиқаму беқарор,

Бойдухтар:

Косая бар, зар биёр!

Чӯпонбача:

Муфлисаму раҳгузар.

Бойдухтар:

...нахуру тез гузар!

(Фолклор)

Охирин рукни ду мисраи миёна мавкуф омадааст. Ин вазн дар осори арӯзи классикӣ дида нашуда бошад ҳам, С.Айнӣ аз фолклор ёфтааст.

6. Баҳри музореъ

Бинобар он ки баҳри мазкур ба баҳри мунсарех монанд аст, музореъ номидаанд. Музореъ дар лугат монанд гуфтан аст. Рукнҳои солимаш мафойлун ва фоилотун буда, вазне аз аркони солими онҳо ба миён намеояд.

Зихофоти мафойлун 7-тост: 1) Макфуф - мафойлу; 2) ахрам - мафъӯлун; 3) ахраб - мафъӯлу; 4) муханнақи мақсур - мафъӯл; 5) маҳфуз - фаӯлун; 6) мақбуз - мафоилун; 7) абтар - фаъ.

Зихофоти фоилотун 6-тост: 1) макфуф - фоилоту; 2) мақсур - фоилон; 3) маҳзуф - фоилун; 4) мусаббағ - фоилиён; 5) маслух - фоъ; 6) матмус - фаъ.

Зихофоти мунфасил дар вақти тактеъ ҳамчун муттасил хисоб меёбанд.

1-умин вазни 15-ҳичоии музореъ (музореи мусаммани макфуфу максур)-ду бор мафойлу фоилон мафойлу фоилон
V — — V / — V ~ / V — — V / — V ~

Хуш он мавсими баҳор, ки бар тарфи лолазор
Нихад ёри гулузор ба каф чоми хушгвор.

(Ҷомӣ)

2-юмин вазни 14-ҳичоии музореъ (мусаммани ахраб, арӯз ва зарб-солим) - мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилотун
— — V / — V — — / — — V / — V — —:

Хоҳам, ки сер бинам рӯи чу ёсаминаш,
Лек офат аст чашмаш, метарсам аз каминаш,

(Хусрави Деҳлавӣ)

Дунё тамом ганҷ аст, мораш наменамояд,
Чӯши гул аст гулбун, хораш наменамояд.

(Шавкат)

Аз ҷусгучӯят имрӯз чонам ба лаб расида,
Во ҳасрато, ки мурдам рӯи маҳат надида.

(Авзаҳи Ҳисорӣ)

Ногаҳ бақои умраш аз пушти бом омад,
Баҳти сафед бингар, ҳангоми шом омад.

(Боқӣ Раҳимзода)

Ёрон, ба номам имрӯ(з) мактуби ёр омад,
Бар қалби беқарорам сабру қарор омад.

(Ш.Масдон)

3-юмин вазни 15-ҳичоии музореъ (мусаммани ахрабу солиму мусаббағ) — ду бор мафъӯлу фоилотун мафъӯлу фоилиён

— — V / — V — — / — — V / — V — ~.

Эй лаъли нӯшхандат коми шакардаҳонон.
Сирри даҳон-т берун аз фаҳми нуктадонон.

(Чомӣ)

4-умин вазни 15-ҳичоии музореъ (мусаммани ахрабу макфуфу мақсур) - ду бор мафъӯлу фоилоту мафойлу фоилон.

— — V / — V — V / V — — V / — V ~:

Ман мӯи хешро на аз он мекунам сиёҳ,
То боз навҷувон шаваму нав кунам гуноҳ.
Чун чомаҳо ба вақти мусибат сияҳ кунанд,
Ман мӯй аз мусибати пирӣ кунам сиёҳ.

(Рӯдакӣ)

3-он шамъи лоларух ҳама кас дарду доғ дошт,
Парвона хешро зи миён бар чароғ дошт.

(Арӯзи Ҳумоюн)

Сарв аст қомати туву сарви суманбар аст,
Сабз аст орази туву сабзи муанбар аст.

(Мӯҳтарами Бухорой)

Шаб дар бағал нигор, ба дастам пиёла буд,
Бедор гаштам аз сари шодӣ, ки хоб буд.

(Шақури Самарқандӣ)

Нӯшам ба шодмонии он дам шароби сурх,
К-аз шарқи инқилоб дамад офтоби сурх.

(Лоҳутӣ)

Ба ҷои рукни охирин-фоилон (мақсур) гоҳе фоилун (маҳзуф) меояд:

Дидор менамоиву парҳез мекунӣ,
Бозори хешу оташи мо тез мекунӣ.

(Саъдӣ)

Дорам буте бачилвадилисангобкун,
В-аз акси хеш оинаоличанобкун.

(Начиби Ҳиндӣ)

Ҳар кас ки мубталои ту, эй дилрабой, шуд.
Кораи зи сӯзи дарду ғамат оху вой шуд.

(Мунзир)

Аз чинси қону дил, ки маро буд як ба як,
Чун дидам, он қамол, бигуфтам: «Ҷадайтӯ лак!»

(Садрӣ Зиё)

Эй пираҳан, аз он тани нозук ҷӣ дидаӣ?
К-ӯро ба бар ҷу қони гирумӣ қашидаӣ?

(Маҷнуни Бухорӣ)

Эй қатрае зи хуни дил, эй ёри зиндагӣ,
Ин шеъри ман намунаи афкори зиндагӣ.

(Қутбӣ Қиром)

7. Баҳри хафиф

Ин баҳр аз сабуктарин баҳрҳои арӯзист. Дар арӯзи арабӣ ин вазн ба шакли мусамман наёяд ҳам, шоирони форсу тоҷик гоҳе мусаммани онро низ ба қор бурдаанд. Рукни солимаш ғоилотун мустағилун ғоилотун буда, дар ин шакл истеъмол намеёбад.

Зихоғоти руқни ғоилотун 9-тоғ: 1) махбун - ғоилотун; 2) махбуни махғуз - ғоилун; 3) аслам - ғағлун; 4) махбуни мақсур - ғоилон; 5) аслами мусаббағ - ғағлон; 6) мушағас - мағғулун, 7) маҷғуф - ғағ; 8) маҷғуфи мусаббағ - ғоғ.

Зихоғи руқни мустағилун: махбун-мағоилун,

1-умин вазни 16-ҳичоии баҳри хафиф (мусаммани махбун) ғоилотун мағоилун² V V — — / V — V — 4 бор.

Ба тамошои ин қаман дари миғгон дароз қун

Зи хумистони офият қадаҳе гиру ноз қун.

Ба адои тақаллуме, ба ғуруни табассуме

Шақареро қавом деҳ, намақеро ғудоз қун!

(Бедрӣ)

1. Фидо ғардам ба ту.

2. Шамси Қайс ин вазиро номатбуъ номида ғуфтааст, ки «он ҳеҷ завқ надорад».

2-юмин вазни 12-ҳиҷоии баҳри хафиф (мусаддаси садру
ибтидо солим ва боқӣ маҳбун) - фоилотун мафоилун
фаилотун - V — — / V - V — / V V — —:

Сабзаҳо навдамида ёр наёмад,
Тоза шуд боғу он нигор наёмад.

(Ҷомӣ)

3-юмин вазни 11-ҳиҷоии баҳри хафиф (садру ибтидо -
солим, ҳашвҳо - маҳбун, боқӣ - аслам - фоилотун мафоилун
фаълун — V — — / V — V — / — —:

Омаданд аз кашию раъноӣ
Бо ҳазорон ҳазор зебой.

(Низомӣ)

Оразат офтоб меғӯям,
Наргисатро шаҳоб меғӯям.

(Туграл)

Инқилоб офтобро монад,
Ё ки тӯфони обро монад.

(С.Айни)

Боз пӯшида рӯи оламо
Абрҳои сиёҳи пурвахшат,
Мекунад тира қалби оламо
Боз андешаҳои пурдахшат.

(Ҳ.Юсуфӣ)

Айнаку он сафедии мӯят
Хотирамо кучо парешон кард?
Лек азму иродаи зӯрат
Рӯҳи манро қавӣ дучандон кард.

(Боқӣ Раҳимзода)

Гоҳе рукни охир мусаббаги аслам-фаълон меояд:

Лаби лаъле чу лолаи бустон,
Лаълашон хунбаҳои Хузистон.
(Низомӣ)

Пирмарде зариф дар Бағдод
Духтарашро ба кафшдӯзе дод...
(Саъдӣ)

Гоҳе рукни охирин мақсур-фоилон меояд:

Боғи мо, бӯстони мо ватан аст,
Офтоби ҷиҳони мо ватан аст.
(Тило Пӯлодӣ)

«Хафт пайкар»-и Низомӣ, «Ҳадиқа»-и Саной, «Ҳашт биҳишт»-и Хусрави Деҳлавӣ, «Силсилат-уз-заҳаб»-и Ҷомӣ ва монанди инҳо ба ҳамин вазн гуфта шудаанд.

8. Баҳри мучтасс

Иҷтос дар лугат аз бех баркандан аст. Вазни мусаддаси ин баҳрро аз баҳри хафиф баркандаанд, зеро рукнҳои ин ду баҳр якест. Ин ҷо мафоилун муқаддам ба ҳар ду фоилотун буда, дар баҳри хафиф, дар байн меояд, яъне фарқ дар таркиби рукнҳост.

Рукнҳои солимаш мустафилун ва фоилотун буда, аз истеъмол берун аст.

Зихофи мустафилун 3-то мебошад: 1. маҳбун - мафоилун; 2. марфӯъ - фоилун; 3. машкул - мафоилу.

Зихофоти фоилотун нӯхто аст. 1) маҳбун - фаилотун; 2) машкул - фаилоту; 3) маҳбуни мақсур - файлон; 4) маҳбуни маҳфуз - файлун; 5) аслам - фаълун; 6) аслами мусаббағ - фаълон; 7) мушаъас - мафъълун; 8) маҷхуф - фаъ; 9) маҷхуфи мусаббағ - фоъ.

1-умин вазни 16-ҳичоии мучтасс (мусаммани маҳбун)-ду бор мафоилун фаилотун мафоилун фаилотун

V - V — / V V — — / V - V — / V V — —:

Қабои маҳмали нилоби зарнигор бунафша,
Ба дӯши хеш кашида дар ин баҳор бунафша.

(Малехо)

Ба кадри он ки гуле бӯ кунам, димоғ надорам,
Чи музгарам, ки зи ғам лаҳзае фароғ надорам.

(Ҳайрат)

Кадам гул, ки ба хубӣ зи боғ руста барояд,
Миён ба хидмати ту бандавор баста барояд.

(С.Айнӣ)

Буту, таровати рӯи ту офтоб надорад,
Тафовут он ки ту мастурӣ, ӯ никоб надорад.

(Лоҳутӣ)

Чӣ шуд, ки боз фалак мекашад ба кунҷу канорам,
Чӣ бахти шум, ки пайваста гаштааст дучорам.

(Пайрав)

2-юмин вазни 15-хичоии мучтасс (мусаммани арӯзу зарб
махбунӣ махзуф) - мафоилун фаилотун мафоилун фаилун

V — V — / V V — — / V — V — / V V — .

Ханӯз зинда бувад номи мо зи шӯхрати мо,
Зи муми зери нигин аст шамъи турбати мо.

(Шавкат)

Рабуда ним диле буду об шуд дили ман,
Дар оташе бинишастам, кабоб шуд дили ман.

(А.Фитрат)

Қои охирин рукни фаилун (махзуф) гоҳе фаилон (максур)
меояд:

Биё, биё, ки дилу чони ман фидои ту бод,
Саре, ки дар тани ман ҳаст, хоки пои ту бод.

(Ҳилолӣ)

Зи баски дарди ту бар чони нотаवони ман аст,
Ҳалоки ман талабад, хар кӣ меҳрубони ман аст.

(Сайфи Бухорӣ)

Баъзан рукни охирин аслам-фаълун меояд:

Мушавваш аст дилам аз карашмаи Салмо,
Чунон ки хотири Мачнун зи турраи Лайло.

(Рӯдакӣ)

Гоҳе рукни охирин аслами мусаббаг-фаълон меояд:

Гуломи наргиси масти ту тоҷдоронанд,
Хароби бодаи лаъли ту хушёронанд.

(Ҳофиз)

Биё, ки зулфи качу чашми сурмасо ин чост,
Нигоҳи гарму адоҳи дилрабо ин чост.

(Зебуннисо)

Палангро ба қафас банд кардан осон аст,
Валек манъи суруде бурун зи имкон аст.

(Деҳотӣ)

Дар мисолҳои зерин охирин рукни мисраи якум махбунӣ мақсур-фаилон ва охирин рукни мисраи сонӣ мусаббаги аслам-фаълон омадааст, ки асосан дар вазн дигаргунӣ ҳосил намешавад:

Шаби сиёҳею торик ҳамчу зулфи бутон
Ба пушти панҷараи оҳанин зиндоне...

(Пайрав)

3-юмин вазни 8-ҳичоини мучиасс (мураббаи махбунӣ арӯз ва зарб - аслам)-ду бор мафоилун фаилотун V — V — / VV

Чафо макун, ки нашојад,
Раҳе мақаш, ки напојад.

(Ал-мӯъҷам)

9. Баҳри мутақориб

Мутақориб ба маънои ба ҳам наздикшаванда меояд. Бинобар он ки сабабҳо бо вадатҳо наздиканд, яъне пеш аз ду ва баъд аз ду ҳичоин дароз як ҳичоин кӯтоҳ омадааст,

арӯзиён чунин номидаанд. Рукни солими он фаълун буда, зиҳофоташ 6-тост.

1) макбуз - фаълу; 2) максур - фаъл; 3) аслам - фаълун; 4) асрам - фаълу; 5) маҳзуф - фаал; 6) абтар - фаъ;

Ин баҳр ду вазни солим ва 4 вазни фаръӣ дорад:

1-умин вазни 12-ҳичоии мутақориб (мутақориби мусаммани солим) - 8 бор фаълун. V — —:

Агар сарви ман дар чаман ҷо бигирад,
Ачаб бошад, ар сарв боло бигирад.

(Сайфӣ)

Масӯзам ба хорӣ, бухоринигоро,
Задам аз бухори ғамат сар ба хоро.

(Ҳайрат)

Фигон аз ғаму дарду доғи ҷудой,
Ки з-ӯ шуд ба сад меҳнатам ошноӣ.

(С.Айнӣ)

Бути нозанинам, маҳи меҳрубонам,
Чаро қаҳрӣ аз ман? Балоят ба ҷонам.

(Лоҳутӣ)

2-юмин вазни 11-ҳичоии мутақориб (мусаммани максур)
- ду бор фаълун фаълун фаълун фаъл¹
V — — / V — — / V — — / V ~:

На чун нури роят бувад офтоб,
Ки ин аз хато ояд, он аз савоб.

(Салмони Соваҷӣ)

На танҳо зи таъсири меҳри ҷихон
Шавад борвар ин ниҳоли ҷавон.

(Ҳ.Юсуфӣ)

Гоҳе ба ҷои максур - фаъл маҳзуф-фаал меояд:

1. Ба ин вазн «Шоҳнома»-и Фирдавсӣ, «Сикандарнома»-и Низомӣ, «Зафарномаи Темурӣ»-и Ҳотифӣ ва монанди инҳо гуфта шудааст.

Падармурдаро соя бар сар фикан,
Губораш бияфшону хораш бикан.

(Саъдӣ)

3-юмин вазни 10-ҳичоии мутақориб (мусаммани мақбузи аслам) - фаўлу фаълун - 4 бор V — V / — —.

Гули бахорӣ, бути таторӣ,
Набид дорӣ? Чаро наёрӣ?
Набиди равшан чу абри баҳман
Ба назди гулшан чаро наборӣ?

(Рӯдакӣ)

Гарам бихонӣ в-арам биронӣ,
Дили ҳазинро ба ҷои ҷонӣ.

(Ҳофиз)

Исмати Бухорой мутақориби мақбузи асламро, ки фаўлу фаълун аст, ба шонздаҳ рукн расонидааст:

Зихӣ ду чашмат ба хуни мардум кушода тире кашида ханчар,
Руҳи чу моҳат сабоҳи давлат, хати сиёҳат шаби муанбар.

4-умин вазни 9-ҳичоии мутақориб (мусаддаси солим) 6 бор фаълун V — —:

Зи дарди ҷудой ҷунонам,
Ки аз зиндагонӣ ба ҷо нам.

(Сайфӣ)

5-умин вазни 8-ҳичоии мутақориб (мусаддаси максур) - фаълун фаълун фаъл V — — / V — — / V ~:

Нигоро, кучой, биёй,
Ба гурбат аз ин пас мапой!

(Ал-мӯъҷам)

Гоҳе рукни охир маҳзуф-фаал меояд:

Туро гўям, эй мушксар,

Ба хубй шудастй самар.

(Ал-мўъчам)

10. Бахри муқтазаб

Иқтизоб дар лугат буридан аст. Ин бахрро аз бахри мунсарех буридаанд, чунки аркони ин ду бахр якест. Фақат фарқ дар тартиб аст.

Рукни солимаш мафъўлоту ва мустафъилун буда, дар ин шакл истеъмол намоебад.

Рукни музоҳафи мафъўлоту: 1) матвӣ - фоилоту; 2) махбун - мафойлу; 3) марфўъ - мафъўлу.

Зиҳофоти мустафъилун: 1) матвӣ - муфтаилун; 2) мактўъ - мафъўлун.

1-умин вазни 16-ҳичоии муқтазаб (мусаммани матвӣ) - фоилоту муфтаилун — V — V / — V V — 4 бор:

Бо лабат чӣ металабам, бода назди чон чӣ бувад,

Бо рухат чӣ менигарам, банда пеши хон чӣ бувад.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 14-ҳичоии бахри муқтазаб (мусаммани матвии мактўъ) - фоилоту мафъўлун 2 бор — V — V / — — —:

Вақтро ганимат дон ки он қадар ки битвонӣ,

Ҳосил аз ҳаёт, эй чон, як дам аст, то донӣ,

(Ҳофиз Сайфӣ)

11. Бахри мутадорик

Тадорук дар лугат ба маънои дарёфтан аст. Абдулҳасани Аҳфаш ин бахрро баъд аз Халил ибни Аҳмад пайдо кардааст ва бо ин васила 15 бахри Халилро ба 16 расонидааст. Дар арӯз ин вазн рақзулхайл (асптозӣ, суръат ва ғайра), ё савтуннокус (садои зангӯлаи маъбади насоро) барин якчанд ном дорад. Рукни солимаш фоилун буда, зиҳофаш махбун-фаилун ва мактўъ-фаълун меояд.

Дар ин вазн гоҳе дар охири рукни 2-юми шеър як ҳамсадо зиёд меафтад, вале ин ҳолатро аз қатори сактаи малех мешуморанд.

Чунон ки дар «Арӯзи Ҳумоюн» гуфта мешавад, ба вазни аслии ин баҳр на аз араб ва на аз ачам касе қасида нагуфтааст, аммо ҳар кас чихати имтиҳон байте гуфтааст:

1-умин вазни 12-ҳичоии баҳри мутадорик — V — (мута-
дорики мусаммани солим) 8 бор фоилун:

Бевафой макун, дилрабой макун,
То кай охир азобам намоӣ, макун.
(Ал-мӯъҷам)

Хусну лутфи туро банда шуд меҳру мох,
Хатту холи туро мушки чин хоки роҳ.
(Сайфӣ)

2-юмин вазни 12-ҳичоии баҳри мутадорик (мусаммани махбун) - фаилун V V — 8 бор:

Чу рухат набувад гули боғи Ирам,
Чу қадат набувад қадӣ сарви чаман.
(Салмони Соваҷӣ)

Баъзе аз арӯзиён мусаммани ин вазро дар шонздаҳ
рукн-24 ҳичо расонида шеър гуфтаанд:

Маю нағма мусаллами ҳавсалае ки қадаҳкаши
гардиши сар нашавад,
Бихил аст сабуксарӣ он қадарат, ки димоғи
чунун задатар нашавад.
(Бедил).

3-юмин вазни 8-ҳичоии мутадорик (мусаммани мактӯъ),
- фаълун — — 8 бор:

То кай маро дар ғам дорӣ?
То кай бар мо орӣ хорӣ?
(Ал-мӯъҷам)

4-умин вазни 6-ҳичоии мутадорик (мураббаи мактӯъ)
- фаълун — — 6 бор:

Чоно, дар дил кардам,
К-аз мехрат баргардам.

(Ал-мўъчам)

5-умин вазни 4-хичоии мутадорик (мураббаи мактўъ)
- фаълун — — 4 бор:

Уштур аф кард,
Дарё каф кард.

(Фолклор)

6-умин вазни 6-хичоии мутадорик (мураббаи солим)
фоилун — V — 6 бор :

Богбонро бигў,
Чист ин гуфтугў,
Бехудаву абас
Ин ҳама гуфтугў.¹

(Пайрав)

СЕ БАХРИ ЭҶОДКАРДАИ АРҶЗИЁНИ АҶАМ

1. Баҳри қариб

Ин баҳр аслан яке аз се баҳри махсуси аҷам буда, ба баҳри музореъ наздикӣ дорад. Баъд аз Халил ибни Аҳмад аз тарафи яке аз арҷзиёни мутааххир Юсуфи Нишопурӣ эҷод шудааст. Ба қавли баъзе арҷзиёни аҷам Юсуф касест, ки илми арҷзи форсӣ-тоҷикиро таълиф намудааст.

Рукни солими ин баҳр мафойлун фоилотун буда, дар ин шакл истеъмол намеебад.

Зихофоти рукни мафойлун: 1) макфуф - мафойлу; 2) ахраб - мафъӯлу; 3) мақбуз - мафоилун; 4) ахрам - мафъӯлун.

Зихофоти фоилотун: 1) мақсур - фоилон; 2) маҳзуф - фоилун; 3) маслуҳ - фоъ.

Якумин вазни 11-хичоии баҳри қариб (қариби мусаддаси макфуфи мақсур) - мафойлу мафойлу фоилон V — — V / V — — V / — V ~ ду бор.

1. Ин порча аз панҷ банд иборат буда, ҳар банд 14 мисраъ дорад, ки ду мисраи охирӣ нақарот аст. Ба ҷуз банди аввали бандҳои дигар гуногун-вазнанд. Аз ин рӯ, вазни ин порчаро вазни озод номидан беҳтар аст.

Фигон з-он сари зулфайни тобдор,
Фурӯ Ҳишта зи ёкути обдор.

(Ал-мӯъҷам)

2-юмин вазни 11-ҳичоии баҳри қариб-(мусаддаси ахрабу макфуф - мафъӯлу мафойлу фоилотун — — V / V — — V / — V — —):

То мулки ҷаҳонро мадор бошад,
Фармондеҳи ӯ шаҳрёр бошад.

(Анварӣ)

3-юмин вазни 10-ҳичоии баҳри қариб (мусаддаси ахрабу макфуфу максур) мафъӯлу мафойлу фоилон — — V / V — — V / — V ~:

Орад шарафи мардумӣ падида,
Озоданаҷод аз дирамхарид.

(Рӯдакӣ)

2. Баҳри ҷадид (ғариб)

Ин баҳр баъд аз Халил ибни Аҳмад ва Аҳфаш пайдо шудааст. Агарчи рукнҳои аслияш фоилотун фоилотун мустафъилун аст, бисёртар ба шакли маҳбун- фаилотун фаилотун мафоилун истеъмом мегардад.

1-юмин вазни 12-ҳичоии баҳри ҷадид (мусаддаси маҳбун) - фаилотун фаилотун мафоилун V V — — / V V — — / V — V —:

Чу қадат гарчи санавбар кашад саре,
Набувад чун қад сарват санавбаре.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 8-ҳичоии ҷадид (мураббаи маҳбун) - фоилотун мафоилун V V — — / V — V — 2 бор дар байте:

Дили ман мечаробарӣ,
Чу ғами ман намехӯрӣ.

(Ал-мӯъҷам)

3. Баҳри мушокил

Бинобар он ки ин баҳр ба баҳри қариб ҳамшакл аст, мушокил ном гирифтааст. Ин баҳрро баҳри охир ҳам мегӯянд. Рукнҳои аслии мушокил фоилотун мафойлун мафойлун ду бор дар байте буда, дар шакли солим истеъмол намеёбад.

Ин баҳр асосан дар шакли мусаддас буда, мутааххирин мусаммани онро низ овардаанд. Аз рӯи гуфти муаллифи «Арӯзи Хумоюн» ашъори фахлавӣ дар ин вазн бештар аз ашъори дарист.

Зихофи фоилотун яктост: 1) макфуф - фоилоту.

Зихофи мафойлун дутост: 1) макфуф - мафойлу; 2) максур - мафойл.

1-умин вазни 16-ҳичоии мушокил (мусаммани макфуфу максур) - фоилоту мафойлу фоилоту мафойл

— V — V / V — — V / — V — V / V — ~:

Хезу тарфи чаман гир бо ҳарифи суманрӯй,
Гоҳ сунбули тар чину гоҳ моҳи суманбӯй.

(Ҷомӣ)

2-юмин вазни 11-ҳичоии баҳри мушокил (мусаддаси макфуфу максур) - ду бор фоилоту мафойлу мафойл — V — V / — — V / V — ~:

Эй нигори сияхчаши сияхмӯй,

Сарвқади никӯрӯву никӯгӯй,

(Ал-мӯъҷам)

3-юмин вазни 7-ҳичоии мушокил (мураббаи максуфу максур) - фоилоту мафойл — V — V / V — ~:

Рӯзгор хазон аст,

Боди сард вазон аст.

(Ал-мӯъҷам)

Ин се баҳри охирин қариб, чадид, мушокил асосан эҷодкардаи арӯзиёни аҷам бошад ҳам, бинобар ба завқи шоирони форсу тоҷик шинаму форам набуданаш шоирони

гузашта ва махсусан, шоирони ҳозиразамон дар ин се вазн шеър нагуфтаанд. Авзони номатбуъ мебошад.

БАҲРҲОИ ПАНҶГОНАИ МАХСУСИ АРАБ

1. Баҳри тавил

Яке аз он баҳрҳое, ки махсуси ашъори араб аст, баҳри тавил буда, шоирони форсу тоҷик дар ин баҳр шеър кам гуфтаанд, зеро ин вазн дар назми тоҷикӣ хушоянду дилкаш намебошад. Аркони солими ин баҳр 4 карат фаълун мафойлун дар байте мебошад.

Якумин вазни 14-ҳиҷоии баҳри тавил (мусаммани солим)-фаълун мафойлун

V — — / V — — — 4 бор:

Чӣ гӯям, нигорино, ки бо ман чихо кардӣ,

Қарорам зи дил бурдӣ, зи сабрам чудо кардӣ.

(Салмони Соваҷӣ)

2-юмин вазни 14-ҳиҷоии баҳри тавил (мусаммани арӯз ва зарб - мақбуз) фаълун мафоилун V — — / V — V — 4 бор:

Яро тайфа ман яҷлу би талъатиҳи дучо,¹

Шигифт омад аз баҳтам, ки ин давлат аз кучо.

(Саъдӣ)

Ғайр аз ин баҳри тавили арӯзӣ баҳри тавили дигаре низ ҳаст, ки набояд онҳоро ба ҳам омехт. Ин навъе аз таронаҳои ҳафт ё ҳаштҳиҷой буда, дар ин шакл қасида ҳам сурудаанд.

Як порча аз якчанд банди пораҳои мусаччаъ иборат аст ва бандҳо аз ҳамдигар бо қофияи алоҳидае чудо шуда, гӯё ҳар банд баробари мисраи дарозе мебошад. Қофияҳо монанди қофияҳои ашъори арӯзӣ бошанд ҳам, аз ҳам дур қарор мегиранд. Аз ин рӯ, ин бо баҳри тавили арӯзӣ муносибате надорад ва ба ягон қоидае така ҳам намекунад.

1. Яъне: чехраи гандумгуни вай шаби торикро равшан мекунад.

Ин равия ба воситаи равонӣ, сабуки, мавзунии калимаҳо, алокаи мазмун, риояи саҷъ, ҳамоҳангӣ дорои лутфи хоссе мебошад.

Намунаи баҳри тавили тазминӣ бар газали Ҳофиз (ба таври ихтисор):

«Ало, ё айюҳассоқӣ»,
Ки махмурам зи муштоқӣ.
Ба абру дар чихон тоқӣ,
Ки хуршеде дар офоқӣ.
Шудам маҳви ҷамоли ту,
Манам масти дилоли¹ ту.
Асири тори гесӯят,
Шаҳиди ҷашми ҷодуят.
Дилам савдоии мӯят,
Макаш аз ноз абруят
Ки бинам ман гули рӯят.
Чу булбул дар фиғон оям,
Биё дар кулбаам, ёрам,
Замоне орзу дорам.
Ба ҳар ду наргиси мастат
Бинӯшам бода аз дастат,
Ки ман аз ишқ ранҷурам,
Ба май дерина махмурам,
Адир қаъсан вановилҳо»²
«Ки ишқ осон намуд аввал»,
Ба дил дармон намуд аввал,
Зи ошиқ ҷон рабуд охир,
Чу шуд хусни руҳаш зоҳир,
Шудам бетобу саргардон,
Ки худ ғаштам чу майхорон,
Нашуд дарди маро дармон,
Бишуд рӯзам сиях чун шаб
Аз он зулфи сиях, ё раб!
Ҷафо беҳад аз ӯ дидам,
Ғаҳе кӯят напурсидам,
Паёми васл нашнидам,

1. Дилол — ишва, нозу адо.

2. Огоҳ бош, эй соқӣ, соғареро ба гардиш дарору ба ман бех!

Ба зулфат ишқ варзидам,
«Вале афтод мушқилҳо»!

Ин порча аз байни «Маҷмӯат-уш-шуаро», ки таълифи Абдулмӯъминшоҳ буда, дар соли 1347 (1928 м.) ҳичрӣ дар Когон чоп шудааст, иқтибос шуд.

2. Баҳри мадид

Мадид ба маънои кашида буда, ин баҳрро аз баҳри тавил кашидаанд. Рукни солимаш фоилотун фоилун 4 бор аст.

1-умин вазни 14-ҳичоии мадид (мусаммани солим - фоилотун, фоилун — V — — / — V — 4 бор.

Эй дили пурдардро лаъли ту дармон шуда,
Хоки поят бандаро чашмаи хайвон шуда.

(Ҷомӣ)

2-юмин вазни 10-ҳичоии мадид (мусаддаси арӯз ва зарб махзуфи мусаббағ) - фоилоту фоилун файлун — V — V / — V — / V V ~ ду бор дар байте:

Тамаъ аз вафои ӯ набарем,

То ғами ҷафои ӯ нахурем.

(Ал-мӯъҷам)

3. Баҳри басит

Басит дар лугат ба маънои густардашуда, яъне паҳншуда мебошад. Рукни солимаш 4 бор мустафилун фоилун аст.

1-умин вазни аслии 14-ҳичоии басит (басити мусаммани солим)-мустафилун фоилун — — V — / — V — 4 бор:

Чун хору хас рӯзу шаб ошуфтаам дар раҳат,

Бошад ки бар ҳоли ман афтад назар ногаҳат.

(Ҷомӣ)

Эй бо висолат дилам шодон зи даври фалак,

Ҳаҷри ту бар хотирам чун бар ҷароҳат намак.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 12-ҳичоии баҳри басит (садру ибтидо-
солим ҳашву арӯз ва зарб махбун —) мустафъилун фаилун
— V — / V V — 4 бор:

Донӣ, чӣ гуфт маро он булбули сахарӣ:
Ту худ чӣ одамӣ, к-аз ишқ беҳабарӣ.

(Саъдӣ)

Ушгур ба шеъри араб дар ҳолат асту тараб,
Гар завқ нест туро, кажтабъ чонварӣ.

(Саъдӣ)

3-юмин вазни 11-ҳичоии баҳри басит (мусаддаси солим)-
мустафъилун фоилун мустафъилун — — V — / — V — /
— — V — :

Аз мардумон дил нахоҳ, эй саътарӣ¹
Чун дил бибурдӣ, макун ин доварӣ.

(Ал-мӯъҷам)

4. Баҳри вофир

Вофир дар лугат ба маънои бисёр аст. Дар ин баҳр
ҳичоҳои кӯтоҳ ва дар ҳар мисраъ 20 ҳичо мавҷуд аст. Рукни
солимаш мафоилатун мебошад.

1-умин вазни 20-ҳичоии вофир (мусаммани солим) -
мафоилатун V — V V — 8 бор дар байте:

Чӣ шуд, санамо, ки сӯи касе ба чашми вафо наменигарӣ,
Зи расми чафо намегузарӣ, тариқи вафо намесипарӣ.

(Сайфӣ)

2-юмин вазни 10-ҳичоии баҳри вофир (мураббаи солим)
- мафоилатун V — V V — 4 бор дар байте:

Бадӣ чӣ кунӣ ба чони касе,
Ки ӯ накунад ба чони ту бад.

(Насируddини Тӯсӣ)

1. Саътарӣ — марди шӯҳ ва бебок, ҷавонмарди диловар.

5. Баҳри комил

Ин баҳр барои он комил ном гирифтааст, ки чи навъе ки дар доира вазъ шудааст, ҳамон тавр бетағйир ба кор меравад.

Рукни солимаш мутафоилун аст:

1-умин вазни 20-ҳичоии комил (мусаммани солим)-мутафоилун VV — V — 8 бор дар байте:

Ба санавбари қади дилкаше агар, эй сабо, гузаре кунӣ,
Ба ҳавои ҷони ҳазини ман дили хастаро хабаре кунӣ.

(Ҷамолiddини Ҳусайн)

Дили орамида ба худ макаш зи фусуни рангу ҳавои гул,
Ситам аст, гунчаи ин чаман мижа во кунад ба садои гул.

(Бедил)

ХОТИМА

Арӯзи анъанавии форсӣ-тоҷикӣ бо он шакле, ки ҳоло дастраси мо шудааст, душворию муглақбаёнӣҳои бешуморе дорад ва аз худ кардани қонуну қоидаҳои он ба осонӣ даст намедихад.

Таърихи арӯз бисёр муҳаққиқонеро медонад, ки дар масъалаи содаву осонфаҳм кардани арӯз ҳар кадом тарзу усулҳои наvero пешниҳод кардаанд. Вале мутаассифона, ҳеҷ як аз ин усулҳо ба таври бояду шояд талаботи хонандаи имрӯзаро қонеъ қунонидан наметавонад.

Аз ҷумла агар А. Фитрат ҳамчун мизони санчиши вазни шеър усули дойра «бак-бак-бака-бак»-ро гирифта бошад. Н. Бектош-ла-лай-лай-лай, Хонларӣ «тити-тин-тин»-ро қабул кардааст. Вале мизони навин дар рукнҳои арӯзӣ баробари камият, инчунин кайфияти ҳичоҳоро низ бояд ба назар гирад. Усули доираи Фитрат ва усули Бектошу Хонларӣ танҳо тарафи камияти ҳичоҳо-кӯтоҳӣ ва дарозии ҳичоҳоро ифода мекунад бас. Аммо кайфияту сохти ҳичоҳои дароз ва пурра дар ин усул ба назар гирифта нашудааст. Масалан байни рукнҳои фоилун ва фоилон фарқе вучуд дорад. Садоноки охирини ҳичоӣ фаилун ва фоилон ё фаӯлу фаал ва фаӯлуну мафойл аз ҳамдигар фарқ мекунанд.

Аммо ин тафовутҳои ҷиддии ҳичоҳоро на Фитрату Бектош ва на Парвизи Хонларӣ ба назар нагирифтаанд. Вале

дар тарзи рукнсозии арӯзиёни гузашта, яъне дар афоилу тафоил ҳам камият ва ҳам кайфияти ҳичоҳо баробар ба назар гирифта шудааст.

Дар забони форсӣ-тоҷикӣ 6 навъи ҳичо мавҷуд аст, ки 4 қисми он ба камият ва кайфияти рукнҳои арӯзӣ мувофиқ омадааст. Аммо усули муҳаққиқони мазкур танҳо ду навъи ҳичоро ифода мекунад ба с. Аз ин рӯ хизмати аркони арӯзӣ бо ҳамаи душвориҳо ва нуқсоноташ хеле калон, дақиқ ва нозук аст.

Вазни ҳичо, ба фикри мо, усули ибтидоӣ буда, усули арӯзӣ усули мунтаҳо дараҷаи дақиқ ва баланди камиятист. Албатта, арӯз ҳам нуқсоноти бисёре дорад. Вале ба ҳар ҳол афзалияти арӯз нисбат ба камбудҳояш якчанд дараҷа пурзӯр аст. А.Фитрат навишта буд: «Вазни арӯз яке аз бойтарин ва мусикиноктарин вазнҳои шеърест. Ман дар ҳамин асарам («Арӯз ҳақида», Т. 3.) ба қадре 80 вазиро гирд оварда тавонистам. Ин низ ҳамаи вазнҳои арӯзӣ нест, боз ҳаст. Ғайр аз ин системаи арӯз ҳамин хел системаест, ки одами вазни арӯзро нағз омӯхтагӣ мувофиқи вазни арӯз вазнҳои навин низ сохта метавонад».

Муайян кардани ҳамаи хусусиятҳои арӯз, сайри таърихӣ он дар назми форсӣ-тоҷикӣ, осон кардани қоидаҳои асосии он вазиғаи муҳиммест, ки аҳамияти калони илмӣю амалӣ дорад.

Қисми сеюм

ДАР БОРАИ ҚОФИЯ

ҚОФИЯИ МАЪЮБ ВА ШОЙГОН

Муҳаққиқони адаби дари тоҷикӣ дар хусуси шеър, вазн, хусусан қофия ва мақоми он кам фикру мулоҳиза эрод кардаанд. Аз ҷумла, Низомии Арӯзии Самарқандӣ дар «Ҷаҳор мақола» шеърро саноат (ба маънои санъат) мешуморад, на ҳунар ва ҷаҳон: «шоирӣ санъатест, ки шоир бад-он саноат...» (мақолаи дуюм)

Шамси Қайси Розӣ дар «Ал-мӯъҷам» шеърро сухане андешида, мавзун ва мураттаб ҳисоб менамояд, ки саҳт побанди қофия аст.

Танҳо Насируддини Тӯсӣ дар «Меъёр-ул-ашъор» ва «Асос-ул-иктибос» мегӯяд: «Шеър дар назди омма каломест муқоффо (қофиядор) ва мавзун, дар назари аҳли мантиқ каломест маънавӣ ва мавзун». Ў ҳатто агар қофия монии ҷараёни илҳомӣ шоирӣ шавад, онро ба як тараф меонад. Ў аз шеър ҷашмдори дурахшандагии андеша, ҳаёл ва оҳанг аст.

Шеър ва истилоҳоти он дар дилу димоғи мардуми тоҷик ҷунун ҷойгир шудааст, ки ба қатори байту ғазал, рубой, муҳаммас, муаммо, ҷисон, мустанзод (ба қавли халқӣ мустанзод), байтбарак ва ғайра қофия ҳам аз ғалҳои рӯзмарра шудааст. Махсусан ибораи маҷозии «қофия танг будан» дар лаҳҷаи хотирҳо нақш бастааст. Масалан, дар лаҳҷаҳои ҷаҳон тангӣ мегӯянд: қофияам танг, ғапи зиёд намефарад, боз қофиябозӣ кардан ва ғайра.

Қофияи танг ё қофия танг будан дар шеър ба силсилаи калимаҳои қофияшавандае, ки каммиқдоранд, нисбат дода мешавад. Масалан, соҳтани қофия аз калимаҳои арабии

баъд, саъд, раъд, чаъд, ё аз калимаҳои тоҷикии санҷ, панҷ, ранҷ, ганҷ, сипанҷ, ванҷ ва ғайра қофияи танг ҳисоб мешавад. Камол дар бораи қофияи танг мегӯяд:

Бахту саодат занад ба домани ӯ чанг,
Домани он зулф ҳар киро, ки ба чанг аст,
Дар сухани зулфи ӯ, Камол, чӣ печӣ?
Васфи даҳонаш бикун, ки қофия танг аст.

Айнӣ низ гуфтааст:

Бас қофия танг аст ба Айнӣ хабари Дӯст¹
Аз лутф дар ин қофияи танг биёред.

Арӯзиёни классик ба ҷуз Насируддини Тӯсӣ қофияро рукни асосии шеър медонистанд. Баъзеҳо ҳатто мазмунро тобеи қофия қарор медоданд. Аввало калимаҳои қофияшавандаро рӯи коғаз менавишанд. Инчунин барои ҳар як қофия чандин мазмун фикр карда, яке аз онҳоро, ки ба қофия вобастагии бештаре дорад, интиҳоб мекарданд. Бинобар ин, шоирро қофиясанҷ ҳам номидаанд. Шамси Қайси Розӣ ва дигарон сараввал интиҳоби қофияро тавсия кардаанд.

Албатта, нақши қофия пас аз вазн калон аст. Қофия ба мусикии шеър обу ранги тозае мебахшад, вале вазифаи он на ба он дараҷааст, ки ягона пояи асосии шеър ҳисоб ёбад. Қофия фақат ба он дараҷа аҳамият дорад, ки мазмун шаклро таъйин кунад ҳам, шакл низ дар навбати худ воситаи ифодаи мазмун ва ба ин маънӣ фаъол аст.

Дар газал байтҳо мазмунан пайҳам нестанд. Мазмуни ҳар байт ба байти дувум намегузарад, яъне ҳар як байт ба сари худ мустақил аст. Сабаби ин дар он аст, ки қофияҳо шаклан ҳамранг бошанд ҳам, маънан аз ҳамдигар дур мебошанд. Вале бо ҳамаи ин классикони давраҳои пеш, махсусан ҳаким Фирдавсӣ ва гоҳе Ҷалолиддини Румӣ дар маснавӣ худро соҳибхитӣ гузоштаанд.

Ба сабаби он ки илми анъанавии қофия печдарпеч ва махсусан барои ҷавоншоирони имрӯза мушқилфаҳм аст,

1. Номи шахс.

доир ба қофия ва баъзе феълҳои наздикталаффуз, ки қофия мешаванд, каме сӯхбат мекунем.

Дар ҳақиқат, дар қофиябандӣ, мушқилписандӣ ба кор бурда мешавад. Масалан, қофияҳое мавҷуданд, ки ҳиҷои аввалинашон дар як қолаб ва ҳиҷои дуюмашон пеш аз равӣ (ҳарфи охирини қофия) ба як хел садонок меоянд: *қоил, моил, соил, ноил* ва ғайра...

Бинобар мушқил будан онро ба қатори санъат ҳисоб карда, санъати эънот меноманд. Ғоҳе ҳамчун санъати зуқофиятайн ва қофияҳои пуртакаллуф низ ҳастанд.

Дар қофия ин гуна тангравӣ монии чараёни чӯшу хуруши илҳои шоирӣ мегардад. Бинобар ин, ба қатори калимаҳои якқолибаи *моилу соил* калимаҳои *одил, қобил, дил, гил, мутамоил, шамоил* ва ғайра низ қофия шудан мегиранд, ки ин гуна қофияҳоро қофияҳои мӯътадил номидан мумкин аст. Қофияи ғайримӯътадил (ноқис)-ро маъюб ва шойгон¹ номидаанд:

1. Ғоҳе чунин ҳолатҳое мушоҳида мешаванд, ки садонокҳои қофияҳо пеш аз ҳарфи равӣ муҳолифи ҳам меояд. Ин гуна қофия яке аз уюби он ба шумор меравад ва онро дар як шеър-дар як ғазал, қасида ва ё як порчаи маснавии кӯтоҳе зиёда аз ду-се бор овардан нораво ҳисоб мешуд:

Чунон зад бар ӯ теги зангорхӯрд,

Ки зангӣ зи мартаб даронад ба гард.

(Низомӣ)

Шабонрӯз модар зи май хуфта буд,

Зи май хаставу дил зи хуш рафта буд.

(Фирдавсӣ)

Андар орад гирифтаи нохуш,

Сеяк ояд, чу ӯ гирифт сешаш.

(Масъуди Саъд)

1. Шойгон дар «Ғиёс-ул-лугот» чунин эзоҳ меёбад (мухтасаран ва мазмун): маънои лугавияш фарох, лоиқ ва сазовор ва ҳар чизи беҳтар ва хубро низ мегӯянд, ки лоиқи шох бошад. Дар асл **шойгон** ба шакли **шохгон** буда, аз қасрати истеъмол шакли **шойгон**-ро гирифтааст. Ва маънои бисёр, яъне кори бемузд, ки ба ҳукми шох ва ҳоким иҷро мешавад, меояд. Шоире гуфтааст: Мафармой дарвешро **шойгон**. Навъе аз қофияҳои маъюб шойгон ном дорад.

Аз ҳамин қабил аст ҳамқофия кардани чуст-ча^{ст}, бард-
бурд, руст-ра^{ст}, пур-тар дар як шеър.

Аз гуссаи хичрони ту дил пур дорам,

Пайваста аз он ду дидаи тар дорам.

(Ал-мўъҷам).

Ёдоварӣ:

Калимаи «хуш» бо «каш» ҳамқофия шавад, хуш-ро ба
шакли *хваиш* қайд мекунанд, ки дар вазн ним ҳичо зиёд
меафтад.

Ба фикри мо, калимаи хуш (خوش)-ро ба шакли (خش)
навишта, хаш хондан ҳам мумкин аст.

Ваҳ ки бас хубу дилкаш омадаӣ,

Мархабо, мархабо, хаш омадаӣ.

II. Яке аз қофияҳои маъҷуб он аст, ки ҳарфи рави ба
ҳарфи наздикмахраҷи худ ҳамқофия мешавад. Монанди
эътимод, эҳтиёт ё ки *рағ*, *сағ* ба *шаку* ҳақ ва *чап* бо *тараб*
ҳамқофия мешавад, ки **икфо** ном дорад.

III. Калимаҳои замону замин ва камону каминро бо ҳам
ҳамқофия мекунанд, ки *синод* номида мешавад.

IV. Сигаҳои исми фоили хандону гирён бо исми содаи
замону **фигон** ё сифатҳои нисбии оҳанину **симин** бо исмҳои
содаи **чабину камин** ва ё исмҳои ҷамъи **дўстону ёрон** бо
исми содаи **замону камон** қофия шавад, нора^{вост}. Ин гуна
қофияро дар илми қофия **итои** (إِطَا) **чалӣ** меноманд.

Ин хел қофияҳо дар ашъори ҷавоншоирони ҳаваскор
бисёр истеъмол мегардад, ки аз қабилҳои нимқофия мебо-
шанд.

V. Истеъмоли *об* ва *гулоб* дар як байт мумкин аст ва ин
тарзи қофиябандӣ *итои хафӣ* номида мешавад.

Эй гули рухсори ту бурд зи рӯи гул об,

Сӯхбати гулзорҳо кард ба бӯят гулоб.

VI. Гоҳе ҳарфи рави бо садоноке ба сари бандакҷонишини
ем, *ед*, *анд* ва ё суффикси ҷамъбандии он мепайвандад, ки
ин гуна қофияро қофиясанҷони қадим қофияи шойгон

хисоб кардаанд. Бояд аз рӯи қоида равӣ сокин бошад, на мутаҳаррик.

Воҳиди Табрэзӣ қофияи шойгонро дар «Чамъи мухта-сар» чунин эзоҳ додааст: «Маънии шойгон дар лугат чамъ овардан аст ва дар истилоҳ ду ҳарфи сокин мебошад, ки маънии чамъро ифода мекунад ва он аз паи равӣ меояду мутаҳаррик мешавад ва шойгонро равӣ сохтан нашояд».

Ҳофиз, Камол ва дигар устодон инро раво дониста, фаровон истеъмол кардаанд:

Шоҳи шамшодқадон, хусрави шириндаханон,
Ки ба мижгон шиканад қалби ҳама сафшиканон.

(Ҳофиз)

Биё, то гул барафшонему май дар соғар андозем,
Фалакро сакф бишқофему тарҳе нав дарандозем.

(Ҳофиз)

Гуломи наргиси масти ту тоҷдоронанд,
Хароби бодаи лаъли ту хушёронанд.

(Ҳофиз)

* VII. Мисоле ба қофияҳои маъюби ғайримулаққаба (бе-ном) меорем:

Дил шишаву чашмони ту ҳар сӯй барандаш,
Мастанду мабодо, ки зи шӯҳӣ шиканандаш.

(Бисотӣ)

Дар ин шеърӣ боло феъл ҳамшакл нест. Бояд феъли *барандаш* бо ягон феъли ҳамшакл чун *харандаш* ва ё феъли *шиканандаш*, ба ягон феъли ҳамшакли худ монанди *биканандаш* қофия мешуд.

VIII. Гоҳе қофияҳо ба як категорияи нутқ мансуб нест-танд:

Ман аз замона ба васли буге шудам хурсанд,
Фигон, ки аҳли замон он ҳам аз барам бурданд.

Ин ҷо калимаи *хурсанд* сифат ва калимаи *бурданд* феъл аст. Аз ин рӯ, ба ҳам қофия овардани ин ду калима нора-
вост.

IX. Дар ин байтҳои Ҳофизу Камоли Хучандӣ барои
риояи қофия ва радиф тасарруфи зебӣ ба амал омадааст:

Салоҳи кор кучову мани хароб кучо?

Бибин тафовути раҳ аз кучост то ба кучо?

(Ҳофиз)

Душ бо худ тарона меғуфтам,

Ғазали ошиқона меғуфтам.

Агар аз сар гузашт оби ду чашм,

Ба кас ин мочаро намеғуфтам.

(Қамол)

Яъне гоҳе қофияи мисраи сониро ба ду ҳисса ҷудо кар-
даанд: як ҳисса барои қофия ва ҳиссаи дигаре ба радиф-
шаванда ҳамроҳ мешавад. Ин гуна қофия ва радифсозӣ бо
оҳанг дуруст шавад ҳам, дар навишт хилофи қоида ҳисоб
меёбад. Вале ин як навъ маҳоратест дар назди устодони адиб
ва ҳар як шоир аз ӯҳдаи он баромада наметавонад.

Ёдоварӣ: Аз ин қофияҳои маъҷуб ва шойгон, ки дар боло
зикр ёфт, мисолҳои рақами 5, 6, 7, 8 на аз рӯи вазну оҳанг
ва на аз ҷиҳати сохту устуҳонбандии шаклӣ ва барҷастагии
маънӣ ягон каму косте надорад. Ин шойгонкашии қофия
махз аз роҳи анъана ва шаклпарастӣ пеш омадаасту бас.
Вале қофияҳои маъҷуб саломату равонии шеърро хангоми
хондан ҳалалдор мегардонанд.

Аз ин рӯ, дар қисми ду дар хусуси ҳунари ва зебои-
ҳои қофия сухан меронем. Бояд ҷавоншоирон на ба он
қофияпарастии ғайримӯътадили пешина ва на ба ним-
қофияҳои имрӯзаи ноқис тақлид ва пайравӣ намоянд.
Дикқатро ба он равона бояд кард, ки қофияи шеър бо
мазмуни шеър алоқаманд афтад ва табиӣ тазоҳур намояд,
то мусиқии салосати шеър аз он афзун гашта, ҷозибадор
воқеъ шавад.

ЗЕБОИҲОИ ҚОФИЯ

Мо дар қисмати аввал дар бораи маъноӣ аслӣ, маҷозӣ ва нуқсонҳои қофияи анъанавӣ (суннатӣ), ки ба тоҷикӣ як қисми онро шойгон ҳам меноманд, сӯҳбат кардем. Вале дар бораи қофияҳои асосии маъмулӣ таваққуф накардем, зеро он қоидаҳо печдарпечу муглақ буда, дар айни ҳол дар асоси ҳатти арабӣ сохта шуда ва ҳар қадом номҳои ҷудогонаи арабӣ дорад.

Ҳарфи охири қофия равӣ ном дорад, ки асоси марказии қофия буда, ҳарфҳои дигар аз пеш ва ё охир ба он қарор мегиранд.

Чаҳор ҳарфе, ки аз пеши ҳарфи равӣ мепайвандад, таъсис, даҳил, ридф, қайд, инчунин чаҳор ҳарфе, ки аз паси ҳарфи равӣ ҳамроҳ мешаванд, васл, хуруҷ, мазид, ноира ном дорад...

Ин нӯҳ ҳарф шаш ҳаракат дорад, ки инҳоянд: **рас(с), ишбоъ, ҳазв, тавзеҳ, маҷро ва нафоз...**

Баъзе аз шоирон ва адабиётшиносон ба роҳи ифрот рафта, қофияро рукни асосии шеър мефаҳманд ва мазмуни ҳар як байти ғазал ва қасидаро аз рӯи талаби қофияшаванда дуруст мекунанд.

«Дар шеъри қадимӣ ин ақида ба ҳадде муассир буд, ки ҳама чизро фаромӯш мекарданд ва аз тамоми ваҳдат (ягонагӣ), ки дар сохтмони шеър лозим аст, ҷашм мепӯшиданд ва танҳо ваҳдати шаклро, ки зодаи қофияҳост, басанда мешумориданд. Ин хусусияти аз ҳад зиёд қофияпарастӣ аз араб ба мо ба таври мерос омада, хусусияти табиӣи муҳити зиндагонии арабист» (Шафеи Кадканӣ. Дар бораи қофия «Сухан», давраи 16, № 4)

Инчунин баъзеҳо баръакс ба роҳи тафрит рафта, қофияро лозим намедонанд ва чунин ақида доранд, ки қофия баъзан монеи ҷараёни илҳомӣ шоирӣ мегардад. Ин гурӯҳ аз ҳунар ва зебоии аслии қофияи ашъори классикӣ ва устодони аср беҳабар мебошанд.

Дар ин ҳусус дар поён изҳори мулоҳиза мекунем.

Қофия дар шеър баъд аз вазн ва унсурҳои аз ҳам ҷудонашавандаи шеър ва сарҳадди муайяне дар миёни мисраъ ва байтҳо буда, ҷанбаи мусикӣ ва зебӣ дорад.

Қофия, ба қавли Маяковский, «банду басти шеър аст». Ин гуфта бисёр дақиқ ва қобили мулоҳиза мебошад. Мая-

ковский мегӯяд: «Ман ҳамеша лугати барҷастаи ба назар намоёнро ҷойгир мекунам ва ба ҳар заҳмат шакл ва тартибе ки бошад, қофияе барояш пайдо мекунам. Натиҷа ин мешавад, ки қофияҳои ман ҳамеша ғайримаъмуланд».

Нимо Юшич қофияро ба ташбеҳи баландтаре боло мебардорад: «Шеърӣ беқофия одами беустухон аст» (Истеҳкоми шеър, «Сухан», №3).

Дар шароити мо дар мавриди қофия ва аҳамияти он дар шеър то ҳол бояду шояд чизе гуфта нашудааст ва ҳар чи гуфта шудааст, аз пайравии тарзи кори пешинагон иборат асту бас.

Аксари шоирони гузаштаи мо қофияро як ҷузъи ҷудоинопазири шеър қарор додаанд ва адабиётшиносон танҳо дар хусуси таъсис, дахил, ридф, қайд, мазид, ҳазв, ноира ва монанди инҳо баҳс кардаанду бас.

Шафеии Кадканӣ мегӯяд: «Оё дар як шеър басанда аст, ки як қофияро паси ҳам қарор диҳем ва мазмунҳои аз якдигар дурро ба он байтҳо бандем? Он гоҳ ин мазмунҳои ҷудогонаи аз ҳам кандаро ба занҷири қофияҳо ба якдигар пайванд диҳем?

Аммо онҳо ҳаргиз изҳор надоштанд, ки қофия дар шеър чӣ аҳамият ва мақома дорад ва ҷои ба кор рафтани он қучост.

Дар Ғарб баръакс қофия монанди бисёр дигар унсурҳои моддӣ ва шаклии шеър назари мунаққидони адаб ва шоиронро ба худ кашидааст ва ҳар кас дар ҳадди муайян аз сирри пайвастанӣ шеър, қофия ва мақоми он дар эҷоди забони шеър сухан гуфтааст».

Шафеии Кадканӣ зебоӣ ва таъсири қофияро ба таври зер тасниф мекунад:

1. Таъсири мусикавӣ медиҳад.
2. Ташаххуси лафзии қофия дар шеър.
3. Лаззате, ки аз раҳонидани як интиво ба вучуд меояд.
4. Танаввӯъ дар айни ваҳдат (зебоии маънавӣ).
5. Фароҳам овардан ва таҷаммуи эҳсоси шоир ва назм додан ба фикр.
6. Истеҳкоми шеър.
7. Кумак ба ҳофиза ва суръати интиқол ба қисматҳои мухталифи як шеър.

8. Илқои мафҳум аз тариқи оҳангҳои калимот.

9. Эҷоди ваҳдати шакл дар шеър.

10. Ҷудо кардан ва ташаххуси мисраъҳо.

11. Кумак ба тадоии маонӣ.

12. Таваҷҷӯҳ додан ба зебоии калимаҳо.

13. Таносуб ва қаринасозӣ («Сухан» №3)

Аз ин 13 модда 3 моддаро, ки ба фаҳми донишҷӯён ва ҳавасмандони мо наздик аст, мухтасаран ба забони тоҷикӣ нақл ва баъзе мисолҳоро иваз ва ё илова намудем.

1. Қисмати аввал иборат аз таъсири мусиқавии қофия аст. Асосан овоз дорои ҷаҳор хусусият аст, ки мусиқию шеър дар он муштараканд:

а) шиддат: ҳар қадар, ки қувваи ларзиш (иртиош) бештар бошад, овоз ҳамон қадар пурзӯртар ҳосил мешавад ва сабаби дуртар кашида шудани он мегардад.

б) имтидод: муддате, ки дар он ларзиши овоз идома дорад.

в) Зеру бам ё баланд бардошта шудани овозест, ки ба адади ларзиш вобаста аст, ҳар қадар адади ларзиш бештар бошад, овоз зертар (пасттар) ва ҳар қадар камтар бошад, овоз бамтар (баландтар) мебошад.

г) занг ва танин: ҳосили ларзишҳои фаръист ва вобастагӣ ба дастгоҳи падидовардандаи овоз (қофия) мебошад.

Як қисмат аз ихтилофи мусиқавии шеър ба баҳсҳои арузии он вобастагӣ дорад, зеро ҳаракатҳо ва сукунҳо, масалан, дар мутафоилун бештар аз мустафъилун ва тавил аз назари афоил дарозтар аз мунсарех аст ва ин гуногунӣ аз назари мусиқавии шеър ба гӯш хеле таъсирбахш аст. Масалан, дуруштӣ ва мулоимӣ дар шеър тавассути ҳарфҳо ва калимаҳо санҷида ва эҳсос мешавад.

Аз тарафи зеру бам ҳам гуфтан мумкин аст, ки баъзе шеърҳо ба навъе ва баъзеро ба навъи дигар сурудан лозим меояд. Масалан, ҳамоса ва газалро бо як оҳанг сурудан нашояд.

Аз тарафи дигар, гоҳе дида мешавад, ки як ҳаворо агар бо ду олати гуногуни мусиқӣ навозанд, ду ҳаво аз хусуси овоз аз якдигар фарқ доранд. Ин хусусиятро дар шеър қофия ўҳдадор аст. Аз ин рӯ, қофия дар ҳақиқат ба манзалаи дастгоҳи падидовардандаи овоз аст, зеро агар ду газал ё ду қасидаеро, ки дар як вазн ва як мавзӯъ, аммо

бо ду қофияи гуногун суруда шудааст, хонем, таъсири ин шеърҳо аз якдигар тафовут дорад ва ин аз хилофи қофияҳо пеш омадааст, аз рӯи мусиқӣ ҳар кадом оҳанги махсусро дорост. Масалан, шеърҳои зерини Ҳозикро, ки ҳар се дар як вазнанд, аз назар гузаронем:

Ё раб, ин навгули хандон, ки супурдӣ ба манаш,
Месупорам ба ту аз чашми ҳасуди чаманаш.
Гарчи аз кӯи вафо ғашт ба сад марҳала дур,
Дур бод офати даври фалак аз чону танаш!

Ман кӣ бошам, ки бар он хоҳири отир гузарам,
Лутфҳо мекунӣ, эй хоки дарат тоҷи сарам.
Ҳимматам бадракаи роҳ кун, эй тоири қудс,
Ки дароз аст раҳи мақсаду ман навсафарам.

Эй дил, он дам, ки хароб аз маи гулгун бошӣ,
Бо зару ганҷ ба сад ҳиммати Қорун бошӣ!
Дар мақоме, ки садорат ба фақирон бахшанд,
Чашм дорам, ки ба ҷоҳ аз ҳама афзун бошӣ.

Аз ин шеърҳо оҳанге эҳсос мекунем, ки аз ҳамдигар фарқ доранд, зеро дастгоҳи падидоварандаи овоз дар ҳар кадом ҳарфе махсус аст, ки нағмаи (ҳавои) ба худ хоссе дорад. Дар ғазали нахустин қофияҳо (бехтараш радифҳо), ки бо **ш** тамом шудааст, аз ғазали дуюм, ки бо **м** тамом шудааст, тафовут дорад: дар **м** кашиши овоз якбора бурида мегардад. Вале дар **ш** бурида шавад ҳам, монанди **м** нест. Дар **ш** овоз дар сурати нармагире паҳш ва тамом мегардад.

Дар шеъри сеюм, ки радиф бо **ӣ** тамом мешавад, кашиши садонок муддати бештаре идома ёфта ва нисбат ба ду шеъри аввал қомилан тафовут дорад. Бинобар ин, шоири хунарианд бо иваз кардани қофия якнавохтии вазиро тағйир медихад.

Нуктаи дигаре, ки дар боби ҷанбаи мусиқии қофия бояд хотиррасон кунем, ин аст: одатан дар гуфтугӯи маъмулӣ ва наср ба оҳанги калимот аҳамият намедихем, фақат ба маънӣ диққат мекунем. Вале дар шеър бо вучуди аз маънӣ беҳабар набудан аз оҳанги калимот низ лаззат мебарем ва ин лаззат бештар дар баргаштани қофияҳост. Дар ҳақиқат,

гӯш ба воситаи қофияҳо ба ҳаракат мебарояд ва эҳсоси лаззат менамояд ва бо омадани ҳамсадоҳо ва садонокҳои мухталиф як навъ лаззат ва хушнудӣ эҳсос мешавад.

Дар миёни шоирони гузаштаи форс-тоҷик шоире, ки пеш аз ҳама мусиқии шеър ва робитаи байни ин ду мусиқиву қофияро дарк кардааст, ҳамоно Ҷалолиддини Румӣ мебошад.

Чунон ки мебинем, дар девони Шамс (Девони Кабир) ҳамаи ғазалҳо ҷанбаи хосси мусиқӣ доранд ва маълум мешавад, ки Мавлоно хеле ба мусиқии шеър дилбастагӣ доштааст ва ҳамин майлу рағбат боис шудааст, ки ба қофия низ беш аз дигарон майлу ҳавас нишон диҳад. Ин байти Мавлоно шоҳиди ин даъвоست:

Қофия андешаму дилдори ман

Гӯяндам: М-андеш чуз дидори ман.

Бо хондани ин девон ҳар кас эҳсос хоҳад кард, ки Мавлоно бештар аз тамоми шоирон ба нақши мусиқавии қофияҳо майлу рағбат доштааст. Ў илова бар ин ба қофияҳои дохилӣ (миёни мисраъҳо) низ диққат кардааст. Инак ғазалеро барои мисол мухтасаран ин ҷо зикр менамоем:

Ёр маро, ғор маро, ишқи чигархор маро,

Ёр туй, ғор туй, хоча, ниғаҳдор маро.

Хучраи Хуршед туй, хонаи Нохид туй,

Равзаи уммед туй, роҳ деҳ, эй ёр, маро.

Рӯз туй, рӯза туй, ҳосили дарюза туй,

Об туй, кӯза туй, об деҳ, эй ёр, маро.

Дона туй, дом туй, бода туй, чом туй,

Пухта туй, хом туй, хом бимағзор маро.

Вай ғайр аз ин қофияҳои дохилӣ ба навъе аз қофияҳои муаккад ё таъкидӣ низ машғул мешудааст, ки ин кор ҳам аз майлу ҳаваси бисёри ӯ нисбат ба мусиқӣ мебошад.

Соқӣ, бинӯш он чоми най, ярлӣ-ялӣ, ярлӣ-ялӣ,

Мутриб бигӯ б-овози най, ярлӣ-ялӣ, ярлӣ-ялӣ.

Боди сабо бархоста, рӯи замин ораста,

Булбул чаман пероста, ярлӣ-ялӣ, ярлӣ-ялӣ.

Нав-нав арӯсони чаман чун варду райхону суман
Бинвохта дар тан-танан, ярли-яли, ярли-яли...

Дар ин ғазал, ки мухтасаран нақл шуд, ҳам қофияҳои дохилий-мусаччаъ, ҳам таъкиди риоя шудааст.

Сабаби ин майлу ҳаваси ачиби Мавлоно ба қофия ин аст, ки шеърро бо зарб менавохтаанд ва дар ин ҳол шеър таъан тақсим мешавад ва ба худ қофияи дохилий мегирад.

Баъзе аз мунаққидон ва муҳаққиқони ғарбӣ кӯшидаанд, ки шеърро гунае аз мусиқӣ шуморанд.

Агар вазро чунин таъриф кунем, ки баъзе гуфтаанд: «Вазн як навъ интизоми мебошад, ки дар як таволи, яъне паси ҳам қарор гирифтааст», хоҳем дид, ки қофия худ наъе аз вазн аст. Бояд диққат ба қор барем, ки айбҳое (нуқсонҳое), ки арӯзиён ва уламои адаб дар қофия санҷидаанд, ҳама роҷеъ ба мусиқӣ мебошад, зеро он нуқсонҳои қофия боиси изтироб (ҳалал ва парешонӣ) дар наъма (тараннум) мешавад.

Ҳар чи мизони калимот (садонок ва ҳамсадоҳои муштарак) бештар бошад, эҳсоси мусиқӣ зиёд мешавад ва дар натиҷа эҳсоси лаззат ҳам бештар мегардад.

Барои мисол ин ду ғазалро, ки яке аз Камоли Исмоили Исфаҳонӣ ва дувумӣ аз Ҳофиз аст, ба таври муқоиса ин ҷо нақл мекунем. Аз рӯи гуфти Ҳофиз байти танзимшуда мансуб ба Камоли Исфаҳонист. Вале ба қавли муаллиф, ин байт аз Масъуди Саъди Салмон аст, Ҳофиз ва Камол онро тазмин кардаанд.

Ғазали Ҳофиз:

Соқӣ, биё, ки аз мадади бахти қорсоз
Қоме ки хостам зи Худо, шуд муяссарам.
Ман қуръанӯши базми ту будам ҳазор сол,
Қай тарқи обхӯрд қунад таъби хӯғарам?...
В-ар боварат намешавад аз банди ин ҳадис,
Аз гуфтаи Камол далеле биёварам:
«Қар барқанам дил аз туву бардорам аз ту меҳр,
Ин меҳр бар қӣ афканам, ин дил қучо барам?...»

Аз Камоли Исмоил:

Ҷонро чу нест васли ту ҳосил, кучо барам,
Дилро ки шуд зи васли ту ғофил, кучо барам?
Реги равону тирашабу абру тундбод,
Ман чашмдарду роҳ ба манзил кучо барам?
Гирам, ки орзуи дилам ҷумла ҳосил аст,
Акнун чу нест рӯи ту ҳосил, кучо барам?
Гуфтанд: Баргирифт фалак дил зи меҳри ту,
Ман доварию мардуми чоҳил кучо барам?
«Гар барканам дил аз туву бардорам аз ту меҳр,
Ин меҳр бар кӣ афканам, ин дил кучо барам?...

Муаллиф мегӯяд, ки ҳар ду байт бе ҳеч каму кост якест. Аммо вақте ки як бор аз газали Ҳофиз сар кунем ва бар он байт бирасем ва бори дигар аз аввали газали Камол сар кунем ва бар он байт бирасем, бе ҳеч гумон лаззате, ки аз хондани байти мазкур дар газали Камол мебарем, чандин бор бештар аз лаззате хоҳад буд, ки аз хондани он байт дар газали Ҳофиз ба мо рӯй додааст. Ин ҳолат аз фузунии ғанои қофия ва радиф пеш омадааст, ки дар газали Камол риоя шудааст ва дар газали Ҳофиз нисбатан кам аст. («Сухан», №2)

Ба фикри мо, ин лаззате, ки аз қофияву радиф ҳосил шудааст, қисман аз мазмуни мусалсали газали Камол пеш омадааст. Хусусан дар газали Камол байти:

Гуфтанд: Баргирифт фалак дил зи меҳри ту,
Ман доварию мардуми чоҳил кучо барам?

Мазмуни байти тазминшударо тақвия менамояд.

Бояд қофияҳои пешина барои лаззат бурдан аз мусиқии қофияҳои баъдина тағйири бештаре фароҳам намоянд. Ин тайёриро набояд бо такрори пайдарпаи қофияҳо ба ҳам омехт, зеро такрор аз ҳадди муайян ки гузашт, гӯш эҳсоси лаззат намекунад, балки баръакс эҳсоси нафрат хоҳад кард.

Зебони маънавӣ ва танаввуъ дар айни ваҳдат

Яке аз лаззатҳои дигаре, ки қофия ба мо мебахшад, навъе аз забони маънавист, ки аз равонии дигаре таъсир

мегирад. Ин иборат аз он аст, ки вақте ки калимаҳои ба ҳам монандро дар охири абёт меҳонем ё мешунавем, чунин қиёс мекунем, ки калимаҳо дар айни ягонагӣ аз ҳамдигар фарқ ҳам доранд ва дар айни фарқ доштан дорои навъе ягонагӣ ҳам ҳастанд.

Барои бехтар дарк кардани ин чанбаи зебоии қофия ба ин байтҳои «Шоҳнома» диққат кунем:

Ҳамегуфт Зол: Эй ял, Исфандёр,

Ҷаҳондор в-аз тухмаи шаҳрёр.

Кӣ барканд ин кӯҳи сангӣ зи лой?!

Кӣ афганд ин шери нарро зи пой?

Кӣ канд ин писандида дандони пил?

Кӣ афганд дар мавҷ дарёи Нил?

Ҳангоми шунидан ва ё хондани *Исфандёр* ва *шаҳрёр* дар айни ҳол ду калимаи шаклан гуногунро бо маъниҳои мутафовит мешунавем ва эҳсос мекунем, боз дар ду калимаи муштаракӣ ёр эҳсоси навъе ваҳдат ва ягонагӣ менамоем. («Сухан», №3)

Ҳамчунин дар калимаҳои ҷой, пой ва пил, нил ҳамин решаи эстетикӣ ин лаззатро ба дурустӣ маънидод кардан мумкин аст.

Ба фикри мо, ин қофияҳои зебо ҳамоно аз қисми санъати эънот аст.

Илқон¹ мафҳум аз рӯи оҳанг

Ин хусусият дар қофияи ҳамаи шеърҳо нест, аммо қобили эзоҳ аст, ки бисёрии шеърҳо қофия ва адои вазифаҳое, ки гуфтам, аз назари савтӣ инъикоси мафҳуми шеър аст. Агар мавзӯи шеър ҳолати шеван ва фарёд бошад, қофия низ ин ҳолатро аз хусуси савтӣ намоиш медиҳад ва ин чизест ғайри чанбаи мусиқавии қофия.

Барои мисол чанд байте аз ҳабиёти Масъуди Саъди Салмон биёрем:

1. Илко — расидан.

Эй меҳнат, ар на кӯҳ шудӣ, соате бирав,
В-эй давлат, ар на бод шудӣ, лаҳзае бипой!
Гар шери шарза нестӣ, эй фазл, кам шикар,
В-ар мори гурза нестӣ, эй ақл кам газой!
Эй тан, чазаъ макун, ки маҷозист ин ҷаҳон,
В-эй дил, тамаъ мабар, ки сипанҷест ин сарой.

Ҳолати шевани шоирро, ки аз қаъри замир баровардааст
ва овози худро баланд мекунад, то ба ғӯши осмон бирасад,
дар кашиши қофия ва садоноки дарози он дидан мумкин
аст.

Аз ҳама беҳтар ин шеърӣ Фирдавсист, ки бо барҷастагии
калимоти қофия аз назари савтӣ мафҳумро мучассам
кардааст. Фирдавсӣ аз забони Симурғ мегӯяд:

Гарат ҳеч сахтӣ ба рӯй оваранд,
Зи неку зи бад гуфтугӯй оваранд,
Бар оташ барафган яке парри ман,
Бибинӣ ҳам андар замон фарри ман.

(ҷ. 1, сах.28, ҷони Ҳинд).

Бо шиддат овардани қофияҳои «парр» ва «фарр», ки
дар асл «пар» ва «фар» будааст, ҳолати парвоз ва садои
парииши Симурғро, ки аз дур меояд ва ҳаворо ба болҳои
худ мешикофад, мешунавем. Лозим нест, ки гумон кунем,
ин ғӯяндагон бо тавачҷӯх (бо қасду ирода ин корро
кардаанд, зеро ҳеч ҳунарманде дар ҳоли офариниши як
асар чунин тавачҷӯхеро надорад. Аммо завқи солим ва зеҳни
ҳунарманди нохушёр мумкин аст чунин орзу ва ирода дошта
бошад, бе он ки ба усули фанӣ тавачҷӯх кунад («Сухан»,
№4)

Агар дониста ва аз рӯи қасду ирода чунин санъате
рӯй диҳад, маҳсули фикр ботакаллуф ва бетаъсир хоҳад
монд...

Маҳмуди Ҳуман дар асари худ «Ҳофиз чӣ мегӯяд» чунин
навиштааст: «Ба таври кулӣ ҳарчи шеър бештар ба таври
надониста (ғайришуурӣ) суруда шуда, латифтар хоҳад буд
ва аз ҳамин ҷост, ки мақтаҳои ғазал ва қасидаҳои шоирони
пешқадам, ки мутаазаммини таҳаллуси онон аст, маъмулан

камлутфтар аз дигар байти он аст. (Махмуди Хуман, Шарҳи девони Ҳофиз-Ҳофиз чӣ мегӯяд, саҳ.20)

ХУЛОСА

Дар ҳақиқат, дар ашъори аксари саромадони ҳунарманди адабиёти классикии форсӣ-тоҷикӣ аз қабилӣ Хайём, Саъдӣ, Хусрави Дехлавӣ, Салмони Соваҷӣ, Хочу, Камоли Хучандӣ ва дигарон бисёр ҳунар ва зебоиҳои қофия мушоҳида мешавад.

Хайём рубоӣҳое дорад, ки дар қофиябандии онҳо ҳунарнамоии аҷибест нишон додааст. Аз ҷумла дар рубоии зерин калимаҳои *Балх*, *талх* ва *салх* зоҳиран ба ҳам муносибате надоранд. Вале шоири ҳунарманд мисраъҳоро мазмунан ҷунун устодона ба ҳам пайваستاаст, ки хонанда дар ҳини хондан дар назди ҳунарнамоии шоир ангушти ҳайрат мегзад:

Чун умр ба сар расад, чи Бағдоду чи Балх,
Паймона чу пур шавад, чи ширину чи талх.
Май нӯш, ки баъд аз ману ту моҳ басте
Аз салх ба гурра ояд, аз гурра ба салх.

Камоли Хучандӣ бо вучуди аз қатори шоирони мутақаллиф будан шеърҳое дорад, ки дар қофиябандии онҳо ба таври табиӣ ҳунарнамоӣҳо нишон додааст. Аз ҷумла, дар қитъаи зерин мисраи сонии байти охири таркиби қофия ва радиф дорои ихомӣ нозуке мебошад. Ин ҳолат дар таркибҳои қофия ва радифҳои аввалин дида намешавад:

Хостам аз ходими матбах ҳисоб,
Баррае кушту бари сепоя бурд.
Пихи ўро хочии сакко гирифт,
Гурдаашро гандипири доя бурд.
Гуфтамаш: Дилро кучо кардӣ, ки нест?
Гуфт: Дилро духтари ҳамсоя бурд.

Феъли буридан дар охири мисраи порчаи зерин ҷун қофия омадааст, ки маънои диққатрабост дорад:

Донӣ, ки чист давлат? Дидори ёр дидан,
Дар кӯи ӯ гадоӣ бар хусравӣ гузидан.
Аз ҷон тамаъ буридан осон бувад, валекин
Аз дӯстони ҷонӣ мушқил бувад буридан.

Калимаи *буридан* дар мисраи аввали байти охир ҳам омадааст, аммо ба ҳангоми хондан на гӯш ва на ҷашм диққат намекунад, вале вақте ки қофия қарор гирифт, тамоми диққати моро аз назари савтӣ ва зотӣ, ҳатто қатъи назар аз маънӣ ба худ ҷалб мекунад («Сухан», №4)

Дар қисмати аввал ба таври интиқод гуфта шуда буд, ки саромадони мо дар газал қофияро асос қарор медиҳанд, мазмунро тобеи қофия мегардонанд ва баъзе аз аҳли назария ҳамчун Шамси Қайси Розӣ саҳт побанди қофия мебошанд. Бо ҳамаи ин дар байни газалиёти устодони газалсаро бисёр газалҳое низ дучор мешаванд, ки ба таври табиӣ воқеъ гардида ва ё мазмуни мусалсал дорад. Дар ин гуна мавқеъҳо қофия тобеи мазмуни умумӣ шудааст. Ин ҳолат ба маҳорат ва иродаи қофиябандон вобаста аст. Аз ҷумла, дар як газали Саъдӣ, ки матлааш:

Эй лӯъбати хандон, лаби лаълат кӣ макидаст?

В-аз боғи латофат гули рӯи ту кӣ чидаст?

мебошад, шоир то мақтаъ аз бевафоии ёраш гила мекунад ва ўро саҳт дар зери сарзанишу таъна мегирад. Инчунин Саъдӣ газале ба бузургвории инсон дорад, ки мазмун то охир аз ҳам канда нашуда, мутаммими ҳамдигар аст:

Тани одамӣ шариф аст ба ҷони одамийят,

На ҳамин либоси зебост нишони одамийят.

Агар одамӣ ба ҷашм асту даҳону гӯшу бинӣ,

Чӣ миёни нақши девору миёни одамийят?

Хуру хобу ҳашму шаҳват шағаб асту ҷаҳлу зулмат,

Ҳаявон ҳабар надорад зи нишони одамийят.

Ба ҳақиқат одамӣ бош вағарна мург донад,

Ки ҳамин суҳан бигӯяд ба забони одамийят.

Магар одамӣ набудӣ, ки асири дев мондӣ,

Ки ғаришта раҳ надорад ба макони одамийят.

Агар ин дарандаҳӯй зи табиатат бимирад,
Ҳама умр зинда бошӣ ба равони одамиият.
Таярони мурғ дидӣ, ту зи пойбанди шахват
Бадар ой, то бибинӣ таярони одамиият.
Ба насихат одамӣ шав, на ба хештан, ки Саъдӣ
Ҳам аз одамӣ шундааст байни одамиият.

Хусрави Дехлавӣ дар ин ғазал то охир ба воситаи пайки садо аз ҷонон ва аҳволи он ҳолпурсӣ мекунад ва суханони зиёдатӣ гуфта, наранҷонидани хотири нозуки ёрашро таъкид менамояд:

Эй сабо, боз ба ман гӯй, ки ҷонон чун аст?
Он гули тозаву он гунҷаи хандон чун аст?
Бо кӣ май меҳӯрад он золиму дар май хӯрдан
Он руҳи пурҳаю он зулфи парешон чун аст?
Рӯву зулфи бути айёр хушанд он ҳар ду,
Дили девонаи ман паҳлуи онон чун аст?
Рӯзҳо шуд, ки дилам рафту бар он зулф бимонд,
Ё раб, он Юсуфи гумгашта ба Канъон чун аст?
Ҳам ба ҷонон зи каму беши сухан беш мағӯй,
Гӯ ҳамин як сухани рост, ки ҷонон чун аст?

Ҳофиз дар ин ғазал ба насими саодат супориш медиҳад, ки чӣ гуна ва чиҳоро ба ёдаш, ба тавре ки медонад, бояд расонад:

Насими субҳи саодат, бад-он нишон, ки ту донӣ,
Гузар ба кӯи фалон кун бад-он замон, ки ту донӣ.
Ту пайки хилвати розӣ, ду дила бар сари роҳат,
Ба мардумӣ, на ба фармон ҷунон расон, ки ту донӣ,
Бигӯ, ки ҷони азизам зи даст рафту Худоро
Зи лаъли рӯҳфизоят ҷунон расон, ки ту донӣ.
Ман ин ду ҳарф навиштам, ҷунон ки гайр надонист,
Ту ҳам зи рӯи қаромат ҷунон бихон, ки ту донӣ.
Ҳаёли теги ту бо мо ҳадиси ташнаву об аст,
Асири хеш гирифтӣ, ҷунон бихон, ки ту донӣ.
Умед дар камари заркашат чӣ гуна набандам?
Дақиқаест, нигоро, дар он миён, ки ту донӣ.

Якест туркию тозӣ дар ин муомила, Хофиз,
Ҳадиси ишқ баён кун ба ҳар забон, ки ту донӣ.

Аз Камоли Хучандӣ:

Ё раб, он мӯниси чон дӯш ба меҳмони кӣ буд?
В-он чигаргӯшаи дил то намаки хони кӣ буд?
Чун Хизир шуд зи назар ғоибу маълум нашуд,
Ки ба торикии шаб чашмаи ҳайвони кӣ буд?
Он лаби лаъл, к-аз ӯ монд даҳони ҳама боз,
Боз пурсед, Худоро, ки ба дандони кӣ буд?
Сари мо буду дари ӯ ҳама шаб то дами субҳ,
То худ ӯ шамъи сарои киву айвони кӣ буд?
Сӯхтам аз ғаму равшан нашуд ин нукта ҳанӯз,
Ки шаб он шамъи шакарлаб ба шабистони кӣ буд?
Аз дили хаста чӣ пурсӣ, ки кӣ озурд туро?
Ғамзаро пурс, ки он захм зи пайкони кӣ буд?
Гуфтай дар ғами ҳаҷрам накунад нола Камол,
Дар сари кӯи ту дӯш он ҳама афғони кӣ буд?

Дар ин ғазали Барандук радифи «мондан» ба қофияи ҳар байт таркиб ёфта, ба мазмуни байт тобеъ шудааст. Дар айнӣ ҳол аз ин ғазали мусалсалмаъно байтеро бароред, *устухонбандии ғазал ҳалал намепазирад:

Лаби ширини ту бо тунги шакар мемонад,
Дурри дандони ту бо иқди гуҳар мемонад.
Қанд бо он ҳама даъвии латофат, к-ӯрост,
Як ҳадис ар шунавад, пеши ту сар мемонад.
Гар ба бустон бихиромӣ, паи хори рухат
Гули хандон ба даҳан хурдаи зар мемонад.
Бодро дар шикани зулфи мусалсал мағзур,
Ки сақим асту дар он роғғузар мемонад,
Ёдгор ар бигузоранд касон дар олам,
Аз Барандук сухани фазлу хунар мемонад.

Мисоли ин гуна ғазалҳо дар осори устодон бисёр аст. Дар бораи ғазалҳое, ки мазмуни мусалсал надоранд ва ё як мавзӯро дар бар намегиранд ва байтҳо ба сари худ дорои мазмуни мустақиланд, мунаққидони машҳури Шарқ бисёр

изҳори ақида кардаанд ва хусусияти адабиёти классикии форсӣ-тоҷикиро як ғазилати ҷудогона шуморидаанд.

Шиблии Нӯъмонӣ дар «Шеър-ул-аҷам» дар ин бора мегӯяд: «Ғарб бо латофати адабиёти худ мувоҳот дорад, вале ҳеҷ гоҳе шоире наметавонад резиши фикре ва илҳами ҳаёлеро дар қолаби камтар аз се-чаҳор байт баён намояд. Ва ҳол он ки шоирони форсизабон на фақат маънӣ ва мазмунҳои хурд-хурд, балки маънӣ ва мазмунҳои умда ва васеъро дар қолаби як байт ато мекунанд ва зуд вирди забони олиму омӣ мегардад» (Шеър-ул-аҷам, ҷ 11, саҳ.245)

Дар поён барои намуна аз якчанд саромади сухан чанд матлаи ғазалро бо байте нақл мекунем:

Аз Саъдӣ:

Бахти ҷавон дорад, он ки бо ту қарин аст,
Пир нагардад, ки дар бихишти барин аст.
Гар ҳама олам зи лавҳи фикр бишӯянд,
Ишқ нахоҳад шудан, ки нақши нигин аст.

Аз Ҳофиз:

Ба сари онам, ки гар зи даст барояд,
Даст ба коре занам, ки ғусса сар ояд.
Бар дари арбоби бемураввати дунё
Чанд нашинӣ, ки хоҷа кай ба дар ояд?!

Мо нагӯем баду майл ба аҳмақ накунем,
Ҷомаи кас сияҳу далки худ азрак накунем.
Осмон киштии арбоби сухан мешиканад,
Тақва он беҳ, ки бар ин баҳри муаллақ накунем.

Аз Камоли Хучандӣ:

Дӯстон, марҳамате бар дили овораи ман,
Ки бирафт аз бари ман ёри ситамқораи ман.
Дил ниҳодам мани бечора ба дарди дили рӯш,
Чӣ кунам, бо ғами ту нест ҷуз ин чораи ман.

Дар қисми аввал дар шарҳи қофияҳои маъҷуб ва шойгон қайд ёфтааст, ки бояд қофияҳо мансуб ба як категорияи нутқ

бошанд. Вале ин дар маснавиёт кам риоя шудааст. Барои мисол чанд байт аз «Бӯстон»-и Саъдӣ зикр мекунем:

Яке нонхуриш чуз пиёзе надошт,
Чу дигар касон баргу созе надошт.
Парокандае гуфташ: Эй хоксор,
Бирав, табхе аз хони яғмо биёр...
Камар басту чобук навардид даст,
Қабояш дариданду дасташ шикаст.
Шунидам, ки мегуфту хуш мегирист,
Ки эй нафс, худкардари чора чист?
Балочӯй бошад гирифтори оз,
Ману хона минбаъду нону пиёз,
Љавине, ки аз саъйи бозу хурам,
Беҳ аз майда бар хони аҳли карам.

Дар ин порча дар байти дувум **хоксор** (сифат), **биёр** (фёъл) дар байти сеюм **даст** (исм), **шикаст** (фёъл), дар байти чорум **мегирист** (фёъл), **чист** (ҷонишин) ва дар байти шашум **хурам** (фёъл) **карам** (исм) қофия шудааст.

Дар ҳақиқат, қофияҳо ҳамчинс набошанд ҳам, шеър дар камоли балоғати маънӣ ва фасоҳати шакл воқеъ шуда, ба хонанда завқи бадеӣ ва олий талқин менамояд. Аксари порчаҳои «Бӯстон» бо қофияҳои шойғони бенохунак мисли оби равон хуш ва мулоим ҳосил шудаанд.

Аз ин мисол маълум мешавад, ки дар маснавӣ ҳамчинс будани қофияҳо шарт нест. Барои назми сухан бояд шоир дар паи қофиячӯӣ наравад, балки қофия дар ҳини ҷараёни сухан ба таври табиӣ рост ояд. Аз ҷумла, ин манзума (маснавӣ)-и Саъдиरो хонед, қофияҳо ҷӣ тавр табиӣ воқеъ шудаанд ва ҳол он ки ин қофияҳо аз як категорияи нутқ нестанд:

Пирмарде зариф дар Бағдод
Духтарашро ба кафшдӯзе дод...
Мардаки сангдил ҷунон бигазид
Лаби духтар, ки хун аз онбичакид.
Бомдодон падар ҷунон дидаш,
Пеши домод рафту пурсидаш,

К-эй фурумоя, ин чй дандон аст?
Чанд холи лабаш, на анбон аст?
Ба мазоқат нагуфтам ин гуфтор,
Ҳазл бигзору чидд аз ӯ бардор!
Хӯи бад дар табииате, ки нишаст,
Навад чуз ба завқи марг аз даст.

Аз тарафи дигар, барои зебӣ ва ҳунаринамӣ дар қофия-
бандӣ маҳорат, малака ва қувваи ҳаёлии амиқ лозим аст.
Ин баҳсро бо ин байти Ҷалолиддини Румӣ хатм меку-
нем:

Қофия андешаму дилдори ман
Гӯядам: М-андеш чуз дидори ман.

МУНДАРИЧА

Олим ва омӯзгори пуркор	3
Дебача	9
Даромади сухан	36
Балогату фасоҳат	36
Шеър ва наср	38
Шеър ва назм	38
Навъҳои наср	40
Оид ба таносуби калом	41
Ибдоъ	51
Маъноӣ асли ва маҷозии калимаҳо	52
Маҷозӣ мурсал	57

Қисми якум

САНЪАТҲОИ БАДЕӢ

✓ Санъатҳои маънавӣ	61
✓ Ташбех	62
✓ Истиора	83
Муболиға	92
Тавсиф	96
Сифатчинӣ	97
Тазод ва муқобила	99
Тафсир	104
Лаффу нашр	105
Санъати шумур	109
Санъати ҷамъ	110
Тафриқ	110
Таксим	110
Ҷамъу тафриқ	113
Ҷамъу таксим	113
Ҷамъу тафрику таксим	114
Суолу ҷавоб	114
Таҷоҳули ориф	116
Таъҷҷуб	117
Ручӯъ	118
Гардиш	119
Ручӯи лирикӣ	122
Нидо	123
Киноя ва таъриз	124

Талмех	128
Ташхис	131
Ирсоли масал.....	132
Тазмин.....	136
Бароати истехлол	142
Хусни матлаъ.....	144
Хусни тахаллус.....	145
Хусни мактаъ.....	146
Хусни таълил.....	147
Санъати тафаннун.....	149
Моддаи таърих.....	149
Хелҳои моддаи таърихи лафзӣ	155
Муаммо.....	155
Чистон ё луғаз.....	158
Таҷнис	163
Иҳом.....	168
Санъатҳои лафзӣ.....	172
Таҷниси лафзӣ	174
Иштиқок	182
Тарсеъ.....	184
Илтизом	188
Санъати лабнорас	195
Санъати лабрас	195
Хелҳои сачъ ва шеъри мусаччаъ.....	197
Санъати дугоник	199
Такрир.....	200
Баргардониш	204
Санъати ирсод.....	208
Муламмаъ	211
Акс.....	213
Қалб.....	214
Муталаввин	215
Муваппаҳ	218
Санъати чорхона.....	219
Санъати мудаввар.....	221
Санъати табдил.....	222
Санъати истидрок	222
Таъкиди мадҳи ҳичомонанд.....	222
Таъкиди ҳаҷви мадҳмонанд	223
Санъати мурофиқ.....	223

Санъати титол.....	224
Санъати тағйир.....	227
Санъат ва хушоҳангӣ.....	229
Нақдушшеър.....	231
Нуқсонҳои фасоҳатшикани калима.....	234
Нуқсонҳои фасоҳатшикани калом.....	249
Дар бораи сиркоти шеърӣ.....	262
Таворуд.....	267

Қисми дуюм

МУХТАСАРИ АРҶИ ТОҶИҚӢ

Баъзе лаҳзаҳои муқаддимаӣ.....	281
Арӯз ва вазн.....	282
Қоидаи ҳазф.....	284
Қоидаи афзоиш.....	286
Қоидаи табдил.....	286
Заҳф.....	295
Имола ё кашиш.....	297
Кашии нораво.....	298
Сакта.....	299
Васл.....	302
Бандаки изофӣ дар арӯз.....	305
Факки изофат.....	306
Садонокҳои а, и, у дар охири калима.....	307
Мавқеи ҳарфи «Н».....	308
Бадал шудани садонокҳо.....	311
Мувофиқати баъзе садонокҳо дар қофия.....	320
Баҳрҳо.....	322
Вазнҳои асли ва рукни солим.....	327
Вазнҳои фаръӣ.....	328
Рӯбой.....	336
Се баҳри эҷодкардаи арӯзиёни Аҷам.....	366
Баҳрҳои панҷгонаи махсуси араб.....	369
Хотима.....	373

Қисми сеюм

ДАР БОРАИ ҚОФИЯ

Қофияи маъюб ва шойгон.....	375
Зебоиҳои қофия.....	381
Хулоса.....	390

Т. ЗЕХНӢ

САНӢАТИ СУХАН

Муҳаррири
ороиш

У. Ашӯров

Муҳаррири
саҳифабандӣ

М. Саидова

Тарроҳ

Ф. Раҳимов

Хуруфчин

Ш. Мирзоева

Мусахҳех

И. Қосимов

Ба матбаа 10.07.2007 супорида шуд. Ба чопаш
08.08.2007 имзо шуд. Коғазӣ офсет. Чопи офсет. Хуруфи
адабӣ. Андозаи 84x108^{1/32}. Ҷузъи чопии шартӣ 12,5. Ҷузъи
нашрию ҳисобӣ 19,0. Адади нашр 2000 нусха. Супориши
№73/07.

Нашриёти "Адиб"-и Вазорати фарҳанги
Ҷумҳурии Тоҷикистон, 734018, ш. Душанбе,
кӯчаи Неъмат Каробоев, 17а.

Дар матбааи нашриёти «**Эҷод**» чоп шудааст.
734025, ш. Душанбе, хиёбони Рӯдакӣ, 36.
Тел.: 221-95-43. E-mail: ejodfir@mail.ru.